

XXVI . 2011

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TARNOVO

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXVI/2011

PROCEEDINGS

XXVI/2011

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2012

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXVI. Велико Търново, 2011

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXVI. Veliko Tarnovo, 2011

ISSN 0861–5888

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Хитко Вачев – главен редактор
Стоян Михайлов – редактор
Пламен Събев – редактор
Теменуга Георгиева – редактор
Весела Мартинова – секретар

EDITORIAL BOARD:

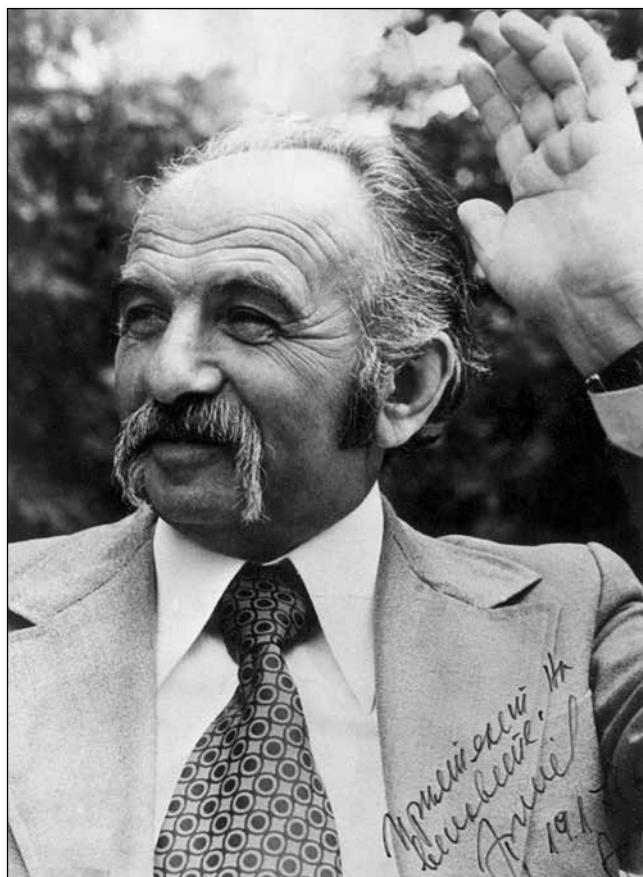
Hitko Vachev – Editor-in-chief
Stoyan Mihaylov – Editor
Plamen Sabev – Editor
Temenuga Georgieva – Editor
Vesela Martinova – Secretary

Превод на английски език: Мая Мичева, Теодора Кънчева
Translation in English: Maya Micheva, Teodora Kancheva

e-mail: rimvt_edit@yahoo.com

На корицата:

Почетен знак „Почетен гражданин на Велико Търново“, 1985 г.
Honorary sign „Honorary citizen of Veliko Tarnovo“, 1985

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново,
том XXVI са посветени на дългогодишния директор на музея
Христо Нурков (1925–2000 г.)

СЪДЪРЖАНИЕ

Невяна Бъчварова. Христо Нурков и приносът му за развитието на Окръжния исторически музей във Велико Търново.....	9
Nevyana Batchvarova. Hristo Nurkov and his Contribution to the Development of the Regional Museum of History in Veliko Tarnovo.....	65
Катя Митова-Ганева. Христо Нурков и аудио-визуалният спектакъл „Звук и светлина“ във Велико Търново	67
Katia Mitova-Ganeva. Hristo Nurkov et le spectacle audio-visuel „Son et lumière“ à Veliko Tarnovo	84
Иван Нурков. Историята на оръжието – фундаментна историческа дисциплина	85
Ivan Nurkov. History of Weapon – Fundamental Historical Discipline	96

СТАТИИ

Румяна Йорданова. Праисторическият дом – поглед отвътре. Отворени модели на сгради от територията на България	97
Rumyana Yordanova. The Prehistoric House – a Look from Inside. Open House Models from Bulgaria	112
Иван Църков. Никополис ад Иструм: Социално-политическа необходимост от водоснабдяване	113
Ivan Tsarov. Nicopolis ad Istrum: Social and Political Considerations for Water Supply.....	123
Евгени Дерменджиев. Площад след Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново	125
Evgeni Dermendgiev. The Square after the Main Entrance of the Medieval Fortress on the Hill of Tsarevets in Veliko Tarnovo.....	149
Константин Дочев. Монетна находка (края на XII в.) от новооткрита порта на крепостта Трапезица (гр. Велико Търново)	151

Konstantin Dochev. A Coin Find (end of 12 th c.) at the Newly Found Gate of the Trapezitza Fortress.....	170
Стоян Михайлов. Фрагмент от колективна находка със златни византийски перпери от XIV век.....	171
Stoyan Mihaylov. A Fragment of a Collective Find with Golden Byzantine Hyperpyra of 14 th c.	177
Константин Тотев, Надежда Ботева. Процесиен кръст от средновековната крепост до гр. Севлиево	179
K. Totev, N. Boteva. A Procession Cross from the Medieval Fortress Near the Town of Sevlievo	188
Диана Косева. Стенописи от новооткрита църква, южно от Великата лавра „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново	189
Diana Koseva. Murals from the Newly Discovered Church to the South of the Great Lavra Monastery of the Holy Forty Martyrs in Veliko Tarnovo	204
Валентин Плетньов. Варненските митрополити през XIV век.....	205
Valentin Pletnyov. Varna Metropolis Bishops during 14 th c.....	221
Хитко Вачев. По въпроса за католическото храмово строителство и архитектура на територията на Търновската митрополия от края на XVI–XVII век	223
Hitko Vachev. On the Issue of the Catholic Church Construction and Architecture on the Territory of the Tarnovo Metropoly in the Late 16 th – 17 th c.	244
Иван Чокоев. Опит за експозиционно представяне на консервационно-реставрационните дейности върху археологически находки.....	245
Ivan Chokoev. An Attempt to Present the Conservation and Restoration of Archaeological Finds at a Temporary Exhibition	255
Пламен Събев. Ноевият ковчег в една възрожденска икона – символика, фолклоризация, визуални съответствия	257
Plamen Sabev. The Noah's Ark in one Icon from the Revival Period – Symbolism, Folklore, Visual Accordance	269
Миглена Петкова. Традиционното народно светилище – организатор на общуване и съхранение на общностната памет	271

Miglena Petkova. The Traditional National Sanctuary – a Promoter of the Communication and the Keeping of the Community Memory.....	276
Теменуга Георгиева. Атанас Т. Илиев и неговото място в историята на българската етнография.....	277
Temenuga Georgieva. Atanas. T. Iliev und Sein Platz in der Geschichte der Bulgarischen Ethnographie.....	288
Светла Атанасова. Търговска къща „Братя Г. Аврамови“ от втората половина на XIX век	289
Svetla Atanasova. „G. Avramov and bros“ Trading House from the Second Half of 19 th c.	304
Драгомир Йорданов. Руска карта на Търново от 1877г.	305
Dragomir Yordanov. Russian Map of Tarnovo from 1877	317
Станислава Ботева. Символика и наградна система на град Велико Търново в най-ново време	319
Stanislava Boteva. Regalia and award System of Veliko Tarnovo in Recent Times.....	345

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

Хитко Вачев. За началото на църковното монетосечене, хароновия обол и коректността (по повод книгата на Христо Харитонов. Монети на християнските храмове в България. Велико Търново, 2010, Издателство „Абагар“).....	347
Стоян Михайлов. Константин Дочев. Каталог на Българските средновековни монети XIII–XIV век. Типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009, 320 с.	361

ИЗЛОЖБИ

Весела Мартинова. Изложба „Хубава жена от стари времена“	365
Светла Атанасова. Изложба „Филип Тотю между мита и историята“	367
Пламен Събев. Изложба „Църквата св. Димитър Солунски – 825 години от въстанието на Петър и Асен“	371

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Хроника за дейността на Регионален исторически музей – Велико Търново през 2010 г.	373
Книгообмен/Interlibrary Loan	379
Изисквания към авторите в Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново	385
Requirements for the Authors in the Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Turnovo	388
Цветни илюстрации/Color Illustrations.....	391

ХРИСТО НУРКОВ И ПРИНОСЪТ МУ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ОКРЪЖНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Невяна Бъчварова

Музейното дело във Великотърновска област има богата история, която е написана от труда на поколения любители и професионалисти музейни работници. Решението на ръководството на Регионалния исторически музей да посвети поредния том на известията си на 85-годишнината от рождението на Христо Нурков е признание за приноса му в неговото развитие. В обема на една статия не е възможно да се представи в пълнота работата му от 1957 г. до напускането на музея в края на 1983 г., от които 19 години като директор. Ще направим опит да отразим основни процеси в развитието на музея и личното му участие в проучването и популяризирането на историята на Великотърновския край, изграждането на музейната мрежа, опазването на недвижимите паметници на културата и изграждането на Историческия музей сред водещите музеи в страната и най-големия културен институт в окръга. Статията е разработена на основата на документи от ТДДА – В. Търново, Научния архив на РИМ – В. Търново и статии. Направените проучвания дават възможност да внесем някои корекции на данни от предишни изследвания. В проучвания са представени кратки оценки за неговата дейност и изградената музейна мрежа (Бъчварова 1991, 14; Бъчварова 2003, 176; Димитров, Драганова 1981, 123–156).

Христо Иванов Нурков е роден на 9.XI.1925 г. в с. Горско Сливово, Ловешко. Прадядо му Иван Христов Нурков (1840–1931 г.) е състоятелен човек, съсновател на революционния комитет в селото през 1871 г. Отец Матей Преображенски и Стефан Стамболов са отсядали в дома му. Когато се създава читалище „Горско Начало“ той е сред учредителите. Деветгодишен Христо Нурков остава сирак. Вторият му баща е с леви убеждения, признат е за АБПФК. Той оказва влияние във възпитанието му и в гимназията в Сухиндол Христо Нурков става член на РМС. Учи

и в Севлиево. След проведена акция младежите са арестувани, води се съдебен процес и това, че е малолетен го спасява от присъда. Изключен е от училище и 11 и 12 клас завършва в гимназията в град Павликени. През 1945 г. постъпва в Стопанската академия „Д. А. Ценов“ в Свищов, учи четири семестъра, но интересите му към историята са причина да продължи образованието си във Философско-историческия факултет на Софийския университет. Като студент става член на БКП. В приятелския му кръг са историци и художници, които в професионалното си развитие стават водещи специалисти. От 11.VII.1951 г. до 17.XI.1952 г. е офицер в отдела за външно разузнаване в Министерството на вътрешните работи. Говори турски и френски език. На 16 април 1954 г. постъпва на работа в Проектанска организация „Картпроект“ в София.

В Окръжния народен музей Търново Христо Нурков е назначен на 12.IX.1957 г. и поема ръководството на отдел „Работническо революционно движение“. Той заварва авторитетния Тодор Николов и младия и амбициозен колектив от Янка Николова – директор, Никола Ангелов, Богдан Султов, Мария Овчарова в отдел „Археология“, Димитър Овчаров в отдел „Националноосвободителни борби“, Тодорка Драганова в „Социалистическо строителство“, Радка Пенева е екскурзовод и арх. Трифон Тунев. На 25.IX.1957 г. Ненчо Бонев е назначен в отдел „Изкуство“, но през следващата година преминава в отдел „Работническо революционно движение“. Стефан Петков е назначен за уредник на Художествената галерия. Реализираната общоисторическа експозиция за историята на Търновски окръг (7.XI.1955 г.) е събитие в музейната история и оценката за нея на национално равнище е, че е една от най-добрите в страната. Другите експозиции са: Музеен кът „Кооперативна печатница „Работник“ (февруари 1954 г.), „Родната къща на П. Р. Славейков“ (13 юли 1955 г.) и Констанцалиевата къща в Арбанаси (1956 г.). Грижата за паметниците на културата като част от държавната политика в областта на музейното дело е последвана от обявяването на старата част на Търново и с. Арбанаси с ПМС за исторически резервати от национално значение (27.XII.1955 г.). През следващата година е изградена Ремонтно-възстановителна група към отдел „Култура“ на ГНС, на която е възложена грижата за поддържането на недвижимите паметници на културата (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 3, а.е. 125, л. 116, 135; а.е. 128, л. 275).

Развитието на държавния музей в Търново през първото му десетилетие 1945–1955 г. е резултат на състоянието на националната музейна мрежа и добра основа за неговото бъдеще. Това е времето на глобална политизация на целия спектър на обществения живот, на науката и културата в страната (Бъчварова 2004, 17–36; Бъчварова 2008, 321–347). В

края на 1956 г. националната мрежа е от 10 централни музея, 37 общо-исторически, 20 специални, 5 възпоменателни и 33 къщи-музеи. Тук не са включени ведомствените музеи и музейните сбирки към училищата и читалищата. В края на 50-те и началото на 60-те години се развиват проучванията на тракийската култура, българският средновековен и възрожденски период. Министерството на просветата и културата разработва перспективен план за развитието на музейната мрежа за 1957–1960 г. Според него в окръжните музеи се предвижда изграждането на историческите отдели – „Археология“, „Националноосвободителни борби“ и „Работническо революционно движение“, за някои се предвижда и „Социалистическо строителство“, „Етнография“ и „Природа“. За музея в Търново, който има основните три отдела и социалистическо строителство, за 1960 г. се препоръчва създаването на отдел „Природа“, както и имало и „Етнография“. Разкриването на последния е свързано с бързите промени в българското село и необходимостта от съхраняване на народния бит и култура. Изискването е музейните експозиции да бъдат съдържателни и с високо художествено оформление (Драганов 1957, 25–26). Нормативната база, според която се развиват музеите през разглеждания период са ПМС № 165 от 5.VIII.1958 г., Закон за паметниците на културата и музеите от 5.IV.1969 г. и Наредба за устройството и дейността на музейните сбирки от м. ноември 1970 г. (Известия на Президиума на Народното събрание, IX, 68, 26.VIII.1958; ДВ, 29, 11.IV.1969; Кисьов 2000, 215–230).

Министерството на просветата и културата разработва предложение от 3.XII.1956 г. за създаването на експозиции в сградата на стария затвор и в хана на хаджи Николи. В затвора да се възстанови обстановката в карцерите и килиите, в които са лежали борци за национално освобождение и политзатворници. Във втората сграда препоръката е да се представят зараждането и развитието на занаятите в Търновския край с материали на отдел „Етнография“ (ГДДАВТ, ф. 547, оп. 1, а.е. 1335, л. 2). Предложенията са приети и започва събирателска работа. Със статия са приканени занаятчиите от града да направят дарения и обогатят бъдещия музей (Драганова 1957).

През 1957 г. в страната се провежда преглед между музеите, който обхваща цялостната им дейност. В категорията „Народни музеи“ участват музеите в Търново, Габрово и Севлиево, а във „Възпоменателни музеи“ къщата-музей „Цанко Церковски“ в Бяла Черква и „Иларион Макариополски“ в Елена. Издадени са пътеводители за Търново, Водач на Окръжния народен музей и седем дипляни – за К. Фичето, Павликени, Г. Оряховица, Севлиево, Елена, Трявна и Дряново. Резултатите от пре-

гледа показват много доброто представяне на Окръжния музей, особено с богатата и разнообразна културно-просветна работа. От 1.I.1957 г. в музейната документация се въвежда издаването на акт за приемане и предаване на музейни ценности. Изготвен е списък на паметниците на културата в окръга, които са предвидени за укрепване през 1958–1960 г. На 23.V.1957 г. в салона при църквата „Св. Спас“ в присъствието на митрополит Стефан и ръководители на града е открита Постоянна картинна художествена галерия. В експозицията са представени картини и портрети от съвременни и възрожденски художници. Те са подарени от читалище „Надежда“ след закриване на неговата галерия през 1953 г. Министерството на просветата и културата предлага с писмо от 4.VIII.1957 г. Художествената галерия да се обособи като самостоятелен отдел в музея и това е направено (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 3, а.е. 125, л. 1–114; Рачев 1957).

От 1956 г. Н. Ангелов, археолог и бивш директор на Окръжния музей в град Русе, работи в Търновския музей и завежда отдел „Археология“. Изключително събитие за българската праисторическа археология и музея в Търново е откритото от него на 13.X.1957 г. в жилище от третата, последна фаза на късният енеолит (халколит) уникално златно съкровище, изработено от самородно злато, датирано около 4 хил. г. пр. Хр. Намерено е в селищната могила до с. Хотница. Състои се от 4 идола, 1 гривна, 24 големи и 15 малки златни халки. Тежи 312 грама (Ангелов 1959, 38–46). Синхронно е на златното съкровище от варненския халколитен некропол. Те са най-ранните златни накити, открити в света. Фондът е обогатен с много глинени съдове, костени, каменни и кремъчни оръдия за производство и оръжия, култови предмети и украси. Н. Ангелов и Я. Николова провеждат разкопки в Еменската пещера. Б. Султов проучва тържището Дискодуратере до с. Гостилица, Дряновско и римска вила при с. Присово. През 1958 г. под ръководството на акад. Кр. Миятев и участието на Н. Ангелов се извършват разкопки, които доказват, че средновековната крепост на Царевец е изградена върху разрушена по стара крепост (Ангелов 1958).

Научноизследователската и събирателска работа за експозицията в Затвора-музей се извършва през 1958 и 1959 г. Хр. Нурков и Н. Бонев работят шест месеца в Архива на МВР в София и издирват документи за съдебните процеси на политически дейци от окръга. Директорът на затвора ги подпомага за възстановяване на работния му кабинет. Д. Овчаров подготвя материалите за затвора в годините на Възраждането. Т. Драганова подрежда килията за мъчения на поборниците. Художникът Иван Радев реализира пространственото оформление. Предимно в селата от Севлиевска околия се събира веществен материал от семейства-

*Христо Нурков с делегация в Музеен кът
„Първа социалистическа сбирка“, В. Търново, 1961 г.*

та на политическите затворниците от периода 1941–1944 г. Открита на 11.IV.1960 г. експозицията е единствената в страната от такъв характер и към нея има голям интерес.

През 1959 г. фондът на музея е 20397 единици. Работи се и по експозиция в родната къща на Вела Благоева. Идеята за нейната реализация няколко пъти се възражда в следващите години, но не е експонирана. В тези години се обособяват историческите отдели „Археология“, „Възраждане“, „Работническо революционно движение“ и „Културно-масов“.

Министерството на просветата и културата от 1960 г. предвижда разширяване на сътрудничеството между музеите и научните институти на БАН, чрез рецензиране на експозиционни планове, обсъждане на научни трудове, съвместни археологически разкопки, помощ за консервация и реставрация на музейни предмети (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 4, а.е. 245, л. 60). Тази съвместна дейност се развива през годините и допринася за положителната работа на музеите.

Музейните работници представят на 29.IV.1960 г. бъдещата си дейност в перспективен план за времето 1961–1965 г. В него се предвижда

създаването на експозиция през 1961 г. в колибата на Никола Габровски като музеен кът „Първа социалистическа сбирка в България“. През 1962 г. да се подреди нова експозиция във Военно-историческия музей в с. Горна Студена, който през 1959 г. е снет от структурата на музея в Плевен. През 1963 г. да се преустрои експозицията на Окръжния музей като се разшири площта за Втората българска държава, а се намали тази за „Социалистическо строителство“ и се внесат промени в отдел „Работническо революционно движение“. Това е направено през 1961 г. Откриването на това обновление е заедно със стенописите „Въстанието на Петър и Асен“ и „Въстанието на Ивайло“. Картинната галерия да се разшири и да се планира построяването на самостоятелна сграда за нея. След разкриването на отдел „Етнография“ за музей да се предостави сградата на ГНС (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 4, а.е. 245, л. 51).

Министерството на просветата и културата разработва през 1960 г. „Указание за организиране работата и ръководството на музейните сбирки към училища, обществени организации и други“. Основание за тази дейност е значителният брой закрити сбирки от 1952 до 1956 г. и възраждането на идеята по места. На национално равнище започва организирано изучаване на героичното минало на родния край. Училищата са задължени да водят Летописни книги, а учителите по история да участват при издирването на материали за съответното селище. Конкретната работа на учениците е да пишат или рисуват творби с историческа тематика (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 4, а.е. 245, л. 31–34, 51, 60). Тези и редица други документи показват акценти от новата организация на музейното дело в страната.

Окръжният музей като методически център подготвя брошурата „Да изучаваме нашето героично минало. Методични указания за проучване историята на Търновски окръг“, издадена от ОК на БКП. Авторският колектив се ръководи от Я. Николова, която представя богатството от паметници на културата и тяхното значение. Н. Ангелов и Б. Султов насочват вниманието на десетките изпълнители, членове на комисии по места, към историческите данни от най-старата история. Приложен е и въпросник за археологическите паметници. Историята на селищата в годините на турското владичество, Възраждането, икономическото развитие, просвета и култура с много конкретни напътствия, разработва Т. Драганова. Тя дава указанията и как да се събират етнографски сведения за селищата. Хр. Нурков и Н. Бонев разработват двата периода 1878–1944 г. и 1944–1960 г. Всеки раздел започва с кратка анотация. Конкретно са посочени историческите събития, за които трябва да се издирват писмени и веществени материали и спомени (Методични указания за проуч-

ване историята на Търновски окръг 1960, 6–45). Разработката прави чест на авторите. Успешната ѝ реализация по наше мнение би могла да бъде дело единствено на специалисти, но със сигурност тя е подпомогнала десетките учители, читалищни дейци и общественици в тази дейност. Очакванията са да се обогатят музейните фондове. Позволихме си да спрем вниманието си на това издание, разпространено и до най-малките населени места в окръга, защото то показва работата по изследване на историята на родния край и подчертава ролята на музейното дело. В резултат на тази дейност се създава мрежа от сътрудници, които подпомагат събирателската работа на музея в бъдеще. Пример в това отношение е дейността на Б. Султов, който ревностно обикаля селищата в окръга, изнася беседи, придружени със светлинни картини на ценни находки и паметници на културата и събира сведения за археологическата карта.

Увеличеният брой в страната на музейни сбирки, посветени предимно на участници в съпротивителното движение, налага ПБ на ЦК на БКП на 9.VI.1960 г. да вземе решение да се спре увлечението за откриване на къщи-музеи, без това да е особено целесъобразно (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 9, а.е. 41, л. 28).

Показател за многообразната популяризаторска работа на музея и желанието за повишаване на неговия авторитет е дейността, проведена в Седмицата на музеите и паметниците на културата (8–15.V.1960 г.). Планът впечатлява с институциите, включени в Акционния комитет – ОНС, ГНС, ОФ, БКП, ДКМС, ДОСО, БСФС, БТС, Кинификация, Печатни произведения, читалищата „Надежда“ и „Искра“ и директорите на училищата в града. Предвижда се всички те да участват с прояви, посветени на изучаването на историята на родния край (ЩДА, ф. 468, оп. 4, а.е. 153, л. 136–138; ТДДАВТ, ф. 547, оп. 4, а.е. 245, л. 1, 7–9, 11, 22). В празничните дни музейните работници посрещат 11093 посетители в музея и 35053 в останалите обекти, изнесени са 715 беседи. В тази дейност са включени и новоназначените Стефан Цонев, Маргарита Венчарска (Спиридонова) и Петър Славчев. Със снимки и археологически находки са подредени 6 витрини в града. Докладът „Значението на паметниците на културата и тяхното запазване“ е изнесен на събрания в селищата на окръга. Публикувани са статии в местната и централна преса. Отпечатани са 6 вида листовки и афиш за общоградското събрание, които са изпратени до всички музеи в страната. Това е част от реализираните прояви (ЩДА, ф. 468, оп. 4, а.е. 153, л. 28–29).

Музеен кът „Първа социалистическа сбирка“ е подреден в реставрираната колиба на Никола Габровски в едноименния парк. Автори на тематичния план са Хр. Нурков и Н. Бонев. За събирателска работа при

дъщерите Хр. Нурков посещава в Бургас съпруга на Зорка Габровска, а Н. Бонев Мара Габровска в Карлово. Откриването на експозицията (3.V.1961 г.) е посветено на 70 годишнината от провеждането на тази историческа сбирка. Организиран са редица прояви в града и в общоисторическата експозиция, публикувани са материали в местния вестник „Борба“ (Филипов 1961). 70 годишнината от излизането на бр. 1 на в. „Работник“ и значението на социалистическата сбирка Хр. Нурков отразява в две статии (Нурков 1962а; Нурков 1962б) и подготвя диплома. По късно те се ползват от екскурзководите в подготовката на беседите им. По това време в него се оформя положителното му отношение към тесняшкия период в историята на БКП и личността на Никола Габровски – изявен журналист, публицист, отговорен редактор на в. „Работник“, първият социалист, избран за народен представител през 1894 г. от Павликенска околия. През 1969 г. Н. Бонев записва спомени на Люба Габровска, от които се установява мястото на родната къща на баща ѝ във В. Търново. Експозицията е посещавана от много чуждестранни делегации до закриването ѝ след 10.XI.1989 г. Днес в тази сграда се помещава Хидрометеорологичната обсерватория в града. През 1973 г. по време на пътуващ семинар музейният колектив се среща в Карлово с М. Габровска. Тогава тя изразява обидата на семейството, че БКП все още не е реабилитирала баща ѝ. Хр. Нурков организира събирателска работа сред наследниците на видния социалист, а материалите са представени в експозицията „Мемориална къща Никола Габровски“ (10.VII.1975 г.). Той дава консултации на скулптура Иван Блажев при проектирането на паметника „Димитър Благоев и Никола Габровски“, издигнат във В. Търново.

От 1960 г. започва проучването на римския лагер Нове до град Свищов от българо–полска археологическа експедиция. Б. Султов е включен в нейния състав и работи в продължение на 20 години. Отдел „Археология“ проучва Патриаршията, Царския дворец и други обекти на Царевец, но остра грижа е липсата на помещение за съхраняване на придобитите находки. В експозиционната дейност се търси сграда за експониране на народни умотворения. Предвижда се в Хаджиилиевата къща да се представи историята на с. Арбанаси. Оказва се методична помощ на музеите и музейните сбирки в Търновски и Габровски окръзи. При посещение в града Енчо Стайков, родом от Лясковец, председател на НС на ОФ и член на ПБ на ЦК на БКП, изказва мнението си, че Историческият музей като обект на международния туризъм, трябва да насочи проучванията си към средновековния период, възраждането и началото на социалистическото движение. Недостатъчните хотели в града са сериозна пречка за увеличаване броя на посетителите в музеите, достигнали 436 000

души. Необходимо е градът да се развива в културно отношение и за това би допринесла модерна Картинна галерия, подредена в нова сграда. Музейните работници са убедени, че името на града трябва да бъде Велико Търново. Своите аргументи Я. Николова излага в статия. Едва на 27.VII.1965 г. градът е преименуван (ТДДАВТ, ф. 6, оп., 2, а.е. 26, л. 38, 39, а.е. 13, л. 56; ф. 6, оп. 2, а.е. 33, л. 61; Николова 1961).

През 1962 г. Окръжният народен музей в качеството си на научен и културен институт реализира богата дейност. Б. Султов открива в с. Бутово единствения в България и дунавските римски провинции керамичен център от III в. Обхождането от Т. Драганова и П. Ибришимова на села и градове за проучване и събиране на народни песни, обичаи и носии във връзка с окръжния събор надпяване „Празник на народното творчество и бит“, проведен на Петропавловския манастир с участието на 35 000 души, допринася за обогатяване на фонд „Възраждане и етнография“. Хр. Нурков събира документи и вещи в селищата с активно участие в революционните борби. За годината постъпилите във фондовете материали са 2056 броя. Голям успех за научноизследователската дейност е изданието том I на Известия на Окръжния музей Търново. Отпечатани са и 6 дипляни. За кратко време Хр. Нурков работи като старши уредник в отдел „Археология“. Общоисторическата експозиция е попълнена с

На екскурзия в пещерата Леденика, 1962 г.

нови материали в разделите „Втора българска държава“, „Възраждане“ и „Социалистическо строителство“. Във фонда на Картинната галерия постъпват 6 картини. Експозицията е обновена с реставрираните картини и икони от уредника Добри Лещаров. Гостуват и картини от Националната художествена галерия. През следващата година експозицията е преместена в помещението зад Паметника на обесените. След напускането на музея от арх. Ж. Драгомиров работата по недвижимите паметници на културата е поета от арх. Георги Рогев. Подробно посочените в архивните документи над 25 вида културно-масови прояви, с участието на 58229 души, показват мястото на музея в популяризирането на историческото минало на родния край и патриотичното възпитание на населението. Ст. Цонев е завеждащ отдел „Културно-масова работа“ и дейността се реализира с активното му участие, както и на всички музейни работници. В помощ на отделите е фотолаборантът Петър Тарасенко (ЦДА, ф. 468, оп. 6, л. 39–49).

Постигнатото в работата на специалистите на музея определя домакинството му на семинар, организиран от отдел „Музеи“ при ККИ, проведен през октомври 1963. В него участват 220 души от музеите в страната с исторически профил. Лектори са учени от Института по история, Археологическия институт на БАН, Института по история на БКП. Изнесени са и доклади по методически въпроси (Кисъов 2004, 77).

През 1963 г. музейните работници обсъждат бъдещата експозиционна визия. Самостоятелна археологическа експозиция те предвиждат да се подреди в сградата на музея. Проблемът е за музея на Възраждането и етнографията. Тематичната структура е построена за комплексното им представяне. Има предложение за самостоятелни експозиции в отделни сгради или за построяването на специална такава, но това може да се реализира след години. Подходяща е сградата на Градския съвет, където двете експозиции да са свързани, но това е възможно след влизането му в нова сграда. За самостоятелна експозиция на Възраждането се обсъжда и сградата на Данъчното управление (днес в нея е Държавния архив), въпреки че тя е неудобна за такава цел. Проблем е липсата на експозиционен материал за самостоятелна етнографска експозиция. Най-близката реалност е сградата на хана на х. Николи, в който се извършват укрепителни и възстановителни работи. Становището на музейните работници е за премахване на магазинното крило, което е по-късно строителство и така ще се открие пред погледа на посетителите шедьовърът на Колю Фичето. Накрая общото решение е за създаване на самостоятелни експозиции за трите основни отдела. Времето потвърждава правилната им позиция (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 11, а.е. 99, л. 99–108).

Необходимостта от обработка на материалите за бъдещите експозиции довежда до създаването на Отдел за реставрация и консервация на движими паметници на културата, изработени от камък, глина, метал, кост, дърво и произведения на изкуството, рисувани върху картон, платно, дърво, метал. В ателието за реставриране на художествени произведения на изкуството работи Стефан Петков. Керамичните находки обработва Веселина Начева, химик лаборант е Евгения Монева. (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 11, а.е. 99, л. 45–47).

Със създаването на ВПИ „Братя Кирил и Методий“ през 1962 г. В. Търново става университетски град. Янка Николова, археолог по специалност, е назначена за асистент и от 1.X.1963 г. встъпва в длъжност (Петков 2003, 219). Нейната организаторска и научноизследователска работа допринасят много за развитието на музея. Назначените специалисти от 1967 г. са възпитаници на това висше училище.

Христо Нурков е назначен за директор на Окръжния музей. Щатът е от 29 души, а бюджетът е от 176000 лв. (т.к.). На 12 май 1964 г. ръководството на музея организира научно съвещание-консултация. В него участват чл. кор. проф. Ал. Бурмов, ректор на ВПИ „Братя Кирил и Методий“, доц. Петър Петров, преподавател по средновековна българска история в Софийския университет, доц. Станчо Станчев от ВПИ „Братя Кирил и Методий“, Наню Донев, сътрудник при ЦК на БКП, Д. Стоянов, секретар на ОК на БКП, Й. Илиев, секретар на ИК на ОНС, Христо Джамбов, директор на Археологическия музей в Пловдив, Михаил Райчев, главен методист в отдел „Музеи“ при Комитета за култура и изкуство и Анчо Анчев, директор на Националния музей „Рилски манастир“. Съвещанието обсъжда и одобрява предложението на музейния колектив в сградата на Окръжния музей да се разкрие експозиция на Втората българска държава, в хана на хаджи Николи – Музей на Възраждането и етнографията, а за отдел „Работническо революционно движение“ да се бъде построена сграда на мястото на бившата пожарна до Затвора-музей. Иван Радев, секретар на СБХ в София, е определен за художник проектант. Това решение е изключително смело за времето си. Създаването на трите самостоятелни експозиции показва мащабното мислене и високата професионална подготовка на специалистите работещи в музея. Оценката на рецензентите за тематико-експозиционния план е, че у нас се създава първият Археологически музей с представяне на исторически извори и документи. Основният принцип в Музея на възраждането и етнографията ще бъде комплексното представяне на националнореволуционните борби и етнографията, която да илюстрира икономическото развитие на региона. Реализацията на решенията през

следващите шест–седем години показва тяхната целесъобразност и определя бъдещото положително развитие на музея. Затова Хр. Нурков не пропуска при юбилейни чествания на музея да припомни значението на това съвещание. На 25 юли 1964 г. експозицията е затворена за посещение. Извършен е ремонт на северните помещения, дотогава използвани за фондохранилища на отделите, с което експозиционната площ се увеличава. В годишния план е заложено и обсъждане в БАН на окончателното проучване и етапно изграждане на Царевец като Национален парк-музей. Така изостаналото и сънливо Търново, по думите на Енчо Стайков, остава в миналото (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 11, а.е. 99, л. 20–24, 99–102; ф. 6, оп. 2, а.е. 41, л. 48; оп. 9, а.е. 41, л. 28–37).

Под ръководството на Н. Ангелов са завършени разкопките на Патриаршията. Б. Султов извършва проучвания в с. Бутово, разкрива нови грънчарски пещи и работилници с керамична продукция. В с. Недан намира колективна находка от монети. В с. Хотница е разкрита римска грънчарска работилница с пещи. Той работи и в с. Родина, с. Сухиндол. Участва и в проучванията на Нове. Т. Драганова и П. Ибришимова извършват събирателска и научно-изследователска работа за експозицията в гр. Лясковец, създадена е картотеката на 224 бележити личности от В. Търновския край през XIX в. Н. Бонев събира 200 бр. документи и вещи за експозицията „Работническо революционно движение“. Христо Нурков подготвя темата „Въоръжената борба на населението от В. Търновски окръг през периода 1941–1944 г.“. В отдел „Художествен и картинна галерия“ са откупени 16 картини, графики, икони и са подредени 5 изложби. Излиза от печат т. II на музейните известия, публикувани са статии в печата, написани са доклади. За решаване на проблемите в работата директорът предлага да се обсъди структурата на музея, насоките на научноизследователската и събирателска работа, създаването на научна група и състоянието на кадрите (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 11, а.е. 99, л. 25–31, 108).

Музейните обекти Царевец, Трапезица, Никополис ад Иструм, Окръжен музей, Затвора-музей, църкви в кв. „Асенов“, къщи и църкви в с. Арбанаси, музеен кът „Първа социалистическа сбирка“ и „Печатница Работник“, хана х. Николи, къща-музей „П. Р. Славейков“ са посетени от 455219 български и чужди посетители. Четирима екскурзоводи изнасят пред 11501 групи 8195 беседи или над 2000 беседи на човек за годината. Към тях ще добавим и 663 проведени културно масови мероприятия по 16 форми. Подготвена е фотоизложба „В. Търновски окръг по пътя на социализма“, която е показана и в шест населени места. Чрез фото албум тя е изпратена в гр. Полтава, УССР, с който от 1962 г. окръгът е в дру-

жески връзки. Дейността на отдел „Културно-масова работа“ е с висока обществена оценка (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 11, а.е. 99, л. 33–37).

На общоградска тържествена „Вечер на музейното дело“, организирана през април 1964 г., по повод Седмицата на музеите и паметниците на културата, директорът представя постиженията на музейното дело в окръга. Методична помощ се оказва на музеите и музейните сбирки във В. Търновски и Габровски окръзи. Завършени са читалищните и училищни сбирки в Хотница, Горна Липница, Михалци, Вишовград, Сухиндол. М. Спиридонова изготвя тематичен план за музеен кът, посветен на Бачо Киро в Бяла Черква. Музеят възразява срещу създаването на нови сбирки, защото материалите не се събират от компетентни хора, ценни от тях могат да се загубят и не е оправдано изразходването на средства за поддържането им. Уредниците участват при обсъждане на текстове за написване на истории за с. Ресен, с. Бутово, гр. Павликени и др. На националното съвещание по работата на музеите с доброволните сътрудници по места Ст. Цонев изнася доклада „Общественото начало в работата на Окръжния музей в град Велико Търново“, който изиграва ролята на методично указание за музеите в страната. С голямата си ерудиция, исторически познания и дар слово Ст. Цонев има принос за подготовката на екскурзоводския състав и разработването на методологията на екскурзоводската работа и беседа. През годината градът е посетен от 450 000 туристи, от които 50 000 са чужденци (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 11, а.е. 99, л. 38, 48–49).

През 1964 г. се създава НИПК и неговият филиал във В. Търново. Арх. Г. Рогев упражнява инвеститорски контрол по укрепителни, възстановителни и ремонтни работи на недвижими паметници на културата в окръга. Започва генерален ремонт на църквата „Св. 40 мъченици“. Сне-ти са стенописите на календара в притвора, които са върнати през 2006 г. (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 11, а.е. 99, л. 42–44, 103).

През първата половина на 1965 г. ръководителите на Велико Търново са убедени, че сериозен дял в бъдещото развитие на града трябва да заеме неговата богата история. Подема се изключително интензивна работа от ГОНС и ОНС, специалисти и общественици, които подготвят перспективна програма за развитието на града в годините 1966–1970 г. в направленията история, култура и туризъм. Спираме вниманието си на този въпрос, защото той е в основата на бъдещото развитие на В. Търново, на музея и в него Христо Нурков има пряко участие. Целта на програмата е цялостна промяна във визията на града, така че той да привлича хиляди български и чуждестранни туристи. Девет комисии работят по въпросите на паметниците на културата, проучването на

На осми март 1964 г.

средновековната българска история, построяването на културно-битови, спортно-туристически съоръжения, хотели, административни сгради, търговски обекти, туристически пътища и улици, иригационни работи по р. Янтра, лесопаркове и градини, ефектно осветление на града, изготвяне на пропагандни материали и сувенири. С голяма перспектива са прогнозите на кмета инж. Недялко Калпакчиев. Градоустройственото планиране е представено пред гражданството от арх. Живко Драгомиров (Борба, 83, 13.07.1965; Драгомиров 1965). Предложенията по трите раздела на програмата са обобщени от арх. Трифон Тунев, главен архитект на В. Търново. Приятно е да напомним, че и двамата са бивши музейни работници. И в сферата на културата еуфорията е голяма. Месец май е обявен за месец на културата в окръга. На 6.VI.1965 г. на Царевец се провежда първият „Поглед към вековете“. Решение по тези въпроси ще се вземат на съвместна сесия на Окръжния и Градски народен съвет през м. септември 1965 г.

Състоянието, проблемите и перспективите на музейното дело, на средновековните и възрожденски паметници на културата също са обект на разработка. Директорът на музея представя подробно виждането си за работата през следващите 10 години, като посочва данни за необходимата работна ръка и финансиране. За дворцовия комплекс на Царевец

липсват публикации на резултатите и това забавя експонирането му, а тази последователност е задължителна, се посочва в документите. Необходимо е да се изследва и предбългарския културен пласт в двореца, да се подготви генерален план за укрепване и реставриране на Царевец. Сериозен проблем е липсата на опит в тази дейност, а в реставрираните обекти се виждат редица слабости. Решаването на въпросите с парковото строителство не е от компетенцията на музея и то трябва да се поеме от Градския съвет. Тук за първи път срещаме изказано предложение от Христо Нурков за изготвяне на проекти и осъществяване на художествено осветление на най-значителните места на Царевец (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 11, а.е. 99, л. 104–106; ф. 1419, оп. 1, а.е. 12, л. 4–6). За да се решат проблемите на средновековната крепост, към която е основния посетителски интерес, авторът на разработката счита, че е абсолютно необходимо те да се поставят пред отдел „Наука“ в ЦК на БКП, който да задължи БАН, Археологическия институт, Комитета за изкуство и култура и НИПК, да изготвят генерален план за бъдещата работа. Всички въпроси около Царевец са разисквани и на среща с представители на ЦК на ДКМС, ИПК, Окръжния музей и Радио София. Предстои те да се внесат за обсъждане и в ЦК на БКП. (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 12, л. 5, 7). За хълма Момина крепост предложението е тя да се проучи обитавана ли е през XII–XIV в. Относно квартала „Френк хисар“ искането е Градският съвет да го освободи от живущите граждани за да се изследва терена и при наличието на средновековен пласт той да се експонира в модерна паркова обстановка. Разкопки на този обект извършва д-р Евгени Дерменджиев през 2010 г. За хълма Трапезица Христо Нурков предлага той да се изследва на втори план, а до 1970 г. ОИМ и ИПК да укрепят най-заstraшените средновековни черкви.

Паметниците на културата от периода на Възраждането са посочени също конкретно. Ще спрем вниманието си само на Сарафкината къща, която е представена като най-ценния архитектурен паметник от раздел „Къщи“. Идеята за нея е тя да се обзаведе във възрожденски стил и стане обект на Комитета по туризъм. Къщата на Петър Константинов след отчуждаване да се приспособи за Клуб на културните дейци. Това става през 1969 г.

Бъдещето на с. Арбанаси Хр. Нурков вижда в обявяването му за музеен резерват. Това ще реши и поминъка на населението. Къщите и черквите му са различни от тези в страната и с това те предизвикват интереса на туристите. Необходимо е изготвянето на проект от широк кръг специалисти – архитекти, историци, художници, икономисти, представители на БТС и Комитета по туризъм. Реализирането на идеята ще

изисква големи финансови средства. Затова той препоръчва като подходящо решението възприето от НС на ОФ, за укрепване и адаптиране на къщата на Женското дружество за почивна база и предлага неговото популяризиране и възприемане и от други организации (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 12, л. 12). В следващите години на този принцип се създават почивни бази на творчески съюзи, на ОНС, ОСК, ВТУ, Радиозавода и други.

Ще посочим виждането на Хр. Нурков и за Картинната галерия. Нейното развитие е в създаването на Музей на изкуствата, в който да се експонират художествени произведения, свързани с Търновската живописна школа. За бъдещият музей да се построи специална сграда с експозиционни зали, фондохранилища и ателиета за реставрация. По този начин ще се създаде център, в който ще се събира художественото наследство на региона, ще гостуват произведения на изкуството от страната и чужбина (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 12, л. 3; ф. 547, оп. 10, а.е. 289, л. 49).

На 30.I.1965 г. във В. Търново са обсъдени художествените проекти, които са представени от Иван Радев за археологическата експозиция. Хр. Нурков и Н. Ангелов изразяват мнение за разположението на основните теми и особено на залите със стенописи и икони, каквито се експонират за първи път (Борба, 14, 2.02.1965). На 13.II.1965 г. е открита подготвената от Н. Ангелов, Т. Драганова и Н. Бонев експозиция в гр. Лясковец (Кайшанов 1965). Към музея е създадена извънбюджетна сметка, средствата в която допринася за подобряване на научната и издателска дейност. Авторски колектив от Я. Николова, Т. Драганова и Хр. Нурков публикува пътеводител „Велико Търново“, претърпял още три издания.

Тодор Живков посещава град Велико Търново на 24.IV.1965 г. и в ОК на БКП се обсъжда бъдещото икономическо развитие на окръга. На 27 юни 1965 г. той е сред ж п работниците от гара Горна Оряховица, посещава с. Поликрайще, В. Търново, с. Златарица, с. Буйновци, с. Руховци и гр. Елена. На 7.VIII.1965 г. Т. Живков и Н. Чаушеску, придружени от Хр. Нурков, разглеждат Царевец.

На 19.IX.1965 г. на съвместна сесия на Окръжния и Градския народни съвети във Велико Търново и с участието на Комитета за изкуство и култура и Главно управление по туризма се създава Общонароден комитет за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град. Тодор Живков, първи секретар на ЦК на БКП и председател на МС на НРБ, е негов почетен председател, а акад. Тодор Павлов, почетен председател на БАН, е председател. В състава са избрани ръко-

водители на политически, държавни и научни институти от София и В. Търново, учени и интелектуалци. В словото си Т. Живков подчертава, че партийното и държавно ръководство напълно подкрепят инициативата за създаването на Общонародния комитет и развитието на града като общодържавна задача. Акад. Кр. Миятев предлага В. Търновския музей да се превърне в Централен български музей на Втората българска държава, БАН да създаде Филиал на Археологическия институт, да се построи сграда за Археологически музей на Царевец. Я. Николова, интелектуалци и специалисти подкрепят идеята. В изказването си Хр. Нурков посочва: „Нашето предложение е да се организира едно цялостно проучване на средновековната крепост, разкритите архитектурни паметници да се консервират и чрез съвременните най-модерни средства се експонират. Всичко това ще даде възможност средновековната крепост да се показва на посетителите на нашия град и чрез това да се съдейства за тяхното патриотично възпитание. Ще даде възможност да показваме на чуждестранните посетители високата материална култура на българския народ.“ (Борба, 113, 21.09.1965). В общонародния фонд, учреден на 1.1.1966 г., за 20-годишната дейност на комитета, се събират 5914000 лв., от които 2564000 лв. са доброволни вноски на населението от страната. Това определя развитието на В. Търново и като общонародно дело. С ПМС №6 от 10.11.1966 г. се осигурява годишно държавно финансиране от 1,5 млн. лв. на Националната програма по проучване, реставриране и експониране на историческите забележителности във В. Търново и околностите му. Посочва се участието на БАН, министерствата, институтите и организациите в изпълнението на годишните програми. Изпълнителното бюро е с председател П. Кубадински, заместник председател на Министерския съвет. То утвърждава годишните планове за дейността на централните институти и ведомства. Оперативната група, която функционира във В. Търново, е под ръководството на Д. Тужаров, председател на ИК на ОНС. Хр. Нурков като член на Общонародния комитет е неин член. (ТДДАВТ, ф. 1483, оп. 1, а. е. 3, л. 9, 10, 24; а. е. 2, л. 31, 32; а. е. 1, л. 4; ф. 583, оп. 4, а. е. 2, л. 262–264).

Документът с решаващо значение за бъдещото на града е Програма за изпълнение на решенията на сесията на Окръжния и Градския народни съвети и на Постановлението на Министерския съвет за развитието на Велико Търново. Срокът за реализация на обектите е 1966–1970 г. Тя впечатлява със своята мащабност, конкретно посочените обекти и дейности, които да допринесат за развитието на града в трите направления – история, култура, туризъм. В следващите 20 г., докато съществува Общонародния комитет, в годишна програма са конкретизирани обектите, по които се

работи. Старата столица е строителна площадка. Много от идеите в програмата не са реализирани, за което може да се съжалева, защото днес туристическият бизнес можеше да бъде на значително по високо равнище. Като пример ще посочим планираните четири въздени линии (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 2, а.е. 57, л. 95–128; ф. 1483, оп. 1, а.е. 2, л. 15).

За Окръжния музей в програмата е записано да се предостави за археологическа експозиция сградата в м. „Боруна“, за другите два музея е потвърдено решението от 12.V.1964 г., издаване на Известията на музея, каталози, дипляни, картички, възлага се производството на сувенири с историческа тематика и работа по недвижимите средновековни и възрожденски паметници, подобряване на кадровия състав (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 2, а.е. 57, л. 97, 108, 110). Назначени са К. Панайотова, П. Станев, Н. Иванов (1965 г.), В. Вълков, Й. Алексиев, Хр. Глушков, Ст. Дамянов, Ив. Бижев, Й. Пенчев, Сн. Попова, Н. Бъчварова (1966 г.), Т. Овчаров, М. Цочев, В. Илчева, Ив. Чакъров, В. Чанев (1967 г.). Големият обем от работа налага привличането на още специалисти и през 1971 г. са назначени д-р Ат Попов, В. Мутафов, В. Георгиева, М. Петрова, В. Григорова, Н. Стефанова и Г. Панкоке.

Събитие в културния живот на града е откриването на експозицията „Велико Търново – столица на Втората българска държава XII–XIV в.“ (25.II.1966 г.). Автори на тематичния план са Никола Ангелов и Богдан Султов, художник проектант е Иван Радев. Тя е открита от Енчо Стайков. Оценката на Хр. Нурков за нея е: „Нашата експозиция е първият успех в музейната практика в страната по създаването на историческа експозиция за определен период от българската история.“ (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 10, а.е. 289, л. 23; Борба, 25, 26.02.1966). За първи път е подредена зала с икони от XV–XIX в., която се показва предимно на специалисти и чуждестранни делегации. Автор на тематичния план е Стефан Цонев. За новата експозиция има широк отзвук с високи оценки във всички централни вестници. Към нея интересът и на българските, и на чуждестранните посетители е изключително голям във всичките години на съществуването ѝ до 1981 г.

В началото на 1966 г. Христо Нурков разработва предложение за развитието на музея и музейното дело в окръга. Създаването на материална база е в основата на бъдещия успех, счита той. Най-подходящото място за построяването на сграда за Музей на Втората българска държава според него е скалния венец от северната страна на ул. „Н. Пиколо“, в пространството от едноименния паметник на изток. До хана на х. Николи той предлага да се построи нова сграда и в двете да се разкрие отделът „Възраждане и етнография“. За изграждането на възрожденски

Христо Нурков говори при откриване на експозицията „Велико Търново – столица на Втората българска държава“, 25 февруари 1966 г.

ансамбъл с център музея в хана, идеята на автора е да се възстановят къщите по ул. „Въстаническа“, Самоводския пазар и ул. „Г. С. Раковски“ като в приземния им етаж се открият работилници и магазини за сувенири. В родната къща на П. Р. Славейков да се подготви нова експозиция. В гр. Свищов да се построи сграда за общ градски музей, а в къщата на Ал. Константинов да се подреди мемориална експозиция за писателя. Материалната база на музея в гр. Елена в предложението включва сградата на Даскалоливницата, в която да се експонира просветното дело. За развитието на научната дейност препоръчва уредниците да се ориентират към задочна аспирантура и специализация в чужбина. През следващата година е обявен конкурс за научни сътрудници. Има нужда от екскурзоводи на чужди езици. В музея работят 36 души (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 10, а.е. 289, л. 47–50; а.е. 28, л. 86–94).

Като съветник в ГОНС В. Търново Христо Нурков участва в комитет при обсъждане на въпроси, свързани с културното развитие на града. На 18.I.1966 г. при определяне на мястото, характера и големината на паметника на К. Фичето той предлага да се потърси място в триъгълника в западната част на градинката пред ГОНС. Да се използват около паметника детайли от разнообразното и богато строителство на майстора и

паметника да звучи съвременно, но не модернистично (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 2, а.е. 35, л. 235). На сесия на ГОНС на 28.XII.1966 г. при обсъждане дейността на ТД „Трапезица“ се подчертава, че сред 10-те града в страната, обявени за туристически, В. Търново е с превес на международния и вътрешен туризъм. Комитетът по туризма предявява искане хана на х. Николи да му се предостави за битов хотел, да се организира производството на типични за района сувенири и „старите магазини с кепенци да се възродят“. Отправя се критика към музея за малкия брой екскурзоводи на обектите (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 2, а.е. 9, л. 388–410).

През 1966 г. Комитетът за култура и изкуство утвърждава профилирането на музеите в страната и възлага създаването на отделите „Етнография“. В музея развива дейност научна група (Кисъов 2000, 218, 230).

С оптимистична статия „Възкръсва едно минало“ Христо Нурков представя резултатите в музейната работа през първата година от създаването на Общонародния комитет. Основната му мисъл е, че музейното дело става общодържавна грижа. „Една от най-важните и естествено поставена на първо място е задачата за археологическите разкопки и проучване на средновековния град“ (Нурков 1966). Авторът се спира на резултатите от разкопките на Царевец, в които участието на археолози от музея е най-голямо. Директорът посочва като добър резултат в научноизследователската дейност на научната група и уредниците излезлия том III от Известията на музея и работата по бъдещите експозиции на отделите „Възраждане и етнография“ и „Работническо революционно движение“. Нестор Иванов издирва значителен брой картини от стари автори, част от които са закупени за Картинната галерия и обогатяват нейния фонд (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 10, а.е. 289, л. 30,31).

Създаването на Общонародния комитет допринася за реализирането на голяма събирателска и научно-изследователска работа, която намира отражение в музейните експозиции. Интерес представлява разработката на Христо Нурков за проблемите на музейното дело в окръга, неговото състояние към 1967 г. и виждането му за бъдещото развитие. На първо място е научното ниво, на което е поставена цялостната работа на даден музей, посочва той. Така са разработени експозициите на Втората българска държава и Затвора-музей. Създадените в окръга музеи обаче носят белега на схематизма в съществуващата досега практика. Нова задача е цялостното проучване на периода на капитализма. Загуба е, че годините на социалистическото строителство не са на вниманието на музейните работници. Една от най-трудните задачи в работата на отдел „Художествени паметници“ е грижата за богатство от икони и църковна утвар, които са в църквите и манастирите. Новото виждане за културно-

просветната работа е, че нейното ниво се определя от научното равнище на историческите отдели. Временните изложби, към които има интерес, могат да подпомогнат събирателската дейност. Бъдещето е в профилирането на музеите в окръга и насочване на музейните работници към потясна специализация, продължава авторът. В тази посока се ориентира музейното дело в страната през последните години. В Окръжния музей Хр. Нурков предвижда понататъшно развитие на историческите отдели и отдел „Художествени паметници“. В град Елена да се експонира Музей на Възраждането с профил просветно дело и черковно- национални борби и мемориална част за Иларион Макариополски. Да се обособи и Художествен отдел за възрожденско и съвременно изкуство. Музеят в град Свищов да се развие с профил археология и възраждане и мемориална част за писателя Алеко Константинов. Музеят в Бяла Черква да се насочи към проучване на периода на капитализма и историята на БЗНС. Всичко това изисква през 1968 г. да се разработи цялостен план за събирателската и научноизследователска работа на музеите в окръга. За преодоляване на липсата от печатни издания, проблем който стои и през следващите години, ръководството търси съдействието на Комитета за изкуство и култура за отпечатването на пътеводители, дипляни, каталози и цветни картички (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 10, а.е. 289, л. 46, 55–59). През 1970 г. музеят е първият в страната, който предлага на туристите цветни диапозитиви, футляри и албуми на най-ценните си находки и обекти.

В средата на 60-те години се построяват читалищни сгради в редица села от окръга и в тях се експонират музейни сбирки. Създават се и училищни сбирки. През 1968 г. чрез доброволните сътрудници на музея във фонда постъпват 233 материала. Общият му размер е 44640 ценности. Като пример ще посочим активната обществена дейност в с. Хотница и изключителната грижовност на Иван Кокорков за музейната сбирка. Той е неин създател, обогатява я, преподглежда през годините и пренася в новото читалище. Човек с богата култура не само в областта на историята и археологията, Ив. Кокорков в годините на работа в музея с бащинско отношение подпомага младите специалисти (Алексиев, Глушков 1967, 15). Музейни експозиции се създават и в реставрирани паметници на културата. Класното училище в Златарица приютава общоисторическия музей. С години за него се грижи Пенчо Илиев. А колко много любов към средновековните паметници възпитава в туристите незабравимата Величка Лозанова, екскурзовод в църквата „Св. 40 мъченици“. Христо Нурков се отнася с голяма почит към труда на десетките краеведи в окръга, които работят скромно, с усърдие събират, съхраняват ценности и популяризират родната история.

Грижата на Общонародния комитет за проучването на Царевец дава надежди за подпомагане на работата и на други обекти. По този повод е докладът от 8.XI.1967 г. на ст. н. с. Теофил Иванов от АИМ на БАН в София, член на Общонародния комитет и ръководител на археологическите разкопки в Никополис ад Иструм, един от най-значителните римски градове у нас. След като разкрива историята на проучванията, той излага детайлен план за бъдещата работа. Интересни са вижданията на този голям български учен за научната и научно-популярната работа, формирането на изследователски екип от археолози от АИМ при БАН, ОИМ В. Търново в лицето на н. с. Богдан Султов, от Софийския университет, ВПИ „Кирил и Методий“ В. Търново и специалисти от НИПК в София, за построяването на музейна сграда, консервация, реставрация, поддържане на старините, построяване на шосе до главния път В. Търново – Русе (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 10, а.е. 289, л. 11). Последното и днес не е направено.

Необходимостта от обработка на придобитото значително количество находки от археологическите разкопки налага реорганизация на съществуващите ателиета и създаване на единна Лаборатория за консервация и реставрация. За завеждащ отдел е назначена Веселина Инкова. Вложените в нея надежди за бъдещата визия на лабораторията са големи. Разработката ѝ от м. ноември 1968 г. представя сериозните ѝ амбиции за работа на съвременно научно ниво. Завареното положение с примитивен начин на работа трябва да се преустанови, категорична е тя. Условието за това са: подходящи работни помещения, ритмично осигуряване на реактиви, а не на заместители, постоянно течаща вода, която е проблем за целия град, закупуване на апаратура, осигуряване на щатни бройки. Представена е работата по организирането на реставрацията на метал, дърво и кожа и създаването на механична работилница. Така изградената лаборатория ще може да задоволява нуждите освен на музея във В. Търново и на други музеи от северна България. Тази организационна и финансова работа е извън възможностите на музея, което налага ангажирането на Комитета за култура и други национални институти (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 10, а.е. 289, л. 1–8). С цената на много труд от целия колектив на лабораторията и финансови средства, година след година, условията и организацията на работа са променени, а резултатите са хилядите обработени находки и създаденото име на най-добрата извънстолична Лаборатория за консервация и реставрация. Тук заслужено място трябва да се отдаде на търпението и личния принос на Христо Нурков в подпомагане на тази дейност.

През 1969 г. е приет Статут, правилник и структура на ОИМ В. Търново. В статута са представени паметниците на материалната култура в окръга, като са подчертани тези с общонационално значение. За осъществяване на двата главни дяла в музейната практика – научно изследване на историческото минало и неговото пропагандиране, се изисква приемането на нова структура. Според Христо Нурков този нов, различен начин на организация на работата, трябва да допринесе за нейното усъвършенстване и получаване на по-добри резултати. От това следва в окръжния център да се съсредоточи колективът от музейни специалисти, който да извършва комплексно изследване на районите, а именно събирателска и научноизследователска работа. В музеите в окръга съставът да е от екскурзоводи, информатори, пазачи и прислуга, които да обслужват експозициите и обектите от недвижими паметници на културата. Да се изградят Химическа лаборатория за консервация и реставрация на материалите и фондохранилища с определен микроклимат, в които те да се съхраняват (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 1, л. 1–4). Документът представя бъдещото виждане на дирекционния съвет за развитието на музейното дело в окръга. В основни линии то е реализирано в музеите и музейните сбирки през 70-те години на ХХ в. Основният проблем, който остава нерешен относно материалната база, е липсата на подходящи фондохранилища. Този факт оказва негативно влияние за опазване на фонда и пречи на регулярната събирателската работа.

Музейната мрежа се обогатява с две експозиции. На 7.VI.1969 г. е открит първият Селскостопански музей в страната в с. Горна Липница. Идеята за неговото създаване е на учителя и краеведа Николай Серафимов. Н.с. Тодорка Драганова е автор на експозицията. В нея е отразен традиционния бит и култура на селото. Музейните работници от отдел „Възраждане и етнография“ – н.с. Тодорка Драганова, Пенка Ибришимова, Маргарита Спиридонова, Васил Чанев и художник проектант Иван Радев, реализират през годината експозиция в хана на хаджи Николи. Автор на тематичния план е н.с. Т. Драганова, музеен работник с голям принос за проучване, експониране и популяризиране на периода на Възраждането във В. Търновския край. Историческият период е представен с оригинален веществен материал, документи и снимки. Етнографската част е подготвена от М. Спиридонова. Особен интерес представляват занаятчийските работилници. Открит на 10.I.1970 г. музеят привлича многобройни български и чуждестранни посетители.

Седмицата на музеите и паметниците на културата като празнична проява в страната се организира от 1962 г. По препоръка на ИКОМ за Международен ден на музеите е определен 1 октомври, а от 1977 г. е 18

май. С изложби, беседи, срещи в залите на музея, страница в местната преса и други прояви се популяризира дейността, но заслужено внимание се отделя и на приятелите на музеите. Показателно в това отношение е честването на 1.X.1969 г., когато своя празник музейните работници отбелязват с Дружеството на приятелите на музея и многобройните инициатори за събиране и опазване на културното наследство и изграждане на музейните сбирки в окръга. Празникът е и със значима обществена популярност заради 25 годишнината на Окръжния исторически музей като държавен институт. По тези поводи директорът на музея Хр. Нурков представя в статия основните събития от историята на музейното дело във В. Търново. Съвременните му успехи той оценява като резултат на държавната културна политика, реализирана в дейността на Общонародния комитет. В окръга през 1969 г. има 5 държавни музея с 9 експозиции, 2 музейни къта и 9 музейни сбирки (Нурков 1969).

На 18.IV.1969 г. В. Търново е домакин на първата обща изложба на историческа тема „Велико Търново през погледа на художника“. Нестор Иванов, уредник в отдел „Художествена галерия“ при музея, участва активно в организирането ѝ. Тя е изключително събитие в културния

живот на града и страната. Представени са 111 произведения от всички жанрове на изобразителното изкуство (Петров 1969). На следващата година КИК отделя галерията от структурата на музея като Окръжна художествена галерия.

В края на 60-те и началото на 70-те години се обновява архитектурната панорама на възрожденската част на В. Търново. Започва изграждането на възрожденските сгради по Самоводския пазар и ул. „Г. С. Раковски“, в партерните помещения на които се предвижда създаването на сувенирен център за нуждите на туризма. И тук Хр. Нурков предлага художествено осветление на най-изявените сгради от този ансамбъл (Нурков 1970).

Интериор на градска гостна стая в Музея на Възраждането и етнографията, В. Търново, 1970 г.

В историята на Великотърновския музей 1971 г. е знаменателна. Открита е експозицията „История на капитализма и работническото революционно движение“ (30.VII.1971 г.) в новата сграда. За първи път с документален и веществен материал се представя развитието на капитализма. В следващите години опитът се споделя от колеги в страната. Музеят е реализиран под ръководството на Хр. Нурков и з. х. Иван Радев от млад колектив музейни работници – К. Панайотова, К. Костадинов, Ив. Чакъров. По настояване на Хр. Нурков е обособена кино зала за провеждане на културно-просветна дейност. В приземния етаж са обзаведени фондохранилища. С изграждането на трите основни експозиции, реставрирането и консервирането на археологически и архитектурни паметници на културата музеят се нарежда сред първите в страната. Постигнатите високи резултати в дейността дават основание на ръководството да предложи на Комитета за изкуство и култура Окръжният исторически музей във В. Търново да бъде обявен за Национален исторически музей. Въпреки мотивираното изложение идеята не е подкрепена (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 15, л. 1–7).

На 21 и 22 декември 1971 г. се чества 100-годишнината на Окръжния исторически музей. Организирането за първи път на такъв юбилей събира музейния елит от страната. Реализирана е богата програма, която започва с научна сесия. В нея участват acad. Д. Димитров, проф. Ив. Дуйчев, доц. П. Петров, ст. н.с. Б. Цветкова, арх. Г. Данчев, Л. Прашков, Я. Николова, ген. полк. К. Косев, Хр. Нурков, Н. Ангелов, Т. Драганова и други. Открита е експозиция в родната къща на П. Р. Славейков и фотоизложба за историята на музея. Издадени са юбилеен вестник, значка и дипляна. На общоградското събрание, проведено в театъра, директорът Христо Нурков представя развитието на музейното дело и музея във В. Търново и подчертава, че програмата от 12 май 1964 г. е завършена (Нурков 1972а). Държавният съвет на НРБ награждава музея с орден „Кирил и Методий“ – I ст. Иван Кисьов, началник отдел „Музеи“ при КИК, връчва награди на музейни работници. Поднесени са приветствия, поздравителни адреси и подаръци от културни, научни институти и музеи от цялата страна. Представена е операта „Момчил“ (РИМ–В. Търново, Научен архив, Медникаров 1971). Местната и национална преса отразяват събитието. Националната телевизия излъчва филма „Повест за Търновград“. Във фонд „Най-нова история“ на музея днес се съхраняват документи от честването.

Въпреки постигнатото от ръководството на музея и колектива има и редица проблеми в работата. Сред тях са недостатъчната материална база и необходимостта от работни помещения за нормална работа на

В експозицията на Музей „История на капитализма и работническото революционно движение”, В. Търново, 1971 г.

уредниците и екскурзоводите, особено за тези, които работят на Царевец. На научните сътрудници не са осигурени възможности за работа в архивите в чужбина. Археолозите са на теренна работа на Царевец по 7–8 месеца в годината, което забавя обнародването на резултатите от проучванията им. Крайно недостатъчни са научно популярните издания, предлагани на туристите. За провеждане на резултатна събирателска работа липсват фондохранилища, а наличните не отговарят на изискванията. Към 1971 г. музеят разполага с база, която задоволява една

трета от неговите нужди. Не е създаден административно-стопански отдел, за какъвто настоява директорът. Дейността на Химическата лаборатория се спъва от недостатъчни финансови средства. Целта в работата ѝ е получаване на затворен цикъл – от изследване на паметника до поддържането му в експозиционна среда. Предоставената сграда на бившата Кожарска фабрика в подножието на хълма Трапезица е за да реши проблема с помещения за лабораторията и фондохранилища. Обектът не се реализира, поради липса на средства за ремонт и адаптиране. Забавя се създаването на отделите „Художествени паметници“, „Научен архив“ и „Фондови“. Музеят е с най-голям щат в страната, а е на 3–4 място по брой на посетителите. Големият брой културно-просветни прояви, организирани с ОФ, БПС, ДКМС и други институции, за които музеят е инициатор и изпълнител, го превръщат в техен придаък по мнение на част от ръководството. Преобладават изискванията към музея, отколкото грижите за него (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 2, л.8–16).

Научната работа е в основата на музейната дейност. Научната група увеличава състава си като резултат на инициативата на младите музейни работници. Водещи фигури тук са н.с. Никола Ангелов, н.с. Богдан Султов, н.с. Тодорка Драганова и н.с. Ненчо Бонев (1967 г.). По-късно за научни сътрудници са избрани Въло Вълов (1970 г.), Йордан Алексиев (1975 г.), Невяна Бъчварова (1979 г.), Марияна Павлова (1983 г.). Докто-

рати защитават Веселина Инкова (1979 г.), н.с. Богдан Султов (1981 г.), Васил Мутафов (1982 г.) и Кинка Панайотова (1983 г.). Научноизследователската работа на музейните работници е най-добрият показател за професионалното им развитие. Участието в научни форуми с всяка измината година се увеличава. Музеят издава от 1962 г. до 1972 г. Известия на Окръжния исторически музей, а от 1975 г. научните публикации са включени предимно в Годишник на музеите от Северна България, с отговорен редактор н.с. Т. Драганова. Реализиран е книгообмен с музеи и научни институти в повече от 70 страни в света. Проучените теми представят богатството съхранявано в музейните фондове, исторически събития и видни личности с принос в местната и национална история. Публикациите за този период са представени в Био-библиографски справочник „Изследвания и публикации на музейните работници 1927–1990“ със съставители В. Павлова, Хр. Карамихова и Р. Цонева. Принадлежността на музея към научните организации в града е изразено и в участието на н.с. Н. Ангелов, н.с. Б. Султов, н.с. Т. Драганова и н.с. Н. Бонев в учредяването на Великотърновския клон на Съюза на учените на 29.X.1964 г. и в неговата дейност през годините.

Във връзка с музейната си работа Христо Нурков посещава музеи и паметници на културата в Турция, Сирия и Ливан (1966 г.), Турция,

Музейният колектив на 100-годишнината си, октомври 1971 г.

Сирия, Иран, Армения (1968 г.), СССР (1970 г.), ГДР (1972 г.), Полша (1973 г.) и Франция (1976 г.).

Дирекция „Музеи“ при Комитета за култура подпомага работата на музейните работници и чрез организиране на курсове за квалификация. Такива са проведени за изучаване на чужди езици, с млади археолози, екскурзоводи и други специалисти. Все по нарастващият авторитет на Лабораторията за консервация и реставрация е повод от 24 до 29. III. 1972 г. във В. Търново да се проведе Третата национална конференция. Интересът е голям, защото това е нова област за музейното дело и консервацията е млада наука. Доклади изнасят водещи специалисти като В. Василев, И. Маджарова, Ст. Иванова, Л. Прашков, Ан. Михайлов, Г. Сейкова и други. От музея участват В. Инкова и К. Драганова (Прашков 1972, 73).

През февруари 1970 г. се създават отделите „Етнография“ със зав. отдел М. Спиридонова и „Социалистическо строителство“ – Н. Бъчварова. След напускането на музея от н. с. Н. Бонев през 1969 г. отдел „История на капитализма и работническото революционно движение“ е поет от К. Костадинов, а от 1973 г. от Ив. Чакъров. От 1971 г. Ст. Цонев изпълнява задълженията на зав. отдел „Художествени паметници и християнско изкуство“. На годишното събрание на музея на 30. 02. 1972 г. задълбочен и критичен анализ на работата и предложения за бъдещето са направени от музейните работници и гостите – Н. Донев от отдел „Изкуство и култура“ на ЦК на БКП, Ив. Кисьов, началник отдел „Музеи“ в КИК и други. Н. с. Н. Ангелов в прегледа на дейността с увеличения брой отдели, кадри, експозиции и научна работа изразява позицията си, че трябва да се въведат нови методи и нова организация, диференциация и специализация в дейността на всеки уредник. Арх. Б. Кузупов от НИПК препоръчва да се работи за промяна на отношението към с. Арбанаси, което е звено между средновековието и възраждането, да се вложат средства в консервацията на частните къщи. Във В. Търново не са приведени в известност възрожденските сгради (ТДДАВТ ф. 1419, оп. 1, а. е. 2, л. 17–23). На 17. XII. 1973 г. е създаден Филиала на АИМ при БАН като му се предоставя имуществото на музея, свързано с проучването на Царевец.

В работата на отдел „Археология“ през десетилетието са постигнати сериозни успехи. От 1973 г. н. с. Б. Султов е зав. отдел. Като археолог Христо Нурков участва в проучванията на Царевец, подпомага работата на специалистите и осигурява средства за изследванията им.

Петър Станев работи на праисторическото селище Качица (неолит и енеолит) във В. Търново (1972–1979 г.), което е съществувало без пре-

късване в продължение на около 1500 г. Особен интерес представлява събраната колекция от фино изработени кремъчни стрели. В с. Самоводене (1974–1983 г.) проучената стратиграфия и архитектура формират определението „Култура Самоводене“ в басейна на Долния Дунав. Тук са открити основите на няколко жилища, едно от които с над 1300 кв. м. площ, е най-голямото ранно неолитно жилище в Югоизточна Европа. На територията на Г. Оряховица (1975–1976 г.) П. Станев открива неолитно селище и праисторическа селищна могила до с. Джулюница (1983–1984 г.) (Станев 1991, 99–107).

Вълка Илчева с проучванията си на обект „Хотница-водопада“ решава съществени въпроси на българската праистория. Те се отнасят до загиването на енеолитните култури у нас, миграциите на степните племена по нашите земи, както и въпроси на етногенезиса на траките. Селището е датирано към преходния период от енеолита към бронзовата епоха – 4 хил. пр. Хр. Разкрити са землянки, пещи и единствените в страната вкопани пещи-гандири, находки от керамика, кремък, кост, камък, рог и метал (Илчева 2009).

Проучени са и тракийски надгробни могили край с. Крушето и гр. Стражица от Ат. Писарев и край с. Джулюница от Ат. Писарев и П. Станев.

Голям успех за българската археология са проучените от н.с. Богдан Султов през десетилетието антични керамични центрове. В с. Бутово са разкрити над 20 грънчарски пещи, работилници и керамична продукция от фини глинени съдове, богато украсени подноси, разнообразни лампички и статуетки. Другият керамичен център е край с. Хотница с над 20 грънчарски пещи и работилници. През 1971 г. е открита римска вила край гр. Павликени, датирана от първите десетилетия на Пв. до втората половина на Шв. Разкрити са основите на жилищни сгради, стопански постройки, грънчарски работилници и пещи за изпичане на битова, художествена и строителна керамика. Експонирането на обекта „in situ“ е професионално удовлетворение за откривателя и доказателство за развитието на музея. Подкрепата на Христо Нурков и ръководството на град Павликени за бъдещето на единствения по рода си обект в Югоизточна Европа, се изразява и в привличане на вниманието на проф. Ал. Фол, авторитетен учен и директор на Института по тракология при БАН. Осигурени са средства, построена е музейна сграда по проект на арх. Т. Теофилов и е подредена експозиция. Откритите находки оформят най-голямата в България колекция от римска керамика – лампи, теракоти, глинени съдове, калъпи и други. Б. Султов разработва със специалисти от Археологическия институт в Румъния обща тема за керамиката. Той

предлага бутовската керамика да стане международен еталон за сравнение. През 1974 г. Б. Султов и Марко Цочев откриват край Бяла Черква имение на богат земевладелец и значителен керамичен център, който е функционирал от края на II в. до втората половина на IV в. Тук са експонирани най-големите и най-добре запазени антични пещи за строителна керамика. Стига се до заключението, че Никополис ад Иструм е център на голям производствен комплекс за местно производство на фина керамика със съответните звена. Заражда се идеята и започва подготовката на първия симпозиум „Антична балканска керамика“. Организиран е от Комитета за култура, Института по Археология и Института по Тракология при БАН, ВТУ „Кирил и Методий“ и ОИМ В. Търново. Провежда се от 22 до 27 септември 1975 г. с участието на 38 учени от Бразилия, Гърция, ГДР, Италия, Полша, СССР, САЩ, Румъния, Унгария, Франция, Швейцария и 120 специалисти и музейни работници от България. Вторият международен симпозиум се провежда от 24 до 30.IX.1979 г. във В. Търново и Павликени. В него участват 30 чужди и 50 български учени. Те се запознават с античния център и керамичния завод в с. Бутово. За първи път в националната музейна практика със средства на завода и доброволния труд на населението е консервирана и експонирана една от най-добре запазените римски пещи. Оценката на Христо Нурков за симпозиума е, че с неговото провеждане „българската археологическа наука и музейното дело във В. Търновски окръг влизат в обсега на европейската и световна наука“ (ТДДАВТ, ф. 1393, оп. 2, а.е. 135, л. 1; ф. 1419, оп. 1, а.е. 2, л. 77; Султов 1980).

В Никополис ад Иструм от 1975 г. проучвания се провеждат всяка година. През 1979 г. е доразкрита голяма обществена сграда – „термоперипатос“. Разкопките разкриват римски град, устроен и организиран по подобие на гръцките малоазийски градове.

През 1981 г. проучванията в Никополис ад Иструм са най-големите в 80 годишната им история. Н.с. д-р Б. Султов е избран за член на Международната асоциация за проучване на римската керамика. За съжаление година по-късно той умира. М. Цочев, Ив. Църов, Н. Недялков и студенти историци от ВТУ „Братя Кирил и Методий“ участват в разкриването на северния вход и улицата, която води към центъра на града (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 2, а.е. 23, л. 3).

В проучването на средновековната крепост на Царевец работят археолозите н.с. Н. Ангелов, Хр. Нурков, П. Славчев, н.с. Й. Алексиев, М. Цочев, В. Илчева, Ат. Писарев, д-р Ат. Попов, Л. Квинто. В църквата „Св. 40 мъченици“ н.с. Вълчо Вълков открива на 5.X.1972 г. погребение на мъж със златен пръстен с надпис „Калоянов пръстен“. Находката е

изключително ценна и за експозиция на археологическия музей. Към 1973 г. е завършен първият етап от археологическите разкопки и проучвания на хълма Царевец. Участието на Н. Ангелов е особено резултатно и в тази връзка Христо Нурков го определя като „изследовател с чиста съвест и страхотни амбиции, вложени особено в проучването на Патриаршеския комплекс и пространството около него“. Във втория етап, който по неговите думи ще бъде значително по труден, централно място заема реставрирането на Патриаршеската църква. През 1977 г. отдел „Археология“ извършва комплексно изследване за попълване на археологическата карта с участието на археолози, техници и фотограф в района на Златарица, Добри дял, Ново село, Нова Върбовка (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 3, л. 43–45; Музей, май 1996).

Развитието на научноизследователската и събирателска работа, в които се постига високо научно ниво според директора, е свързано с основни теми от историята на Великотърновския край и подготовката на експозициите. Все по-нарастващо се развива научноизследователската работа. От втората половина на 60-те години научните конференции се провеждат по исторически периоди. Н.с. Т. Драганова реализира висока активност и с публикациите си и с участията си в научни форуми. Първата национална конференция на отделите „Възраждане“ е проведена в град Елена на 11–12.XI.1968 г. с домакинството на дългогодишния директор Здравко Моллов. В следващото десетилетие Т. Драганова, П. Ибришимова, Св. Станева, Т. Минчева, Цв. Генчева изследват дейността на Първи Търновски революционен окръг по време на Априлското въстание, Освободителната война (1877–1878), движението на Предния отряд на ген. Гурко, опълчението, Учредителното събрание и други теми. Фондът е обогатен с оригинални вещи и документи, сред които са снимки на революционни дейци, на В. Левски и дяконския му орач, ферман за обявяване на църковната независимост, звънецът от Учредителното събрание, Неделникът на Софроний Врачански, оръжие, военни униформи. В отдел „Етнография“ М. Спиридонова, В. Чанев, н.с. д-р В. Мутафов, В. Георгиева, Сн. Попова, Н. Стефанова проучват миграционните процеси, свързани с гурбетчийското градинарство сред фамилии в Австрия и Унгария, занаятите, празнично обредната система, възрожденската каменна пластика, градския бит и формират интересни колекции. В отдел „Художествени паметници“ Ст. Цонев и Г. Панкоке извършват богата събирателска работа на икони и църковна утвар. Проучена е историята на множество църкви и манастири. В отдел „История на капитализма и работническото революционно движение“ д-р К. Панайотова, Ив. Чакъров, К. Костадинов, М. Петрова, В. Григорова,

обогатяват фонда с нелегална литература, оръжие, дрехи, в това число и за женската килия в затвора. Изследва се създаването и развитието на частните индустриални предприятия, участието на населението във войните, дейността на БКП. В отдел „Социалистическо строителство“ н.с. Н. Бъчварова и В. Драганова насочват вниманието си по теми за Отечествена война, бригадирското и профсъюзното движение, икономическото и културно развитие на региона. (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 2, л. 18–23, 51, 61–63, 77–88; а.е. 3, л. 43–45; Нурков 1974; Бъчварова, 1991, 15–17). Анализът на Христо Нурков за научноизследователската дейност е свързан с препоръката за обвързването ѝ в перспективна програма от по-обща теми с участието на колектив от проучватели. Според него основната слабост е в произволното избиране на теми и бавното им проучване. Добри резултати в събирателската работа могат да се постигнат чрез организиране на експедиции, въпреки че за тях трудно се осигуряват средства. Примерът е на колектива, ръководен от н.с. д-р В. Мутафов, който проучва Павликенския район през 1975–1976 г. и Килифаревския район през 1982–1983 г. Опитът от неговото участие в експедициите, организирани от Етнографския институт при БАН, подпомага работата му тук. Проблем е събирането на образци от съвременното промишлено производство, а причината е липса на фондохранилище. Фондовата работа директорът определя като най-важната дейност в музейната практика. В нея изоставането на отделите е сериозно. А „ако един експонат не е научно обработен, не е извлечена цялостната информация от него, той няма тази стойност,...а в това е същността на музейната научноизследователска работа“ (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 2, а.е. 23, л. 5, 9, 12; а.е. 24, л. 4–8).

От 1970 г. Кинка Панайотова е завеждащ отдел „Културно-масова работа“. Нейният принос е значителен в развитието на отдела с организирането на разнообразна културно-възпитателна работа в музея и вън от него и професионалното израстване на състава през десетилетието. В свои изложения Хр. Нурков представя позицията си, че резултатите от събирателската, научноизследователска и експозиционна работа на музеите се съобщава на гражданството с културно-просветната и възпитателна дейност. Тя също трябва да се развива на научна основа. Основният принцип в дейността на музеите е запознаването на гражданството и особено на младите хора с българската история и по този начин да се създава и повишава самочувствието на нацията. В това, според него, е смисълът на труда на музейните работници. Но тази голяма идея не е достатъчно осъзната и използвана от учителите и възпитателите (Борба 56, 13.05.1978). На уредниците и екскурзоводите той препоръчва със са-

Тодор Живков и членове на Общонародния комитет разглеждат изложба с находки от Царевец, 8 юни 1973 г.

мочувствие и убеденост да представят националната история на българските и чуждестранни туристи.

Честването на Седмицата на музеите и паметниците на културата по традиция е изпълнено с разнообразни прояви. Откриването на дните на 2.X.1972 г. започва с тържествено общоградско събрание. В словото си директорът представя резултатите от разнообразната дейност. Особено голямо внимание е отделено на дарителите и многобройните сътрудници на музея като ученици, механизатори, строители. Прожектирани са научни филми. Със статии във в. „Борба“ Хр. Нурков, н.с. Н. Ангелов и н.с. Б. Султов представят най-новите археологически проучвания и дейност на отделите (Нурков 1972б). Създават се дружества на приятелите на музеите.

Показател за равнището на музейната работа е и туристическия интерес, който се увеличава през годините. За 1974 г. посетителите са 52 0062, чужденците 116 342, ученическите групи 32 000, беседите са 5441, от които 3677 на български език, 1698 на руски, 25 на английски, 26 на немски, 13 на френски и 2 на полски език (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1,

а.е. 2, л. 48). Музеите във В. Търново са посетени от пътуващ семинар на екскурзоводите от националните и окръжните музеи, проведен от 5–8. XI.1976 г. С участниците е споделен опитът с многообразните форми на културно-просветна работа на музея домакин, които достигат до 15 вида – вечери на родния край, дискусии, викторини, разговори около кръглата маса, литературно-исторически утра, вечери, посветени на исторически годишнини, уроци по родолюбие, срещи с миналото, уроци в музея или комбинирани с посещение на паметниците на културата, радиопредавания, лекции, доклади и други. Музеят подпомага с исторически справки и материали организации, училища, предприятия. Дават се консултации на екипи на националната телевизия. Сериозно се работи и за повишаване на квалификацията на екскурзоводите в работа им с българските и чуждестранни посетители. Като добър ръководител Христо Нурков определя основната насока в работата и предоставя възможност на специалистите да вложат творчество, да разгърнат инициативата си. През 1978 г. 20 екскурзоводи изнасят обзорни и тематични беседи, а през 1982 г. те са 26. В. Търново е град посещаван от много чуждестранни делегации и учени, особено в летния сезон, на които е представено богатството на музеите. 90% от чужденците са съветски туристи, организирани от Балкантурист. Ученическите групи са основен посетител. Екскурзоводите с най-много изнесени беседи са Я. Серафимова, Й. Декова, М. Колева, Ив. Панайотов, Вл. Горанов, Ст. Бейков, Цв. Колева и други (ТДДАВТ ф. 1419, оп. 1, а.е. 4, л. 43–53).

За „откриването“ на България и музейното дело за света допринасят и организираните от КИК изложби. Те са част от приноса на музеите в новата стратегия на външната политика на страната. Ценни експонати от музея са включени в тях. През 1968 г. 100 експоната гостуват в Монреал, Есен, Париж и Москва. Икони от фонда на отдел „Художествени паметници“ гостуват с националната изложба „Български икони IX–XIX век“ в Париж през 1975–1976 г. С нея в творческа командировка пътуват Хр. Нурков и Ст. Цонев. В изложбата „Тракийското изкуство и култура по българските земи“ музеят се представя с глинени съдове от античните керамични центрове край Павликени и Бутово. С голям успех тя гостува в Лондон, Москва, Хавана, Мексико, Ню Йорк, Бостън и други градове. Комисар на изложбата от 8.XII.1977 г. до 10.I.1978 г. в Белград е н.с. Б. Султов, който изнася и две лекции. Значително по активно е международното сътрудничество с побратимените градове. През май 1973 г. десет музейни работници, водени от Христо Нурков, участват с изложба в „Дни на Велико Търново“ в Краков, Полша. От 8 до 15.X.1979 г. музеят се представя в побратимения полски град с изложбите „Икони от Вели-

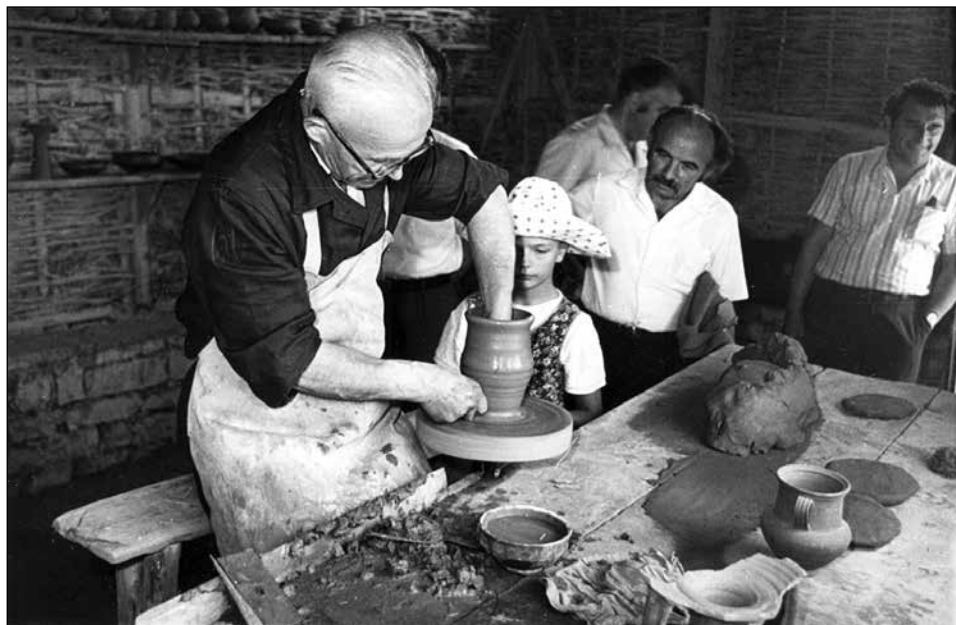
котърновския край XVII–XIX в.“ и „Народни художествени занаяти“. По активни са разменните гостувания с Краеведческият музей в град Полтава, Украйна, които датират от 1974 г. и „Дни на дружбата“ през 1981 г. В Люксембург от 25.III до 30.IV.1983 г. музеят гостува с изложбата „Икони и етнографски ценности от Великотърновско XIV–XIX в.“ В нея са експонирани 101 икони и 435 етнографски материала (ТДДАВТ, ф. 1393, оп. 2, а.е. 135, л. 1, 36, 39).

Грижата за реставрацията и консервацията на недвижимите паметници на културата се реализира от отдел „Техническа служба и инвеститорски контрол“, извършвана от арх. Г. Рогев и Й. Пенчев. През 1975 г. са отворени за посещения реставрираните църкви „Св. Георги“ във В. Търново и „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси. Като пример за обема на работата на отдела ще посочим, че в договора за строителство през 1976 г. са записани 17 обекта на обща стойност 320000 лв. (т. к.). Според Хр. Нурков грижата за паметниците в с. Арбанаси допринася с всяка измината година да се увеличава туристическият поток, „заради уникалните жилища и църкви от XVI–XVII в., които създават връзката между средновековната и възрожденска жилищна и култова архитектура и изкуство“ (Нурков 1976, 45–48). Реставрирани са църквите „Рождество Христово“, „Св. Атанас“, „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси, „Св. Георги“ и „Св. св. Петър и Павел“ във В. Търново.

Характерно за времето, което обхваща настоящата статия, е разработването на прогнози за развитието на съответните отрасли. Запазените документи отразяват разработки на Хр. Нурков за ръководената от него

Класното училище в Златарица след реставрация, 1975 г.

Христо Нурков на Античния керамичен център край Павликени, 1976 г.

институция за годините 1970–1980 г., 1973–1990 г., 1981–1985 г., 1985–1995 г. В тях той посочва съществуващата музейна мрежа и перспективите за бъдещето на музейното дело във В. Търново и окръга. Стремежът му е да се постигне усъвършенстване в работата. През 1978 г. той прави предложение за увеличаване на научната група с 9 научни сътрудници от наличния щат, с 5 уредници, които да работят по експозициите в Патриаршеския комплекс, църквата „Св. Димитър“ и Сарафкината къща, 8 екскурзоводи, 5 химици реставратори и 10 средни специалисти за Химическата лаборатория и 15 работници за поддържане на резерватите. За отделите „История на капитализма и работническото революционно движение“, „Социалистическо строителство“, „Недвижими паметници на културата“ и „Старо изкуство“ да се привлекат специалисти икономисти, фотографи, кинооператори, историци на архитектурата и на изкуството. В направеното сравнение с музеите в Шумен, Варна, Пловдив и Плевен той посочва, че финансирането на дейността във В. Търново е недостатъчно и проблемите се решават частично (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 7, л. 1; а.е. 4, л. 1–4, 10, 38–42; а.е. 2, л. 66–75).

След Третия конгрес на културата (18–20.V.1977 г.) са създадени Окръжните дирекции „Културно-историческо наследство“. През 1979 г. е утвърден статут и правилник за работа на дирекцията във В. Търново. Тя

е създадена на основата на ОИМ и ръководи дейността на всички музеи, музейни сбирки, художествени галерии, народни художествени занаяти и недвижими паметници на културата. Увеличават се задълженията и отговорностите в работата на Христо Нурков. На 5.V.1981 г. е изпратена до Комитета за култура разработката за въвеждане в експлоатация и поддържане на резерватите, паметниците на културата и музейните обекти за периода 1981–1985 г. (РИМ – В. Търново, Научен архив).

Изграждането на музеи и музейни сбирки в окръга през 70-те години получава сериозно развитие. Състоянието на тази дейност в страната е обсъдено на национално съвещание, проведено във В. Търново на 29.IX.1970 г. Представен е опитът и на музея домакин. Христо Нурков и ръководен от него екип подпомагат Й. Димитров при създаването на общоисторическата експозиция в Горна Оряховица през 1972–1973 г. Дори той я записва като Музей на социалистическото строителство, което е единствения възможен начин за реализирането ѝ (Димитров 2010, 397–414).

Името на Христо Нурков е свързано и със създаването на общоисторическата експозиция в Павликени. Началото е поставено с изготвеното от него проектно-планово задание за музейна сбирка към читалището през 1969 г. През март с. г. започва събирателска работа. Много конкретни са указанията му за приспособяване на сградата на бившата Ловна хижа, която през 40-те години се използва за Тубдиспансер. След проследяване на историческите периоди, които да бъдат експонирани, авторът предлага най-много място да се отдели за годините на социалистическото строителство. Финалът да бъде изграден на мобилен принцип, който да дава възможност всяка година да се представя успешното развитие на града. Така музеят ще реализира и възпитателните си функции. (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 11, л. 1). Тази експозиция не се реализира, защото ръководителите на града решават на мястото на цитираната постройка да се издигне нова сграда. Тя е проектирана от арх. Теофил Теофилов. Христо Нурков участва непосредствено от зараждане на идеята до завършване на експозицията. Тя е реализирана от екип на музея през 1976–1977 г. На първия етаж е разположена Картинната галерия, а на втория етаж е музейната експозиция. Представени са историческите периоди, като по-богато са подчертани етнографските особености, бит и култура на района. С развитието на Античните керамични центрове край Павликени и Бяла Черква, къщите музеи и сбирките, музейната мрежа в селищната система е изградена. На този принцип се организира музейното дело и в останалите селищни системи.

*Работната група за експозицията на Общохисторическия музей
в Павликени, 1977*

През юли 1978 г. Окръжният народен съвет възлага на директора на музея да създаде мероприятие на самостоятелна стопанска сметка отдел „Народни художествени занаяти“ като нов раздел на музейната дейност. Това е реализация на програмата на Общонародния комитет, в която се възлага на музея, ТПК и Промкомбината до м. април 1967 г. да се пуснат на пазара първите сувенири с историческа тематика. Проблемът е в забавеното изграждане на ансамбъла от къщи по ул. „Г. С. Раковски“ и Самоводския пазар. Предвижда се създаването на ателиетата – куюмджийница, тюфекчийница, бакърджийница, тъкачница, грънчарница, резбарско ателие, ковачница, кожухарница, бъчварница, фурна, механа и кафеджийница, които да развият производство. Има идея да се открият сателитни ателиета и в други градове на окръга. Очакванията са от печалбата да се вложат средства в издателската дейност и особено в научно-популярни издания за туристическите обекти, от които има голяма нужда, да се назначат екскурзоводи за летния сезон и работници по поддържането на резерватите. В развитието на тази дейност Христо Нурков прогнозира големи перспективи. В. Мутафов и Сн. Попова изграждат с много труд и голяма амбиция, въпреки големите затруднения от финансов и организационен характер, Ансамбъл „Народни художестве-

ни занаяти“, наречен по-късно „Архитектурно-етнографския комплекс „Самоводска чаршия“. Даден е нов живот на традиционните занаяти и пред туристите се демонстрира производствения процес. В началото на 1979 г. е открита първата работилница – златарската, а до края на годината и грънчарска, тъкачница, оръжейна, бояджийска и иконописно ателие. Открит на 17.X.1981 г. комплексът се развива с нови работилници и с произведените сувенири се задоволяват нуждите на масовия посетител. През 1982 г. той е отделен от структурата на музея (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 2, л. 69, 78; а.е. 3, л. 133–137; ф. 1393, оп. 2, а.е. 5, л. 1, 2, 8, 18).

Музеят във В. Търново подготвя предложение и за развитието на музейното дело в град Свищов. През юни 1978 г. комисия от н.с. Т. Драганова, В. Мутафов, М. Спиридонова, Н. Бъчварова и В. Драганова посещават музейните обекти в гр. Свищов. В представения доклад те предлагат в Сладкаровата къща да се подреди етнографски музей. В Къщата на мира експозицията да отразява войните на Австрия и Русия с Турция през XVII и XVIII в. и значението им за освободителното движение в България. В Божиновата къща да се представи традиционен градски бит от края на XIX и началото на XX в. В къщата на Начович посетителите да се запознаят с национално-освободителните борби и читалищното дело. Интериор на килийно училище да се подреди при църквата „Св. Димитър“. В Св. Николското училище експозицията да отразява историята на капитализма и работническото революционно движение и социалистическото строителство. В Кодовата къща да се разположи Картинната галерия. Маазите на пристанището да се предоставят на търговските организации и се продават сувенири с историческа тематика. Комисията предлага да не се строи нова сграда между Къщата на мира и тази на Начович. По този начин идеята за обособяване на музеен комплекс се запазва (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 11, л. 1).

Програмата на Окръжна дирекция „Културно-историческо наследство“ В. Търново за честване на Международния ден на музеите 18–24 май 1978 г. отразява организираните прояви. Директорът и завеждащ отделите, на общоградски събрания и срещи с приятелите на музеите във В. Търново, Елена, Свищов, Г. Оряховица, Павликени, Ляковец и Стражица, представят богатството от движими и недвижими паметници на културата с беседи, придружени с прожекция на цветни диапозитиви. Проведени са срещи в експозициите в окръга, пресконференция с Дружеството на журналистите, публикувани са статии в печата.

Изграждането на музейната мрежа във В. Търновски окръг през разглеждания период е резултат от развитието на българската истори-

ческа наука, музейното дело и отразява професионалното израстване на специалистите. За Христо Нурков „музейна съвест и музейно дело е когато откритията се съобщят по най-разумния и най-деликатен начин в експозиционна среда, където основното нещо е създаване на чувства и отношение. По този начин се предизвиква любов към родното, към неговото минало и към стремежа за създаването на неговото бъдеще“ (Музей, 5, май 1996). В Научния архив на музея се съхраняват оскъдни сведения за експозиционната работа. Те са събирани през 1983 г. за съставяне на каталог „Паметници на културата и музейни експозиции във Великотърновски окръг“. Разработените концепции на селищните системи през м. октомври и ноември 1983 г. отразяват бъдещи идеи. Тук ще представим подготовения за статията от нас списък на експозициите, които са създадени от 1960 г. до 31.XII.1983 г. с населените места, музейните работници – автори на тематико-експозиционните планове и годината на откриването, без да имаме претенции за изчерпателност:

I. Държавни музеи във В. Търново, Свищов, с. Горна Студена, Бяла Черква и Елена.

II. Архитектурно-музейни резервати: Царевец, Трапезица, с. Арбанаси, Никополис ад Иструм, Античен керамичен център до гр. Павликени, Керамичен център до гр. Бяла Черква, Нове, Осенарска река.

III. Музеи и музейни сбирки:

– В. Търново, Затвора-музей (Д. Овчаров, Хр. Нурков, Н. Бонев, 11.IV.1960 г.);

– В. Търново, „Първа социалистическа сбирка“ (Хр. Нурков, Н. Бонев, 3.V.1961 г.);

– В. Търново, Преображенски манастир (Н. Бонев, Ст. Цонев, 1963 г.);

– Долна Оряховица, Читалищна сбирка (Ст. Цонев, 6.IX.1964 г.);

– Лясковец, Общоисторически музей (Н. Ангелов, Т. Драганова, Н. Бонев, 13.II.1965 г.);

– В. Търново, „Велико Търново – столица на Втората българска държава“ (Н. Ангелов, Б. Султов, Ст. Цонев, 25.II.1966 г.);

– с. Арбанаси, Хаджиилиева къща (Т. Драганова, М. Спиридонова, 1966 г.);

– с. Горна Студена, Военно-исторически музей „Владимир Александрович“ (Т. Драганова, 3.III.1968 г.);

– с. Вишовград, Читалищна сбирка (М. Спиридонова, 10.VI.1968 г.);

– с. Горна Липница, Селскостопански музей (Т. Драганова, 7.VI.1969 г.);

- В. Търново, „Музей на Възраждането и етнографията“ (Т. Драганова, М. Спиридонова, 10.I.1970 г.);
- с. Върбовка, Общоисторическа сбирка (П. Станев, 3.III.1971 г.);
- Велико Търново, „Музей за история на капитализма и работническото революционно движение“ (Н. Бонев, К. Панайотова, К. Костадинов, Ив. Чакърров, 30.VII.1971 г.);
- Полски Тръмбеш, Читалищна сбирка (В. Вълков, Н. Бъчварова, 6.IX.1971 г.);
- Сухиндол, Общоисторическа сбирка (Ат. Писарев, К. Панайотова, 2.VI.1972 г.);
- В. Търново, Военен завод „Ивайло“, под.80740 (М. Петрова, 1972 г.);
- Горна Оряховица, Общоисторически музей (Й. Димитров, 2.VI.1973 г.);
- Дебелец, Машиностроителен завод „Червена звезда“ (Н. Бъчварова, 15.X.1973 г.);
- с. Ресен, Общоисторическа сбирка (Сн. Попова, 21.XII.1973 г.);
- с. Горски Сеновец, Читалищна сбирка (Ив. Чакърров, 5.V.1975 г.);
- Павликени, Специализирана експозиция за керамично производство през античността (Б. Султов, 22.IX.1975 г.);
- с. Бутово, Музеен кът (Б. Султов, 22.IX.1975 г.);
- Златарица, Общоисторически музей (В. Чанев, Ив. Чакърров, 23.IX.1975 г.);
- с. Камен, Общоисторическа сбирка (П. Ибришимова, Ив. Чакърров, Н. Бъчварова, 18.II.1976 г.);
- Бяла Черква, Общоисторически музей (Т. Драганова, 7.V.1976 г.);
- с. Михалци, Общоисторическа сбирка (Т. Драганова, В. Мутафов, Ив. Чакърров, В. Драганова, 8.V.1976 г.);
- Лясковец, Музей на гурбетчийското градинарство (М. Спиридонова, В. Чанев, В. Мутафов, В. Георгиева, 23.IX.1976 г.);
- В. Търново, Текстилна фабрика „Васил Мавриков“ (Н. Бъчварова, 20.X.1976 г.);
- В. Търново, Езикова гимназия „Проф. д-р Асен Златаров“ (М. Петрова, 7.V.1977 г.);
- Свищов, „Дебаркирането на руските войски“ (Т. Драганова, 24.VI.1977 г.);
- В. Търново, Завод за телевизори и радиоприемници (Н. Бъчварова, 7.X.1977 г.);
- Г. Оряховица, Комбинат за услуги „Раховец“ (В. Мутафов, 1977 г.);
- В. Търново, Пионерски дом (К. Панайотова, 17.IV.1978 г.);

– Павликени, Общохисторически музей (Хр. Нурков, Б. Султов, Т. Драганова, В. Мутафов, В. Георгиева, Ив. Чакърров, В. Григорова, Н. Бъчварова, В. Илиев, 23.IX.1978 г.);

– В. Търново, Дружески връзки между Великотърновски окръг и Полтавска област (Н. Бъчварова, 1978 г.);

– В. Търново, СПТУЕ „А. С. Попов“ (В. Мутафов, 1978 г.);

– Сухиндол, Винпром (В. Мутафов, Ат. Писарев, 14.II.1979 г.);

– с. Леденик, Читалищна сбирка (Ив. Чакърров, 4.VIII.1979 г.);

– с. Леденик, Кулата (Хр. Нурков, В. Мутафов, В. Георгиева, 4.VIII.1979 г.);

– с. Бутово, Читалищна сбирка (Ив. Чакърров, 1979 г.);

– В. Търново, ЕСПУ „Кирил и Методий“ (К. Панайотова, 23.V.1980 г.);

– В. Търново, Женската килия в Затвора-музей (М. Петрова, 26.IV.1980 г.);

– с. Коевци, Читалищна сбирка (Ив. Чакърров, 19.IX.1981 г.);

– В. Търново, „Градски бит от края на XIX и началото на XX в.“ в Сарафкината къща (Т. Драганова, 17.X.1981 г.);

– В. Търново, „Лекарна“ (В. Мутафов, Н. Стефанова, 1981 г.);

– В. Търново, Завод за телферни електродвигатели (В. Драганова, 10.X.1982 г.);

– В. Търново, Пивоварен завод „Балкан“ (Н. Бъчварова, 24.XII.1982 г.);

– Килифарево, Общохисторически музей (В. Мутафов, Ив. Чакърров, Сн. Попова, 8.VI.1983 г.);

– Павликени, Машиностроителен завод „Заря“ (Н. Бъчварова, В. Драганова, 28.X.1983 г.);

IV. Къщи-музеи:

– с. Дебелец, „Христо Проинов“, „Илия Славков“ (Н. Бонев, 1962 г.);

– с. Пчелище, „Ана Кършева“ (Н. Бонев, 1962 г.);

– с. Русаля, „Анчо Тачев“ (Н. Бонев, 2.VI.1964 г.);

– с. Ялово, „Дончо Папазов“ (Н. Бонев, 1964 г.);

– с. Никюп, „Петър Личев“ (Ив. Чакърров, 1967 г.);

– В. Търново, „Петко Рачев Славейков“ (П. Ибришимова, 21.XII.1971 г.);

– с. Дъскот, „Д-р Мара Малеева-Живкова“ (Ив. Чакърров, 6.IX.1973 г.);

– с. Караисен, „Георги Шабов“ (М. Петрова, 23.IX.1973 г.);

– Горна Студена, „Братя Пееви“ (Ив. Чакърров, 9.XI.1974 г.);

– Павликени, „Илия Златев“ (В. Григорова, 28.XI.1974 г.);

– В. Търново, Мемориална къща „Никола Габровски“ (Хр. Нурков, К. Панайотова, Ив. Чакърров, 10.VII.1975 г.);

- с. Вонеща вода, махала Гърците „Филип Тотю“ (Т. Драганова, 24.VIII.1975 г.);
- с. Капиново, „Братя Пенoви“ (В. Григорова, 1975 г.);
- с. Драгановo, „Асен Разцветников“ (Т. Минчева, 13.XII.1977 г.);
- Килифарево, „Трифoн Саралиев“ (Ив. Чакърoв, 10.VI.1978 г.);
- Долна Оряховица, „Христо Козлев“ (Ив. Чакърoв, 24.VII.1980 г.);
- с. Кoевци „Семейство Еневи“ (Ив. Чакърoв, 19.IX.1981 г.);
- с. Райковци, „Райчо Никoлов“ (Т. Драганoва, 1983 г.);
- Златарица, „Стефан Пoпстоянoв“ (Ив. Чакърoв, 22.IX.1983 г.);
- Бяла Черква „Цанкo Церковски“ (Цв. Генчева, Т. Минчева, 16.X.1983 г.).

Представената музейна мрежа е от 5 държавни музея, 8 музейни резервата, 16 експозиции, 33 сбирки и 21 къщи-музеи. Тук не са включени обновените експозиции. За пример ще посочим Затвора-музей и „Първа социалистическа сбирка“ (1974 г.) и Градския музей в Лясковец (1976 г.). Могат да се добавят музеите в Свищов и Елена, и 22 училищни и читалищни сбирки, дело на работници от съответните музеи в окръга, на учители и общественици. Най-голям е броят на експозициите изградени през втората половина на 70-те години. Уредниците са ангажирани обикновено от започване на събирателската работа до изнасяне на бeседата при откриването им. Това е много голям труд, който не винаги е оценен, но допринася за обогатяване на изследователската и фондова работа. Обработката на материалите се извършва от специалистите в Лабораторията за консервация и реставрация – В. Инкова, К. Драганова,

Хаджилиевата къща-музей в с. Арбанаси, 1978 г.

Р. Димитрова, М. Панова, М. Карашранова, Сн. Илиева, Н. Глушков, А. Мартинова, М. Белчев, М. Павлова, Ив. Дянкова и други. Снимките са дело на П. Тарасенко и Д. Иванова. Изграждането на експозиции в промишлените предприятия е пробив на музейното дело в този отрасъл на икономическото развитие. Увеличената материална база създава сериозни проблеми в поддържането ѝ. През 1978 г. се създават селищните системи като административно-стопански единици и в техните центрове общоисторическите музеи, които по-късно са със статут на Градски музеи. Од „Културно-историческо наследство“ В. Търново през 1983 г. е на едно от първите места в страната по брой на експозициите. Като директор Христо Нурков се гордее с този факт като отдава дължимото признание за труда и постиженията на музейните работници от В. Търново, на ръководителите и колективите на музеите в Свищов, Г. Оряховица, Елена и Бяла Черква. И в тази дейност той изисква научен подход и висока подготовка на специалистите при „научаване на занаята музейно дело“. Водещо начало в работата му е, експозициите да отразяват конкретната история на населеното място и да не са еднотипни. Оценката му за музеите и сбирките е, че са „изпълнени добре тематично, идейно-художествено и са с изискани качества от гледище на приложните изкуства и дават възможност за културно-просветна работа в селищата, която формира патриотични чувства“. За бъдещата експозиционна работа становището му е да се развива в качествено отношение (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 2, л. 47–50; ф. 1393, оп. 2, а.е. 82, л. 32–37).

Съществен дял в експозиционната работа заема големият брой фото изложби, подготвени от отделите по актуални въпроси. Като пример ще посочим създадените 3 фото изложби и 21 фото витрини през 1983 г. от отделите „История на капитализма и работническото революционно движение“ и „Социалистическо строителство“. Те са с продължителен период на подготовка и сравнително кратко време са експонирани, но са характерна дейност за времето и популяризират историята на родния край. Желанието на Христо Нурков да представи професионалното си виждане в тази област е изложбата за съвременното развитие на В. Търновски окръг, открита на 2.IV.1971 г. Тя впечатлява с представления и изпълнен с високо качество експозиционен материал, пространственото и детайлно оформление. Освен във В. Търново изложбата гостува в Г. Оряховица и Павликени.

Христо Нурков ревностно пази най-ценните находки за експозициите във В. Търново, защото те привличат туристическия интерес. По негово настояване списъкът с археологически материали, поискани при създаването на експозицията на Националния исторически музей през

*Откриване на първата работилница – златарската
на Самоводската чаршия, април 1979 г.*

1980 г. е съществено намален и те са предадени след изрична заповед на Людмила Живкова. Изискването му за възможно най-добрата и естетична визия на експозициите и изложбите е израз на професионалните му качества. Контактите, които има с историци, художници, архитекти, изкуствоведи и други творчески личности, допринасят за взаимното им обогатяване.

В средата на 70-те години все по убедително се налага съществуващата от години идея за построяване на самостоятелна, монументална сграда за музей на Второто българско царство. Тя е включена в програмата на Общонародния комитет за проектиране и изграждане на обекти през 1976–1981 г. (ТДДАВТ, ф. 1393, оп. 1, а.е. 6, л. 3, 7). Въпреки положените усилия такава не е реализирана. През 1979 г. Комитетът за култура утвърждава концепциите на Христо Нурков за експониране на средновековния и възрожденски град В. Търново, на експозицията „Велико Търново – столица на България XII–XIV в.“, експонирането на Царевец и интериора на Патриаршеската църква. Археологическият музей той предлага да се изгради с качеството „Супер продукция“. В експозиционна среда посетителят да се запознае с историята на България от VIII до XV в. Към нея да се прибавят съвременни художествени произведения от всички жанрове, които да илюстрират кулминационни събития или велики личности от този период на българската история. Да се използва модерна озвучителна техника за представяне на теми, за които има бъл-

гарски и чужди извори. В кино зала да се прожектират късометражни филми по отделни раздели на експозицията (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 8, л. 1–3).

Експонирането на крепостта Царевец, според Христо Нурков, трябва да я превърне в съвременен национален символ и забележителен музей на открито. Заданието е с два акцента – Главния вход и Двореца на българските царе. Предложението за първия обект е за реставрацията на първата порта с подвижния мост и повдигане на грундриса на следващите две порти. В Двореца на българските царе да се очертаят като обеми бойните кули, двата входа и църквата. Така посетителят ще може да разбере архитектурата на този комплекс. За патриаршеската църква „Възнесение Господне“ в заданието се предлага пълна реставрация на църквата и камбанарията. С решение на Общонародния комитет това е направено. Относно интериора на църквата авторът е категорично против създаването на стенописи, съобразно патрона ѝ. Предлага да се създадат стенописи–пана като се ползват средновековните миниатюри с гражданска тема – ктиторски портрети, батални сцени и др. На фона на дискретно осветление и източно пеене да звучи съвременен текст, в който да преобладава документален изворов материал. Идеята му преследва основния принцип в музейното дело – постигане на максимално емоционално въздействие върху съзнанието на посетителя. В заключението се посочва необходимостта от създаване на рекламни издания и предмети със сувенирен характер. Спира се и на експонирането на нощната панорама на крепостта (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 8, л. 4–7). Във втория разширен вариант, който е от юли 1979 г., Христо Нурков разглежда въпроса за изграждане на екскурзоводния път в крепостта и поставянето на указателни знаци и обяснителни текстове. Той изразява убеждението, че опитът от реставрирането на патриаршеската църква дава основание и за пълна реставрация на църквата „Св. 40 мъченици“ (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 8, л. 9–13). Това задание завършва с предложението то да се обсъди от колектив музейни работници, консерватори, реставратори, педагози, психолози и художници. Представяме тези разработки с искреното желание читателят да усети трудния път, по който се достига до окончателното решение за експонирането на обекта и личния принос на директора на музея в този процес.

Христо Нурков през януари–април 1980 г. разработва още две идейни задания и примерна тематична структура за експониране на Патриаршеската църква. В тях по детайлно той предлага да се пресъздадат исторически теми от покръстването, „великото, световноисторическо и демократично дело на Кирил и Методий до Паисий Хилендарски“, кои-

то чрез монументалното изкуство да представят върховете на българската държавност (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 9, л. 1–8). Вярваме че този труд е подпомогнал колектива на з.х. Теофан Сокеров, който стенописва църквата.

От януари 1980 г. административната работа в музея е подпомогната с назначаването на Радка Цонева за заместник директор. Извършена е задълбочена проверка и анализ на дейността. Националното съвещание, проведено в Благоевград през 1979 г., препоръчва профилиране на музеите. В организираното от Комитета за култура съревнование музеят е класиран на второ място в страната. Принос в това отношение има и дългогодишният председател на синдикалната организация н.с. Т. Драганова. За постигане на сериозни резултати в работата Христо Нурков изисква от специалистите дейността им да се развива на широка научна основа, да се реализират повече научни публикации. На посетителите да се поднасят „изискани научно-популярни беседи“. Специалистите да са с висока отговорност към работата си (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 1, а.е. 2, л. 90–108). Така през разглеждания период се изграждат музейни работници със собствен принос в областта на историческото знание.

През 1981 г. се чества 1300-годишнината от създаването на българската държава. Великият Търновград заема достойно място в националната програма. Изградени са редица културни и социални обекти. Градът е обновен. Като резултат от дейността на Общонародния комитет през изминалите 16 години Велико Търново израства като научен, културен, исторически и туристически град. Историческият музей получава големи възможности за развитие. Няколко годишният труд на музейните работници, съпроводен с много трудности и напрежение, завършва на 17.X.1981 г. с откриването на Етнографския комплекс „Самоводска чаршия“, експозицията „Градски бит и култура във Велико Търново през XIX–XX в.“ в Сарафкината къща, на реставрираните църкви „Св. св. Петър и Павел“ във В. Търново, „Рождество Христово“, „Св. Димитър“ и „Св. Георги“ в с. Арбанаси. Завършена е обемната реставрация на църквата „Св. Димитър“ във В. Търново, на къщите по ул. „Г. С. Раковски“, на къщи в с. Арбанаси, на камбанарията на Петропавловския манастир, в град Елена на Попниколовата и Бакаловата къщи, Синджирлийското училище, Камбуровия хан, църквата „Св. Никола“. На 19.V.1981 г. музеят чества 110-годишнината си. В окръга има 67 експозиции в 40 селища, с 1 600 000 туристи, 45 000 изнесени беседи и богато разнообразие на културно-масови прояви. Издадени са том III и IV на ГМСБ. С юбилейния знак „1300 години България“ са наградени 34 музейни работници. В статия Христо Нурков прави ретроспекция на резултатната работа на

личности и институции, допринесли за развитието на музейното дело, изразява дълбокото си уважение и признателност към основателите и особено към „емоционалния и всеотдаен Тодор Николов“, а богатството на фондовете определя като „безценни паметници на хилядолетна култура“. Той завършва изложението си с присъщия си оптимизъм и пожеланието да завещаем на поколенията такъв град, „какъвто го виждаме в мечтите си, които вече се осъществяват“ (Нурков 1981а; ТДДАВТ, ф. 1393, оп. 2, а.е. 82, л. 38–41).

На това събитие в националната ни история и приноса на В. Търновския музей е посветен и брой 2 на списание „Музеи и паметници на културата“. Статиите отразяват историята и дейността на музея, която е представена от девет автори. Публикацията на Христо Нурков категорично може да се определи като перспектива за работа през следващите 20 години. Последователно той говори за бъдещото експониране на значими обекти от различните исторически периоди. Ето някои от тях. В самостоятелна експозиция да се поставят находките от праисторическата култура, които са открити през изминалото десетилетие. В античния керамичен център край Павликени да се достигне до пълното затваряне

Христо Нурков с Георги Йорданов, Светлин Русев, Атанас Попов, Иван Кисьов и други на Царевец, 23 април 1982 г.

на кръга – научно изследване – музей на открито – естетико-възпитателна работа. Бъдещето на античния град Нова край Свищов той проектира в музей на открито, като се приведат в паркова среда архитектурните паметници, а обектите свързани с Освободителната война 1877–1878 г. да се развият в проект с база за съвременен туризъм. След реставриране на архитектурните и исторически паметници, проучване на крепостта „Калето“ може да се покаже в цялост градския живот от античността до наши дни. Уникалните градоустройствени и архитектурни стойности на Никополис ад Иструм определят развитието му като център на археологически проучвания, с експозиционни и туристически цели. Отделя внимание на средновековните обекти и архитектурните паметници от Възраждането във В. Търново, Арбанаси, Елена, Лясковец, на манастирите и културните ценности, които те съхраняват. Статията завършва с позицията за необходимостта от разработване на научна система за организация на музейните експозиции „като се изхожда от равнището на високите научни и художествени изисквания на съвременното музейно дело“ (Нурков 1981б, 6–10). Това е последната му обзорна публикация, която доказва високите му професионални качества на музеен специалист. През разглеждания период Окръжният исторически музей се изгражда като културна институция с национално значение. Ако до средата на 60-те години В. Търново привлича туристите предимно с природната си красота, то 20 години по-късно посетителите с интерес разглеждат и реставрираните средновековни и възрожденски паметници на културата, и създадените музеи.

Най-голям проблем в работата на Христо Нурков е нереализираната експозиция „Велико Търново – столица на България XII–XIV в.“ за 1981 г. Тематико-експозиционният план е своевременно разработен, с положителни рецензии и е одобрен от Комитета за култура. Проектите за художественото оформление са приети от държавната комисия едва през 1983 г. Последните две години от работата на Христо Нурков в музея са свързани с грижа за обектите от програмата за честване през 1985 г. на 800 годишнината от въстанието на Асеневци и обявяването на Търновград за столица на Втората българска държава. Създаден е отдел „Научен архив“ със завеждащ Петър Агов. Комитетът за култура обявява 1982 г. за година на фондовете. 150000 движими културни ценности с регионално, национално и световно историческо значение формират музейния фонд. Организирано е фотозаснемането на фонд „Етнография“. Като цяло фондовата работа изостава в музея, поради другите големи задачи. Музеите са посетени от 725526 туристи, изнесени са 10000 белези на български, руски, немски, английски и френски езици. Планът

Интериор от изложбата „Колекции на Великотърновския музей“, В. Търново, 22 юли 1981 г.

за археологическата експозиция е обогатен от н.с. д-р Б. Султов, Ат. Писарев, К. Панайотова, П. Владкова, П. Станев, В. Илчева, М. Цочев, Ив. Църков, Х. Вачев. През 1983 г. н.с. Т. Драганова, Цв. Генчева и арх. Г. Рогев работят по експозицията в къщата на Леон Филипов. В. Драганова, П. Агов, Р. Цонева проучват историята на с. Павел за бъдещата музейна сбирка. Последните два музея са открити през следващата година (ТДДАВТ, ф. 1419, оп. 2, а.е. 23, л. 1–17; а.е. 24, л. 1–10).

От 1.01.1984 г. Христо Нурков е преместен на работа в Териториален комплекс „Култура“ като главен специалист по въпросите на музеите и музейните сбирки в окръга. На 20.XII.1985 г. той се пенсионира, но продължава да живее с музейните проблеми. Ръководството на музея поема н.с. Петко Мачковски, директор на ОД „Културно-историческо наследство“ в гр. Плевен, млад и енергичен човек, с богат опит при изграждането на впечатляващата експозиция на музея, открита на 21 юни 1984 г.

През годините Христо Нурков се изгражда като стойностна фигура сред гражданството, музейния колектив и широкия му приятелски кръг от интелектуалци. Той е уважаван музеен специалист с изградена обща култура и завидно чувство за историчност, отдаден на професията си, с перспективно, модерно за времето си разбиране за развитието на музейното дело. Участва в ръководството и управлението на културната дейност в окръга като член на бюрото на Окръжния съвет за култура и директор на местната структура „Музеи и художествени галерии“ на обществени начала. Активна е ролята му в дейността на Общонародния комитет и разработването на документи в раздела за културното развитие на В. Търново. С аргументирано мнение участва в споровете за начина на проучването, реставрацията и консервацията на крепостта Царевец. Принцип в работата му е да взема решения след анализ на фактите. Непосредствено се ангажира в етапите на изграждане на мемориала

до гр. Стражица. По проблемите на обществения живот има критична гражданска позиция.

В годините 1964–1983 г. Великотърновският музей се развива и утвърждава като най-голямата културна институция в окръга. Откритите находки са доказателство за националното, европейско и световно значение на културата в земите на В. Търновския край. Христо Нурков пръв прогнозира изграждането на музеен комплекс от археологическата експозиция до Царевец. Високия авторитет, който си спечелва в страната Историческият музей, е заради изградения богат фонд, музейна мрежа, материална база, добри специалисти, научна дейност и културно-просветна работа. Той е член на Музейния съвет при Комитета за култура и с перспективните си виждания и мотивирани предложения участва в работата му. Всеотдаен на музейното дело. Ползва се с авторитет сред ръководителите на музеите в страната. Такава е оценката за него на Иван Кисьов, дългогодишен ръководител на дирекция „Музеи“ при Комитета за културата и Тодорка Долапчиева-Иванова, главен специалист. Публикациите му бележат стъпалата в развитието на музея. Неговата разработка за Светлинно-звуковия спектакъл „Звук и светлина“ е изключително

*Колегията при откриването на Общохисторическия музей в Килифарево,
8 юни 1983 г.*

Христо Нурков, Панайот Димитров, проф. Йордан Андреев и проф. Никола Хаджитанев в Клуба на дейците на културата, 1995 г.

интересно решение. Като директор споделя грижите и радостите на подчинените си. Общителен и деликатен човек, с добродушна усмивка и верен усет за хората, той спокойно приема некоректното отношение към него. Христо Нурков показва виждане за още по-съдържателна музейна работа, но недостигът от специалисти, средства за нейното реализиране и по-прецизна организация, са пречка за осъществяването ѝ. На Велико Търново, „този причудлив град с богата история“, както го определя през 1962 г. и неговото музейно дело, Христо Нурков посвещава своя живот и дейност. В трудните години в края на ХХ в. той подкрепя колегията с напътствените думи „Гледайте весело на живота“. Запазеният магнетофонен запис с гласа му е част от паметта за него. Поколението млади музейни работници от 70 и 80-те години на миналия век има щастието да се учи от опита и да работи с най-големите имена в историята на Великотърновския музей.

Израз на дългогодишната и всеотдайна работа на Христо Нурков в музея е награждаването му с орден „Кирил и Методий“ II ст. (1970 г.) и I ст. (1976 г.), значка „Отличник на Комитета за изкуство и култура“, юбилейна значка „100 години Окръжен исторически музей“ и юбилейните медали „Фридрих Енгелс“, „25 години народна власт“, „100 години Ап-

рилско въстание 1876–1976“, „100 години от освобождението от османско робство 3.ІІІ.1878–3.ІІІ.1978“, „1300 години България“, „40 години от победата над хитлерофашизма“ и посмъртно с юбилейна сребърна монета и грамота по повод 825 г. от въстанието на Асеновци и възстановяването на Българската държава (2010 г.).

Христо Нурков умира на 2.ХІ.2000 г. във В. Търново. Година покъсно по предложение на Регионалния исторически музей и с решение на Общинския съвет като израз на признателност към неговото дело е открит памет знак в Алеята на славата. Проектът и изпълнението са на скулптора Панайот Димитров и е финансиран от арх. Йордан Нурков.

През 2011 г. Регионалният исторически музей чества 140-годишнината си. Тези празници са повод за оценка на изминатия път и определят насоките на неговото бъдеще. Прогнозите за развитието на музейното дело през ХХІ в. са в увеличаване ролята на културно-историческото наследство.

СЪКРАЩЕНИЯ

АБПФК – Активен борец против фашизма и капитализма

АИМ при БАН – Археологически институт при Българската академия на науките

БЗНС – Български земеделски народен съюз

БПС – Български професионални съюзи

БСФС – Български съюз за физкултура и спорт

БТС – Български туристически съюз

ВПИ – Висш педагогически институт

ВТУ – Великотърновски университет

ГДР – Германска демократична република

ГМСБ – Годишник на музеите в северна България

ГОНС – Градски общински народен съвет

ДКМС – Димитровски комунистически младежки съюз

ДОСО – Доброволна организация за съдействие на отбраната

ДВ – Държавен вестник

ИИМВТ – Известия на Историческия музей Велико Търново

ИРИМВТ – Известия на Регионалния исторически музей Велико Търново

ИК на ОНС – Изпълнителен комитет на Окръжен народен съвет

ИП – Исторически преглед

ККИ – Комитет за култура и изкуство

МС на НРБ – Министерски съвет на Народна република България

МПК – Музеи и паметници на културата
НИПК – Национален институт за паметниците на културата (днес Институт за недвижимо културно наследство)
ОД „КИН“ – Окръжна дирекция „Културно-историческо наследство“
ОИМ – Окръжен исторически музей
ОК на БКП – Окръжен комитет на Българската комунистическа партия
ОСК – Окръжен съвет за култура
ОФ – Отечествен фронт
ПКМ – Паметници на културата и музеите
ПБ на ЦК на БКП – Политбюро на Централния комитет на Българската комунистическа партия
ПМС – Постановление на Министерския съвет
РМС – Работнически младежки съюз
СУ „Кл. Охридски“ – Софийски университет „Климент Охридски“
САЩ – Съединени американски щати
СБХ – Съюз на българските художници
СССР – Съюз на съветските социалистически републики
ТДАВТ – Териториална дирекция „Държавен архив“ – Велико Търново
ТПК – Трудово производителна кооперация
УССР – Украинска съветска социалистическа република
ФРГ – Федерална република Германия
ЦДА на РБ – Централен държавен архив на Република България

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиев, Глушков 1967:** Й. Алексиев, Хр. Глушков. – Читалище, 8, 1967, 15.
- Ангелов 1958:** Н. Ангелов, Археологически разкопки и проучвания през 1958 г. – Борба, 139, 20.11.1958.
- Ангелов 1959:** Н. Ангелов, Златното съкровище от Хотница. – Археология, 1959, 1–2, 38–46.
- Бонев, Нурков 1959:** Н. Бонев, Хр. Нурков, Георги Бакалов. – Борба, 84, 14.07.1959.
- Бъчварова 1991:** Н. Бъчварова. 120 години Исторически музей в град Велико Търново. – ИИМВТ, 1991, 6, 14–17.
- Бъчварова 2003:** Н. Бъчварова. Културната дейност във Велико Търново (1960–1989). – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Г. Чохаджиева, Св. Атанасова (Съст.). В. Търново, 2003, 176.

- Бъчварова 2004:** Н. Бъчварова. Тодор Николов – живот и дейност. – ИРИМВТ, 19, 2004, 17–36.
- Бъчварова 2008:** Н. Бъчварова. Държавният музей в Търново в първите години от създаването му 1945–1951 г. – ИРИМВТ, 23, 2008, 321–347.
- Димитров, Драганова 1981:** Й. Димитров, Т. Драганова. Развитие на музейното дело във Великотърновски окръг. – ГМСБ, 6, 1981, 123–156.
- Димитров 2010:** Й. Димитров. Музейното дело в град Горна Оряховица. – В: От регионалното към националното, 1, 2010, 397–414.
- Драганов 1957:** К. Драганов. За развитие на музейната мрежа през 1957–1960 г. – ПКМ, 1957, 2, 25–26.
- Драганова 1957:** Т. Драганова. Ханът „Хаджи Николи“ ще бъде музей. – Борба, 53, 4.05. 1957.
- Драгомиров 1965:** Ж. Драгомиров. Нашият град Велико Търново. – Борба, 86, 20.07.1965.
- Илчева 2009:** В. Илчева. Преходният период от каменно-медната към бронзовата епоха, 2009.
- Кайшанов 1965:** П. Кайшанов. Поклон пред миналото. – Борба, 24, 25.02.1965.
- Кисьов 2000:** Ив. Кисьов. Музейното дело в България (1945–1990). – ИП, 2000, 3–4, 215–230.
- Кисьов 2004:** Ив. Кисьов. Музейното дело в България. Документална хроника (1945–1990), С, 2004.
- Медникаров 1971:** Хр. Медникаров. Съкровищница на вековни ценности. – Борба, 153, 23.12.1971.
- Николова 1961:** Я. Николова. За името на окръжния град. – Борба, 141, 23.11.1961.
- Нурков, Овчаров, Бонев 1959:** Хр. Нурков, Д. Овчаров, Н. Бонев. Търновският затвор – затвор-музей. – Борба, 79, 2.07.1959.
- Нурков, Бонев 1960:** Хр. Нурков, Н. Бонев. Търновски окръг през периода на капитализма 1878–1944. Социалистическото строителство в Търновски окръг от 9 септември 1944 г. до днес. – В: Методични указания за проучване историята на Търновски окръг, 1960, 22–45.
- Нурков 1962а:** Хр. Нурков. Глашатай на научния социализъм. – Борба, 131, 1.11. 1962.
- Нурков 1962б:** Хр. Нурков. Искрата се запали тук. – Борба, 132, 3.11.1962.
- Нурков 1966:** Хр. Нурков. Възкръсва едно минало. – Борба, 112, 17.09.1966.
- Нурков 1969:** Хр. Нурков. Развитие на музейното дело във Велико Търново. – Борба, 117, 30.09.1969.
- Нурков 1970:** Хр. Нурков. Научен и културно-просветен институт. – Борба, 118, 1.10. 1970.
- Нурков 1972а:** Хр. Нурков. Великотърновският музей – столетник. – Велико Търново, 02.1972, 8.

- Нурков 1972б:** Хр. Нурков. С още по-голяма увереност. – Борба, 119, 3.10.1972.
- Нурков 1974:** Хр. Нурков. Археолозите и проблемите на Търновград. – Борба, 25, 26.02.1974.
- Нурков 1976:** Хр. Нурков. Велико Търново – Окръжен исторически музей. – В: 100-те национални туристически обекта, София, 1976, 45–48.
- Нурков 1981а:** Хр. Нурков. С възрожденската любов на първите. – Борба, Светлик, 1, 31.01.1981.
- Нурков 1981б:** Хр. Нурков. Културно-историческото наследство на Великотърновски окръг. – МПК, 1981, 2, 6–10.
- Петков 2003:** П. Петков. История на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, В. Търново, 2003.
- Петров 1969:** Ил. Петров. Голяма проява в културния живот на страната. – Борба, 47, 19.04.1969.
- Прашков 1972:** Л. Прашков. Третата национална конференция по консервация и реставрация. – МПК, 1972, 3, 73–74.
- Рачев 1957:** Ст. Рачев. Ценна културна придобивка. – Борба, 63, 25.05.1957.
- Станев 1991:** П. Станев. Резултати и перспективи на праисторическите изследвания във Великотърновския регион. – ИИМВТ, 6, 1991, 99–107.
- Султов 1980:** Б. Султов, Международен семинар във Велико Търново за антична керамика, Велико Търново, март 1980.
- Филипов 1961:** Д. Филипов. Тук се събраха първите. – Борба, 54, 4.05.1961

HRISTO NURKOV AND HIS CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY IN VELIKO TARNOVO

Nevyana Batchvarova

Summary

The present paper presents some of the major achievements in the work of Hristo Nurkov at the Regional Museum of History in Veliko Tarnovo from 12 September 1957 to 31 December 1983. It is based on archive documents. He was born on 9 November 1925 in the village of Gorsko Slivovo, Lovech district. After leaving secondary school he continued his education at the Department of History of Sofia University. In the museum he was appointed head of the Workers Revolutionary Movement Department, senior curator of the Archaeology Department and from February 1964 till 31 December 1983 he was director of the museum. He was involved in the setting up of the “Prison-Museum” exposition (1960), the “First Socialist Meeting” section (1961), “Veliko Tarnovo – capital of the Second Bulgarian Kingdom” (1966), “History of Capitalism and the Workers’ Revolutionary Movement” in Veliko Tarnovo district” (1971), he rendered methodological assistance for the organization of dozens of museums and museum collections. He took part in the investigation of the medieval fortress on the hill of Tsarevets. His scholarly papers cover the contribution of Veliko Tarnovo to the foundations of the social democratic movement in Bulgaria; the results of the archaeological excavations which he undertook; the development of the Regional Museum of History during 60’s – 80’s of 20th c.

It was a governmental policy in culture the set up the Nationwide Committee for the development of Veliko Tarnovo as a historic, cultural and touristic town on 19 September 1965. Hristo Nurkov was a member of the Committee and an active participant in its proceedings. He was the author of a number of papers on the development of the museum in V. Tarnovo and the museums in the district, the display of the hill of Tsarevets and the Patriarchate Church, of the ideal design of the Sound and Light show.

The Statute, organization and operating rules of the museum were adopted in 1969. The number of personnel was increased. New departments were set up. With his support the employees of the museum kept extending the territory of archaeological excavations every year. On 13 October 1957 the investigation of the prehistoric site near the village of Hotnitsa resulted in uncovering of a unique golden treasure, the earliest one in the world, dated back to 4 000 B.C. As far as Antique archaeology is concerned during 1964–1974 antique ceramics were uncovered in the villages of Butovo, of Hotnitsa, near the town of Pavlikeni and in the town of Byala Cherkva, which are the earliest in South-eastern Europe. Most impressive were the

investigations and the finds uncovered in *Nicopolis ad Istrum* and *Novae*, near the town of Svishtov. Investigation, conservation and restoration work was in progress on the hill of Tsarevets. A golden ring of Tsar Kaloyan (1198–1207) was found in the 40 Holy Martyrs Church on 5 October 1972. The first stage of the open museum display *in situ* on the hill of Tsarevets was completed in 1981. The archaeological excavations and the collection work of the museum experts brought about the setting up of several depositories of diverse material finds and documents. There are finds of national, European and world significance kept in the depositories. Next are the Renaissance masterpieces of Christian art – frescos, church vessels and icons from the period 14th–19th c., ethnographic collections, photos and documents from the periods of new and recent history. The second best laboratory, after the one in Sofia, for conservation and restoration of museum items was established in Veliko Tarnovo. From 1962 onwards the scholarly research was published in the volumes of the Bulletin of Veliko Tarnovo Museum of History, the Annual of the North Bulgarian Museums, articles in the press, books, and popular scholarly periodicals. Books were exchanged with over 70 countries in the world. Hristo Nurkov supported the scholarly and professional development of the museum experts. Bulgarian and international tourists were attracted by the various cultural and educational events and the guided tours organized by the museum. In 1982 the museums and the national heritage monuments were visited by 510 001 Bulgarian tourists and 215 525 international tourists; 10 000 guided tours were delivered in Bulgarian, Russian, German, English and French. Medieval and Renaissance architectural complexes, churches and national heritage houses were restored and attracted an ever growing number of tourists. The museum network in the district as of 1984, developed by the experts of the National Heritage district department in V. Tarnovo, consisted of: 5 state museum, 8 museum architectural complexes, 16 exhibitions, 33 museum collections and 21 national heritage houses. One should add to these the exhibitions in the towns of Svishtov, G. Oryahovitsa and Elena. This ranked the department among the top museum departments in the country. Hristo Nurkov devoted his life to the museum. He died on 2 November 2000 in Veliko Tarnovo.

ХРИСТО НУРКОВ И АУДИО-ВИЗУАЛНИЯТ СПЕКТАКЪЛ „ЗВУК И СВЕТЛИНА“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Катя Митова-Ганева

Богатата история на Велико Търново като столица на Второто българско царство определя неговата значимост днес. Тези славни и трагични времена от нашето средновековие чрез средствата за въздействие са представени в емблематичния за Велико Търново аудио-визуален спектакъл „Звук и светлина“ на крепостта Царевец. Той има своята дългогодишна история. Голяма заслуга в разработването и развитието на идеята за най-уникалното представяне и визуализация на историческата крепост Царевец е на директора на Окръжния исторически музей Христо Нурков

Целта на настоящата статия е на базата на документи, съхранявани в Териториална дирекция „Държавен архив“ – Велико Търново и личен архив на фамилия Нуркови, както и литература, съхранявана в Народна библиотека „П. Р. Славейков“ – Велико Търново, да се посочи значимата роля на Христо Нурков в идеята и осъществяването на знаковия за старата столица аудио-визуален спектакъл „Звук и светлина“.

Българското държавно и партийно ръководство, като оценява голямата роля на историческите и архитектурни паметници на Велико Търново за патриотичното възпитание на поколенията в средата на 60-те години на XX век, започва активна работа за цялостното му развитие и пропагандиране. Особено мащабна и ползотворна дейност развива създаденият под ръководството на Тодор Живков Общонароден комитет за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град. Той е основан на 19.09.1965 г. на съвместна сесия на Окръжния и Градски народен съвет – Велико Търново, а за председател е избран академик Тодор Павлов.

По предложение на Общонародния комитет, Министерският съвет на Народна Република България издава на 10.02.1966 г. Постановление № 6 за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град.

тически град. В 15 клаузи се възлага на министерства, ведомства и институти участие в изпълнението на постановлението. Учредява се фонд „Развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град“ за финансиране на „мероприятия по проучването, реставрацията и експонирането на историческите забележителности“ (ТДДАВТ ф. 583, оп. 4, а.е. 2, л. 262).

Осъществяването на аудио-визуалният спектакъл „Звук и светлина“ на крепостта Царевец претърпява сериозно развитие през годините от първоначалната идея до неговата реализация, както ще стане ясно по-долу в изложението. На Христо Нурков е възложена задачата да представи проект за художествено осветление и „Звук и светлина“ на средновековната столица Царевград Търнов, което доказва доверието към професионалните му възможности на историк и музеен специалист. Заданието прави чест на неговия автор и екипа от специалисти на Окръжния исторически музей.

За да се достигне до художествено-светлинното и звуково интерпретиране на средновековния паметник на културата, първата задача е неговото проучване. В доклад „Състояние и перспективи на музейното дело в град Велико Търново“ от 1965 г. Христо Нурков отбелязва, че трябва да се извърши проучване на целия терен на хълма за да се разкрие средновековния български културен пласт. За първи път в тази разработка откриваме съобщение, в което той посочва, че след завършване на проучването и консервирането на крепостта Царевец може да се пристъпи „към изготвяне на проекти и осъществяване на художествено осветление на най-значителните места“ (ТДДАВТ ф. 1419, оп. 1, а.е. 12, л. 6).

В мащабна Програма за изпълнение на решенията на сесията на Окръжния и Градски народен съвет и на Постановлението на Министерския съвет за развитието на Велико Търново като исторически, културен и туристически град, приета на 20 ноември 1966 г. още в първата точка, посветена на развитието на Велико Търново като исторически град, се акцентира на задачите, отнасящи се до крепостта Царевец. Комитетът за култура и БАН се задължават да осигурят публикуване на проучвателските работи на Дворцовия комплекс и Патриаршията, да формират проучвателски колектив, който по предварителна програма до 1970 г. да проведе археологически разкопки и проучвания на най-значимите места. На основата на плана за археологическото проучване на Царевец, се пристъпва към разработването на план и за консервационните мероприятия (ТДДАВТ ф. 583, оп. 2, а.е. 57, л. 95–96). Същата, внушителна по обема си Програма, (ТДДАВТ ф. 583, оп. 2, а.е. 57, л. 100) възлага на Министерствата на енергетиката и горивата, на архитектурата и благоу-

стройството, на Окръжния и Градски народен съвет, съгласувано с Института за паметници на културата, да изработят до края на 1966 г. план за ефектно осветление на старинната част на града и на туристическите обекти, като през 1967 г. се определят и осветят най-малко три обекта, а до края на 1970 г. завърши осъществяването на изработения план (ТДДАВТ ф. 583, оп. 2, а.е. 57, л. 108). В съпровождащата документа Таблица №2 е отбелязано в т. 39. „Ефектно осветление на Царевец.“ Като инвеститор е посочен Градски народен съвет, като проектант Института за паметници на културата. Проектирането, възложено за 1967 г. е на стойност 100 000 лв. (ТДДАВТ ф. 583, оп. 2, а.е. 57, л. 117).

Въпросът с ефектното осветление се разглежда и на национална среща-съвещание на архитектите за решаване на градоустройствените и благоустройствени проблеми на Велико Търново, произтичащи от Постановление №6 на Министерския съвет за развитие на града като исторически, културен и туристически град. Проведена е на 21.05.1966 г. и на нея присъстват редица водещи архитекти, начело с министъра и зам. министъра на Министерството на архитектурата и благоустройството (ТДДАВТ ф. 583, оп. 5, а.е. 73, л. 4). Предлага се съставяне на проектантска група, която да реши въпроса по ефектното осветление на града до края на 1966 г. (ТДДАВТ ф. 583, оп. 5, а.е. 73, л. 6). Необходимо е да се уточни, че става въпрос за осветяване от този тип, който днес виждаме в града и е прилаган в европейските исторически градове. Участниците в посоченото заседание се обединяват около идеята ефектното осветление да бъде на емблематични сгради, които се намират в старата част на града. Предлага се и прекрасната идея за осветление по поречието на река Янтра (ТДДАВТ ф. 583, оп. 5, а.е. 73, л. 7).

Архитект Стефан Георгиев от Велико Търново предлага ефектното осветление да започне от улица „Гурко“, като първо се реши павирането и кабелизацията на тази толкова знакова за старата столица забележителност (ТДДАВТ ф. 583, оп. 5, а.е. 73, л. 8).

Заместник-министърът арх. Владимир Виденов счита, че ефектното осветление може да бъде поставено на няколко сгради – църквата „Св. Атанас“, Археологическия музей, отделни части на ул. „Гурко“, входа на Царевец, Балдуиновата кула и още някои. Той предлага също да се поканят специалисти от Полша или да се командироваат наши представители там за да проучат техния опит (ТДДАВТ ф. 583, оп. 5, а.е. 73, л.12–14).

На посочената национална среща-съвещание участва и Христо Нурков. В своето изказване той изразява становището си, че образът на Царевец ще се получи след проучване през следващите 10 години. Тогава ще се извърши и консервация на паметниците. Интересно е виждането

Обр. 1. Христо Нурков, д-р Димитър Тончев и инж. Недялко Калпакчиев, Сирия, 1966 г.

Fig. 1. Christo Nourkov, Dr Dimitar Tontchev et Ing Nedialko Kalpaktejiev, Syrie, 1966

му за възрожденската част и къщите на Варуша, за които той посочва, че са паянтови, строени са в края на XIX и началото на XX век, предимно с подръчни материали и това не може да се запази като архитектура. Той счита, че експонирането на старата част на града трябва да се осъществи на етапи и това ще запази възможността на хората да живеят там. По темата на нашето изложение той посочва, че „ефектното осветление ще оставим за по-късен етап“ (ТДДАВТ ф. 583, оп. 5, а. е. 73, л. 10–11). Може би е имал предвид съвсем друг начин за осветление, а не само статично нощно осветяване на историческата крепост.

Идеята за ефектното осветление занимава ръководството на града и през август 1966 г. Недялко Калпакчиев, кмет на Велико Търново, Христо Нурков и д-р Димитър Тончев посещават Турция, Сирия и Ливан. Целта е да се запознаят с нощната визия на техните паметниците на културата, както и опазването им. В статия в местния печат след завръщането си директорът на Историческия музей споделя видяното. В Турция има запазени крепости от 14–15 век. Крепостта в Ефес е повод да разкрие позицията си относно начина на реставриране на паметниците, въпрос, който сериозно занимава българските археолози и архитекти. Например към запазения паметник е реставрирана само разрушената

част. За да може читателят да направи разликата между видяното и публикуваното по-долу планово задание за „Звук и светлина“, разработено от него, ще цитираме част от текста: „Напоследък в света се пристъпва към едно много интересно явление – това е съчетанието на звук и светлина, посредством които оживяват събития от миналото. Наблюдавахме подобно нещо в Баалбек. Беше много интересно. Всички бяхме трогнати и овладени от едно особено чувство. Представете си например тази монументална, антична архитектура. Запазени са някои от колоните, част от театъра, един от храмовете. И посредством осветлението, дикторския текст и подходяща музика оживяват разговорите между отдавна живели исторически личности – Клеопатра, Антоний и т. н. Когато се показва някаква кулминация, се пуска силно осветление, което подчертава най-интересните моменти или колоните, което вълнува човека. И примерно чувате как сенаторите се смеят на Антоний, че правел големи подаръци на Клеопатра, или пък зад светлинната завеса се чува как преминава конницата на Александър Македонски. Просто се пренасяш в тази далечна епоха.“ (Борба, 36, 23.03.1967). За силното въздействие на посетителите забележителности директорът на музея с вълнение говори години след завръщането си на своите колеги и други специалисти. Особено е впечатлен от видяното в античния Баалбек. Старото име на града е Хелиополис и се намира в Ливан. Това е старо финикийско селище, което през I век от н. е. е римска колония. Нашето мнение е, че видяното и преживяното в това пътуване е основата, върху която през следващите десет години Христо Нурков подготвя широкомащабен художествен спектакъл с участието на различни компоненти и художествено осветление на основни обекти по цялата средновековна крепост.

Категоричното решение за реализиране на идеята е отразено в подготвената Програмата за изпълнение мероприятията по Постановление № 6 на Министерския съвет през месец октомври 1966 г. от колектив под ръководството на арх. Трифон Тунев, главен архитект на ГОНС (ТД-ДАВТ ф. 583, оп. 5, а. е. 73, л. 19). В т. 39 е записано: „Да се обърне особено внимание на светлинните ефекти, които да подчертаят най-характерните особености на Велико Търново вечер чрез светлинни прожектори и цветни светлини. Да се разработи и осъществи нощно осветление с ефекти на входовете на града, на историческите хълмове, Стамболовия мост, в парковете и лесопарковете, към гарите и транзитните пътища“ (ТДДАВТ ф. 583, оп. 5, а. е. 73, л. 35). Посоченият голям брой обекти показва, че идеята е възприета и очакванията от нейната реализация са положителни. Част от тези хубави инициативи започват да се реализират едва в периода 2006–2010 г. Важен е фактът, че те допринасят съществено за прекрасната панорама на нощно Търново.

През следващите три години идеята за „Звук и светлина“ търпи развитие и конкретизация. В 1968 г. Общонародният комитет за развитие на Велико Търново взема решение за провеждане на публична дискусия във връзка с консервацията и реставрацията на разкритите паметници на хълма Царевец. След това решение, в печата, а също така и на редица съвещания, се изказват мнения и се подготвят предложения. Те се обсъждат и обобщават на заседание на Общонародния комитет, състояло се на 12 юни 1969 г. в доклад на доц. арх. Пейо Бербенлиев. В него са систематизирани изказаните становища по реставрацията на паметниците от отделни лица, на Националния институт за паметниците на културата, както и Археологическия институт при БАН. На следващо място в доклада се представя и разглежданата от нас тема, а именно, че „нощната панорама на Царевец е своеобразен художествен и технически проблем. Той трябва да се реши в две посоки – като статично осветление на хълма

Обр. 2. Инж. Недялко Калпакчиев, д-р Димитър Тончев и Христо Нурков, Сирия, 1966 г.

Fig. 2. Ing. Nedialko Kalpaktchiev, Dr. Dimitar Tonchev ey Christo Nourkov, Syrie, 1966

и като художествени спектакли по системата „Звук и светлина“. Спектаклите трябва да представляват възкресяване на известни исторически моменти, свързани с паметниците, придружени с дикторски текст, действащи гласове, звукови и светлинни ефекти“ (ТДДАВТ ф. 1419, оп. 1, а. е. 13, л. 9). Посочените виждания в доклада се покриват в известна степен с разработките в Заданието на Христо Нурков. Трябва да посочим, че той е член на Оперативната група, която на място във Велико Търново решава редица практически въпроси и извършва проверка на изпълненията на решенията на Изпълнителното бюро на Общонародния комитет (ТДДАВТ ф. 583, оп. 4, а. е. 2, л. 264).

Задачата за разработването на идейното планово задание „Звук и светлина“ стои сериозно на неговото внимание и търпи развитие през първата половина на 70-те години на XX в. В разработки за перспек-

тивното развитие на музея и експониране на паметниците на културата в старата част на Велико Търново той многократно засяга разглежданата от нас тема. По повод честването на Седмицата на музеите и паметниците на културата от 1 до 7 октомври 1970 г., като задача, стояща пред музейната институция той посочва: „Освен консервационните и реставрационни работи, които предстои да се извършат през следващите години на паметниците на културата във възрожденската част, налага се да се пристъпи към осъществяване на художествено осветление и се коригира съвременната декорация на най-изявените сгради“ (Нурков 1970).

На сесия на Градския Общински Народен съвет, състояла се на 3 юли 1970 г., се разглежда Доклад за резултатите от изпълнението на Постановление №6 на Министерския съвет за развитието на Велико Търново като исторически, културен и туристически град. В него се докладва развитието на идеята за спектакъла „Звук и светлина“ в годините 1966–1970 г. (ТДДАВТ ф. 583, оп. 4, а. е. 2, л. 271). През 1969 г. са направени първите опити за осветяване нощем на Царевец, които категорично потвърждават незабравимото въздействие на нощното осветление на крепостните стени и на отделни значими обекти. За каузата са привлечени и последните скептици. Дори една част от лампите за тази цел са закупени. Препоръчва се по-бързото изготвяне на цялостен проект. Докладват се и първите стъпки по изграждането на спектакъл, възкресяващ най-динамичните моменти от историята на града чрез системата „Звук и светлина“. Има и предложение той да се изпълнява на няколко езика. Обсъжда се творчески колектив, който да разработи бъдещия проект. Неговото реализиране ще спомогне столицата на Второто българско царство да се превърне в музей на открито. Оценява се и изключителния емоционален момент, който ще преживеят зрителите (ТДДАВТ ф. 583, оп. 4, а. е. 2, л. 277).

Със Заповед №2405 от 11.09.1976 година на председателя на ОНС – Велико Търново на Христо Нурков е възложено разработването на проекта на бъдещия спектакъл. Тук отново трябва да припомним, че неговата реализация може да се осъществи след приключване на археологическите проучвания, консервация и реставрация на средновековните паметници. В тези години Христо Нурков участва в археологическото проучване на Царевец. Той и ръководеният от него колектив разкриват църква №10. Същевременно подготвя два варианта на Заданието, в които спектакълът се обогатява и достига до цитирания по-долу текст. Идеите си той споделя с колеги от музея, архитекти, археолози и други творци. Проучва записаните в радио София исторически театрални постановки, които биха могли да бъдат включени.

В историята на аудио-визуалния спектакъл „Звук и светлина“ са известни няколко идейни сценария. През 1976 г. Христо Нурков предава окончателния вариант на своето забележително „Планово задание за изготвяне проекти за художествено осветление и „Звук и светлина“ на средновековната столица Царевград Търнов“. То е силно емоционално въздействащо, пространно и научно разработено. За да подчертаем значимата роля на дългогодишния директор на Великотърновския исторически музей в създаването на аудио-визуалния спектакъл „Звук и светлина“ считаме, че публикуването му в края на тази статия е наложително.

В Държавен архив – Велико Търново през 2010 г. постъпват запазените сценарии за аудио-визуалната програма на Царевец на трима много известни български творци. Единият е на писателя Серафим Северняк. Не е датиран, съдържа 21 листа и е озаглавен „Търновска легенда“ – сценарий за звуково-светлинен спектакъл (ТДДАВТ, ЧП № 295) Следващият е създаден през 1978 г. от Антон Дончев и се нарича „Звук и светлина“ – текст за програмата в зрителната зала, от която организирано се наблюдава панорамата на нощния Царевец“ (ТДДАВТ, ЧП № 296). И двата сценария имат визията на театрални постановки, с много действащи лица, диктор, хор, оркестър. Серафим Северняк дори посочва кои много характерни български актьори трябва да бъдат ангажирани в ролята на водещи.

Въло Радев пише своя сценарий през 1979 г. и го озаглавява „Царевград Търнов – „Звук и светлина“ Велико Търново – „Рондорама“ (ТДДАВТ, ЧП № 297). Изключителният български кинорежисьор, близък до този тип спектакли, които се виждат и по други точки на света, прави един забележителен сценарий. Ние като музейни специалисти не подценяваме спектакъла на Въло Радев. Реализиран преди 25 години, той и до днес се харесва и доказва своите безспорни достойнства. Считаме, че Христо Нурков прави широко обхванат проект, който има в основата си размисъла на музейния специалист. Другите автори разработват проекта съобразно спецификата на своите професии. В идейния проект на Христо Нурков са включени повече компоненти – предварителна подготовка на зрителя-слушател в специална за целта сграда и зала, източно пеене, камбанен звън, силен театрален момент, експониране на историческите паметници. В неговото виждане художественото осветление е част от спектакъла. За разлика от проекта на Въло Радев, който е събран в 17 минути, то този на Христо Нурков е с много по-дълго времетраене. В идейното му задание са включени със специално осветление както Царския дворец, така и Трапезица. Реализираният проект на Въло Радев дава въз-

можност за наблюдаване на спектакъла от две площадки – тази на площад „Иван Асен I“ и от терасата на хотел „Янтра“. Нурков предвижда и възприемане на спектакъла от вътрешността на крепостта като определя две подходящи за целта места. Предлага и наблюдаването на силуети, проектиращи се върху плоскостта на северозападната крепостна стена, северната фасада на Двореца и наклонения терен към Патриаршията. В цялото проектно задание доминира позицията на археолога и музейния специалист.

След ангажирането на Вълго Радев с реализацията на спектакъла „Звук и светлина“ и запознаването му със съдържанието на идейното задание на Христо Нурков, между тях се провеждат срещи за обсъждане на бъдещия проект.

Колкото повече се отдалечаваме от деня на откриването на Аудио-визуалния спектакъл „Звук и светлина“ на крепостта Царевец на 15.11.1985 г. на тържествата по повод 800-годишнината от обявяването на Търново за столица на Втората българска държава, толкова повече се убеждаваме в правилния път, изминат от идеята до реализацията. В страната ни няма друг толкова феноменален спектакъл. Създават се подобни композиции, но повече от 25 години той продължава да има водеща роля. Като имаме предвид, че сега в сравнение с 1985 г. международният туризъм е много по-развит, то спектакълът на Царевец има съществена роля в утвърждаването на България като туристическа страна. „Звук и светлина“ има и международен отзвук. Стотиците хиляди чуждестранни гости, които всяка година минават през Велико Търново, възприемат емоционалните и познавателни внушения на спектакъла, който оставя в съзнанието им трайни следи. И днес с удовлетворение се радваме на постигнатите резултати и по достойнство оценяваме безусловния принос на археолога, историка и музейния директор Христо Нурков. Още повече ще бъдем удовлетворени, ако един ден видим напълно осъществени прекрасните му идеи в Плановото задание „Звук и светлина“ на средновековната столица Царевград Търнов. Така историческите паметници на нашия град, пръснати по хълмовете му, ще го направят още по-значим не само за нас, но и за цялата европейска и световна култура.

ПЛАНОВО ЗАДАНИЕ

ЗА ИЗГОТВЯНЕ ПРОЕКТИ ЗА ХУДОЖЕСТВЕНО ОСВЕТЛИНИЕ И „ЗВУК И СВЕТЛИНА“ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА СТОЛИЦА ЦАРЕВГРАД ТЪРНОВ

Настоящото планово задание се изготвя въз основа заповед №2405 от 11.9.1976 година на председателя на ОНС – Велико Търново.

С плановото задание ние се стремим да изясним две основни задачи.

Първо – чрез светлинни ефекти (статично осветление на хълма, крепостта и архитектурните паметници в нея) да експонираме нощната панорама на средновековната столица Царевград Търнов.

Второ – чрез звукови и светлинни ефекти (средства) да подпомогнем запознаването на посетителите с богатата на материални и художествени ценности, изпълнена с героични борби за свобода и независимост, средновековна българска история.

Тези две основни задачи ние свързваме с политиката на нашата партия за осъществяване определено идеологическо въздействие върху всички посетители на Велико Търново. Това въздействие следва да има познавателен, образователен и емоционално-възпитателен характер. То е насочено главно към младия български гражданин и ще съдейства за неговото патриотично възпитание, ще му създава самочувствие на наследник на талантиливи творци на материални и духовни ценности и борци за свобода и независимост на българския народ и държава.

Чуждестранния посетител ще се запознава с богатото историческо наследство на нашия народ, приносът му в европейската култура и цивилизация и показваното от нашата социалистическа съвременност отношение на уважение към всичко, което е носител на прогреса в историята ни.

Тази е нашата основна позиция, от която ще се ръководим, когато изясняваме и обосноваваме нашите виждания по основните архитектурни консервационно-реставрационни проблеми, технически способности и средства за статично художествено осветление, звуково-светлинни ефекти, научни, научнопопулярни и художествени средства и способности за емоционално въздействие.

СИТУАЦИЯ – ПАНОРАМА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА СТОЛИЦА ЦАРЕВГРАД ТЪРНОВ

Средновековната столица е била разположена на хълмовете Царевец, Трапезица, Момина крепост, Света гора и по поречието на Янтра. Независимо от това, че тези теренни форми са нарушени при изграждане на пътища и пътни съоръжения, на архитектурни произведения, про-

мишлено и гражданско строителство, и на една значителна част от тях следва в бъдеще да се проведат археологически разкопки и проучвания, в нашето планово задание ще трябва да ги третираме в цялост.

Така, както на този етап в най-напреднала фаза е експонирането на Царевец се ангажираме да изясним по-детайлно поставените в заданието проблеми именно за този хълм и крепост.

КРАТКИ БЕЛЕЖКИ

относно някои досегашни мнения и осъществени
реставрационни работи

Ние поддържаме изцяло приетата концепция за провеждане на консервация и частична реставрация на крепостта. В едно с това ние споделяме решението за цялостна реставрация на Патриаршеския комплекс, в който най-сериозни опорни точки за проект и реализация ни дава църквата, ясна като тип култова сграда на източнокристиянския свят. Без съмнение, извяването на Патриаршията ще се подпомогне от разрушаване на туристическата хижа. Заедно с това следва да се разработи проект за реставриране на теренните форми на тази част на хълма, която в по-ново време, когато е създавана терасата-площадката за построяване на гимназия, са променени. Освен реставрирането на теренните форми, по наше мнение, следва да се осъществи археологическо проучване на терена, от хижата до алеята, малка порта, двореца, който както от научно, така и от експозиционно гледище е много важен.

Споделяме коригирането на реставрациите на Първата порта на главния вход и Балдуиновата кула, като при последната се реставрира кладенеца с прилежащото му стълбище.

Споделяме цялостната реставрация на църквата „Св. Димитър“, пример за сериозно научно проучване и проектиране за реставрация на паметника. Споделяме идеята за цялостна реставрация на църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Това ще допринесе за пълна изява на колоните в нея, след като се пресъздаде вътрешното пространство. Споделяме идеята за частична реставрация на главния вход и бойните кули на двореца на българските царе, което след задълбочено научно и архитектурно-художествено проучване може да се реализира. По този начин ще се постигне внушаването на сила и импозантност на паметника.

ТЕМАТА СТАТИЧНО ХУДОЖЕСТВЕНО ОСВЕТЛЕНИЕ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ

Независимо от известни деформации на хълма осъществени в различно време – прокарване околоръстния път, пресичане скалите при Балдуиновата кула и допускането на нова застроявка в различни участъ-

ци той – хълмът е запазил своя най-общ вид като геологическо образование. Разбира се, отделни участъци от него, особено към Асенова махала трябва да се проучат археологически в бъдеще.

Склоновете на хълма, скалния венец, лобната скала, крепостните стени, главния вход с портите, малката порта, Балдуиновата кула и други крепостни съоръжения представляват самостоятелни стойности – природни дадености и създадени от човека архитектурни и исторически паметници. Естествено те следва да се степенуват по значимост историческа, художествено-декоративна и емоционално въздействаща.

Най-важната част от крепостта е главният вход с портите, малката порта, Балдуиновата кула, кулите контрафорси и т. н. Статичното осветление като цяло на крепостните стени и крепостните съоръжения следва да се реши с малогабаритни осветителни тела, поставени съвсем дискретно, така че през деня да не ангажират вниманието на посетителя. Нашата основна позиция е да се търси възможност в максимална степен пластично, по-скоро графично, а не плоскостно светлинно експониране, изображение на крепостта с най-силно подчертаване – извявяване крепостните съоръжения.

При този случай ще се получава и оптическа измама за значително по-едри и по-извисени обеми.

Цветността на това осветление да се търси в студена гама с оглед постигане по-добра изява на фрактурата и патината на каменната зидария.

Извявяването на бойниците да се третира с по-слаба светлосила от тази на крепостните стени и чрез контражур.

Статичното осветление на природните дадености, характерни участъци от скалния венец, сипеите по южния склон и други да се третира много пестеливо със съвсем слабо осветление с оглед по-пълна изява на крепостта. Това осветление да се третира в синхрон така, че да започва от подножието на хълма и постепенно плъзва по скалите и крепостта. По този начин целия ефект ще се получава за определено време, например 15–20 минути. За тази цел се налага самостоятелна разработка за коригиране на диворастящата висока растителност, именно в тези избрани участъци – лобна скала, северозападен склон, южен склон до Балдуиновата кула.

След като споделяме цялостната реставрация на Патриаршията, нейното осветление да се третира в две степени.

Първата степен – в студена гама, да се изяви в по-голяма степен графичния образ на паметника. Втората степен – в топла гама със значително по-слаба светлосила фасадите на църквата и други характерни пунктове.

Осветлението на двете степени да се задействува самостоятелно.

След като споделяме частична реставрация на главния вход на Двореца и бойните му кули, осветлението му да се третира в две степени. Първата, в студена гама за графична изява на паметника главно на бойните кули, втората за крепостните стени и контрафорси, изява на дворцовата църква, след нейната частична реставрация, и на останалите обществени сгради и жилища. Всяка отделна степен да се задейства самостоятелно.

Всички други граждански и култови сгради в крепостта да се третират по единен начин. Статичното им осветление да съдейства за максимална изява на очертанията им, със съвсем слаба светлосила. В самостоятелна цветност следва да се отделят само най-характерните пунктове.

Алейната мрежа – оригиналната средновековна и създадената от нас за улеснение на посетителя, да се третира с осветителни тела, които да действат само върху платното и не се възприемат от зрителя когато той е вън от крепостта с оглед да не пречат на останалото.

Нощната панорама на хълма и крепостта на Царевец експонирана чрез статичното осветление, ще се възприема от всички точки /позиции/ на околността с които има визуална връзка. Осъществяването на програмирано въздействие върху посетителя – зрителя и слушател налага ангажиране на неговото внимание от определена позиция – място. С най-много качества за въздействие е позицията на ул. „Пиколо“ № 1, където сега се намира паянтова жилищна сграда. От това място се възприема с един поглед най-типичната част от панорамата на крепостта Царевец от Балдуиновата кула до Лобната скала. Спрямо тази позиция главният вход на крепостта е с фронтално разположение и почти на ос спрямо него се възприема Патриаршията. От същото място се възприема цялата крепост на Трапезица, която в перспектива ще се включи в експозицията. На това място да се проектира и построи сграда с основно предназначение за приемане на организирани групови посещения на експозицията на Царевец. Външната архитектура на сградата да се свърже с околната среда, конфигурацията на терена и архитектурните произведения. Вътрешната архитектура да се подчини на основното предназначение – зрителна зала за възприемане на експозицията на Царевец и приемане на вестибюл за обслужване на посетителите, получаване на информация, продажба на сувенири и бюфет за безалкохолни напитки, студени закуски и други. Плановото задание на сградата третираме отделно.

ТЕМАТА ЗВУК И СВЕТЛИНА

Организираното програмно възприемане на експозицията и осъществяването на въздействие върху посетителите, зрители и слушатели, се осъществява в два етапа.

Първият етап започва от получаването на информация чрез рекламни и агитационни материали за посещение и възприемане на „Звук и светлина“. Доведен до сградата на ул. „Пиколо“ посетителят влиза в приемния вестибюл, където получава обслужване от щандовете за сувенири и бюфета за безалкохолни напитки и закуски. След това се предвижда организирано в зрителната зала. Заели места в залата посетителите започват да възприемат въздействието на осветлението на хълма и крепостта от първа степен заедно със звукови ефекти в самата зала, източно пеене с музикален съпровод. В това време получават информация за историята на крепостта чрез дикторски текст. Залата създава възможност за прожекции на документални филми за материалната култура и изкуството на Втората българска държава (темите третираме отделно). Освен чрез озвучителната уредба в залата им се поднася слушането на радиотеатър с тематика от историята на Втората българска държава (темите са създадените до сега произведения и тези които ще се създадат в бъдеще, третираме ги отделно).

И като последна възможност прожекция на диапозитиви на музейни ценности в синхрон с дикторски текст.

По този начин се създава възможност зрителната зала да се използва целогодишно, независимо от атмосферните условия в града и от желанието на посетителите, да възприемат експозицията само от залата или да посетят крепостта.

След завършване на сеанса посетителите се придвиждат от зрителната зала по ул. „Пиколо“ до площадката на Царевец. Има реална възможност със стълбище до зрителната зала да се слезе под ул. „Пиколо“ и по хоризонтала да се излезе на отклонението пред Царевец. Този вариант може да създаде по-силна емоционална нагласа от въздействието на северозападната крепостна стена, защото се получава сериозна разлика в нивата – посетител – зрително поле – хоризонт. Не е без значение и това, че посетителят ще се движи непосредствено покрай скалния масив под ул. „Пиколо“.

Позицията – мястото в крепостта от което посетителя ще започне възприемането на звуковите ефекти, които следва да се подпомагат в синхрон със съответните светлинни ефекти е пресечената скала /или Третата порта/. Главният вход – първата порта, следва да се проектират и изградят отново заедно с пресъздаване на подвижен мост. През време на движението си от тази позиция до площадките при двореца, патриаршията, терасата пред лобната скала и Балдуиновата кула посетителят да възприема звук – музикален съпровод с характер на източно пеене и камбанен звън. На фона на музиката да се откроява дикторски текст,

включващ фрагменти от нашите домашни извори за българска история с патриотично, емоционално звучене. Заедно с това пред погледа на посетителя ще се извяват чрез статичното си осветление от първа степен патриаршията, малката порта, двореца и другите паметници.

За успешно осъществяване на прехода е задействано дискретно осветление на алеята, по която се движи посетителя до площадката (площадките), от които той ще възприема същината на спектакъла (спектаклите).

С най-много качества за възприемане на най-широк обхват от вътрешността на крепостта е площадката северно от патриаршията, върху резервоара за промишлена вода. От това място посетителя – слушател и зрител ще възприема звукови и светлинни ефекти идващи от главния вход, малката порта, лобната скала, двореца и патриаршията. Площадката следва да се организира анфитеатрално с обратна дъга и дискретно осветление. Втора по ред площадка е тази северно от западната фасада на църква № 5. От нея се възприема северната фасада на двореца и патриаршията, малката порта и части от ансамблите покрай северозападната крепостна стена. Едно сериозно качество на тази площадка е възможността от нея да се наблюдава движението на силуети, проектиращи се върху плоскостите на северозападната крепостна стена, северната фасада на Двореца и наклонения терен към Патриаршията. Другите възможности за организиране на площадки са със много ограничен обхват и на този етап считаме, че не е необходимо да ги третираме, защото за някои спектакли посетителите ще могат да застават на терасите и стълбищата около Патриаршията, Двореца, по средновековния път от главния вход на Лобната скала при Балдуиновата кула и другаде вътре в крепостта.

ЗАБЕЛЕЖКА! Предназначението на статичното осветление, наречено условно от първа степен, се отнася главно до експониране нощната панорама на хълма и крепостта. Осветлението наречено условно от втора степен се свързва с осъществяване на звуково-светлинните спектакли. Това му предназначение изисква то да бъде в самостоятелна цветност и светлосила. Освен това неговото въздействие следва да се постави в синхрон със звуковите ефекти, като се отчита както времетраене на въздействието му – възприемането му, така и степените на светлосилата му. Допуска се в някои случаи загасване на осветлението от първа степен на отделни обекти в крепостта, когато следва звуковите ефекти да се синхронизират и подчертаят, извяват чрез осветлението от втора степен.

ПРИМЕРНА ТЕМАТИКА НА СПЕКТАКЛИТЕ В КРЕПОСТТА

Изпълнената със събития история на България през XII–XV век за които са създадени исторически студии, базиращи се на чужди и домашни извори, научно-популярни и художествени произведения, белетристика и драма, дават възможност наши съвременни автори със съвременен третиране на отделна тема да създадат нещо ново със съвсем ново звучене, независимо от създаденото досега, разбира се, като ползва за основа и вплете в съвременното произведение изцяло или фрагмент от даден исторически извор.

В широк обхват например може да се създаде произведение, което да третира историческия период – династията на Асеновци. Този исторически период, в който се освобождава България от византийско иго, укрепва се българската държава, период, изпълнен с войни, дипломатически комбинации, вътрешно-дворцови, котерийни борби, богомилско движение и т. н.

В някои отношения по-различно е времето на Шишмановци където се получава омиротворяване, което дава възможност за развитие на българската книжнина, култура и изкуство. И може би не ще бъде много удачно да се третира тема за падането под турска власт, не от съвременни дипломатически съображения, а по-скоро от гледище на това, какво ще бъде емоционалното въздействие.

С по-тесен обхват, в смисъл на ангажиране кратък исторически период или само едно събитие, или само фрагмент от исторически извор може да се създаде произведение със същото звучене както първите (широко обхватни).

Искаме да предупредим, че сме далеч от мисълта за разказване на българската история чрез едните или другите произведения, създадени специално за осъществяване чрез звук и светлина на Царевец. С едно предварително извинение, че това може да прозвучи малко наивно, но за всеки случай как то вече е изградено в нашите представи.

ПОЗИЦИЯ – посетителите заели площадката при Патриаршията.

Темата обхваща решението, подготовката, войната с победа при Клокотница с Иван Асен II и завръщането, посрещането на победителите в Търнов, решението за надписа на колоната в „Св. 40 мъченици“.

Конски тропот от главния вход към входа на Двореца, гласове пред главния вход на Двореца, разговори, шум и суетня, пристигат боляри и военоначалници. Отчетлив разговор между царя и болярите за събиране на войските и тръгване на война с нарушителя на договора Тодор Комнин. Викове, тропот, звън на камбани, звънтеж на оръжие, шумът обхваща цялата крепост и околността. Затихва крепостта. В Двореца се води разговор между възрастни мъже – боляри за минали успехи.

Завръщането.

Конски тропот от главния вход към Двореца, затихва тропота, победа, звън на камбани, тропот на конница, викове, възгласи от главния вход и от малката порта към Двореца, оживление в Двореца и Патриаршията, възгласи от двата пункта за посрещане на победителите. Всичко се съсредоточава пред входа на Двореца. Слово на царя, поздравява към победителите, вплита се заповедта му за изписване надписа в „Св. 40 мъченици“. Народът ликува с възгласи, хвалебствия и песни съпроводени с музикални инструменти. Затихва тържеството. Чува се плач и стонове на майки и жени на загиналите. В дълбочината се чува напевен разказ на гуслар за победителите. През всичкото време на звуковите ефекти се създават светлини от първа и втора степен в синхрон с движението и разговорите в различните сектори на крепостта. Синхронизира се и движението на силуети от различните посоки към Двореца, главния му вход и самия него. Проектират се миниатюри от архитектура чрез обратен светлинен ефект.

ВЕЛИКО ТЪРНОВО 1976 г.

ХРИСТО НУРКОВ

СЪКРАЩЕНИЯ

ТДДАВТ – Териториална дирекция „Държавен архив“ – Велико Търново

ЧП – Частично постъпление

ОНС – Окръжен народен съвет

ГОНС – Градски общински народен съвет

БЕЛЕЖКИ

Авторката благодари най-сърдечно на Невяна Бъчварова за любезното съдействие при работата по темата.

ЛИТЕРАТУРА

Нурков 1970: Х. Нурков. Научен и културно-просветен институт. – Борба, № 118, 1 окт. 1970, л.3.

HRISTO NURKOV ET LE SPECTACLE AUDIO – VISUEL «SON ET LUMIÈRE» À VELIKO TARNOVO

Katia Mitova-Ganeva

En résumé

L'histoire très riche de la ville de Veliko Tarnovo en tant que capitale du deuxième royaume bulgare contribue largement à son importance de notre temps.

Toutes les périodes glorieuses et tragiques à la fois du Moyen Âge bulgare sont présentées grâce au spectacle audio-visuel «Son et lumière» sur la colline historique «Tsarevets», un spectacle qui impressionne tous les visiteurs.

La réalisation de ce projet a connu beaucoup de péripéties. Le mérite du directeur du Musée régional Hristo Nurkov est sans égal pour que ce spectacle soit mis en oeuvre. Nous ne devons qu'à lui la conception et l'élaboration de ce spectacle unique.

Cet article, à la base d'une grande documentation d'archives et littérature, a pour but de mettre en lumière le rôle décisif de Hristo Nurkov de ce spectacle audio-visuel «Son et Lumière» de l'ancienne capitale.

ИСТОРИЯТА НА ОРЪЖИЕТО – ФУНДАМЕНТНА ИСТОРИЧЕСКА ДИСЦИПЛИНА*

Иван Нурков

Историята на оръжието е интегрална научна дисциплина със свое място в системата на историческите науки. Нейното начало като обект на изследване намираме още при възникването на човека и човешките общности. Навярно първите съзнателни движения на оформящия се човек са били с помощта на случайно попаднали му камък, вършина, тояга, треска и т.н., за да добие храна. А може би със същите намерени (все още) средства или начални оръдия, същият този човек е защитил и придобитата храна, а след това е нападнал себеподобни или животни? Началото на оръжието (оръдието) се слага тогава, когато човекът (или неговият първообраз) разбира, че става по-силен и по-независим от друг човек или животно, когато има в ръката си нещо, с което си проправя път: към храната – за да живее; към по-благоприятни места за живеене – за да се развива. Веднъж възникнало, оръжието постоянно се усъвършенства, та чак до днес, което го прави един антропологичен феномен, който заслужава наистина подобаващо внимание, съобразно неговото огромно значение за оцеляването и развитието на човека и човешкия род. По същия начин и исторически път се усъвършенстват и други материални носители на човешката култура. Жилището на човека от пещера, землянка от трамбована пръст и плетени стени с поддържащи колове, се извиси до небостъргачите и дори до космическите станции. Оръдията на труда непрекъснато удължаваха и уголемяваха физическите характеристики на човека, а в последното столетие (XX в.) механичните сметала, ЕИМ, и компютрите разкриха нови и непознати хоризонти пред човешкия мозък.

В този смисъл би трябвало да отбележим и да обърнем внимание на факта, че изследванията на историята на оръжието от палеолита, античността и средновековието са най-вече на археолозите. Те извличат

* Статията се основава на: Нурков, Ив. „История на оръжието“, С., 2008.

от културните пластове на пещерите, землянките, градищата, местата на сражения, гробове и гробници, предметите от въоръжението от съответната епоха. Оръжейният историк се появява тогава, когато възниква необходимостта от запазване на оръжия в дворците на династичните личности, независимо дали това са трофеи, с които се гордее династът, или негови лични оръжия. С възникването на тези сбирки се появява и техният хранител, често пъти летописец на управляващата фамилия или въобще на събитията, който съзнателно или по неволя става и историк на оръжието. През този етап от развитието на оръжията се включват вече и антропологията, етнологията, доколкото самите те изучават човешките взаимоотношения, и в частност в занаятчийското производство от широк спектър. Всичко дотук се свързва с т. н. „домашинен период“, а от още по-старо време и с „безписмения период“ от развитието на човечеството. В по-новата история следват манифактурните и заводските произведения на оръжията, които продължават и до днес. В този смисъл историята на оръжието се изявява като интегрална историческа дисциплина, която използва резултатите от археологическите проучвания, преминава през други исторически дисциплини, достига до математическите, техническите и икономическите дисциплини, и дори има впечатляващо присъствие в изкуствознанието и теорията и историята на изкуството, доколкото оръжието се смята за едно от най-украсяваните изобретения на човека.

Целите и задачите на това изложение отговарят на класическото разбиране за представяне на една обща теория на научна дисциплина или въобще на наука. Преди всичко би трябвало да се постави в центъра на вниманието на теоретика и изследователя най-важното – предметът на историята на оръжието като универсална основа на всяка наука. Съвсем ясно е, че без строго дефиниране и отграничаване на предмета на една наука или научна дисциплина, без разкриване на необходимостта от неговото изучаване, не бихме могли да се надяваме на успешен завършек на начинанието за представяне на една обща теория и в частност на началните стъпки, каквито можем да направим в едно въведение. За да поставим въпроса за предмета на научната дисциплина още в началото е необходимо да посочим като негов основен стожер понятието „оръжие“. За това понятие и около него се развива общата теория на научната дисциплина.

Военната история е съставна част от историческата наука. Неин предмет са въоръжените сили, военното дело и войните от тяхното възникване през древността до наши дни. Необходимо е да се отбележи, че предметът на военната история се оформя далеч след възникването на

оръжието като средство за прехрана, отбрана и нападение, и би трябвало да се потърси като определено начало в разлагането на първобитно-общинния строй и наченките на робовладелския строй. Като че ли по-голяма яснота се получава, ако прегледаме началото на държавни образувания, респ. организирана военна сила, която да бъде образуващ фактор и от основно значение за съществуването на държавата. Във военната история се включват по един или друг начин доста дисциплини, но основните клонове са два: история на войните и история на военното изкуство. Историята на една война не е обект на военната история, когато тя се разглежда като причина, начало, провеждане и резултати от гледище на дипломацията, икономиката, философията, социологията и др. Тогава историята на войната се включва в общата история. Историята на една война трябва да съдържа описанието и анализа на причините и повода за войната, военните действия на участващите въоръжени сили, работата на щабовете и генщабовете и т. н. Историята на военното изкуство има за предмет начините и формите за воденето на една война, стратегията и тактиката на отделните части, армии и т. н. Историята на военното изкуство има голямо значение за анализиране на опита от минали войни, който да се прилага в последващите, като по такъв начин се изясняват закономерностите във военната история. Историята на военното изкуство за разлика от историята на войните няма материален носител на предмета си за изследване. Историята на оръжието разполага с материални носители, тъй като въоръжението, снаряжението, оръжието превръщат обикновения човешки индивид в качествено нов субект на обществената действителност, респ. обект на изучаване (разглеждане) като основна, първична единица на участника във войната – военния човек, въоръжения човек, войник.

Оръжие е всяко нещо (проста или сложна вещь), възникнало естествено или в резултат на човешка дейност, което се използва от индивида или група индивиди за ловни, бойни, спортни, представителни и други цели, с определен начин на въздействие, който съответства на типа и предназначението му.

В това кратко определение сме вложили най-важните черти на оръжието като основополагащо понятие в историята на оръжието. То се отличава от по-ограничените и частни за него определения, каквито са военното и юридическото определение на понятието „оръжие“. Това е така, защото начало на всяко нещо е възникването му. В зората на своето съществуване човешкият индивид е започнал да си служи с подобрания камък, тоягата и други естествено възникнали оръжия (оръдия). Огладеният камък и тоягата с костено или каменно (кремъчно) острие, при-

крепеният за дръжка камък са вече резултат от човешка дейност. След възникването на определено нещо идва въпросът за неговото използване, защото то е създадено с някаква цел. Основното предназначение е за набавяне на храна чрез ловуване или нападения, или отбрана спрямо себеподобните. Сравнително късно се появява спортното предназначение на оръжието, чиято цел не е поразяването на живо същество или унищожаването на продукт на човешкия труд, а състезание по умения за постигането на определен резултат. Предназначението на оръжието за представителни цели е свързано с бойното предназначение, но в парадния, представителния вариант. Всяко оръжие си има определен начин на въздействие – бойна брадва, лък, пистолет, картечница. Но украсените оръжия имат и друго, естетическо въздействие, т. е. имаме основно и допълнително възникнало въздействие, резултат от развитието на човека и обществото.

Историята на оръжието е отраслова, клонова дисциплина (наука) за разлика от функционалните исторически науки, каквито са „История на Стария свят“, „Всеобща история“, „История на България“ и т. н. Разликата между отрасловите и функционалните клонове на историческата наука е, че отрасловите дисциплини наслагват предмета си върху предмета на функционалните дисциплини, т. е. история на България може да има и без история на оръжието в България, но обратното е невъзможно. Необходимо е да има обща история, върху която да се гради частната история на оръжието. В тази насока историята на оръжието има допирни и взаимни отношения с историята на изкуствата, археологията, етнологията, но и най-вече с военната история. Също така бихме могли да посочим, че освен обща история на оръжието и историята на отделните оръжия има и история на оръжието на една отделна война. Но както ще видим и между тези две исторически науки съществуват строги отграничителни черти, които произтичат от дефинирането на собствените, присъщите им предмети на изследователска дейност.

Латинската дума „обект“ означава „предмет“. Следователно разликата между „обект“ и „предмет“, като част от терминологията и категоричния апарат, в която и да е наука с присъщи такива термини за разграничаване, възниква във времето и разделя едно и също понятие на две различни неща. Тук възприемаме, че с „предмет“ обозначаваме предмета, предметната област за изучаване на научната дисциплина „история на оръжието“, а с „обект“ посочваме конкретиката, т. е. физическите, материалните носители на съвкупността от изследователската област, която съставя основата на предмета на науката, респ. предметната ѝ област. Изследването и представянето на някакъв вид човешка дейност,

напр. в домашинния период на производството – като занаят, би могло да бъде част от предмета на общата наука антропология или частната спрямо нея етнология. Начините за украса на произведенията на този занаят са предмет на технологията. Самата украса, като стилове и елементи, е предмет най-вече на историята на изкуството или изкуствознанието. Все в тази връзка биха могли да се добавят още науки, което показва, че имаме налице не някаква гранична област между научните познания, а съвкупност от обекти, съвпадащи се обекти, които се интерпретират съобразно определенията за предмет на всяка отделна участваща наука, с употребата на собствената си методология в общовалиден и специфичен само за нея разрез.

Историята на оръжието определя точното място на конкретното оръжие във времето, неговите характеристики като такова, участието му в бойни действия или във военни части, употребата му за лов и спорт, в българската история – в хайдучки чети и освободителни борби, личности, чието притежание е било, историческа съдба, надписи, клейма, енигми и изображения по него, описания и др. Историята на оръжието в този смисъл има собствен и то доста широк ъгъл на изследване на конкретното оръжие и той се налага като равноправен сегмент в кръга на научното познание за оръжието като обект в предмета на няколко науки. Привеждането на резултати от други науки при изследването на оръжието само обогатява познанието ни, дори и когато това е направено с методиката им. Известно смущаващо разграничение все още съществува между историческите и техническите дисциплини (респ. аспекти на изучаване), но все пак и тук бихме могли да посочим една история на техниката или технологията, които ни дават доста точно доказателство за наслагване на предметните области и взаимно проникване като взаимопомощ при изучаването на действителността.

Навярно като дефинираме обектите на изследване в предметната област на историята на оръжието ще се натъкнем или ще открием не само наслагващи се съдържания с всички техни количествени и качествени характеристики, а и на подсказаните по-рано гранични зони, между които и тези от сродните научни дисциплини. Те не ни впечатляват толкова, колкото същите между такива основни науки като обществените и техническите (или въобще природните). Разликата между подбрани първоначално и целево огладения камък по-късно, отбелязва поне две неща като еволюция от времето на оръдията с утилитарно предназначение на първобитния човек. И двете оръдия биха могли да служат еднакво добре за целта, за която присъстват около човека. Само че при второто оръдие отбелязваме наченките на технология (или техника) на

преобразуване на природата, на природния материал, с цел начално преобразуване на природната даденост. От нея, природата, чрез нея; с него човека, за него; т. е. от природата се взема нещо, с което от нея се добива от човека нещо, което нещо е за него (в най-голяма степен това се отнася до храната). Взаимоотношението „човек–природа“ се измества и променя, когато оръдието се превръща в оръжие не само за лов (прехрана), а и за отбрана и нападение срещу себеподобните. Тогава имаме налице логическата линия „от нея, срещу него; с него, за него“, т. е. от природата само се взема, без да се използва срещу нея, използва се срещу себе си, тъй като в края на краищата понятието „човек“ не се дели на „приятел“ и „враг“.

Точно тези гранични зони по отношение на обектите на изследване в тяхната неразривна цялост ни представя историята на оръжието като една интегрална историческа дисциплина, при която съвсем отчетливо се виждат взаимоотношенията ѝ с другите науки и тяхното взаимно проникване, което тук се наблюдава в най-висша степен като интегриране на познания от два основни стълба на човешко знание, каквито са обществените и природните науки, историята и технологията. Този интегритет се наблюдава (както впрочем и при други случаи) и при методологията, и използваните методики. Не ще бъде прекалено, ако утвърдим, че причината за така наблюдаваната интегралност по посока предмет и метод се дължи на двойствената страна на обектите на изследване, за които се отнася и настоящото обобщение. Оръжията сами по себе си са една проста или сложна конструкция. Просто конструирани са напр. каменната бойна брадва и бойният чук – дръжка от дърво или метал и сечащо или удрящо сечиво. Сложна конструкция имат по-късните оръжия, напр. от метателните – рефлексния лък, който изисква месеци време за направа и специална технология. Същото важи и за огнестрелните оръжия, макар времето за тяхното изготвяне да е по-малко. Но каквато и конструкция да са оръжията, те стават собствено такива само в ръцете на човека (като знаем, че той се ръководи от своя мозък), и чрез човека. Иначе оръжията са мъртви конструкции, които, колкото и сложни да са, нямат никакви качества на полезност, вредност, необходимост или излишност. Това е като че ли граничната зона или зони в предметната област на историята на оръжието. В каква степен би могло да се мисли и утвърждава тази граничност по отношение на други сложни технологични конструкции като машини, автомобили и други, като че ли излиза извън темата на нашите разсъждения. Все пак граничните зони и области са и една от причините за интегралния характер на определени научни дисциплини, в частност на разискваната тук история на оръжието. Може би затова и самата дис-

циплина се развива по-бавно и по-трудно, тъй като са необходими, както ще видим по-нататък, познания и изследвания в няколко сродни и несродни научни дисциплини. В края на присъщия ѝ познавателен процес историята на оръжието след като е изпълнила императивите на основните науки, каквито са историческите и природните, се представя пред нас като една самостоятелна, интегрална, научна, историческа дисциплина със строго обособен собствен предмет и научна методология, чиито резултати стават неразделна част от общото историческо познание, включително повече в тази част от общото историческо познание, която има дефинирани материални носители, без да подценяваме сравнително по-малката духовна нематериална основа за изследване на оръжията и мястото им в духовния живот на човека. В този смисъл е много важно да отбележим, че историята на оръжието изследва една строго определена част от материалната и духовната култура на човека, разбираемо в широкия смисъл на понятието „култура“.

Като конституираме понятието „оръжие“ като основно и основополагащо, като стожер, около който се развива предметната област на историята на оръжието, ние не омаловажаваме другите понятия с материален носител като „въоръжение“, „снаряжение“, „амуниция“ и т. н. Те са вътрешно присъщи на историята на оръжието, съществуват успоредно и като следствие на съществуването на оръжието (като възникване, развитие и употреба). Изучаването на тази съществена част от историята на оръжието също е задача на дисциплината.

И така, историята на оръжието е самостоятелна специализирана научна дисциплина с интегрален характер в системата на историческите науки, със свой собствен предмет за изследване и със своя обща и специфична методология. В основата на предмета на историята на оръжието стои понятието оръжие, главно чрез чиито характеристики се отграничава предметната област на тази дисциплина от другите такива. Веднъж възникнала като необходимост за човешкото познание, тази научна дисциплина се разделя на клонове подобно и на другите науки, като за основа служат различни части от обособената ѝ предметна област. Това са напр. общата теория, хронологическите клонове – оръжия от праисторията, средновековието и т. н., история на хладното оръжие, история на оръжието на една страна или на една война.

Общата теория на историята на оръжието дефинира предмета на тази наука и методологията ѝ. Тя дава най-общите положения за възникването, развитието (при някои оръжия отмирането им) от времето на праисторията до днес със съответните типове оръжия. Важна част от предметната област е и употребата на оръжията в човешката дейност и

противопоставяне. Общата теория на историята на оръжието дефинира самото него като част от материалната и духовната култура на човечеството, като посочва мястото му във всеки един период или епоха от човешкото съществуване като свидетелство за отминали събития. Тя ни дава и обща представа за хронологията, за региона на поява, развитие, употреба, разпространяването му, и приносите на отделните народи и региони в оформянето на самостоятелните типове оръжия.

Логично е, че самостоятелният, специализираният интегрален характер на историята на оръжието не би могъл да кореспондира с използването на определението „помощна историческа дисциплина“. Историята като наука е система от основни исторически науки и фундаментни, специализирани научни дисциплини (науки). Надали в тази система би могло да има място за „дисциплини – помощници“, тъй като защото пред нас е система от отделни взаимосвързани компоненти, система, която се развива по свои правила и има определени цели, заради които съществува и се развива. Ако все пак вникнем в генезиса на понятието „помощни дисциплини“, то струва ми се тук се смесват предметите и методите на науките. Методиките и методите на науките, различни от историческите, биха могли да бъдат и са с помощен характер при изучаване на предмета на историята. Методите и постиженията на такива области от човешкото познание като статистиката, математиката, химията, физиката, географията и др. се използват в историческите проучвания, но само те са външни, помощни методи за системата на историческите науки, а не самите науки, докато за археологията, етнологията, нумизматиката, сфрагистиката, палеографията, дипломатиката и т. н. бихме могли да утвърдим, че с предметната си област и с част от методиките си са съставна част от историческата наука, така както и историята на оръжието е компонент от тази система.

Видният руски учен акад. Дмитрий Сергеевич Лихачов, също и голям приятел на България, в статията си в т. 5 на „Помощни исторически дисциплини“, с. 257 нарича тези същите с понятията „фундаментални“, „фундаментни“, „основни“, „основополагащи“. Тук посочвам най-важното изречение, с което той обосновава тезата си:

„На тях (на фундаментните науки – *бел. авт.*) се основават всички наши обобщения, те стоят в основата, те са фундаментът на нашите хуманитарни науки, такива като история, литературознание, езиковедство...“

Като оставям встрани от логиката определението „помощни“, тук използвам вместо него „специализирани“ и „специални“ дисциплини (науки). Но като че ли най-точно бихме могли да представим историята

на оръжието като „**фундаментна историческа наука**“, която заедно със сродните ѝ науки съставлява основата на историческите науки с различната им степен на познавателно обобщение.

Значението на фундаментната наука „история на оръжието“ се е развило и обособило в течение на времето в няколко посоки. Самото оръжие като материя и фикция също има собствен живот в материалната и духовната култура, при което е необходимо да се разграничат научните и приложните аспекти на дисциплината с оглед на детайлното им осветляване в предметната област. В този смисъл приемаме вътренаучното значение на обектите на изследване като материален носител в частен план и обобщено в предмета на системата на историческите науки. Що се отнася до част от приложния аспект на фундаментната наука, можем да изтъкнем ролята на частните и обществените сбирки (музеи, музейни сбирки и експозиции), специализирани или интегрирани с други материали, които имат определено значение със степента си на въздействие – познавателно, възпитателно, патриотично и т. н.

В заключение на нашето изложение би трябвало да синтезираме разширеното определение за историята на оръжието като основа и за някои характеристики на нейното значение за историческата наука и за обществените науки като цяло.

И така:

Историята на оръжието е фундаментна наука, самостоятелна и специализирана научна дисциплина с интегрален характер в системата на историческите науки, със собствен обособен предмет за изследване, свой категориен апарат, и с присъща и привлечена методология и методика. Основополагащо място и значение в предметната област на историята на оръжието има категорията „оръжие“. Главно чрез нейните характеристики и съставки се отграничава собственият предмет от предметите на другите науки, което прави дисциплината самостоятелна. Поради многостранността на понятието „оръжие“ научната дисциплина придобива интегрален характер, тъй като предметът ѝ има материални носители, за чието изследване се привличат познания и методи и от други науки от обществения, природния и математическия сектори. Като фундаментна, специализирана историческа дисциплина, историята на оръжието изучава възникването, развитието, изработката, употребата, въздействието и значението на оръжието и присъщите му и съпътстващите го веществени и невеществени допълнения самостоятелно и в тяхната съвкупност като част от материалната и духовната култура на човечеството от праисторията до най-новото време.

Научната дисциплина „история на оръжието“ има съществено (но засега недостатъчно оценено) значение за историческата наука като цяло със своя принос в разширяването на предметната ѝ област и присъщото на този процес изучаване и представяне.

Значението на всяка наука или научна дисциплина се съотнася с приноса ѝ в разкриването на предметната област на съответното научно познание, както и темпоралното ѝ развитие с цел разширяване и обогатяване на познанието. В нашата страна имаме доста голямо изоставане в научното осветляване на находките, съществуващите предмети (обекти) и фикциите като извори за публикуване и интерпретации. Това ни кара да мислим, че изследователското поле е достатъчно голямо, за да предположим в перспектива съответните научно-практически изяви като впечатляващи от досегашните.

Като фундаментна наука историята на оръжието има подобаващо значение въобще за историческата наука като цяло. Тя участва в изясняването на дълбоката древност и стъпка по стъпка подпомага по-цялостното изучаване на историческите събития по-късно, та и до наши дни. И в това отношение историята на оръжието за разлика от други фундаментни науки (дисциплини) има присъщ континуитет, една непрекъсната връзка в процеса на усъвършенстване на оръжието, която връзка в крайна сметка като проява на човешкото мислене и творчество възпроизвежда етапите на човешкото развитие в пространствено (териториално) отношение и в не по-малка степен във времеви аспект.

Без да навлизаме в територията на такива науки като изкуствознанието и историята на изкуството, бихме желали да подчертаем и естетическия аспект на обектите от областта на историята на оръжието. Безспорно е, че когато оръжието е украсено (независимо дали е пастирска дърворезба или със злато, сребро и полускъпоценни камъни), то има специфично естетическо въздействие върху притежателите си, носителите си, и върху тези, които са имали възможност да го разгледат, и да осмислят проявите на художествения талант на известен или неизвестен майстор. А дори и да няма украса или каквито и да украсни елементи, ние сме длъжни да погледнем формите на отделните части на оръжието – хладно, метателно, огнестрелно. Това е едно утилитарно съвършенство, плод на опита и мисълта на човека, за което съвременната ергономия може само да прави изводи. И както вече отбелязахме – доста други науки. Навярно ще открием пряк първенстващ смисъл в обобщението, че усъвършенстването на оръдието на труда е пряко свързано с усъвършенстването на оръжието, а на по-късен етап дава тласък на усъвършенстването на техниката и технологията.

Струва ни се, че след тези изписани страници, публикуването на обектите и изворите като основен фундамент на всяка наука би следвало да вървят успоредно с теоретико-методологическите обобщения. На съвременния етап от развитието на науките има доста натрупан емпиричен материал, който би могъл да бъде предмет на обобщения от различно равнище, и в същото време крайно недостатъчен, за да има постоянно научно развитие на съответната дисциплина.

Разбираемо е, че са необходими нови изследвания и интерпретации в областта на нашето досегашно изложение, като конкретика (а обекти за това има), но са необходими и съответстващи теоретични обобщения, допълнения, сравнения, хипотези, привличане на досегашни трудове, наши и чужди, за да се развива по подобаващ начин фундаментната наука „история на оръжието“ като неразделна част от историческата наука със свой съществен принос в изясняване на част от предметната ѝ област и в интегрирането ѝ (взаимното проникване) с другите обществени науки. Дано в тази посока мисията на горното наше изложение бъде съпроводена с размисъл, деятелност и още по-голяма убеденост в необходимостта от положително развитие на фундаментната наука „история на оръжието“.

HISTORY OF THE WEAPON – FUNDAMENTAL HISTORICAL DISCIPLINE

Ivan Nurkov

Summary

Important part of the circle of the history science is the improvement of the weapon. Since the Prehistoric times, simultaneously with food search goes on the weapon's development to protect the territory and save the home. The tools (like alternative copy of the weapon) from the Prehistoric times, Antique and Medieval ages are investigated mostly by the archaeologists. But their main purpose is to connect the other parts of the science to approach a complete characteristic and analysis of the weapon's function. The aim of the article is to focus on the level of the weapon's history research and to explain how the fundamentals of this discipline support the higher levels history and culture problems and questions.

ПРАИСТОРИЧЕСКИЯТ ДОМ – ПОГЛЕД ОТВЪТРЕ. ОТВОРЕНИ МОДЕЛИ НА СГРАДИ ОТ ТЕРИТОРИЯТА НА БЪЛГАРИЯ

Румяна Йорданова

Праисторията винаги е предоставяла важни теми, предизвикващи научни търсения. Тъй като намираните в селищата предмети са единственият ни пряк източник на информация за живота през неолита и халколита, днес съществуват десетки хипотези за бита и религиозните вярвания на обществото тогава. Обект на изследване са различни материални прояви на праисторическите хора, но поради лични предпочитания или наложени тенденции в научното пространство, някои видове предмети остават пренебрегвани от изследователите.

Миниатюрните модели на сгради са изключително интересни, защото носят информация едновременно за двата основни елемента на всяко общество – бита и религията. От една страна, най-очевидното им качество е, че пресъздават облика на постройките в праисторията, като подчертават някои техни особености, които не могат да бъдат засвидетелствани чрез теренни проучвания. От друга страна, самото им съществуване като обект на миниатюризация на вече съществуващи структури (т. е. тяхната нефункционалност), е достатъчно за изказване на предположението, че са имали особена роля в живота на праисторическото семейство, вероятно свързана с определени вярвания.

Досега от територията на България са публикувани над 100 модела на сгради в различна степен на запазеност, но несъмнено броят им е голям. Най-общо могат да бъдат разделени в три основни групи. Първата включва предмети, които представляват плоски петогълни плочки, стоящи на малки „крачета“. Техните характеристики не оставят съмнение, че пресъздават стилизирано фасади на сгради. Втората група са моделите на сгради, служещи за дръжки на керамични капаци. Част от тях също представят само фасада, докато други пресъздават триизмерно целия екстериор. Последната, най-многобройна група, са самостоятелните триизмерни модели. Обикновено на тях се обръща най-голямо внимание

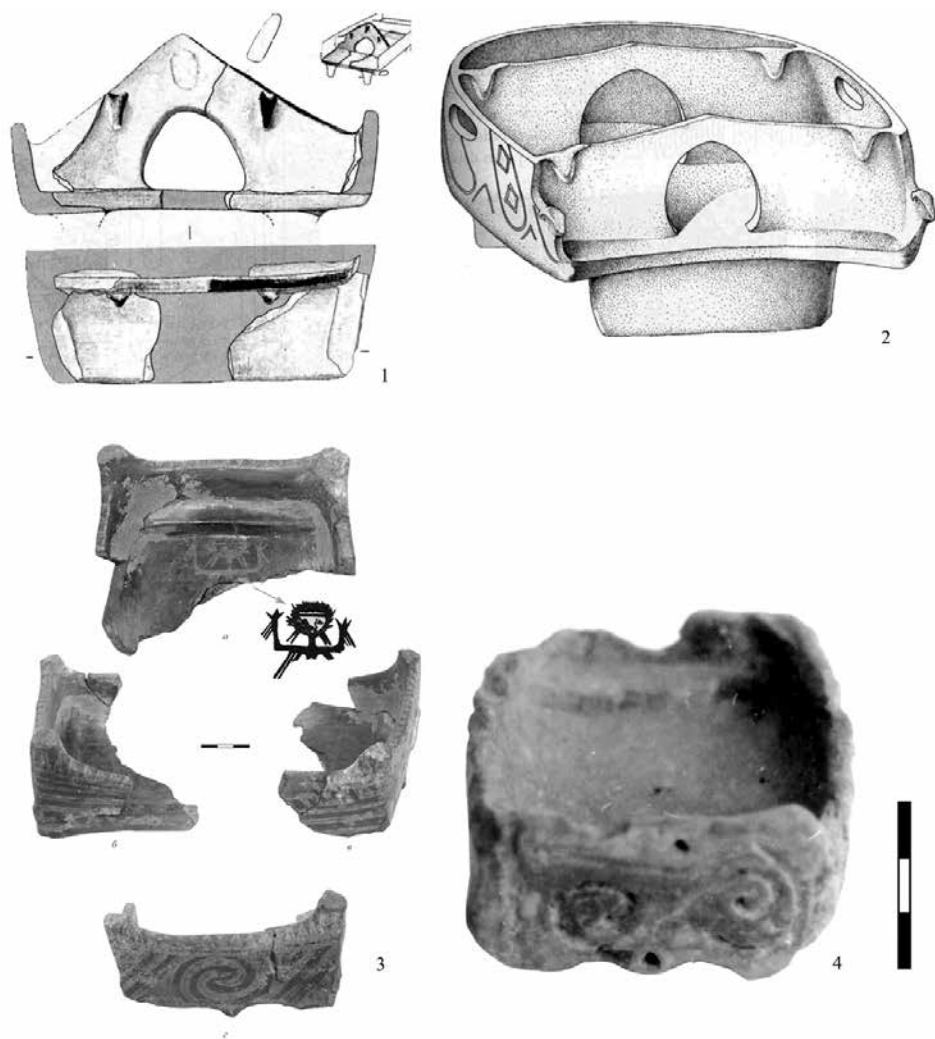
в публикациите, тъй като именно те разкриват множество подробности за външния и вътрешен изглед на праисторическите сгради.

Едни от най-интересните самостоятелни триизмерни модели са т. нар. отворени модели. За разлика от всички останали те са без покрив, чрез надлъжен разрез е представен интериора на сградите. В повечето случаи са изобразени главните елементи от обзавеждането – печта, хромелът и подиумът, като са означени разположението и особеностите им. В други те липсват, но чрез украсата се загатва по-различното предназначение на представените сгради.

За разлика от затворените модели, при които се наблюдава голямо разнообразие в пропорциите, при отворените те са сходни. Съотношението ширина–дължина на целите екземпляри винаги е около 1:1,01 – 1:1,05, т. е. основата на представените постройки е почти квадратна. Възможно е това явление да се дължи на желанието на праисторическия майстор да възпроизведе предимно интериора на сградата, като за целта предаването на точни пропорции не е било необходимо. Разбира се, не е изключено този елемент също да е пресъздаван реалистично. При триизмерните модели с покрив съществуват образци с почти квадратна основа, а и такива постройки не са единично явление в праисторията. Интересно е, че отворените модели от България са предимно с правоъгълна основа, докато сред образците от култура Триполие (дн. Украйна) се срещат предимно модели с овална или кръгла основа (Gusev 1995, 181).

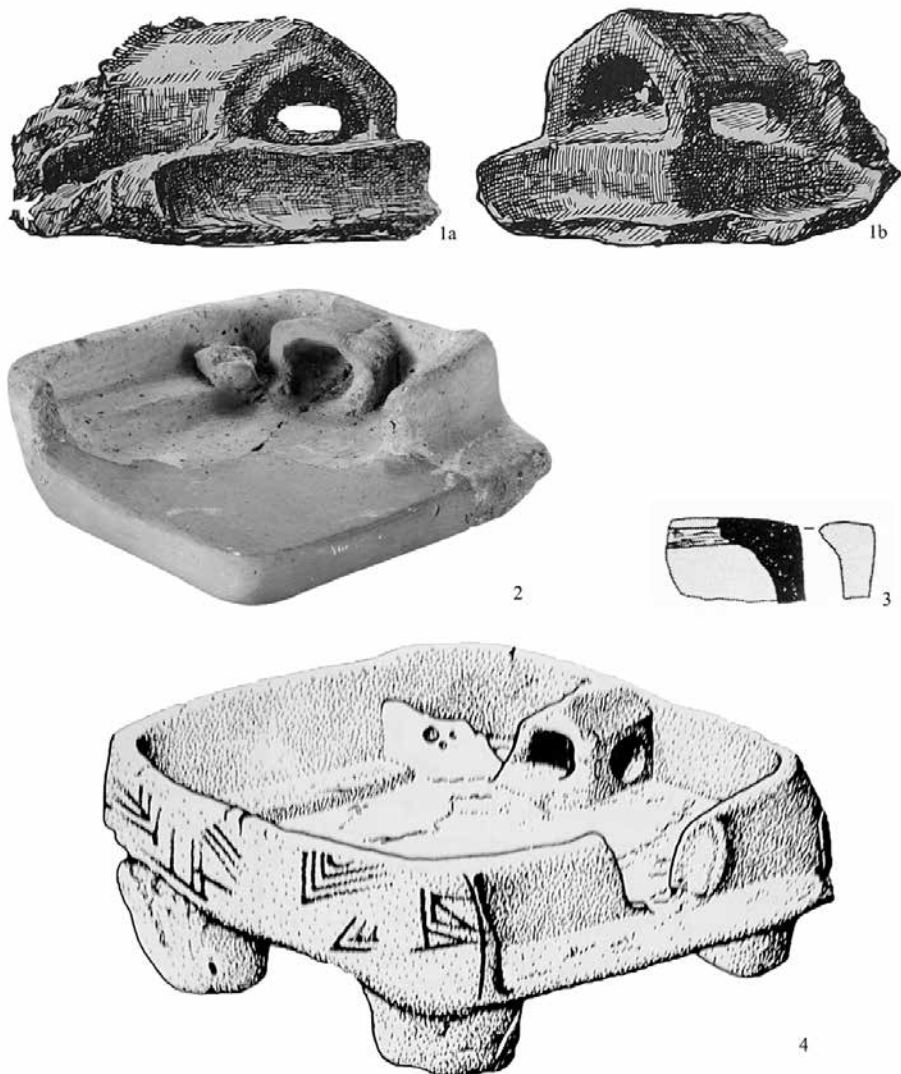
Отворените модели не са често срещани. От България са публикувани само осем екземпляра – по два от Тополница–Промехон (Благоевградско) и Слатино (Кюстендилско), по един от Овчарово (Търговишко), Хотница (Великотърновско), Русе и един фрагмент от Качица (Велико Търново). Те имат свои особености, които дават основание условно да бъдат обособени два типа.

Първият тип е представен от два изключително интересни екземпляра от къснонеолитното селище Тополница–Промехон. Още в началото, обаче, трябва да се направи уговорката, че са намерени силно фрагментирани, поради което направените възстановки не би трябвало да се приемат безрезервно. Така представени, моделите притежават особености, които ги отличават съществено от останалите. Докато при другите екземпляри интериорът е представен чрез надлъжен разрез на сградата и стените имат малка височина, то при тополнишките присъства цялата им височина, като единствено липсва покривът. Тази особеност, както и детайлното представяне на елементи на вътрешното пространство (букраниите), ги причисляват към отворените модели на постройки. От друга страна, подобно на затворените образци, фасадите им свидетелстват

Обр. 1. Отворени модели на сгради от: 1–2 – Тополница–Промачон
 (по Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, fig. 25; fig. 26); 3–4 – Слатино
 (по Чохаджиев 2006, Fig. 200; Fig. 192.2)

Fig. 1. Open models of buildings from: 1–2 – Topolnitsa-Promachon
 (after Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, fig. 25; fig. 26); 3–4 – Slatino
 (after Chohadjiev 2006, Fig. 200; Fig. 192.2)

Обр. 2. Отворени модели на сгради от: 1 – Русе (по Георгиев, Ангелов 1952, Fig. 90.2); 2 – Хотница (снимка Ал. Чохаджиев); 3 – Качица (по Илчева 2010, Fig. 3z); 4 – Овчарово (по Тодорова 1986, рис. 84)

Fig. 2. Open house models from: 1 – Ruse (after Georgiev, Angelov 1952, Fig. 90.2); 2 – Hotnitsa; 3 – Kachitsa (after Ilcheva 2010, Fig. 3z); 4 – Ovcharovo (after Todorova 1986, Fig. 84)

за предпочитанието към двускатен покрив. С този си вид, те предполагат наличие на покривно покритие. Възможно е покривът да е бил моделиран отделно и да се е използвал в определени случаи, но липсват доказателства за подобно твърдение.

От първия модел е открита само едната фасада (Обр. 1.1). Сходните характеристики с другия екземпляр от същото селище – букраниите, фланкиращи входа и пространството пред него, интерпретирано като веранда, са предпоставка за сходната му възстановка (Koukouli–Chryssanthaki et al. 2007, fig. 25b).

Вторият модел също е намерен във фрагментирано състояние. В резултат на съединяване на разпилените части, е възстановен един от най-интересните модели по нашите земи (Обр. 1.2). Малка веранда води към същинската сграда, съставена от две помещения – едно правоъгълно и едно с апсида. Входовете са арковидни, а прозорците – елипсовидни. Изобразени са релефни букрании по фасадната и вътрешната стена, както и върху парапетите на верандата. Отвън стените са декорирани с връзани и рисувани орнаменти, идентични с тези по керамичните съдове (Koukouli–Chryssanthaki et al. 2007, 59).

Двата модела са единствени по рода си по няколко признака: изобразените букрании, апсидният план и разделянето на вътрешното пространство с преградна стена. Тези особености, както и липсата на обичайните за жилище елементи (пещ и хромел), са достатъчни за изказване на твърдението, че представят постройка с по-специфично предназначение – обществена или култова сграда.

В негова подкрепа са данните за местонамирането им. Единият е намерен в близост, а вторият – в долните нива на полувкопана структура, вероятно част от обществена постройка в центъра на селището. Освен модела, в нея са открити изключително голямо количество находки (мъниста, антропоморфни фигури, счупени хромели, кремъчни оръдия и др.), фрагменти от фина керамика тип „Акропотамос“ и животински кости, включително букрании (Koukouli–Chryssanthaki et al. 2007, 57–58). Присъствието на букрании сред археологическия материал, а не само изобразени върху моделите на сгради, е важно доказателство в подкрепа на връзката между моделите и действително съществували постройки.

Описаната археологическа ситуация не оставя съмнение за обредното предназначение на тази структура. Засега няма конкретни данни какви са размерите ѝ и въобще как е изглеждала. По тази причина е трудно да се твърди дали моделите представят нейния вид. Независимо от това, те са неоспоримо доказателство за съществуването на обществени сгради с култов характер в някои праисторически селища. Подобни са

открити в множество неолитни обекти в Мала Азия, но засега в Европа не са достатъчно изследвани (Koukouli–Chryssanthaki et al. 2007, 60–62).

При всички останали отворени модели, намерени в България, не е отбелязана фасадата и въобще горната част на стените, като височината им е малка и само маркира мястото им. Чрез надлъжен разрез е представен единствено интериорът на сградите. Според това кои елементи са моделирани, са разграничени два варианта.

При първия липсват изобразени съоръжения, свързани с интериора на обикновеното жилище. Такива са печта и хромелът, които са неизменна част от бита на всяко семейство. Наличието им в най-голяма степен причислява дадена сграда към категорията *жилище*, а отсъствието им повдига някои основателни въпроси относно предназначението ѝ.

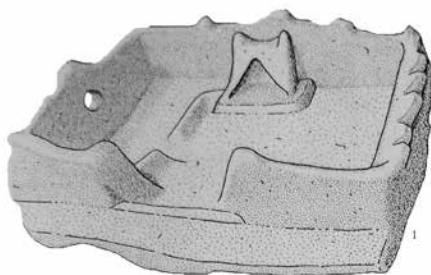
Известни са два такива екземпляра от раннохалколитното селище Слатино. Единият е фрагментиран (Обр. 1.3), поради което не могат да се установят точните му пропорции. До единствената изцяло запазена стена е долепен подиум. Върху пода с графит е изобразена антропоморфна фигура. Тя е с вдигнати ръце, на които са изобразени три пръста. Личат елементи на облеклото – представени са висящи ленти зад главата и ръцете ѝ, както и една, минаваща на челото ѝ. Специфичната поза, както и изобразените аксесоари, дават основание фигурата да бъде определена като представляваща жена в поза на адорация (Чохаджиев 2006, 37, обр. 200; Чохаджиев 2007, 128). По външната повърхност също е нанесен графитен орнамент, но във формата на спирала. При другия (Обр. 1.4) отново е оформен само подиумът, но липсва рисувана украса, както върху пода, така и отвън. Предпочетени са връзаните орнаменти по външната страна на стените, като преобладават меандровидните и спираловидните мотиви.

Култовите сгради са неизменна част от културата на всяко развито общество. Докато за по-късните епохи, обаче, има възможност да бъде определен техния вид чрез писмени документи или археологически останки, то за най-ранните тази задача е по-трудна. Щастлива случайност е, че самият праисторически човек „се е погрижил“ днес ние да можем да видим триизмерно сградите, които той е строил за своето семейство или за цялата общност. Моделите от Тополница–Промахон и Слатино с най-голяма доза сигурност могат да бъдат определени като модели на храмове, тъй като имат напълно различни характеристики от останалите. За принадлежността им свидетелстват и хронологическите, и териториалните им особености – съответно късен неолит и ранен халколит, като намирането им в днешна Югозападна България (за която моделите на сгради не са характерни) е основание за по-специална интерпретация.

Обр. 3. Отворени модели на сгради от: 1 – Платиа Магула Зарку (no Borić 2008, fig. 3.8); 2 – Ситагрои (no Renfrew et all. 1986, Pl. XL.1)

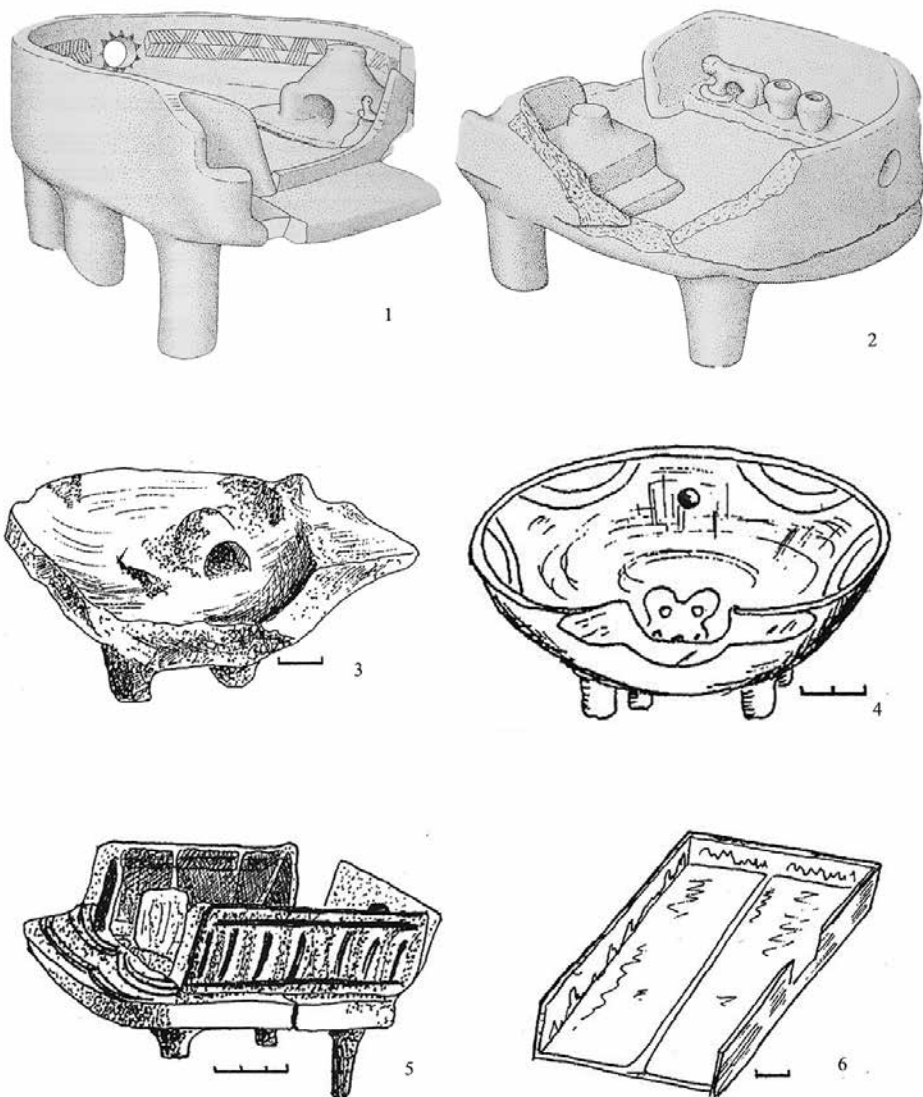
Fig. 3. Open house models from: 1 – Plateia Magoula Zarkou (after Borić 2008, fig. 3.8); 2 – Sitagroi (after Renfrew et all. 1986, Pl. XL.1)

Обр. 4. Отворени модели на сгради от: 1 – Породин (no Petrash 1986, Abb. 24.1); 2 – Гелаеци (no Bailey 2010, fig. 5.5)

Fig. 4. Open house models from: 1 – Porodin (after Petrash 1986, Abb. 24.1); 2 – Gelaeshti (after Bailey 2010, fig. 5.5)

Обр. 5. Отворени модели на сгради от: 1 – Попудня (по Petrash 1986, Abb. 27.3); 2, 3 – Сушовка (по Petrash 1986, Abb. 26.3; по Gusev1995, Abb.5.3); 4 – Черкасов Сад (по Gusev1995, Abb.5.4); 5 – Владимировка (по Gusev1995, Abb.5.6); 6 – Тимково (по Gusev1995, Abb.5.5)

Fig. 5. Open house models from: 1 – Popudnya (after Petrash 1986, Abb. 27.3); 2, 3 – Sushovka (after Petrash 1986, Abb. 26.3; after Gusev 1995, Abb.5.3); 4 – Cherkasov Sad (after Gusev 1995, Abb.5.4); 5 – Vladimirovka (after Gusev1995, Abb.5.6); 6 – Timkovo (after Gusev 1995, Abb.5.5)

Вторият вариант включва модели, представящи най-важните елементи за едно обикновено жилище – пещта, хромелът и подиумът. Всъщност, характеристиките им са най-важното доказателство, че моделите на сгради пресъздават действителната праисторическа архитектура, тъй като археологическите свидетелства за интериора на използваните постройки напълно съвпада с изобразеното. Това важи в най-голяма степен за разположението и плановите особености на пещта и хромела, но същевременно внася нови данни, например за наличието на предвходна площадка към жилищата. Подобни особености имат двата цели образеца – от Овчарово и от Хотница.

В повечето публикации единият (Обр. 2.4) недвусмислено е определен като находка от селищната могила Овчарово (Todorowa 1974; Тодорова 1976, обр. 1; Тодорова 1977, обр. 3; Jungsteinzeit in Bulgarien 1981, Abb. 190; Тодорова, Аврамова 1982, ил. 32; Тодорова 1986, рис. 84; Macht, Herrschaft und Gold 1988, Abb. 15), въпреки че в една статия се съобщава, че произхожда от селищната могила Голямо Делчево (Тодорова 1974, обр. 16). Имайки предвид многобройността на източниците на първото твърдение, най-вероятно във въпросната статия се касае за неволна грешка.

Този модел пресъздава интериора на еднокелните жилища от селището приблизително в мащаб 1:40 (Тодорова 1976, 11). Проучвателката отбелязва също, че дори и при многостайните сгради централното жилищно помещение е било оформено с идеята да се наподобят тази уредба (Тодорова 1976, 11). При модела личи и малка площадка пред входа с издадени напред странични стени, които правят постройката мегароидна. Присъства обичайната за отворените модели украса по външната страна на стените, като в този случай тя е рисувана с червена боя.

Моделът от Хотница (Обр. 2.2) притежава същите елементи. При него много детайлно и с вещина е представен хромелът – ясно личат двата камъка, разположени върху подиума, долепен по цялата дължина на едната стена. За разлика от предходния модел, площадката пред входа е по-широка, което прави пропорциите на самото жилище приблизително 1:1,24. По този начин, входът се пада в едната дълга стена, което не се среща други модели. При въпросния предмет няма следи от украса.

От Русенската селищна могила също произхожда един фрагмент от такъв модел (Обр. 2.1). Въпреки че от него е запазена само пещта и отляво на нея малка вдълбнатинка – мястото, където вероятно се е намирал хромелът, проучвателите правилно го определят като „модел на жилище с моделирана в него глинена пещ“ (Георгиев, Ангелов 1952, 126), преди още да бъдат известни моделите от Хотница и Овчарово.

Фрагмент от аналогичен модел е намерен при разкопки на селището Качица (Обр. 2.3). Тъй като е запазен само единият му тъгъл, е трудно да се възстанови цялостният му вид, но близостта на селището с това в Хотница, е причина за предположението, че е имал същите характеристики (Илчева 2010, 37). За това свидетелства и наблюдението, че в сравнително близко разположени селища моделите имат сходни черти (напр. Тополница–Промахон и Слатино; Хотница и Овчарово).

Отворени модели с изобразени интериорни елементи са известни от Гърция – Платия Магула Зарку (Обр. 3.1) (Borčić 2008, fig. 3.8) и Ситагри (Обр. 3.2) (Renfrew et al. 1986, fig. 8.20.a; Pl. XL.1), както и от Република Македония (Обр. 4.1) (Petrash 1986, Abb. 24.1; Lazarovici, Lazarovici 2007 fig.85). Значително по-детайлни са данните за обзавеждането от моделите на култура Триполие (Обр. 5). При един екземпляр от т. нар. колекция Платар (Обр. 6) (Енциклопедия Трипільської цивілізації 2004, 343) са оформени почти всички части в уредбата на жилище – висока пещ от дясната страна на входа, хромелът на срещуположната страна, както и дълъг подиум по протежението на едната стена. Върху него, обаче, най-детайлно са изваяни пет миниатюрни съда.

Въпреки че са сравнително малко на брой, отворените модели имат широко териториално и хронологическо разпространение. Най-ранните образци произхождат от басейна на р. Струма и датират от късния неолит (Тополница–Промахон, Благоевградско) и ранния халколит (Слатино, Кюстендилско). Моделът от Качица (Велико Търново) също е датиран в късния неолит, въпреки че е възможно да произхожда от най-горния – раннохалколитен пласт. Останалите три образеца са от късния халколит – от селищните могили в Овчарово (Търговишко), Хотница (Великотърновско) и Русе. Би могло да се потърси връзка между близостта и еднаквата културна принадлежност на селищата (Коджадермен–Гумелница–Караново VI) и почти еднаквите характеристики на трите модела. Интерес представлява фактът, че от селищата на тази култура в Тракия и Румъния не са открити подобни модели (Lazarovici, Lazarovici 2007, 143). Необходимо е да се изтъкне също, че произхождат от селищни могили, които са характерни за периода. Възможно е именно в края на халколита, с течение на времето и увеличаването на височината на селището, когато домът придобива особено значение, идеята за пресъздаването му с неговите най-основни елементи да се е превърнала в традиция. Не трябва да се пренебрегва и възможността моделите на сгради да са се предавали от поколение на поколение като свещени предмети. Поради това опитите за направата на заключения на базата на териториалното и хронологическото им разпространение трябва да се приемат с голяма доза условност.

Освен изследването на конкретните образци и извеждането на техните особености, трябва да се обърне внимание на проблема за мястото им в живота на праисторическото общество. Наложената интерпретация за моделите на сгради е, че са израз на съществуващия в праисторията култ към дома. Тази хипотеза е най-приемлива, но не обяснява напълно разнообразието сред предметите, както и неравномерното им разпространение. Що се отнася до конкретните модели на сгради, трябва да се спомене една много важна тяхна особеност – всички пещи, изобразени в отворените модели от България имат двускатен покрив. Изключение е моделът от Хотница, но тъй като е бил реставриран точно на това място, е възможно пещта да е била с два ската. Това е типична особеност на затворените модели на сгради, а при самостоятелните модели на пещи са изключителна рядкост. Също така в Североизточна България, където са разпространени моделите на постройки с пещи, самостоятелните модели на пещи са единични находки. Това наблюдение би могло да се обясни с местна традиция на изграждане на домашни пещи с двускатен покрив. Възможно е също да се предположи известно отъждествяване на жилището с пещта – домът с домашното огнище, като постепенно тези два символа са се слели в един общ. Начинът на изобразяването му е станал въпрос на предпочитание, а с това и особеност във възприемането от различните общности. Подобен синкретизъм е задоволително обяснение и за трудността в разграничаването на някои модели на сгради от модели на пещи.

Може да се предположи налагането на един идеализиран образ на дома като център, който събира членовете на семейството и отглежда бъдещото общество. По-конкретно такава интерпретация може да има отвореният модел от селището Платия Магула Зарку в Гърция. В него, освен изобразените битови съоръжения, са намерени осем антропоморфни фигури – четири големи и четири малки. Фигурките с по-големи размери са интерпретирани като пресъздаващи две родителски двойки, а малките – деца. Вероятно пресъздава идеята за продължението на рода, където възрастните отглеждат новото поколение и членове на рода (Bogić 2008, 132). Тази находка дава достатъчно основание за интерпретацията им като пресъздаващи умален домът – малкият център в светоусещането на всяко семейство.

В опит да обясни функцията на всички типове модели на сгради, Естер Банфи смята, че отворените модели са били използвани да пресъздават това, което обитателите са искали да се случи в техния истински дом. Те са държали модела на специално място, близо до пещта, за да се осигури благоденствието на цялата къща. Следователно хората са се

опитвали да контролират съдбата си чрез предварително изпълнение на серия от действия, имитиращи реални (Bánffy 2003).

Проф. Хенриета Тодорова дава подобни сведения, свързани с *култовата сцена* от Овчарово. Според нея всички предмети са били намерени под останките на голям отворен модел на жилище, с височина на стените 5,5 см. Той не е бил изпечен, поради което възстановяването му е било невъзможно (Тодорова 1973, 5). Очевидно култовите предмети са били поставяни в модела, като той е представлял сградата, където са били извършвани ритуалите. В този смисъл заедно те изобразяват храм, посветен на божествата. Подобни сцени, може би, са били необходими заради отдалечеността на светилищата от някои селища. По тази причина са били правени техни копия, като прекланянето пред тях е било равностойно на прекланянето пред самото божество (Тодорова 1973, 7).

Изказаната хипотеза за използването им като своеобразни умалени модели на светилища, в които са били поставяни антропоморфни фигурки, най-вероятно не се отнася за всички модели. Някои от тях са достатъчно обемни, за да бъде възможна такава интерпретация, но големината на други не предполага подобно предназначение. Разбира се, поради фрагментираното състояние на голяма част от тях не могат да бъдат определени точните им размери. Въпреки това, наличните данни отличават образците от Тополница–Промахон и Овчарово. Единият е с дължина 38,5 см и ширина – 38 см, а вторият с дължина 22,8 см и ширина – 21,8 см. Модели с подобна големина са много рядко срещани и могат да се сравняват само с известните модели на сгради от Коджадермен и Русе (Попов 1919, 133–134; Георгиев, Ангелов 1957, обр. 20). Те действително биха могли да се използват като своеобразни „сакрални места“, където се поставяли фигурки, означаващи определени хора или божества. Въпросът дали фигурките пресъздават обикновени членове на рода или женски божества все още не е изяснен. Ясно е, че количествено женската антропоморфна пластика в пъти превъзхожда мъжката, но това не може еднозначно да бъде определяно като признак за почитането на женски божества (Bailey 2005, 16–19). Въпреки наличието на определен канон в изработването на тези предмети, съществуват твърде разнообразни типове, които предполагат представянето на различни персонажи. В този ред на мисли е твърде възможно тези фигурки да пресъздават обикновени хора, изпълняващи различни дейности. Аналогичен, макар и твърде далечен от вероятния контекст на тези находки, е примерът от настоящето. Днес количеството на кукли на жени превъзхожда многократно броят на мъжките кукли. Този пример, както беше споменато, няма пряка връзка с интерпретацията на праисторическите фигурки, но

онагледява опростенческият ни поглед при интерпретация на определени находки.

Направеният кратък коментар относно антропоморфните фигурки има тясна връзка с отворените модели на сгради. Ако бъде приета възможността за поставянето на фигурки в тях, интерпретацията им би имала голямо значение. Логично изглежда предположението фигурките да представят членовете на семейството в реална обстановка – домът, пресъздаден с неговите най-важни елементи. То важи най-вече за модела от Овчарово, чиито характеристики отговарят напълно на тази хипотеза.

За разлика от него останалите са със значително по-малки размери. Достъпни са данните само за модела от Хотница, чиято дължина е 11,1 см, а ширината – 10,6 см. Възможно е той, както и другите отворени образци, да са символизирали определено сакрално място, дом на някое семейство или на определено божество, но едва ли в тях са били поставяни реални фигурки. За последното предположение свидетелства и графитната рисунка на „шаман“ върху пода на модел от Слатино. Най-вероятно част от тях представят идеята за ойкумена, а други са свързани с извършване на определени религиозни ритуали.

Това, което прави моделите на сгради въздействащи, е тяхната символика. Тя съпътства живота на хората откато се е появило абстрактното мислене. Символът е това, което трудно може да се опише, още по-трудно да се пресъздаде идеята (Bánffy 2003). Праисторическите хора са пренасяли своите мисли и вярвания върху предметите, които са създавали. Поради това за нас остава нелеката задача да „разгадаем“ този смисъл. Понякога археолозите се ограничават с бегли догадки или обратното – прибегват до твърде хипотетични и сложни обяснения, които на практика си остават недоказуеми. Въпреки това някои символи продължават живота си, независимо от времето и смяната на културите. Един от най-силните и общочовешки символи е домът – центърът на всяко семейство, внушаващ чувство за сигурност, уют и спокойствие, в който се ражда и отглежда новото поколение. Създаването на негови модели е израз на идеята не просто да се предаде физически, а да се подчертае това, което е най-важно за всяко семейство – пещта, символ на сплотеността на рода и хромелът, свързан с изхранването му. По този начин разбираме, че постулатите, осъзнати още в праисторията, днес не са загубили своето значение и са водещи и за сегашното общество.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиев, Ангелов 1952:** Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948–1949 г. – Известия на Археологическия институт, XVIII, 1952, 119–194.
- Георгиев, Ангелов 1957:** Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950–1953 г. – Известия на Археологическия институт, XXI, 1957, 41–128.
- Енциклопедия Трипільської цивілізації,** том I, книга перша (Ред. М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо). Київ, 2004.
- Илчева 2010:** В. Илчева. Антропоморфни и зооморфни съдове. Модели на жилища от праисторическия фонд на РИМ – Велико Търново. – В: ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. В. Търново, 2010, 35–40.
- Попов 1919:** Р. Попов. Коджадерменската могила при гр. Шумен. – Известия на Археологическото дружество, VI, 1919, 71–155.
- Тодорова 1973:** Х. Тодорова. Енеолитна култова сцена. – Музеи и паметници на културата, 1973, 4, 5–8.
- Тодорова 1974:** Х. Тодорова. Идолната пластика в България в светлината на новите открития. – Известия на Българското историческо дружество, XXIX, 1974, 5–20.
- Тодорова 1976:** Х. Тодорова. Овчарово. С., 1976.
- Тодорова 1977:** Х. Тодорова. Енеолитната архитектура в България. – Известия на Българското историческо дружество, XXX, 1977, 5–21.
- Тодорова 1986:** Х. Тодорова. Каменно – медната епоха в България. С., 1986.
- Тодорова, Аврамова 1982:** Х. Тодорова, М. Аврамова. Праисторическо изкуство в България. С., 1982.
- Чохаджиев 2006:** Ст. Чохаджиев. Слатино – праисторически селища. В. Търново, 2006.
- Чохаджиев 2007:** Ст. Чохаджиев. Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма. В. Търново, 2007.
- Bailey 2005:** D. W. Bailey. Prehistoric Figurines. Representation and Corporeality in the Neolithic. New York, 2005.
- Bailey 2010:** D.W.Bailey. The Figurines of Old Europe. – In: The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000–3500 BC (Edited by D.W. Anthony). New York, 2010, 112–127.
- Bánffy 2003:** E. Bánffy. Archaeological data on symbolic thinking in the European neolithic. – In: <http://www.semioticon.com/virtuals/symbolicity/archaeological.html>.
- Borić 2008:** Dušan Borić. First households and „house societies“ in European Prehistory. – In: Prehistoric Europe. Theory and Practice (Ed. by Andrew Jones). Willey–Blackwell, 2008, 109–142.
- Gusev 1995:** S. Gusev. Hausmodelle der Tripolje–Kultur. – Prehistorische Zeitung, 70, 1995, 175–189.

Jungsteinzeit in Bulgarien (Neolithikum und Äneolithikum). Sofia, 1981.

Koukouli–Chryssanthaki et al. 2007: Ch. Koukouli–Chryssanthaki, H. Todorova, I. Aslanis, I. Vajsov, M. Valla. Promachon–Topolnica. A greek–bulgarian archeological project. – In: *The Struma/ Strimon River Valley in Prehistory. In the Steps of James Harvey Gaul. Volume 2.* Sofia, 2007, 41–78.

Lazarovici, Lazarovici 2007: C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici. *Arhitectura Neoliticului și epocii Cuprului din România. II. Epoca Cuprului.* Iași, 2007.

Macht, Herrschaft und Gold. Das Grabenfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuer europäischen Zivilisation. Saarbrücken, 1988.

Petrasch 1986: J. Petrasch. Typologie und Funktion neolithischer Öfen in Mittel– und Südosteuropa. – *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 18, 1986, 33–83.

Renfrew et al. 1986: C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster. Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece. Vol. 1. – *Monumenta Archaeologica*, 13, Los Angeles, 1986.

Todorowa 1974: H. Todorowa. Kultszene und Hausmodell aus Ovčarovo, bez. Tărgoviste. – *Thracia*, III, Serdicae, 1974, 39–46.

THE PREHISTORIC HOUSE – A LOOK FROM INSIDE. OPEN HOUSE MODELS FROM BULGARIA

Rumyana Yordanova

Summary

The models of buildings are one of the most valuable sources of information about both the material culture and beliefs of prehistoric society. Despite their diversity they all represent the prehistoric house – the centre of each family. The open house models take very important place among them. Only eight of these were found in Bulgaria, but each has specific features. The models from the late Neolithic settlement of Topolnitsa-Promahon are very interesting with their apsidal scheme, raised walls decorated with bucrania and a veranda. The rest of the models have low walls just outlining the living space, and interior elements, such as platforms, ovens and millstones.

The few Bulgarian open models come from distant locations. Half of them originate from late Chalkolithic tell sites in North Bulgaria (Ruse, Hotnitsa and Ovcharovo) while the other half – from Southwest Bulgaria, but they date back to the late Neolithic (Topolnitsa-Promachon) and the early Chalkolithic (Slatino) periods.

The most important question is the meaning of these objects for the prehistoric society. Opinions differ on this problem. Most of the scholars consider that the models of buildings are related with the home cult. It is believed that some of the numerous anthropomorphic figurines were put in the open models to perform some kind of scenes (cultic or domestic). These scenes probably represent what the family wanted to happen in their life. This theory is supported by archaeological evidence. Although the exact meaning of the models cannot be proven in practice, their probable role might have been to symbolize the house in general.

НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ: СОЦИАЛНО-ПОЛИТИЧЕСКА НЕОБХОДИМОСТ ОТ ВОДОСНАБДЯВАНЕ

Иван Цървов

Градът и неговата територия, които обособяват автономна единица в провинциалната структура на Римската империя, играят различна роля в сферата на осигуряването на вода. Тя е необходима за питейни и хигиенни нужди, като термите са най-големите ползватели, за технологично изискващите вода занаяти и за поливане (Humphrey 2006, 42–46). Градският център е основният консуматор, а като цяло административната му територия доставя необходимото водно количество. Чрез съществуващото управление обикновено и двете споменати сфери са в ръцете на едни и същи администратори (Esk 1987, 53). Решението за строеж на обществен акведукт (*publici ductum*) и трасето, по което ще минава, се взема от Съвета на булевитите с мнозинство от $\frac{2}{3}$ от членовете (Desau 1892, №6087). С експлоатацията и поддръжката на съоръжението се занимават едилите. Известно е, че когато един град ще извършва някакво значимо за жителите строителство – гимназион, терми, акведукт, крепостни стени и пр., то наред с решение на градския съвет (буле) е необходима и санкция от императора или поне неговия наместник. Това правило е наложено през II в., поради многобройните примери на неоправдано разточителство на градовете (Esk 1987, 70).

Необходимият за доставяне обем вода се определя преди всичко от броя на населението на града. От цивилизационните удобства обаче се ползват и живеещите в границите на неговата административна територия. Следователно водоснабдяването не е организирано само и единствено за постоянно живеещите в градския център. Изразходваните средства за водоснабдяване са в зависимост преди всичко от големината и броя на населението на градския център (Duncan-Jones 1982, 259). За определянето броя на жителите в римските градове съществуват различни методики, формули и прочие – всички несигурни. Не е възможно да се конкретизира даже приблизително броят на жителите на самия Рим,

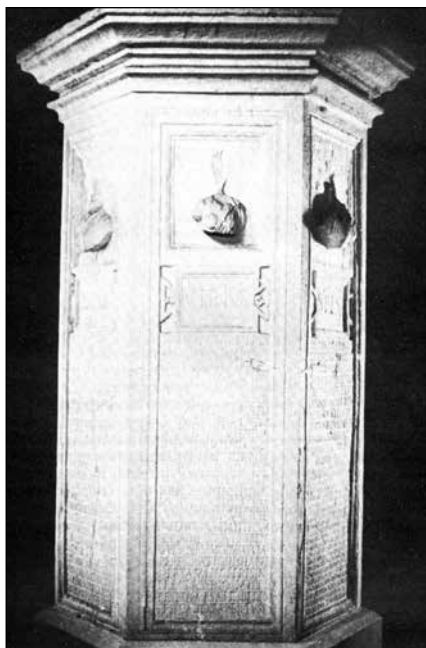
столицата на империята (Brunt 1971, 376). С малки изключения, трудно е да се получи относително точна цифра на градските агломерации. Почти всички известни днес данни се отнасят за градове, които представляват особено важни населени места в гръко-римския свят. Навярно в общата цифра са включени и имащите гражданство жители на градската територия. Могат да бъдат посочени много примери за брой свободни граждани между 3 000 и 50 000 (Duncan-Jones 1982, 267). Болшинството от останалите средностатистически селища попадат в същата категория, въпреки че тя не е определяща за обикновения град. Сравнително големият брой такива данни позволяват да се допусне, че по-голямата част от градовете в Империята през I–II в. принадлежат най-вече към тази категория. Броят на ползващите вода роби остава неизвестен. Рядко има деление между населението на централното селище и жителите на градската му територия. Спокойно може да се приеме, че по-голямата част от гражданите се задържат по-дълго в градските центрове, а също, че комуналното устройство на средностатистическите градове е на разположение и на селското население.

При положение, че липсват официални и благонадеждни данни от онова време, не е възможно да се прецени прецизно колко граждани живеят в Никополис ад Иструм. Не е известен и броят на робите. Въпреки това може да се предположи, на базата на данни от подобни селища от други части на Римската империя (Eck 1987, 55), че през II–III в. в град като Никополис има между 2 000 и 10 000 постоянно живеещи. При друг метод за изчисление на населението на градовете в Римския свят се приема, че на един хектар застроена градска площ живеят 100–200 човека (Hassan 1981, 63). Това означава, че при 22 хектара територия, оградена с крепостни стени (без да включвам кварталите *extra muros*), в Никополис живеят между 2 200 и 4 400 човека. Тези цифри изглеждат реални. При усреднена доставка на 16,5 кубични метра за 24 часа само от Западния акведукт, при първата цифра се доставят по 7,5 л вода „на глава на ден“ (*“pro capite pro die”*), а при втората по 3,75 л. Ако се ползва средната стойност от 3 500 жители, те получават средно по 4,7 л. Разбира се, това количество е по-скоро хипотетично отколкото реално, имайки предвид загубите от течове по дългото 22,5 км трасе на акведукта. Но не бива да се забравя, че Никополис е получавал вода от още два акведукта, които на този етап са непроучени.

Средствата за водоснабдяване са едно значително перо от муниципалния бюджет. И като правило отделеното количество винаги е недостатъчно. Известни са многобройни примери на частни лица – „благодетели“ (*patronos, εὐεργέτης*), които по различни съображения строят

за своя сметка водоснабдителни съоръжения. Подтикът за това не идва само от нуждите на жителите или от грижа за здравето им, както обичайно се изтъква в надписите, но от потребността на човек за обществена значимост, престиж и конкуренция. Градските съвети предприемат различни достойни действия, с които стимулират този стремеж, при това по такъв начин, че заслугата на дарителя да бъде изтъкната пред обществото. Обичайният начин за почитането на дадена личност е удостоверяването с повече или по-малко скъпа статуя от мрамор или бронз, с надпис върху постаментата. Също така имената на строителите или дарителите са увековечавани в строителни надписи, а понякога дори сградата носи името на този, който е дал парите за нейното построяване. Във всеки случай това почитане на финансовите

дарения ще да е било голям стимул за дарителите, за да бъдат те склонни да поемат доброволно или не съвсем, това голямо финансово бреме. Без тези стимули е нямало да бъдат изградени много постройки. В много от случаите обаче, това постижение е само една скъпоструваща руина. Показателен е примерът с Никомедия в провинция Витиния – „метрополията“ на Никополис. Жителите на града веднъж дали повече от 3 300 000 сестерции за изграждането на акведукт, който останал незавършен. В друг акведукт са инвестирани още 200 000 сестерции – и отново напразно (Plin. X, 37). От друга страна гражданите, които не могли да си позволят да отделят средства, били задължавани да участват със своя безвъзмезден личен труд и впряг (*munera*) определен брой дни в година. Същото засягало освобожденците и робите. Тази форма на ангария най-вече се използвала при обществени строежи извън градските стени, какъвто случай безспорно е изграждането на градски акведукт (Esk 1987, 75). Понякога в строителството на специфични съоръжения са участвали военни части, но рядко и само по решение на императора. По-често се е случвало предоставянето на специалисти. Макар че през 112 г. импера-

Обр. 1. Монумент в чест на
Novius Datus

Fig. 1. Monument commemorating
Novius Datus

Обр. 2. Монета от Buthrotum с изображение на аркада.

Fig. 2. A coin from Buthrotum with a depiction of an arcade.

Обр. 3. Монета на Philippopolis от имп. Антонин Пий с изображение на акведукт.

Fig. 3. A coin from Philippopolis from the rule of Emperor Antoninus Pius with a depiction of an aqueduct.

Обр. 4. Монета на Philippopolis от имп. Каракала.

Fig. 4. A coin from Philippopolis from the rule of Emperor Caracalla.

тор Траян укорява Плиний за неуредиците при строителството на акведуктите на Никомедия и плавателен канал, той му препоръчва да се обърне към „колегата“ си – управителя на провинция Долна Мизия П. Калпурниус Мацер, който да му предостави опитен строител (Plin. X, 42). Показателен е случаят с някои си Новиус Датус, военослужещ извършващ геодезически измервания (*tensor*) за квартируващият в град Ламбезис, провинция Нумидия, Трети Августов легион. Провинциалният управител на Мавритания Цезарензис (ок. 137 г.) го изискал от легата на легиона, за да изготви планове за прокопаване на тунел към акведукта на гр. Салде. След 10–12 г. строежът още не е завършен и специалистът, който вече е ветеран, отново е призван, но болест не му позволява да остане дълго. Ето защо след няколко години – около 151–152 г. престарелият Датус отново е изискан и най-после работата е завършена. Проблемът бил в това, че групите прокопавачи тунела срещуположно, объркали посоките и не се срещнали. Интересната кариера на Новиус Датус е описана подробно в монумент, издигнат в негова чест (обр. 1) (Fevrier 1979, 88–89).

От голяма важност е правото за разпореждане с водата и правата над акведукта (*coeperunt aquae*). Докато големите водоеми са обществена собственост (*aquas publicas*), изворите (*fons*) са собственост на този, който притежава земята (Wörrle 1981, 74 ff.). Естествено, в повечето случаи

това е градът или градската община, но понякога е частно лице, което е можело да я дари или продаде. От особена важност за експлоатацията на даден акведукт е теренът върху който е изграден. За построяването на обществени акведукти частната земя е отчуждавана понякога принудително, макар и възмездно (Front. II, 128). Това се е налагало поради обстоятелството, че за да се поддържа хидравличния наклон, само едно е възможното място в даден топографски участък, през което може да се прекара трасето.

Всяко водоснабдително съоръжение има сервитут – тясна ивица земя от двете страни на оста на линията му. Съществуването му е наложително, за да се предпазва конструкцията от повреди, а при възникване на необходимост от ремонт достъпът да е свободен. Какво се има предвид? Автентично е свидетелството на Секст Юлий Фронтин, който в трактата *De aquaeductibus urbis Romae* пише: ... *установено е с декрет, че разстоянието от 15 стъпки (4,5 м) от двете страни на изворите, арките и стените (на акведукта) трябва да бъде празно; ... и че не е разрешено издигането на гробници на тези места, нито на каквито и да е строежи, нито да се засаждаат дървета.* И по-нататък: ... *никой, след приемането на този закон, няма право да слага на трасето, конструира, загражда, засажда, установява, издига, поставя, оре или жъне нещо или да разрешава да се върши нещо на тези места, освен това, което е разрешено или свързано с ремонтите, които ще бъдат разрешени от този закон* (Front. II, 127, 129). Известен е случай, когато наред с разрешение за строителство на акведукт е дадено и правото за прокарване на път, за да се облекчи работата по изграждането му (CIL X, №4842). Ширината на сервитута зависи от големината на съоръжението. През вековете тя вероятно е променлива величина, като през IV в. дори изчезва, особено там, където акведукта преминава през градски квартали. За правния статут на водоизточника на Западния акведукт на Никополис не са известни данни.

Не се знае какви са първопричините за строеж на нови водни съоръжения. Но затова пък е известно изобилие от причини, поради които се ремонтират или реставрират отдавна пуснати в експлоатация съоръжения. Една от най-споменаваните е, че поради старост постройката е разрушена (*vetustate conlapsum*) или неупотребяема (*corruptum*), което често е следствие от продължително неизползване на съоръжението. Понякога причината е нехайство на властите (*incuria longi temporis*) или разрушения, причинени от пожар (*viignis*), което е лесно разбираемо за места, които се отопляват. Земетресенията също водят до разрушаване на водни съоръжения, най-вече разположените надземно аркади на ак-

ведуктите (Еск 1987, 66). Фронтин в цитирания трактат съобщава: *Необходимостта от ремонти се налага по следните причини: повреди се нанасят от необуздаността на собственици на граничещи земи, поради старост, опустошителни бури или поради дефекти в оригиналната конструкция, което се случва доста често при новите строежи. Като правило тези части от акведуктите, които са на арки или разположени на хълмове, а от тези на арки пресичащите реки части, страдат най-много от застаряване и от опустошителните бури.* (Front. II, 120–121). Стремехът на служителите по водоснабдяване е ремонтните дейности да се планират. При възникването на необходимост от аварийни работи, стремехът е водоподаването от аварирания акведукт да не се прекратява, а когато според спецификата на повредата това се окаже невъзможно, то прекъсването да трае възможно най-кратко (Ortloff 2009, 82).

Водата за обществените чешми и фонтани е доставяна безплатно (Front. II, 92). Известно количество е отстъпвано безплатно за къщите на заслужилите граждани по решение на градския едил. Когато водата се ползва за производствени нужди, тогава се събират такси (*aqua venalis*), които се внасят в обществената каса. Още Витрувий съветва в трактата „За строежите“ градските резервоари да са разделени на секции, за да може властите да осъществяват контрол чрез прекъсване на водоподаването при събирането на такси от некоректните частни ползватели (Vitruv. VIII, 6/2).

Грижата за експлоатацията на акведукта е поверявана на *управител (curator aquarum)*, наричан в късната античност *управител на водите (consularis aquarum)* или на *доставчик (quarum locari)*, който е имал на разположение опаределен брой работници–роби в две ясно разграничени според функциите си категории – обслужващи акведукта извън града и в града. Разпиляване, кражби, грешки при измерването и отклоняването на вода от акведуктите е сериозен проблем, като се има предвид колко често Фронтин се занимава с него (Front. II, 87). В тях са замесени корумпирани служители по поддръжката (Front. I, 9), ползватели, собственици на земи през които минава трасето (Front. II, 72–75). *Пробивачите на акведукти (peculiaribus fistulis aquam)* са преследвани от *обиколчици (circitoris)* – инспектори, които обхождат акведуктите и следят за вреди и посегателства, *надзиратели (acuarius; vilici)* и *пазачи на резервоарите (castelarii)*. Налагало се е служителите по контрола и поддръжката да се придружават от въоръжена охрана, поради опасностите свързани с изпълнението на задълженията им (Front. II, 101). Не разполагаме с преки данни, но навярно едилите на Никополис ад Иструм са се сблъскали със

Обр. 5 а, в, с. Монети от Augusta Traiana със символично изображение на акведукт.

Fig. 5 a, b, c. Coins from Augusta Traiana with a symbolic depiction of an aqueduct.

същите проблеми като колегите си в столицата Рим и останалите градове в империята. Все пак администрирането на акведукт е важно и отговорно дело, изпълнението на което може да донесе обществена почит и уважение. Казаното се илюстрира от един изключителен пример. От некропола на Рациария в провинция Горна Мизия произхожда саркофаг с надпис. Покойникът *M(arcus) Aurel(ius) Iulianus e dec(urio) ae(dilicius)* – градски съветник, който вече е изпълнявал длъжността едил. В това си качество и за заслугите си по обгрижването и поддръжката на доброто състояние на акведукта, този провинциален аристократ е освободен от всякакви данъци. Саркофагът е датиран от времето на Северите (CIL III, № 8088; Геров 1952–1953, № 213).

Като изключително важни за цивилизования живот в дадено селище, изградените и пуснати в експлоатация водопреносни и водоснабдителни съоръжения са повод за заслужена гордост на градските управи. Пропагандата на тази дейност изглежда е била значима, но до наши дни от нея са достигнали само епиграфски и нумизматични артефакти. Строителни надписи от акведукти са сравнително рядко срещани паметници и откриването им може да се причисли към щастливите случайности. Такъв е случаят с надпис на гръцки език от *Pautalia* в Тракия, датиран във Пв. В него се съобщава, че специалист по издирване на рудни находища и води (*μεταλλευτες*) е осъществявал надзора при строителните работи при каптирането на три извора за акведукт, минаващ върху поне две аркадни конструкции (*γέφυρα*) (Шаранков, Кацарова 2004, 11–12). Значително по-многобройни, поради самото си естество, са монетите с реални или символични изображения на акведукти. Още от времето на републиката Рим сече такива монети (Hill 1989, 69, 99; Kek 1994, 267,

Обр. 6. Надгробен паметник на строител на акведукт от XX в.

Fig. 6. Burial monument of a builder of a water-supply system from 20th c.

269). Традицията продължава и през ранната империя (Hill 1989, 98, 106; Kek 1994, 275, 278, 280, 281). По примера на столицата някои провинциални монетарници също представят своите градски акведукти (Kowalewski 2006, 7, fig. 14). Много интересно изображение на двойна аркада (Price, Trell 1977, 47) е представено върху монета от Нерон, отсечена в Бутротум, днешния гр. Бутринт в Албания (обр. 2). Известни са и подобни изображения върху монети от Пергам, Ефес (Kek 1994, 283, 285 ff), Аназарбос, Дорилеум (Price, Trell 1977, 47). От Тракия са познати два монетни типа от Филипополис (Герасимов 1931/1934, 125; Biernacka-Lubanska 1973, 59, ris. 18, 19), отсечени по времето на императорите Антонин Пий (обр. 3) и Каракала (обр. 4), както и други от Августа Траяна (обр. 5 а, б, в) от същото време (Мушмов 1912, 164, табл. XXIX; Biernacka-Lubanska 1973, 59, ris. 17), които представят символично акведуктите на тези градове.

Намирам за необходимо да отбележа, че вероятно при едно специализирано изследване на богатото монетосечене на Никополис ад Иструм, ще бъдат открити реверсни изображения, символично представлящи градското водоснабдяване. Дори идеята може да се конкретизира, търсейки най-напред при нерядко изобразяваната персонификация на речен бог, подобно на изображението на близка по иконография фигура върху монета на Дорилеум в провинция Фригия. Върху реверса на същата градският акведукт е представен символично като полегал речен бог (Price, Trell 1977, 47).

И още нещо, реализацията на едно такова дело, каквото е водоснабдяването на едно селище, е значимо събитие, което оставя следи както в обществен, така и в личен план. Преди известно време случайно уста-

нових и бях силно впечатлен, че това усещане за значимост се е запазило в цивилизования свят през вековете, та чак до модерните времена. В единия край на тази дълга „линия“ стои споменатият надпис в чест на Нониус Датус от Ламбезис от II в. В другия край – издигнато от признателни селяни надгробие в памет на загинал строител на водопровод от севлиевското с. Крамолин от края на 40-те години на XX в. (обр. 6).

ЛИТЕРАТУРА

CIL: *Corpus inscriptionum Latinarum.*

Front. *Sextus Iulius Frontinus. De aquaeductibus urbis Romae.*

Plin. *C. Plinius Caecilius Secundus. Epistulae.*

Vitruv. *Marcus Vitruvius Pollio. De Architecture.*

Герасимов 1935: Т. Герасимов. Няколко монети и медалиони от Филипопол. – Годишник на Пловдивската народна библиотека с музей, 1931/1934, 117–130.

Геров 1952–1953: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. II част. – Годишник на Софийския университет, Философски факултет, XLVIII, 1952–1953, №213.

Мушмов 1912: Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912.

Шаранков, Кацарова 2004: Н. Шаранков, В. Кацарова. Нови данни за водоснабдяването на пауталийските терми. – Археология, 2004, 3–4, 7–15.

Biernacka-Lubanska 1973: М. Biernacka-Lubanska. Wodociągi rzymskie i wczesno-bizantyjskie z obszaru Mezji Dolnej i północnej Tracji. Wrocław, 1973.

Brunt 1971: P. A. Brunt. Italian Manpower 225 B. C. – A. D. 14. Oxford, 1971.

Dessau 1892: H. Dessau. Inscriptiones Latinae selectae. Berlin, 1892.

Duncan-Jones 1982: R. Duncan-Jones. The Economy of the Roman Empire. – In: Quantitative Studies. Cambridge, 1982.

Eck 1987: V. Eck. Die Wasserversorgung im römischen Reich: Sozio-politische Bedingungen, Recht und Administration. – In: Die Wasserversorgung antiker Städte. Mainz am Rhein, 1987, 49–102.

Fevrier 1979: P. Fevrier. L'armée romaine et la construction des aqueducs – Dossiers de l'archéologie, 38, 1979, 88–93.

Hassan 1981: F. A. Hassan. Demographic Archaeology. New York, 1981.

Hill 1989: P. Hill. The monuments of ancient Rome as cointypes. London, 1989.

Humphrey 2006: J. W. Humphrey. Ancient Technology. London, 2006.

Kek 1994: D. Kek. Der römische Aqueduc als Bautypus und Representations Architektur. 1994.

- Kowalewski 2006:** P. Kowalewski. Flussgötter und ihre Attribute auf antiken Münzen. – In: G. Wiplinger *Cura Aquarum in Ephesus*, 2006, 3–22.
- Ortloff 2009:** C. R. Ortloff. *Water Engineering in the Ancient World*. Oxford, 2009.
- Price, Trell 1977:** M. Price, B. Trell. Coins and their Cities. – In: *Architecture on the ancient coins of Greece, Rome and Palestine*. London, 1977, 42–65.
- Tsarov 2007:** I. Tsarov. Water Supply in the Legionary Camps Oescus, Novae and Durostorum (Moesia Inferior). – In: *The Lower Danube in Antiquity*. Sofia, 2007, 217–226.
- Wörrle 1981:** M. Wörrle. Wasserrecht und –verwaltung in griechischer Zeit. – *Mitteilungen aus dem Leichtweiß-Institut*, 71, 1971, 71–103.

NICOPOLIS AD ISTRUM: SOCIAL AND POLITICAL CONSIDERATIONS FOR WATER SUPPLY

Ivan Tsarov

Summary

The volume of water to be supplied to any town depends above all on the number of its population. The people living within the boundaries of its administrative territory also benefit from the civilization amenities. There existed various methods, formulae, etc., to determine the number of population in the Roman towns – all of them providing uncertain results.

Provided that there are no official and reliable data from that time, it is not possible to estimate precisely how many citizens lived in *Nicopolis ad Istrum*. The number of slaves is not known either. Nonetheless on the basis of data about similar settlements from other parts of the Roman Empire it can be safely assumed that during 2nd – 3rd centuries the population of a city of the size of *Nicopolis* must have been between 2 000 and 10 000 people.

The water supplying costs were a heavy weight item in the municipal budget. Moreover the supplied quantity was by rule insufficient. There are numerous examples of private individuals – ‘benefactors’ (*patronos, εὐεργέτης*), who for various reasons financed the construction of water-supplying facilities.

Any city council can rightly be proud of the constructed and operating water-carrying and water-supply systems, as these are of exceptional significance to the civilized lifestyle of a settlement. There was considerable publicity of these works, however, only epigraphic and numismatic artefacts survived to the present days. Two types of coins from Thrace survived to the present days depicting symbolic aqueducts: from *Philippopolis*, minted during the rule of the Roman emperors Pius Antoninus (Fig. 3) and Caracalla (Fig. 4), and others from *Augusta Trajana* (Fig. 5 a, b, c) of the same period. A more detailed study of the abundant minting of *Nicopolis ad Istrum* might come across reverse depictions symbolically representing the city water supply system.

ПЛОЩАД СЛЕД ГЛАВНИЯ ВХОД НА СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

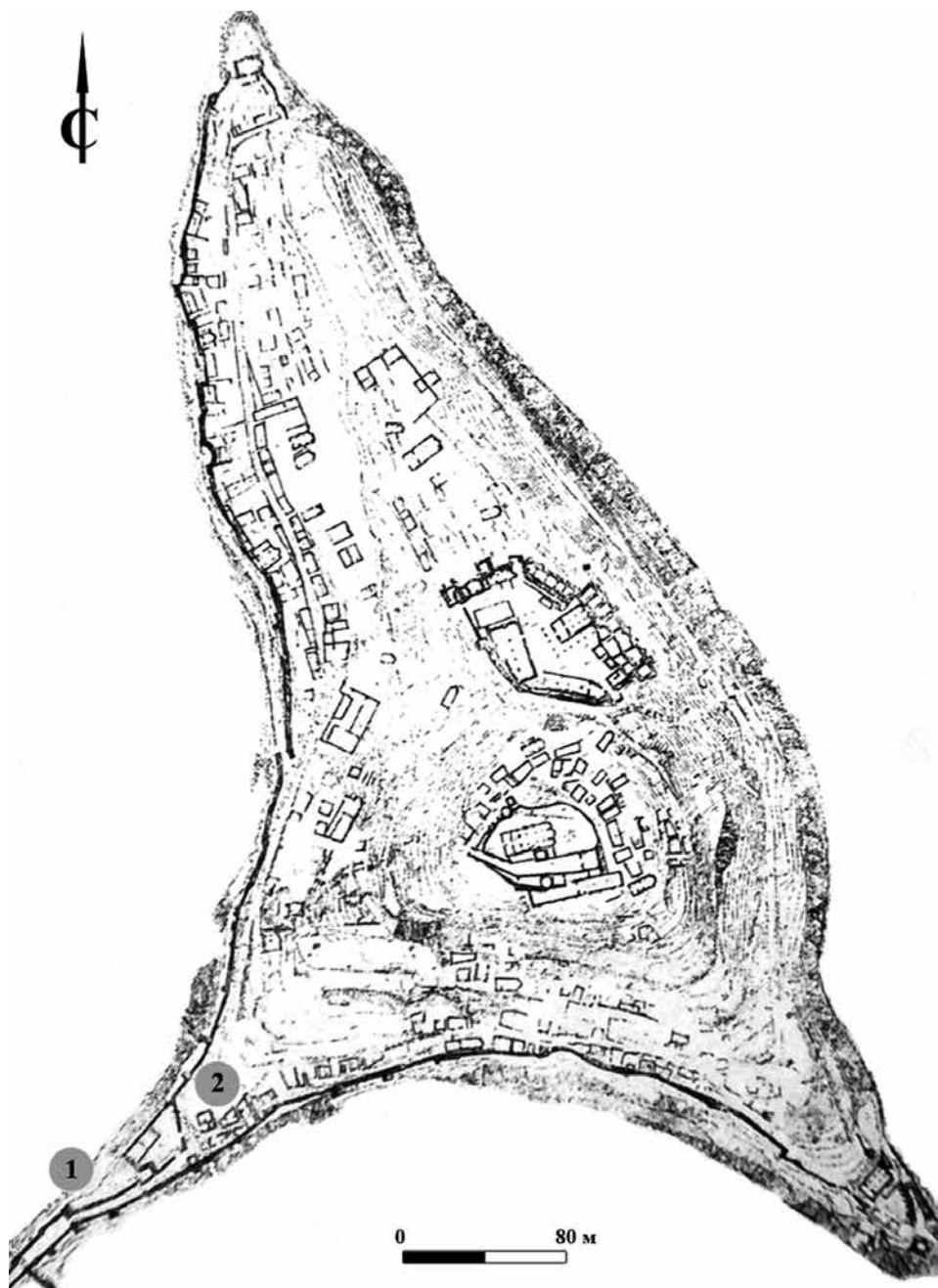
Евгени Дерменджиев

Непосредствено след фортификационните съоръжения на Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец е разположен един от най-големите градски площи на столичния Търнов (Обр. 1). Прочуването на неговата територия и на отделните сгради, разположени на около, се е извършвало по различно време в продължение на близо 100 години (Обр. 2). Първите сведения предоставя К. Шкорпил, който отбелязва голяма крепостна постройка (А) от северната страна на Първа порта (Шкорпил 1910, 132)¹. Особено важни са данните за съществуването на малка църква в източния край на площада (Шкорпил 1910, 140–141)². Може да се каже, че тази църква № 1 е почти неизвестна, а споменаването ѝ в по-късни публикации е съвсем рядко (Ангелов 1968, 8; Нешева 2000, 143; Дерменджиев 2009–2010, 178).

Първите археологически разкопки са проведени през 1933 г. от Т. Николов в очертаванията на отбелязаната от К. Шкорпил постройка (А), като резултатите от тях са крайно незадоволителни (Рашенов 1936, 391–392; Николов 1933). В същия район през 1963 г. прави разкопки и Н. Ангелов, който обаче обръща повече внимание на архитектурата на Първа порта (Ангелов 1966, 12–19). Цялостното разкриване на Главния вход,

¹ Предложената в статията номерация на портите на Главния вход е в зависимост от времето на тяхното изграждане, а не според посоката на влизане в крепостта. Поради това в действителност известната сега като Първа порта се явява Четвърта, сегашната Втора порта е Трета, а сегашната Трета порта е Първа (Дерменджиев 2000, 70–75).

² Същност с тази църква започва номерацията на църквите, открити при археологически разкопки на хълма Царевец, като тя е № 1, Дворцовата църква – № 2, а Патриаршеската църква е № 3. Последните две църкви не са известни с номерата си, защото са част от големите владетелски комплекси, откъдето получават и сегашните си наименования.

Обр. 1. План на средновековната крепост на хълма Царевец.

1. Главен вход; 2. Площад

Fig. 1. Layout of the medieval fortress on the hill of Tsarevets.

3. Main Entrance; 4. Square

постройка (А), както и трасето на Южната крепостна стена и сектор от Западната крепостна стена до Малката порта на крепостта е осъществено под ръководството на В. Вълв през 1968–1969 г. (Вълв 1992, 136–154). Всички споменати до тук разкопки са били съсредоточени основно върху фортификационните съоръжения (порти и крепостни стени), като са проучвани само тесни ивици терен от вътрешната им страна. Първите целенасочени проучвания на площада започват през 1978 г., когато неговия централен сектор е разкопан от П. Гатев (Гатев 1979, 159). През 1979–1981 г. е проучен южният сектор на площада от А. Писарев, където са открити 8 средновековни сгради от края на XIV в. (Писарев 1985, 86–89; Писарев 1991, 7–17; Писарев 1992, 134–137) (Обр. 3).

Този площад само е споменаван в различни научни публикации, без да е бил обект на специално изследване. Поради тази причина не са определени границите, представено околното архитектурно застроява-

Обр. 2. Главният вход и площадът след него – поглед на запад.
Fig. 2. The Main Entrance and the square after it – facing to the west.

*Обр. 3. Площадът и кварталът, застроен в южната му половина
(разкопки на А. Писарев през 1980 г.).*

*Fig. 3. The square and the area built in its southern half
(excavations of A. Pissarev in 1980).*

не, уточнени етапите на неговото развитие и тяхната датировка (Попов 1985, 37; Дерменджиев 2007, 24; Дерменджиев 2009–2010, 175, 178; Тотев, Косева, 2011, 237). Изключение в това отношение е една от статиите на А. Писарев, където обаче площадът е разгледан съвсем накратко, като не са включени всички известни данни за него (Писарев 1991, 15–16).

Граници

През отделните етапи от своето съществуване площадът след Главния вход на средновековната столична крепост на хълма Царевец има различни очертания, площ и архитектурно оформление. Той е разположен непосредствено зад Първа порта и има почти трапецовидна форма, с ориентация изток–запад (Обр. 4). Денивелацията на терена е малка от север на юг и по-значителна от изток на запад. На изток площадът достига до полегат склон, с няколко малки скални прага, с обща височина надхвърляща 4 м, където всъщност се сливат южният и западният склон на хълма (Обр. 5). За настилката на площада не са получени конкретни данни. По всичко изглежда, че той не е имал трайно каменно покритие, а е използвана трамбована пръст и може би отчасти скалната основа на хълма.

Първоначално, когато е започнало изграждането на средновековната крепост и преди още градът да стане столица на Второто българско

Обр. 4. Площадът, кварталът, застроен в южната му половина, и Южната главна улица – поглед от изток.

Fig. 4. The square, the area built in its southern half, and South main street – facing to the east.

Обр. 5. Площадът, кварталът, застроен в южната му половина, и Южната главна улица – поглед от запад.

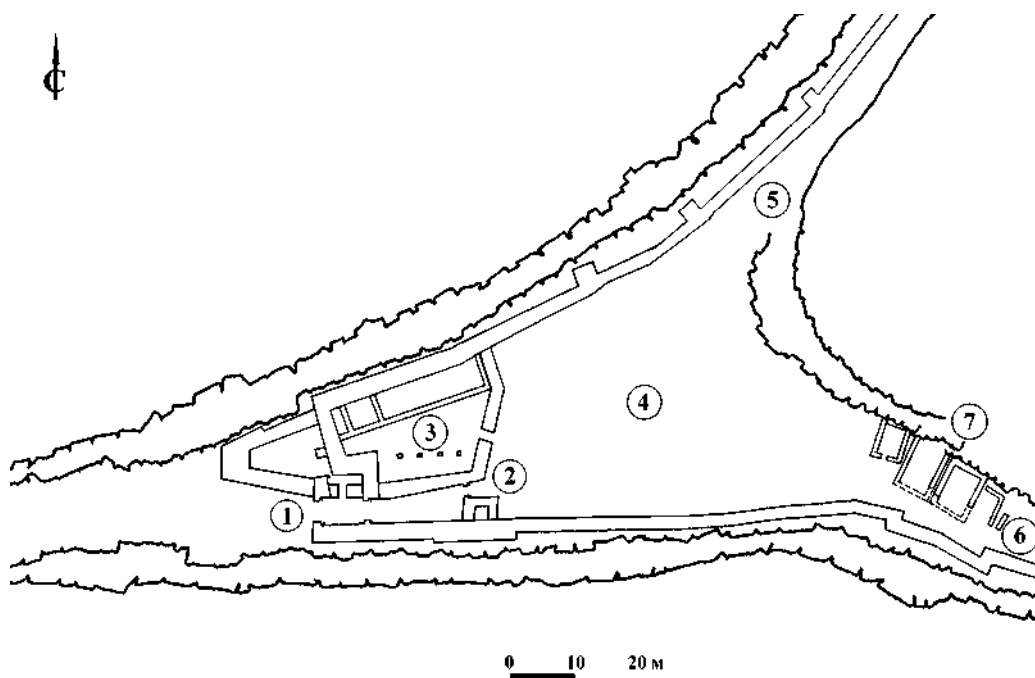
Fig. 5. The square, the area built in its southern half, and South main street – facing to the west.

царство, площадът е бил затворен от север и юг с крепостни стени, а откъм запад, освен съвсем късата Западна крепостна стена, се е издигала и Първа порта. В източна посока границата явно е достигала до началото на полегатия склон. Така очертан площадът имал следните размери: западна страна – 23 м; северна и южна страни – по 67 м; източна страна – 50 м. Неговата обща площ е възлизала на около 2400 м².

Впоследствие, при новото строителство и разширяването на столичните фортификационни съоръжения на Главния вход (изграждането на Вътрешното укрепление и Втора порта) (Дерменджиев 2000, 70–72) (Обр. 6.2, 6.3), територията на площада е била намалена на около 1700 м², а размерите са коригирани на 30 x 41 x 47 x 50 м (Обр. 6.4). В края на столичния период на Търнов площадът е почти наполовина застроен и площта вече е намалена на 900 м² (Обр. 8.4). Дължината на неговата западна страна е 12 м, на северната е 41 м, на южната – 45 м и на източната страна – 28 м.

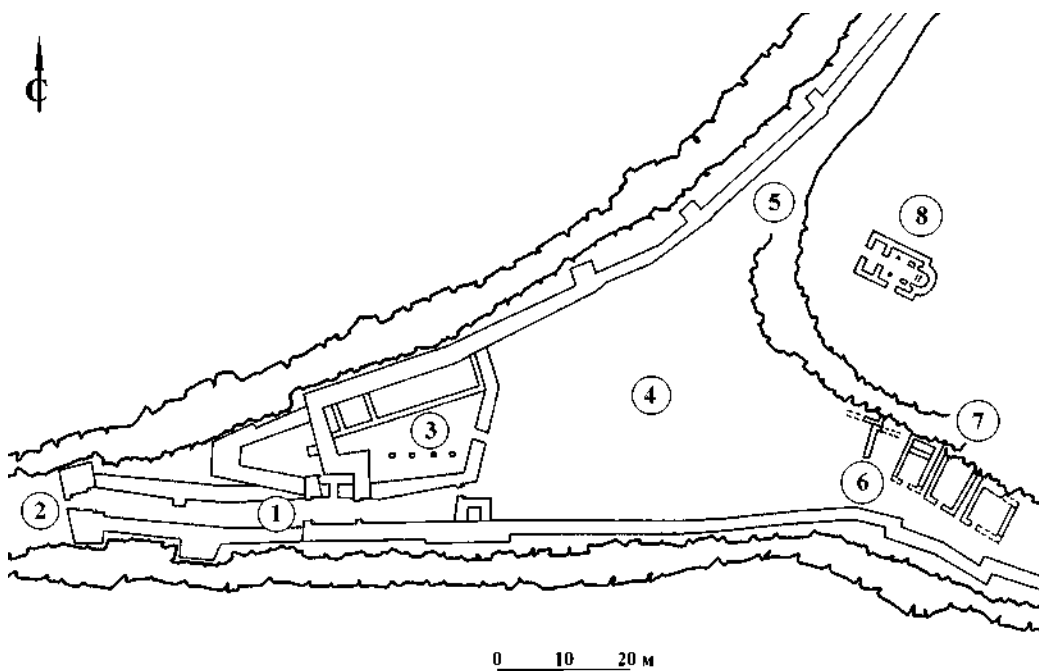
Комуникации

Площадът, разположен точно след Главния вход, е имал важно значение при оформянето на комуникационната мрежа на крепостта (Обр. 2). Той се явява мястото, където е началото на две от основните улици – Западната главна улица и Южната главна улица. Първата от тях започва от неговия североизточен ъгъл и продължава край Западната крепостна стена до северния край на хълма (Анчева 1979, 155; Долмова-Лукановска 2007, 17–19) (Обр. 6.5). Южната главна улица излиза от югоизточния край на площада, трасирана е край Южната крепостна стена и достига Югоизточната порта на крепостта (Вълов 1992, 103–15, 158–162) (Обр. 6.6). Влизането в площада (Обр. 6.4) се осъществявало през неговия

Обр. 6. План на площада (Първи период от края на XII в./началото на XIII в. – втора половина на XIII в.) – реконструкция Е. Дерменджиев.
1. Първа порта; 2. Втора порта; 3. Вътрешно укрепление; 4. Площад;
5. Западна главна улица; 6. Южна главна улица; 7. Квартал при югоизточния край на площада

Fig. 6. The layout of the square (the first period at the end of 12th c./ the beginning of 13th c – the second half of 13th c.) – reconstruction, E. Dermendjiev. 1. First Gate; 2. Second Gate; 3. Internal fortification; 4. Square; 5. The west main street; 6. The south main street; 7. Quarter at the south-eastern part of the square

Обр. 7. План на площада (Втори период от края на XIII в. – средата на XIV в.) – реконструкция Е. Дерменджиев. 1. Първа порта; 2. Трета порта; 3. Вътрешно укрепление; 4. Площад; 5. Западна главна улица; 6. Южна главна улица; 7. Квартал при югоизточния край на площада; 8. Църква №1

Fig. 7. Layout of the square (second period from the end of 13th c. – the middle of 14th c.) – reconstruction, E. Dermendjiev. 1. First Gate; 2. Second Gate; 3. Internal fortification; 4. Square; 5. The West main street; 6. The South main street

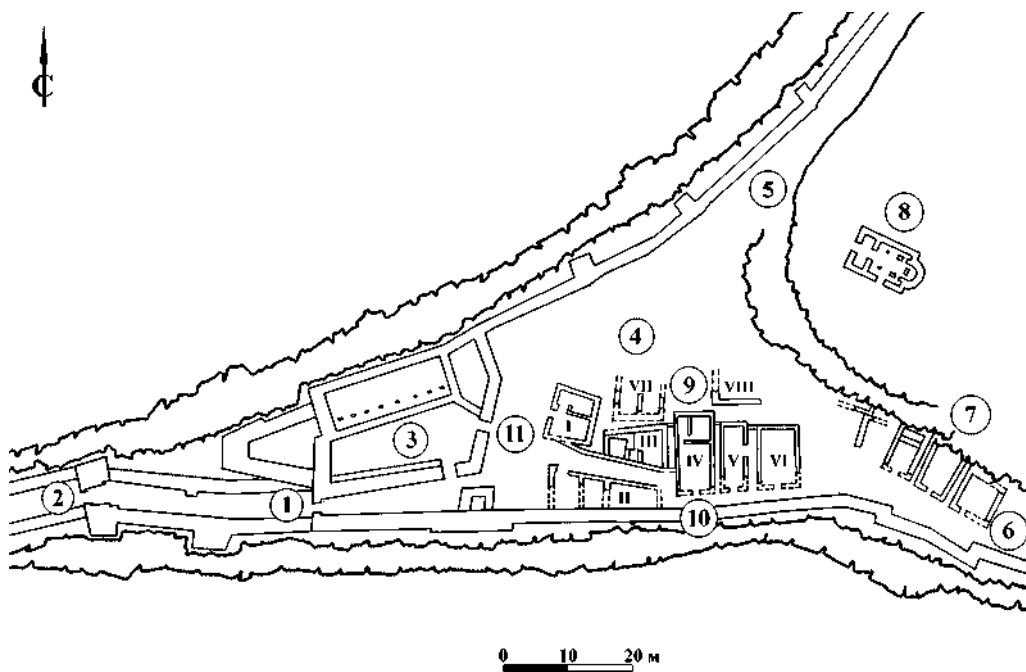
югозападен ъгъл, където отначало се намирала Първа порта на крепостта (Обр. 6.1), а впоследствие била издигната и Втора порта (Обр. 6.2), която заедно с Вътрешното укрепление (Обр. 6.3) подсилвали отбраната на Главния вход (Дерменджиев 2000, 70–72) (Обр. 1.1).

Построяването на няколко сгради в южната половина на площада през последния период от неговото функциониране (Обр. 8.9) наложило промяна на трасето на Южната главна улица (Обр. 8.6). Тази улица вече не започвала от югоизточния край на площада. Тя е продължена между Южната крепостна стена и 3 от сградите на квартала по протежение на 20 м (Обр. 8.10), като ширината ѝ е около 1,80 м. След това тя прави S-образна чупка, продължава между другите сгради с още 22 м и ширина към 2,60 м, за да достигне до нова напречна улица (Обр. 8.11). Тази напречна улица е с посока юг–север, ширината ѝ е около 8 м, а дължи-

ната – 20 м. Тя започва от Южната крепостна стена (Обр. 8.11), при мястото на Втора порта, продължава между източната стена на Вътрешното укрепление (Обр. 8.3) и 2 от сградите на квартала (Обр. 8.9), за да излезе при югозападния край на стеснения наполовина площад (Обр. 8.4).

Архитектурно застрояване

Архитектурното застрояване около и върху терена на площада започва още с издигането на средновековните фортификационни съоръ-

Обр. 8. План на площада (Трети период от средата на XIV в. до края на XIV в.) – реконструкция Е. Дерменджиев.

1. Първа порта; 2. Трета порта; 3. Вътрешно укрепление; 4. Площад; 5. Западна главна улица; 6. Южна главна улица; 7. Квартал при югоизточния край на площада; 8. Църква №1; 9. Квартал в южната половина на площада; 10. Продължение на Южната главна улица; 11. Напречна улица

Fig. 8 Layout of the square (third period from the middle 14th c. – the end of 14th c.) – reconstruction, E. Dermendjiev.

1. First Gate; 2. Second Gate; 3. Internal fortification; 4. Square; 5. The west main street; 6. The south main street; 7. Quarter at the south-eastern part of the square; 8. Church No 1; 9. Quarter at the south half of the square; 10. Extension of the South main street; 11. Crossing street

жения при Главния вход на крепостта (Вълов 1992, 136–146) (Обр. 1). Първоначално на това място са били възстановени само Западната порта и крепостната стена северно от нея на цитаделата на ранновизантийския град Зикидева, издигаща се на хълма Царевец през V–VII в. (Дерменджиев 2000, 70). Портата е имала правоъгълен план с размери 12 x 14 м, пропугнакулум, затворен с по една двукрила врата (ширина 3,40 м) в двата си края и надвратна кула с поне два етажа над прохода (Обр. 6.1). По-късно е направено основно преустройство на портата и преизграждане на началния сектор от Северната крепостна стена. Тогава, в северо-западния ъгъл на площада, е построена и двуделна казармена сграда, долепена до крепостната стена. Сградата е имала приблизителни размери 5,80 x 31 м и площ от около 180 м² (Дерменджиев 2000, 70–71).

Нов важен етап в развитието на планировката на Главния вход на средновековната крепост е строежът на мощното Вътрешно укрепление от северната страна на Първа порта (Дерменджиев 2000, 71–72) (Обр. 6.3). В това укрепление (дължина на източната стена 29,40 м и на южната 21 м), със застроена площ от 450 м², е била включена и намиращата се там казармена сграда, като негово северно крило. Освен нея е била направена и втора постройка (южно крило) или може би само навес, защото са открити единствено каменни подпори за дървени стълбове. В средата на укреплението остава вътрешен двор, в който се е влизало през широк вход на неговата източна стена (Обр. 6.3).

Към югозападния ъгъл на укреплението е издигната и Втората порта на Главния вход (Обр. 6.2). Тази порта се състои от вътрешна бойна кула с приблизителни размери 4,40 x 6,70 м и врата (широка 1,90 м), с които е преграден прохода между укреплението и началния сектор на Южната крепостна стена (Дерменджиев 2000, 71–72). По-късно била добавена и Трета порта, с което Главният вход бил удължен в западна посока (Дерменджиев 2000, 72–73) (Обр. 7.2).

Основно преустройство на Вътрешното укрепление (Обр. 8.3) и Първа порта (Обр. 8.1) бележат следващ период от функционирането на Главния вход на столичната крепост (Дерменджиев 2000, 73). Първоначалната Първа порта е била почти изцяло разрушена, като новата порта не е имала надвратна кула, а само стена с бойна пътека, преминаваща над двукрилата врата, с която е затварян проход, широк 1,90 м. Западната, северната и южна стени на Вътрешното укрепление са изцяло преизградени, но без да се променя много неговия първоначален план (Обр. 8.3). Направен е и втори вход откъм юг. В северната половина на укреплението е издигната нова масивна каменна двуделна сграда, а останалата част от него е оформена като вътрешен двор. Изглежда, че

по това време е премахната и вратата на Втора порта, с което тя е била ликвидирана. Кулата, която преди е охранявала портата, е продължила да действа само като вътрешна бойна кула.

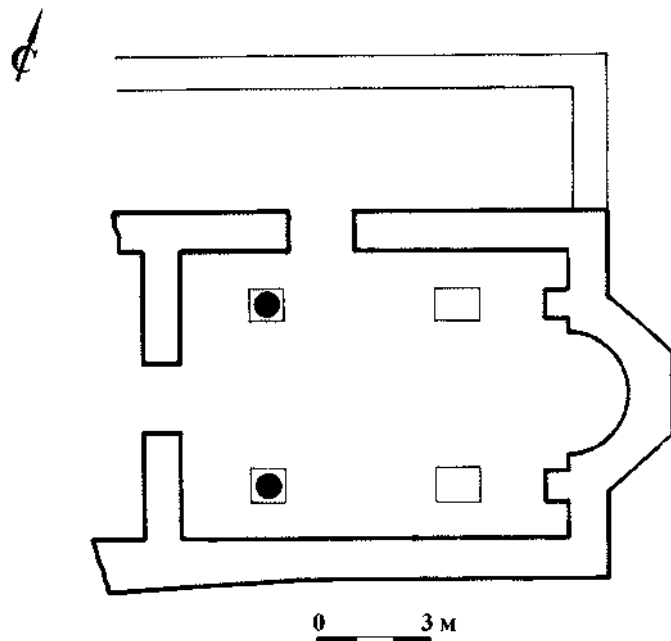
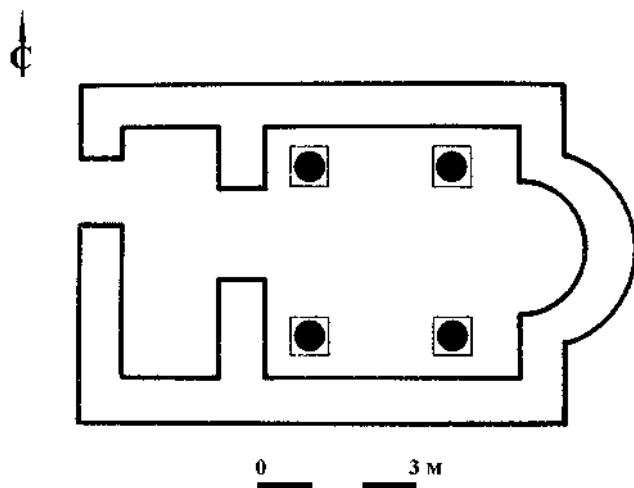
Жилищното застрояване, с което е оформен югоизточния край на площада има два периода (Долмова-Лукановска 2007, 137–139). Първоначално там са построени 4 сгради с каменен първи етаж и паянтов втори етаж (Обр. 6.7), разположени от северната страна на Южната главна улица, с входи към нея (Обр. 6.6). От северната си страна те са опирали в скалите, които дават началото на южния склон на хълма. Всички сгради са изцяло изгорели при голям пожар.

След известно прекъсване на същото място са издигнати нови 4 сгради (Долмова-Лукановска 2007, 137–139) (Обр. 7.7). Най-западната от тях е била железаро-ковашка работилница. В приземието на последната сграда от изток е имало работилница за сграфито керамика. Сградите не са били опожарявани, а са съборени след напускането на техните обитатели.

Източната страна на площада е оформена от сливането на западния и южен склон на хълма (Обр. 5). Когато в края на XIX в. на това място са правили изкопи за основите на гимназия е била открита църква № 1 (Шкорпил 1910, 140–141)³. Единствените конкретни сведения за нея са много кратки: К. Шкорпил посочва, че тя е „...малка църква със зидове 1,35 м дебели; в развалините на последната били намерени и разни архитектурни части...“ (Шкорпил 1910, 141, Обр. 13) (Обр. 10). Така описва църква № 1 и Н. Ангелов, който е получил сведенията от Т. Николов, първият директор на Историческия музей във Велико Търново (Ангелов 1968, 8). Наличните данни, колкото и да са оскъдни, позволяват да се установи нейното място и да се предложи примерна реконструкция на нейния план и обем.

Определянето от К. Шкорпил на църквата като „малка“ показва, че тя е имала не особено големи размери и 1 абсида. Фактът, че не се споменава притвор не е основание да се мисли, че такъв не е имало. Дебелината от 1,35 м за всички зидове обаче не е приемлива, тъй като по принцип стените на църквите са широки по 0,80–0,90 м. Ето защо в случая явно става въпрос за дебелина само на източната стена, където се намира аб-

³ През 1922 г., върху основите на тази недостроена гимназия, е издигната хижата на Търновското туристическо дружество „Трапезица“, която след 1944 г. е използвана за Пионерски дом. От 1974 г. до 1978 г. в нея се помещаваше Филиала на Археологическия институт с музей при БАН във Велико Търново, след което, във връзка с честванията на 1300-годишнината от създаването на Българската държава, сградата беше съборена.

Обр. 9. Планове на църква №8 и църква №10 в средновековната крепост на хълма Царевец (по Н. Ангелов и А. Попов).

1. Църква №8; 2. Църква №10.

Fig. 9. Plan of Church No8 and Church No10 in the medieval fortress on the hill of Tsarevets (after H. Angelov and A. Popov).

3. Church No 8; 4. Church No 10.

сидата. Може да се допусне, че всъщност става въпрос за масивен полу-кръгъл цокъл, над който се е издигала тристенна или петстенна абсида. По такъв начин са изградени абсидите на църква № 10 (Ангелов, Попов 1985, 47–49; Димова 2008, 219), отстояща на около 200 м в северозапад-на посока от църква № 1, на църквата „Св. Димитър“ в квартал Асенов (Николова, Робов 2005, 43), както и абсидите на няколко църкви – № № 3, 4, 7, 8, 10, 12 и 14 в крепостта на хълма Трапезица (Алексиев 2001, 5, 8, 9, 11; Димова 2008, 230–231, 289–295, 304).

Важно значение за установяване на плана на църква № 1 имат откритите в нейната вътрешност преизползвани ранновизантийски архитектурни детайли – сполии (Шкорпил 1910, Обр. 13). Това са 2 бази, 2 фрагмента от горните части на 2 колони, 2 кемпферови капители с релефна украса, 1 римокоринтски капител и 1 фрагмент от плоча от олтарна преграда с монограм (Обр. 10)⁴. Двете бази имат висока кубична основа, но са с различни размери: първата база има основа 62 x 62 см, обща височина 58 см и диаметър 52,5 см (Обр. 10.1); втората база е с основа 53,4 x 53,4 см, обща височина 45,7 см и диаметър 47,3 см (Обр. 10.2). Фрагментите от колони също са различни: първата колона има горен диаметър 25,3 см, долен диаметър 23,5 см и височина 37 см (Обр. 10.3). Втората колона е с горен диаметър 37,2 см, долен диаметър 30 см и височина 19,2 см (Обр. 10.4). Първият капител има дължина на долната основа 37 см, дължина на горната основа 81 см и височина 33,3 см (Обр. 10.5). При него обаче не може да се установи ширината. Вторият капител е с ширина на долната основа 29 см, ширина на горната основа 39 см и височина 42,7 см, но при него не може да се установи дължината (Обр. 10.6). Римокоринтският капител и плочата нямат посочени размери (Обр. 10.7, 10.8).

Разглеждайки откритите в църквата сполии, прави впечатление, че те взаимно се допълват: първият капител (Обр. 10.5) с втората колона (Обр. 10.4) и с първата база (Обр. 10.1); вторият капител (Обр. 10.6) с първата колона (Обр. 10.3) и с втората база (Обр. 10.2). Най-вероятно римокоринтският капител (Обр. 10.7) е бил предназначен за основа на олтарната маса, върху която е положена плочата (Обр. 10.8). Използваните архитектурни детайли за оформяне на вътрешното пространство църква на № 1 показват, че тя макар и малка, е имала кръстокуполен план. Наличието обаче на само 2 колони дава основание да се приеме, че освен на тях, куполът е стъпвал на 2 зидани приолтарни стълба, както е например

⁴ Някои от размерите на детайлите са посочени на Обр. 13 в статията на К. Шкорпил, а останалите са получени чрез изчисления от самата илюстрация.

при посочената вече църква № 10 (Ангелов, Попов 1985, 47–49; Алексиев 1995, 76–77) (Обр. 9.2)⁵.

Практиката да се използват детайли от разрушени ранновизантийски сгради е обичайна за църковното строителство в столичния Търнов. Такива споллии са открити в Дворцовата църква (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 120–123), царската църква „Св. 40 мъченици“ (Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 30–31), църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Димова 2008, 210). Детайлите, вградени в църква № 1, са взети от съвсем близко място – от разрушената ранновизантийска базилика, намираща се само на 50 м югозападно от нея (Вълов 1992, 62–67). При разкопките на тази трикорабна базилика, построена в началото на VI в., са открити мраморни бази, части от колони, 2 капители с пирамидална форма, върху единия от които има релефен кръст (Вълов 1992, 66, Обр. 45), подобен на кръста върху капителя от църква № 1. Двете бази в наоса на базиликата, имат масивна кубична основа и са почти същите като базите от църква № 1 (Вълов 1992, Обр. 42).

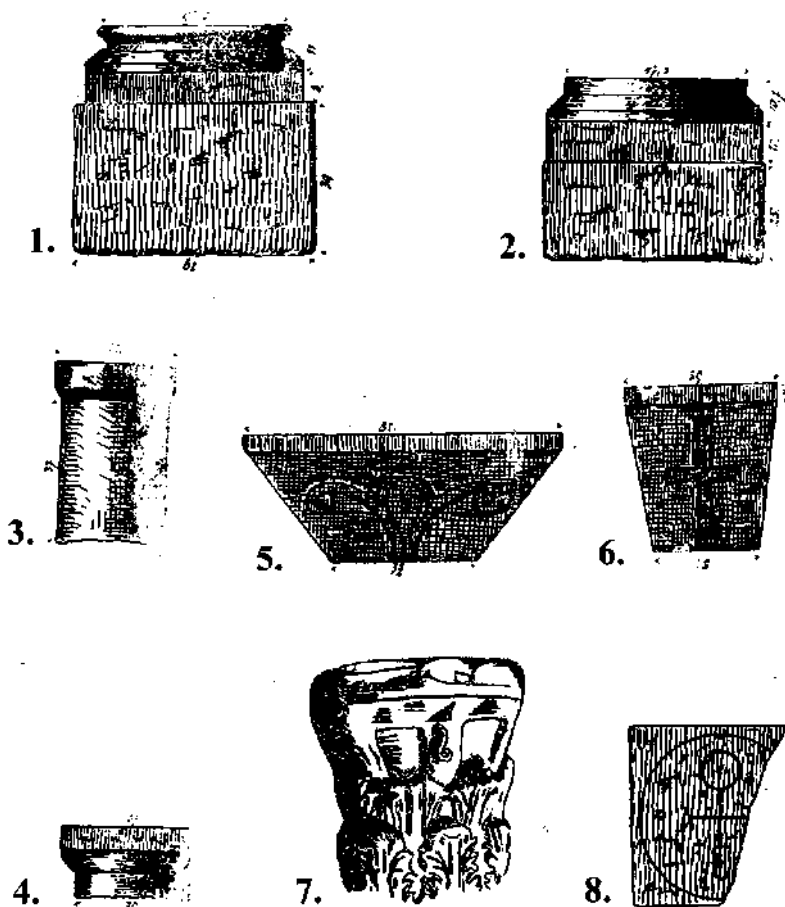
Така става ясно, че архитектурните детайли от църква № 1, с изключение може би на римокоринтския капител, са извадени при прокопаването на траншеята за фундамента на източната стена на Вътрешното укрепление, която пресича източната олтарна част на базиликата. Това на пръв поглед синхронизира изграждането на укреплението и църква № 1, но всъщност такова точно съвпадение не е много вероятно. По-скоро намерените при изкопните работи споллии са били прибрани и по-късно използвани при строежа на църквата, комбинирани с архитектурни детайли, открити на други места.

Църква № 1 явно е имала керамопластична украса и стенописи. Макар, че това не е отбелязано от К. Шкорпил, такива са открити при разкопките в централната част на площада, в насипите изхвърлени там при строителството на гимназията (Писарев 1991, 8, обр. 2).

Ориентацията на църква № 1 не е известна. Може обаче да се предположи, че тя е била съобразена и с конфигурацията на терена – денивелацията на склона в югозападна посока и разположението на скалните прагове (Обр. 5). Така най-вероятната посока, в която е била ориентирана църквата, е северозапад–югоизток, с входи от запад и юг – към площада.

Размерите на църква № 1 не могат да се определят със сигурност. Известна насока в това отношение дават единствените 2 други кръстоку-

⁵ Не е изключено К. Шкорпил да не е илюстрирал всички архитектурни детайли, открити в църквата. В такъв случай е напълно възможно в църква № 1 куполът да се е издигал върху 4 колони.

Обр. 10. Архитектурни детайли от църква №1 (по К. Шкорпил).

Fig. 10. Architectural details from Church No 1 (after K. Skorpil).

полни църкви на територията на столичния Търнов, които имат съответно 4 и 2 свободно стоящи колони в наоса, носещи купол, и освен това са с относително малки размери. Това са църква № 8, разположена на склона южно от Царския дворец (Обр. 9.1) и църква № 10, която е долепена до Западната крепостна стена на столичната крепост на хълма Царевец (Обр. 9.2). Църква № 8 е с притвор и 4 колони в наоса (Димова 2008, 221–222). Тя има дължина с абсидата 10,40 м и ширина 6,40 м (Обр. 9.1). Поради някои специфични архитектурни причини и заради терена, на който е построена, църква № 10 има по-особен в план притвор, а куполът стъпва на 2 колони и двойка зидани приолтарни стълбове (Димова 2008, 219–220). Дължината ѝ с абсидата е 12,90 м, а ширината – 9,75 м

(Обр. 9.2). Така въз основа на сравнението с тях може да се предположи, че църква № 1 едва ли е имала размери по-големи от 11 м x 8 м, заедно с абсидата и притвора (Обр. 7.8). Такава църква може и да не изглежда „малка“, както я описва К. Шкорпил, но това са нормални размери за църква от кръстопуолен тип със свободни подпори. И при сравнение с другите наистина големи църкви в столичния Търнов (Патриаршеската църква – 27 x 12 м (Ангелов 1980, 30–45); Дворцовата църква – 21,50 x 12,50 м, без абсидите (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 120–125); църква №9 при Балдуиновата кула – 22 x 11 м (Вълов 1992, 88–102); църква „Св. 40 мъченици“ – 28 x 10,60 м с екзонартекса (Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 26–33, 37–39)), се вижда, че църква № 1 всъщност се оказва почти два пъти по-малка от тях.

Н. Ангелов предлага интересен вариант за идентификацията на църква № 1, според която тя е изобразена в известната рисунка на столичния

Обр. 11. Рисунка на Търновград в Брашовския минаей от края на XIV в. (по Н. Ангелов).

Fig. 11. Picture of Tarnovgrad in the Brashov menaion from the late 14th c. (after N. Angelov).

Търновград в Брашовския минаей от края на XIV в. (Ангелов 1968, 8) (Обр. 11). Тази църква е едноабсидна, с много висок купол, вход от запад и се намира точно след Главния вход на крепостта на хълма Царевец. В план тя е триконхална (изобразена е южната конха) и явно няма притвор. Такъв тип църква обаче не е открита нито при досегашните разкопки на Царевец, нито сред общо 52-те столични църкви, проучени в средновековния Търновград. Поради това може да се каже, че всъщност въпросното изображение не принадлежи на някоя конкретна църква, а просто отразява съществуването на християнски храмове в очертанията на крепостта.

В сведенията на К. Шкорпил има още два клю-

чови момента, свързани с изясняване на ситуацията около църква № 1. Той посочва, че на мястото, където е започнал строежът на гимназията са намерени основи на някакви здания, без да е уточнено обаче от кое време датират (Шкорпил 1910, 140–141). Тук е важно да се посочи, че при разкопките в сектора, където се съединяват южния и западен склон не са открити сгради от столичния период на града или от ранновизантийската епоха, разположени в близост до мястото на църква № 1. Така може да се предположи, че постройките са от времето на османското владичество, когато тази част от хълма е била гъсто застроена (Квинто 1980, 185–186; Квинто 1981, 108–109).

Впечатление прави и фактът, че К. Шкорпил не споменава наличието на гробове от некропол. Явно е, че при изкопните работи за основите на гимназията не са открити кости от скелети, нещо което със сигурност би направило голямо впечатление и същевременно не би било пропуснато да се отбележи. В тази посока определен интерес поражда откриването на златен пръстен със славянски надпис – в случая несъмнено става въпрос за златен пръстен-печат с изписано името на неговия притежател, каквито са открити в некропола на споменаваната вече на няколко пъти църква № 10 (1 бр.) (Тотев 2010, 105–107) и в некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (6 бр.) (Тотев 2010, 110–119). Най-вероятно този пръстен-печат е принадлежал на високопоставено лице от столичното общество, може би дори ктитор на църквата, който е бил погребан в нея. Не е изключено пръстенът да е бил намерен в насипите около църквата, макар че такъв вариант е по-малко вероятен.

Ясно е обаче, че край църква № 1 не е имало квартален некропол. Този случай не е изолиран в погребалната практика на столичния град, защото има още 3 църкви в крепостта на хълма Царевец, около които не са били създадени некрополи. Това са църкви №№ 20, 15 и 14, изградени последователно на големия градски площад, разположен на западния склон на крепостта (Дерменджиев 2009–2010, 162, 165, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 13). Липсата на градски некрополи около тях и издигането им в периферията (църква № 20) и центъра на площада (църкви №№ 15 и 14) показват, че те не са изпълнявали функциите на обикновени квартални храмове. В този случай става въпрос за специално построени църкви с обширно свободно пространство около тях, осигурено от предварително планирания и оформен площад, който е бил предназначен за събирането на голям брой хора (Дерменджиев 2009–2010, 176). Точно такава е било предназначението и на църква № 1 – тя е оформяла източния край на площада след Главния вход, като се явява и негов основен архитектурен акцент (Обр. 7.8).

В последния период от съществуването на столичния площад е било осъществено строителството на малък квартал, състоящ се от 8 жилищни сгради, които заемат неговата южна половина (Писарев 1991, 12–15) (Обр. 8.9). Сграда № II е единствената, която е долепена към Южната крепостна стена. Тя има 3 помещения и трапецовиден план с размери: 7 x 3,30 м, приблизителна дължина 17,80 м, а площта ѝ е 91 м². Пред нейната северна фасада е трасирана улица, към която извежда входа на сградата (Обр. 8.10). Тази улица се явява продължението на Южната главна улица в очертанията на квартала (Обр. 8.6, 8.10). Тя има ширина около 2,60 м и настилка от 3 пласта дребни ломени камъни с дебелина 0,25 м. Улицата завива край източната фасада на сграда № II, след което продължава покрай крепостната стена с ширина около 1,80 м, за да се съедини със старото трасе на Южната главна улица (Обр. 8.6)⁶.

От северната страна на улицата и срещу сграда № II са разположени 3 сгради. Сграда № I е най-западната от тях. Тя има леко трапецовиден план и 2 помещения. Входът е ориентиран на запад, към къса улица, която се оформя между квартала и източната стена на Вътрешното укрепление. Размерите ѝ са: 9 x 7,80 x 7,30 x 7,50 м и има площ от 63 м². Източно от нея се намира сграда № III, която има 2 помещения и е претърпяла поне едно преустройство. Планът ѝ е трапецовиден с размери: 3,80 x 7 м, дължина 10,30 м, площ 54 м². Северно от нея е била издигната сграда № VII, която е ориентирана не към улицата, а към останалата незастроена северна част на площада (Обр. 8.4). От тази сграда са запазени само части от 3 напречни стени. Явно сградата е имала трапецовиден план, 2 помещения, а входът ѝ изглежда е бил насочен на север, към площада. Ширината ѝ е 8 м, но дължината не може да се определи.

Други 3 сгради също са разположени от северната страна на новата улица, но остават срещу вътрешното лице на Южната крепостна стена (Обр. 8.10). Сграда № IV има трапецовиден план, 2 помещения и тесен коридор. Нейните размери са: ширина 6 м и 6,70 м, дължина 13 м и 12,50 м, площ 81 м². До нея се намира сграда № V – трапецовиден план, 1 помещение, ширина 4,40 м, дължина 10,60 и 10,30 м, площ 46 м². Последна на изток е сграда № VI с трапецовиден план и 1 помещение. Ширината ѝ е 7 м и 7,50 м, дължината – 9,50 м и 9,10 м, и има площ от 70 м². Входовете на тези сгради са насочени на юг – към улицата, като само

⁶ Според А. Писарев, който е проучил този квартал, улицата е достигала само до сграда № IV, а самите сгради № IV, V и VI са били допрени до вътрешното лице на крепостната стена (Писарев 1991, 12). Това явно не е било така, защото при разкопките на Южната крепостна стена в рамките на квартала /кв. CXLVI и кв. CXLVII/ са били разкрити южните фасади на тези сгради, но самите сгради обаче не са били проучени (Вълов 1992, Обр. 1).

сграда № IV има и втори вход – към тесния пасаж между нея и съседната от изток сграда № V. Последната сграда № VIII от квартала е издигната от северната страна на предишните 3 сгради. Тя е ориентирана на север – към площада. От сграда № VIII е запазен само югозападния ъгъл. Не може да се определи нито нейния план, нито размерите ѝ.

Периодизация и датировка

Основните периоди във функционирането на площада след Главния вход на столичната крепост на хълма Царевец са свързани с промените в неговата територия и развитието на околното архитектурно застрояване (Обр. 2). Първоначално, през втората половина на XII в. и преди Търнов да стане столица на Българското царство, площадът е бил ограден само с крепостни стени, а на изток достигал до полегатия склон и скалните прагове. Имал е площ от около 2400 м². Няма данни за жилища или някакви обществени сгради около него. Всъщност по това време не е много сигурно дали изобщо е било предвидено оформянето на площад в тази част на хълма или просто мястото не е било застроено.

Столичният период на Търновград (края на XII в.–края на XIV в.) е свързан с изграждането на нови фортификационни съоръжения на Главния вход (Дерменджиев 2000, 70–75) и издигането на църква № 1, които оформят западното и източно лице на площада, като се явяват основни елементи от неговата архитектурна среда. Трудностите при определяне на времето на строителството на църквата, както и осъществяването на отделните преустройствата на Главния вход не позволяват да се направи по-прецизно датиране на периодите и етапите на развитие на площада.

Първи период (края на XII в. / начало на XIII – втора половина на XIII в.) (Обр. 6). Площадът (Обр. 6.4) е затворен от запад с високата стена на Вътрешното укрепление (Обр. 6.3), а в него влиза пътят, идващ от Втора порта (Дерменджиев 2000, 71–73) (Обр. 6.2). От север и юг крепостните стени на хълма остават негови постоянни граници. Ситуацията от изток е по-особена. От югоизточния край на площада започва Южната главна улица (Обр. 6.6). Там са издигнати няколко сгради, които дават началото на квартала, развиващ се по протежение на улицата в източна посока (Долмова-Лукановска 2007, 136–139) (Обр. 6.7). Тяхното строителство е започнало в първото десетилетие на XIII в. и е завършило в края на втората четвърт на същия век (Долмова-Лукановска 2007, 139–140). През третата четвърт на XIII в. сградите са унищожени от стихийен пожар и известно време този терен остава незастроен (Долмова-Лукановска 2007, 140).

От североизточния край на площада започва Западната главна улица (Обр. 6.5). В тази част на хълма западният склон има доста голям наклон, като поради това мястото не е било застроено, а самите сгради са изтеглени в североизточна посока (Генова 1980, 185; Генова 1981, 108; Квинто 1980, 186; Квинто 1981, 109).

В средата на източната страна на площада, между началото на двете главни улици, се издига полегат склон с обща височина над 4 м. Площадът е достигал до неговото подножие, като е обхващал и част от стъпаловидно разположените скални прагове, като по този начин неговата източна страна е получила амфитеатрално оформление. Територията на площада е била около 1700 м² (Обр. 6.4).

Втори период (края на XIII – средата на XIV в.) (Обр. 7). Във времето от края на XIII в. до първото десетилетие на XIV в. били построени нови сгради в началото на квартала при югоизточния край на площада (Долмова-Лукановска 2007, 136–139, 140) (Обр. 7.7).

Неясен е случаят с църква № 1 (Обр. 7.8). Без конкретни данни за стратиграфията, фасадната украса и стенописната декорация не е възможно да се определи кога точно тя е построена. Съвсем условно, само чрез съпоставянето ѝ с единствените други две църкви в столичния Търнов (църква № 8 и църква № 10 в крепостта на хълма Царевец) (Обр. 9), които имат подобен на нейния план и са датирани в края на XIII–XIV в. (Славчев 1991, 63, Обр. 2; Алексиев 1995, 80)⁷, може да се предположи, че строителството на църква № 1 е осъществено през XIV в.

Църква № 1 се е издигала на най-високата източна страна на площада, като се явява негов основен архитектурен акцент (Обр. 7.8). Изграждането на църквата на това място явно е било продиктувано от желанието да не се заема пространство на самия площад и в същото време да се използва незастроения терен в неговата източна част. Така църквата се извисявала на върха на склона и доминирала над разположения в неговото подножие площад.

Несъмнено църква № 1 е пряко свързана с площада, вписвайки се в планировката и общата му визия, служейки и за негова основна доминанта (Обр. 7.4, 7.8). Освен това тя му осигурява определена представителност, особена тържественост, както и специална атмосфера, тъй-като църквата е първия архитектурен обем, който се вижда веднага след като се влезе на площада през Главния вход на крепостта.

⁷ В. Димова определя датировката и на двете църкви в първата половина на XIII в. единствено според направения архитектурен анализ, без да привежда данни за стратиграфските наблюдения от разкопките (Димова 2008, 220, 222).

Трети период (средата на XIV–края на XIV в.) (Обр. 8). Може би по това време е направено основното преизграждане на Вътрешното укрепление (Обр. 8.3) и премахната Втора порта на Главния вход, но без да се нарушават очертанията на площада (Дерменджиев 2000, 73).

През последните десетилетия на XIV в. цялата южна половина на площада била застроена с малък квартал (Писарев 1991, 15) (Обр. 8.9). Южната главна улица (Обр. 8.6) била удължена на запад, между самите сгради (Обр. 8.10), до нова напречна улица край източната стена на Вътрешното укрепление (Обр. 8.11). Така Южната главна улица нямала пряка връзка с площада (Обр. 8.4), до чийто югозападен ъгъл извеждала вече новата улица (Обр. 8.11). Територията на площада била намалена до 900 м² (Обр. 8.4). В този си вид площадът след Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец посрещнал превземането на Търновград от войските на султан Баязид I (1389–1402) през лятото на 1393 г. Изглежда тогава или при самата обсада кварталът бил изцяло опожарен (Писарев 1991, 13)⁸. Сградите, разположени източно от него,

⁸ По отношение времето на унищожаването на този квартал (обект 32) (Обр. 8.9), отнесено от неговия проучвател А. Писарев в края на XIV в., М. Долмова, която е разкопала разположените от неговата източна страна сгради (обект 28) (Обр. 6.7), предлага съвсем друга датировка. Според нея пожарът трябва да отнесе към третата четвърт на XIII в., като в подкрепа на това привлича основно данни от разкопките на В. Вълв на прилежащия сектор на Южната крепостна стена (Долмова-Лукановска 2007, 135–136, 141–142). Посочените от М. Долмова доказателства обаче не са съвсем точни. Така например тя твърди, че В. Вълв датира пожара, следи от който са установени в неговите изкопи, в третата четвърт на XIII в. (Долмова-Лукановска 2007, 141–142), но е факт, че никъде в неговата монография няма такъв текст. Истината е, че на един стратиграфски профил за кв. CXLVII е означен тънък горял слой (Вълв 1992, Обр. 12), но на друг профил от същия кв. CXLVII този горял слой липсва (Вълв 1992, Обр. 10). Такъв слой от пожар няма и на профила от съседния от запад кв. CXLVI (Вълв 1992, Обр. 11). Същевременно В. Вълв посочва, че в кв. CXLVII, кв. CXLVIII и кв. CXLIX има пласт от пожар на голяма сграда (Вълв 1992, 30). Едновременно с това В. Вълв отбелязва, че в кв. CXLV, кв. CXLVI и кв. CXLVII „... строителството било по-слабо и се развило в последните десетилетия на Второто българско царство.“ (Вълв 1992, 31). Тук трябва непременно да се посочи, че проучените от А. Писарев сгради от квартала (обект 32) се разполагат изцяло в кв. CXLVI и в по-голямата западна част на кв. CXLVII (Обр. 8.9), за които В. Вълв отбелязва, че откритите там строежи са от края на XIV в. (Вълв 1992, 31). Сградите, проучени от М. Долмова (обект 28), обаче остават в кв. CXLVIII и кв. CXLIX (Обр. 6.7) – точно там, където В. Вълв посочва, че има следи от пожар (Вълв 1992, 30–31). Регистрираният от него горял слой в кв. CXLVII (Вълв 1992, 30, Обр. 12), всъщност остава в празното пространство между двата обекта, което е широко около 8 м (Обр. 8.9, 8.7). Така се оказва, че М. Долмова, при опита си

оцелели, но били напуснати в първите десетилетия на XV в. (Долмова-Луқановска 2007, 141) (Обр. 8.7). Не може да се установи със сигурност кога е била съборена църква №1 (Обр. 8.8) и по кое време са окончателно изоставени фортификационните съоръжения при Първа порта на Главния вход на крепостта (Обр. 8.1, 8.2, 8.3).

Предназначение

Разположението на площада непосредствено след Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец и връзката му с неговите фортификационни съоръжения – Първа порта, Вътрешно укрепление и Втора порта показват основното му военно предназначение (Обр. 6, 7, 8). Площадът е служил за бързо придвижване и съсредоточаване на войски при отбрана на портите или при организирането на внезапни излази за отблъсване на обсаждащата армия. Може би на него са се провеждали строеви и учебни занятия на частта от гарнизона, която е охранявала Главния вход. Площадът е имал и важна роля по отношение разпределението на трафика от хора и превозни средства, които са влизали и излизали от крепостта и е регулирал движението им към и от Южната и Западна главни улици. Същевременно площадът несъмнено е имал определени обществени и представителни функции, свързани с възможностите за организиране на неговата територия на различни тържества, празници, посрещане на чуждестранни пратеничества, свети мощи и др.

Представеният столичен площад допълва данните за градоустройството в най-западния участък на средновековната крепост на хълма Царевец, като същевременно позволява да се представи в завършен вид общия замисъл и развитието на фортификацията на нейния Главен вход от времето на неговото строителство до края на XIV в.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 1995: Й. Алексиев. Търновските манастири. Манастирите на Царевец. – Годишник на музеите от Северна България, XX, 1995, 73–90.

Алексиев 2001: Й. Алексиев. Търновград. Славният град Трапезица. В. Търново, 2001.

да предатира пожара в квартала, разположен на площада (Обр. 8.9), привежда доказателства от разкопките на В. Вълв, които обаче се отнасят единствено за нейния обект (Обр. 6.7). От всичко казано до тук е ясно, че кварталът на територията на площада (Обр. 8.9) наистина е бил опожарен в края на XIV в., а не през третата четвърт на XIII в.

- Ангелов 1966:** Н. Ангелов. Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. В. Търново. – Известия на Окръжния исторически музей Велико Търново, III, 1966, 1–20.
- Ангелов 1968:** Н. Ангелов. Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търново. – Известия на Окръжния исторически музей Велико Търново, IV, 1968, 1–16.
- Ангелов 1980:** Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV в. – Царевград Търнов, 3, 1980.
- Ангелов, Попов 1985:** Н. Ангелов, А. Попов. Царевград Търнов (пътеводител). С., 1985.
- Анчева 1979:** Р. Анчева. Разкопки на Царевец: обект XXIV. – Археологически открития и разкопки през 1978 г. С., 1979, 155–156.
- Вълков 1992:** В. Вълков. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец (1966–1969 г.). – Царевград Търнов, 5, 1992.
- Гатев 1979:** П. Гатев. Археологически разкопки на хълма Царевец във Велико Търново, обект 29. – Археологически открития и разкопки през 1978 г. С., 1979, 159.
- Генова 1980:** З. Генова. Разкопки на Царевец – обект XXVI. – Археологически открития и разкопки през 1979 г. С., 1980, 184–185.
- Генова 1981:** З. Генова. Разкопки на Царевец – сектор XXVI. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. С., 1981, 107–108.
- Георгиева, Николова, Ангелов 1973:** С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – Царевград Търнов, 1, 1973, 39–166.
- Дерменджиев 2000:** Е. Дерменджиев. Към фортификацията на Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Археология, 2000, 3–4, 69–77.
- Дерменджиев 2007:** Е. Дерменджиев. Водоснабдяване и отводняване на столичния Търновград (от края на 12 в. до края на 14 в.). Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. С., 2007.
- Дерменджиев 2009–2010:** Е. Дерменджиев. Площад на западния склон на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 159–182.
- Димова 2008:** В. Димова. Църквите в България през XIII–XIV в. С., 2008.
- Долмова-Лукановска 2007:** М. Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при Трета порта на Главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. В. Търново, 2007.
- Квинто 1980:** Л. Квинто. Разкопки на обект сектор XXVII. – Археологически открития и разкопки през 1979 г. С., 1980, 185–186.
- Квинто 1981:** Л. Квинто. Разкопки на обект сектор XXVII. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. С., 1981, 108–109.
- Нешева 2000:** В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Св. Параскева (Петка) Търновска. С., 2000.
- Николов 1933:** Т. Николов. Разкопки на Царевец през 1933 г. – Общински вестник, бр. 18–21, 1933.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.

Писарев 1985: А. Писарев. Квартал при Главния вход на Царевец. – В: Царстващият град Търнов. С., 1985, 86–89.

Писарев 1991: А. Писарев. Археологическо проучване след Главния вход на хълма Царевец. (Разкопки и проучвания). – Годишник на музеите от Северна България, XVII, 1991, 7–17.

Писарев 1992: А. Писарев. Градоустройството при Главния вход на хълма Царевец. – В: Приноси към българската археология. т. 1, С., 1992, 134–137.

Попов 1985: А. Попов. Градоустройство и архитектурен облик на Търновград XII–XIV в. – В: Царстващият град Търнов. С., 1985, 25–42.

Рашенов 1936: А. Рашенов. Възстановяване на крепостта „Царевец“ в гр. В. Търново. – Годишник на Народния музей, VI (1932–1934), 1936, 381–400.

Славчев 1991: П. Славчев. Средновековни жилища северозападно от Патриаршията на Царевец (Предварително съобщение). – Годишник на музеите от Северна България, XVII, 1991, 61–65.

Тотев 2010: К. Тотев. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство (1185–1396 г.). В. Търново, 2010.

Тотев, Дерменджиев, Косева 1999: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Наосът и притворът на търновската църква „Св. 40 мъченици“ (архитектура, живопис, периодизация). – Минало, 1999, 4, 23–49.

Тотев, Косева, 2011: К. Тотев, Д. Косева. Църква № 19 и Централен площад. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. т. I, В. Търново, 2011, 191–261.

Шкорпил 1910: К. Шкорпил. План на старата българска столица Велико Търново. – Известия на българското археологическо дружество, I, 1910, 121–154.

THE SQUARE AFTER THE MAIN ENTRANCE OF THE MIEVEAL FORTRESS ON THE HILL OF TSAREVETS IN VELIKO TARNOVO

Evgeni Dermendgiev

Summary

All the information about the first big square situated right after the Main Entrance to the main fortress of the metropolitan Tarnovgrad is presented in the article (Fig. 1, 2, 3, 4, 5). The original frame of the square was realized before the metropolitan period of the town (the second half of 12th c.) on 2400 m². In the first period (the end of 12th c./the beginning of 13th c. – the second half of 13th c.) the square was limited by the fortress walls from north and south (Fig. 6.4) and by the fortification outfits of the Main Entrance (the First and Second Gates, Inner fortification) from the west (Fig. 6.1, 6.2, 6.3). It reached to a gentle slope and its total area was about 1700 m². The West street began from its north-eastern side (Fig. 6.5) and the South street – from its south-eastern side (Fig. 6.6) where some buildings of a residential district were located.

In the second period (the end of 12th c. to the middle of 14th c.) the edifices from the district of the South street were built at the south-eastern side of the square. On the highest east side of the square a small cruciform dome church № 1 was built (Fig. 7.8) and it was its principal architecture accent.

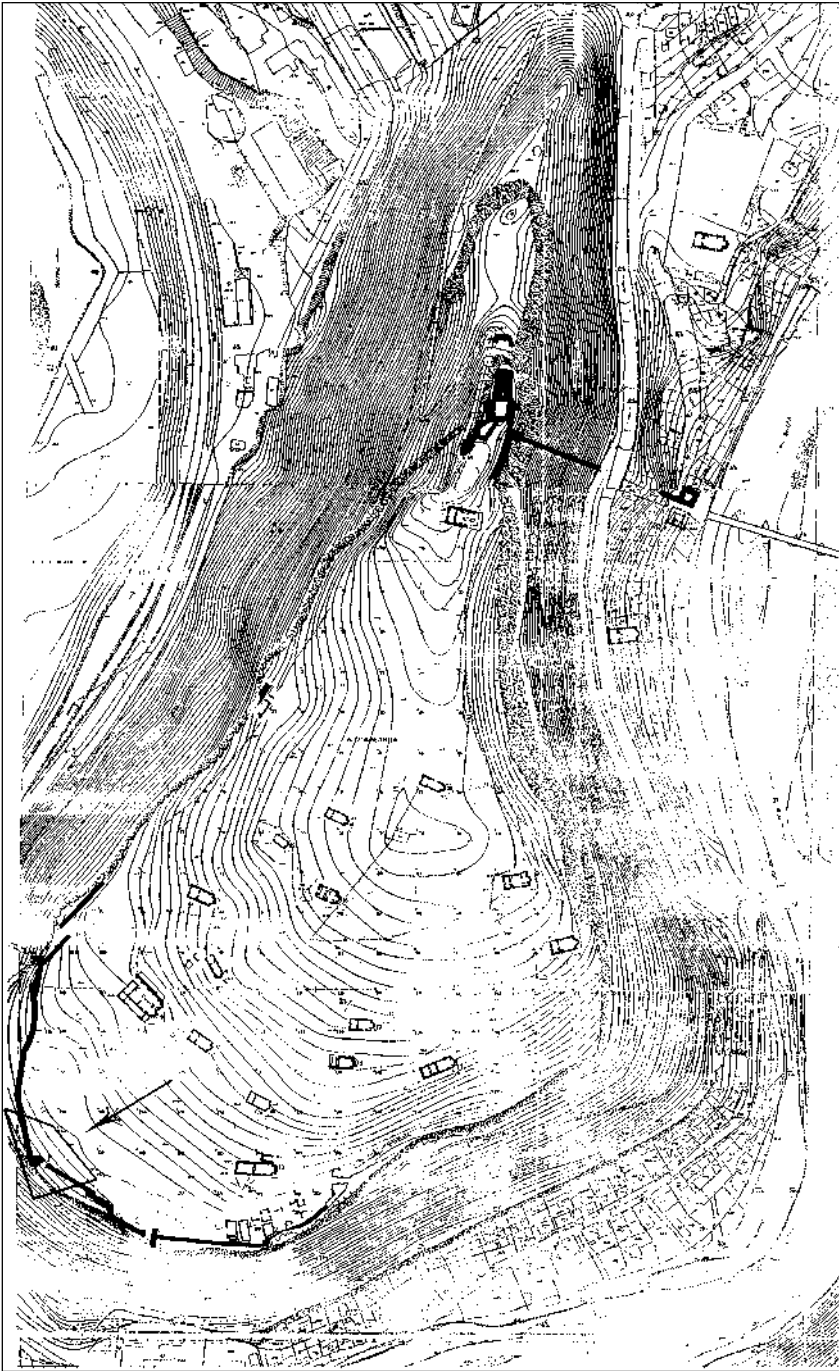
It seems that in the third period (the second half of 14th c. – the end of 14th c.) the Second fortification was completely reconstructed and the Second gate of the Main Entrance was removed, however, without breaking the shape of the square (Fig. 8.3). The whole south half of the square together with a small district was built in the last decades of 14th c. (Fig. 8.9). The main South street extended to the west, between the buildings (Fig. 8.10) to a new crossing street near the east wall of the Inner fortification (Fig. 8.11). The square area was reduced to 900 m². (Fig. 8.4). This was what the square looked like after the Main Entrance when in the summer of 1393 the forces of Sultan Bayezid (1389–1402) conquered the town. Probably then or during the conquest the district was entirely burnt down. The buildings, located to the southeast from the square, survived but they were abandoned in the first decades of 15th c. It could not be argued with certainty when church № 1 was ruined and when the fortification outfits with the First Gate of the Main Entrance of the fortress were abandoned.

From the end of 12th c. to the end of 14th c., when Tarnovgrad was the capital of the Second Bulgarian Kingdom the square after the Main Entrance of the fortress had different roles – mainly military but sometimes it was used to organize some representative, social or other functions.

МОНЕТНА НАХОДКА (КРАЯ НА XII В.) ОТ НОВООТКРИТА ПОРТА НА КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА (ГР. ВЕЛИКО ТЪРНОВО)

Константин Дочев

В средновековния столичен Търнов от периода XII–XIV в. до 2009 г. са открити ок. 14500 монети от единични и колективни находки, които произхождат предимно от крепостта Царевец и манастирските комплекси „Св. 40 мъченици“, „Св. Димитър“ и църквите „Св. св. Петър и Павел“ и „Св. Йоан Рилски“, изградени в жилищните квартали по двата бряга на р. Янтра. Това са византийски и български монети и в много по-малки количества различни чуждестранни монети, предимно от края на XIII и целия XIV в. (Дочев 1992, 179–184; Dochev 2002, 678). Статическият анализ показва, че засега Търново се очертава като градски център с най-многочислено и бързо парично обръщение, и същевременно място, в което са намерени най-много византийски номизми, в сравнение с всички градове и селища (без Константинопол), които са влизали в пределите на Византия през посочените столетия. А такива византийски монети ще се откриват в Търново и в бъдеще, тъй като във възстановената българска държава от 1186 г. насетне, продължила да се използва византийската парична система с основна парична единица златната перпера с тегло 4,50 г и съдържание от 80–85% чисто злато и обменемите на нея електронови, билонови и медни монети (Hendy 1999, 42–43). Византийските златни и билонови (медни) корубести номизми или такива, сечени по византийски образец, съставлявали над 95% от употребяваните монети в българското монетно обръщение до паричната реформа и деноминация, проведена при управлението на Константин Асен (1257–1277) (Дочев 1992, 69–74; Дочев 2009, 59–83). Употребата на големи количества византийски монети в българската държава продължила до към 1340 г., когато интензивните сребърни и медни монетосечения на Иван Александър (1331–1371) ги изместили напълно от стоково-паричния обмен (Дочев 2009, 126 и сл.). Намирането на толкова много медни монети не само в столичния град, но и в по-малки градове и села през

Обр. 1. План на крепостта Трапезица

Fig. 1. Plan of Trapezitza fortress

XIII и XIV в. се дължи предимно на обособяването на множество градски центрове с многолюдно население и развито стоково производство и вътрешен пазар, на увеличената износна търговия на зърнени храни, животни и други земеделски стоки, както и замяната на редица натурални данъци с парични плащания.

Направените изводи за процесите и явленията в сферата на паричното обръщение на столичния Търнов през XII–XIV в. се потвърждават и от монетните находки, намерени в крепостта Трапезица, за чието минало твърде малко знаем, макар че тя е спомената в няколко писмени извора (Долмова-Лукановска 2008, 9–12). В резултат на добре планирани и организирани разкопки, които започнаха през лятото на 2007 г., са открити ок. 2500–2600 единични монети (римски и средновековни) от общо шестте проучвани сектора с работна площ ок. 5–6 дка, докато общата площ на Трапезица е 67–70 дка¹. Новите статистически данни отново показват същия количествен процент на употреба на парични знаци, предимно от медни и билонови монети, както и същата, сравнително бърза скорост на градското парично обръщение и на това място, подобно на останалите частично проучени квартали и части на столичния Търнов, макар че Трапезица не е толкова гъсто застроена с жилищни сгради и остава да се изследва твърде голяма част от нея.

В настоящето съобщение е представена и анализирана колективна находка от 30 византийски корубести билонови номизми, намерена в основата на новооткрита, трета порта на крепостта Трапезица, намираща се в нейната югозападна част² (Обр. 1) Това е поредната 29-та находка от общо намерените досега колективни находки в Търново от периода XII–XIV в. и 13-та с подобно съдържание (Дочев 1992, 191–195). Местонамирането на находката и датата на нейното поставяне, предоставят, заедно с откритите вече единични монети, изключително важни данни не само за времето, когато са построени стената и долепените към нея в по-късно време жилищни и други помещения в този участък на крепост-

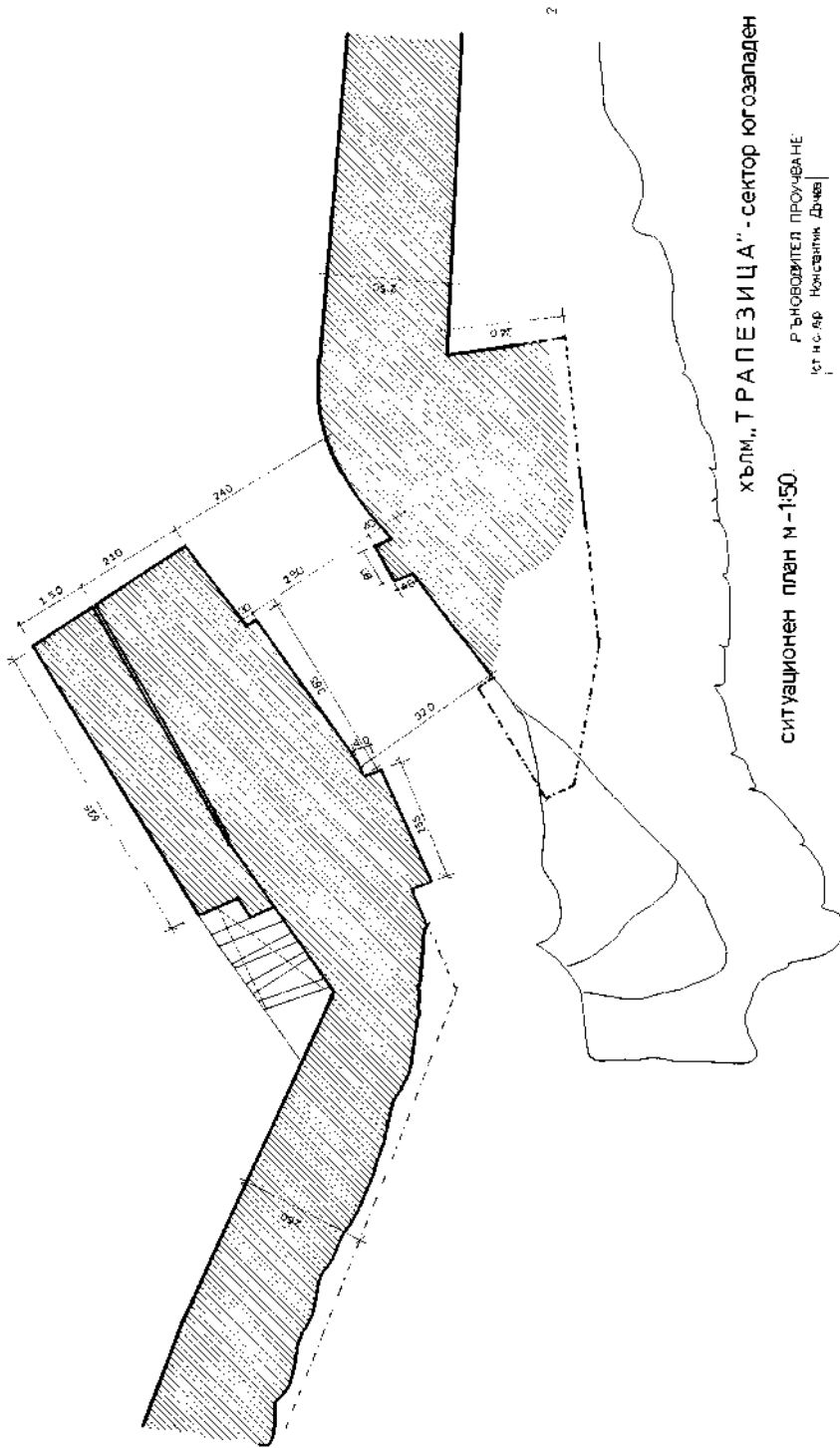
¹ Разкопките се извършват върху основата на съвместен договор между Министерството на културата на Република България и НАИМ при БАН, гр. София, с участие на археологическия колегиум от шестима археолози от Филиала на НАИМ при БАН, гр. Велико Търново. Разкопките започват през 2007 г. и се провеждат на шест отделни сектора.

² Разкопките в тази най-ниска част на крепостта Трапезица започват през лятото на 2009 и продължават и през 2010 г. под ръководството на доц. д-р Константин Дочев от НАИМ при БАН, Филиал Велико Търново. От двата сезона е проучена ивица площ покрай крепостната стена с размер около 1 дка. Общият брой на намерените единични монети в сектора е 126 екз. (римски от III–IV в. и средновековни от периода XII–нач. на XV в.).

та, но и за цялостната хронология на поселищния живот на това все още загадъчно и мистично място.

Монетите бяха открити в малка триъгълна хралупка (кухина), образувана от два съзнателно несвързани с хоросан камъка в основата на вътрешната (западна) страница на прохода на новооткритата трета порта на Трапезица (Обр. 6). Тя е част от крепостната стена, минаваща по скалния венец на югозападната, най-ниска и най-достъпна част на крепостта с надморска височина 165–166 м (при най-висока точка на северната порта от 180–185 м). За тази порта до 2009 г. няма конкретни данни и описания, макар че през нея минава естествена пътека, по която търновското гражданство е достигало хълма за разходка, отмора и празнични развлечения. Все пак, при огледа на старините на Търново, опитният чешки археолог К. Шкорпил е отбелязал малък вход като потерна върху изработения от него план на столичния град (Шкорпил 1910, 141). При премахването на гъстата храстовидна растителност и многогодишни дървета, на това място се очерта висока към 3,5–4 м могила спрямо нивото на терена и най-ниската част от запазената на места крепостна стена. Непосредствено на няколко метра от могилия насип следваше рязко снишаване на терена във формата на корито, през което минаваше трасето на съвременна пътечка, водеща от хълма надолу към съвременната жп линия. Денивелацията между скалния венец и нивото на ж.п. линията е около 25–30 м. Явно професионалното око на Карел Шкорпил, без да има никакви запазени следи по терена, е уловило, съобразно личащите могила и падина, контурите на порта в стената.

При проведените редовни археологически разкопки се разкри не само трасето на крепостната стена на протежение 30 м, но и нова, трета, неизвестна досега порта с двукрила врата, в изграден проход през стената с дължина 8,0 м. Вероятно е имало още една порта, външна, също двукрила. Крепостната стена от двете страни на прохода е с шир. 2,60–2,70 м, изградена от добре обработени големи плочести камъни (сиво-жълт пясъчник), някои с размери 0,80–1,0 м, в опус „емплектон“. Външното и вътрешни лица са издигнати с много добро вертикално подреждане на зидарията, с дебелина около 1 м, с малък пълнеж от ломени камъни, свързан с обилно количество бял хоросан и с грижливо обмазани фуги. Използвана е традиционната сантрачна система от дебели напречни и надлъжни греди (0,30 x 0,40 м). Проходът с портата или портите, не е трасиран перпендикулярно през стената, а е ориентиран (усукан) на запад, съобразно плавното преодоляване на скалния стръмен скат. Той е изграден с твърде оригинален подход чрез два фундамента, правещи плавна чупка под ъгъл 100–110 градуса, спрямо трасето на крепостната

Обр. 2. План на разкритата нова югозападна порта с проход
 Fig. 2. Plan of the newly found south-western gate with a passage

стена по скалния венец, което в този участък има посока изток–запад. Източният фундамент с плавен завой излиза извън крепостната стена и е положен върху материковата варовикова скала, а западният, който се състои от две части на конструктивна фуга – навлиза под ъгъл 100–110 градуса във вътрешността на крепостта. В началото отвътре проходът е с шир. 3,50 м, следват двата противоположни отстъпа (пиластри), на които е била закачена двукрила врата с ширина 2,80 м. На 2,50 м от тези два полупиластъра, следват още два, вероятно за външна, първа двукрила врата (Обр. 2, 4, 5). Не бяха открити осови камъни. Като важна особеност, която се наблюдава в структурата на градежа, е, че стената от двете страни на прохода е с почти напълно плътен градеж, без безразборно изсипан емплектон. Двете страници на прохода са запазени на височина 1,20–1,40 м.

От западната страна проходът-порта е с усилен фундамент с правоъгълна форма (шир. 4,0 м), състоящ се от две надлъжни части на конструктивна фуга (шир. 0,04 м), изградени едновременно. Вътрешната половина с ширина 2,50 м е използвана за носещ елемент за премоства-

Обр. 3. Югозападна порта (поглед отвътре)

Fig. 3. The south-western gate (interior)

нето на стената над прохода, както и за окачване на двете двукрили порти, а външният, по-тесният с ширина 1,50 м – за основа на каменно стълбище с ширина 1,40 м. Стълбището е конструктивно свързано с външната половина на западния фундамент и е служело за подход от пешеходния терен покрай стената до нейното преминаване над прохода-тунел, с вероятно изградена над него двуетажна кула. От стълбището бяха открити общо девет стъпала, съответно с ширина 0,30–0,40 м и височина 0,25–0,30 м, от плочести камъни (Обр. 2, 5). Установи се, че стълбището е изградено по-късно от крепостната стена, тъй като неговият фундамент е положен върху културно наслояване от около 1,0–1,20 м, докато основата на стената ляга върху подложка от бял хоросан върху материковата варовикова скала. В този участък крепостната стена е запазена отвътре на височина около 3,50 м. Засега няма открита нито една тухла в района на портата, а предимно клиновидни дялани камъни за направа на свод. Това е първото оригинално стълбище със стъпала към крепостна стена, което се открива не само на Трапезица, но и на Царевец. Не се намериха следи от овъглени греди. Проходът е застлан с калдаръм от дребни овални камъни, които са били подпрени с напречни ребра от къси дървени греди, оформящи карета с различни размери, но с една и съща ширина (3,50 м). От подпорните гредички са останали само леглата (0,10–0,15 м). По средата на прохода е прокаран отводнителен канал (широк 0,25–0,30 м и дълбок 0,30 м) за оттичане на атмосферните води. Каменната настилка отвън стига до варовиковата скала, като в нея са изсечени плитки стъпала (вис. 0,15–0,20 м) за улесняване по-лекото слизане или изкачване по стръмния склон. От прохода към вътрешността започва улица с ширина 3,0 м от много добре трамбован сиво-зелен речен чакъл. В отводнителния канал, минаващ през целия проход, освен колективната находка от края на XII в., са намерени и 20 други монети от XII–XIV в., включително по едно сребърно акче на турските султани Мурад I (1362–1389) и Баязид I (1389–1402), което свидетелства, че портата е била отворена и използвана от населението на Трапезица и Търново до края на XIV и началото на XV в. През прохода с двете порти, скалните стъпала и пътя по западния склон на Трапезица, водещ понастоящем към съвременната жп гара, са преминавали не само пешеходци, но и конници и по-леки каруци. Намерени са цели или части от железни подкови, шпори, множество дребни гвоздейчета (клинци) за подкови на различни впрегатни животни. Няколко късни сгради от края на XIV в. са долепени до вътрешното лице на крепостната стена от двете страни на портата (две от изток и една от запад), които твърде са стеснили подхода към вътрешността на крепостта през нейните последни десетилетия

на функциониране в началото на XV в. За това свидетелстват и петте християнски гроба, чиито гробни ями са изкопани в споменатите сгради от края на XIV в. При продължаване на археологическото проучване на тази удобна за живеене тераса на крепостта Трапезица, ще се доуточни още повече строителната хронология и етапите на обитаване. Засага може само да се предполага, според високото и дебело струпване на камъни и хоросан около разкритите стълбище и прохода (някои каменни плочи и ломоси имат размери до 1,0 x 1,20 м), с изградена кула над тях, че са рухнали вследствие на силно земетресение към средата или края на XV в.

В основата на вътрешната западна страница на прохода, малко преди отстъпа за портата, в малка хралупка в градежа, се откри монетна находка от 30 корубести византийски билонови номизми от втората половина на XII в. (Обр. 7). Явно те са били сложени в платнена торбичка или направо в кухнята, тъй като десетина екземпляра бяха разпилени на ок. 0,30–0,40 м покрай вътрешното лице на прохода, поради проникващите през руините и сантрачните отвори атмосферни води. Монетите при откриването си имаха твърде лоша физическа запазеност поради здраво полепналия по тях хоросан. След първичното почистване на монетите, или по-точно на паричната сума, се установи, че тя се състои от 18 билонови корубести номизми на Мануил I Комнин (1143–1180), 2 на Андроник I Комнин (1183–1185) и 10 на Исак II Ангел (1185–1195), издадени в първите години от неговото управление в Константинопол (Обр. 8–11). Такива монети са обичайни за паричното обръщение в Търново от неговия предстоличен период, като техният общ брой възлиза на 2625 екз. (270 единични екз. и 2357 екз. от колективни находки). В тази находка няма нищо по-характерно, което да я отличава от стотиците други подобни съкровища с такива монети, произхождащи не само от днешните български земи, но и от останалите части на тогавашната ромейска държава до управлението на Исак II Ангел, но тя се явява като изключително важен датировъчен фактор за началото на изграждането на крепостната стена и цялата, по-късна пристроена към нея архитектура и пътни комуникации.

Според количественото съдържание на колективната находка, натрупаните в нея монети са от първите години от управлението на Исак II Ангел, когато във византийското парично обръщение са се използвали все още масово билоновите номизми на Мануил I Комнин от неговите две последни монетосечения (трето и четвърто), издавани в Константинопол в периода 1165–1175 г. (Hendy 1999, 283–284, Pl. XIV–XV). Този извод е направен върху основата на подробния статистически анализ

Обр. 4. Югозападна порта със стълбището (поглед от запад)
Fig. 4. The South-Western gate with the staircase (Westwards)

на близо 120 колективни находки с такива монети, от които е видно, че при Исак II Ангел производството на билонови номизми се увеличило близо 4 пъти, но с намаление на тяхната стойност спрямо златната перпера, изразяващо се в понижаване на сребърното им покритие от 6–7 на 2–3 % сребро. В началото на паричната реформа на Алексий I Комнин, започната на 1 септември 1092г., 1 златна перпера с тегло от 4,50 г и златно съдържание от 80–85% чисто злато, се разменяла за 48 билонови номизми, а при Мануил I Комнин, около 1147–1150г., за 120 билонови номизми (Hendy 1985, 516). Политическата нестабилност в началото на управлението на Исак II Ангел, поради големите парични плащания за възпиране на норманската армия към Солун и опитите за покоряване на освободилите се българи, принудили финансовия протовестиарий на Исак II Ангел да девалвира стойността на билоновата номизма от 1:120 на 1:180 спрямо златната перпера, която си запазила теглото от 4,50 г и златното съдържание от 85% чисто злато (Hendy 1969, 171). В паричното обръщение на Византия продължили да се използват както стари, потезки и с по-голямо съдържание на сребро билонови номизми на Йоан

Обр. 5. Каменно стълбище, водещо към кула над прохода с порта
Fig. 5. The stone steps leading to a tower over the passage with gate

II Комнин (1118–1143), Мануил I Комнин и Андроник I Комнин, така и обезценени монети на Исак II Ангел. За да изравнят старите, по-високо стойностни монети с по-ниския курс спрямо златната перпера, византийските финансови власти започнали към 1190 г. принудително да ги изравнят по стойност чрез вторично орязване с цел намаляване на тяхното тегло, тъй като в металическото парично обръщение количеството метал определял стойността на парите или на паричните знаци (Grierson 1975, 58; Metcalf 1975, 330–331). Такива вторично орязани монети (диам. 18–20 мм и тегло от 1,5–2,0 г) на Комнините и на Ангелите има в много колективни монетни находки, укрити около и след 1195–1204 г. (Дочев, Алексиев 1981, 13–14; Дочев 1992, 193–194).

В разглежданата монетна находка най-късните монети са на Исак II Ангел, общо 10 екз. (1/3 от общия брой). Те и номизмите на Андроник I Комнин (2 екз.) не са износени и върху тях е запазено сребърното покритие, което е белег, че те за пръв път са използвани след отсичането им в монетарницата на Константинопол и не са влизали в обръщение. Между монетите няма вторично орязани по-стари екземпляри, които се появяват

във византийско парично обръщение от 1190 г. насетне. Това означава, че тази парична сума е сложена ритуално или скрита за „по-добри дни“ между камъните на основата на стълбището най-късно към 1187–1189 г. Според този косвен датировъчен фактор изграждането на стълбището и предполагаемата висока кула над него, е станало в периода след Ловешкият мир, сключен през зимата на 1187 г. между българските царе Теодор-Петър и Йоан Асен I с Исак II Ангел, когато българската държава отново е призната за самостоятелно царство от Византия и вероломното нападение на ромейския император в края на есента на 1190 г. (Никита Хониат 1983, 41–42; Златарски 1972, 64–72). През споменатите години двамата братя провеждали не само масирана военна кампания за освобождаване на български територии на юг от Хемус, но те предприели мащабна отбранителна дейност за доукрепване на съществуващите или изграждане на нови крепости, пиргове и преградни съоръжения по проходите на Стара планина и Средна гора. За отбраната на новата столица Търново били

Обр. 6. Мястото на намирането на монетите – вътрешна западна
страница на фундамента на стълбището

Fig. 6. The site of the coins finding – the inner west side of the steps' fundamenent

предприети също допълнителни укрепителни мерки, за които свидетелстват не само данните от археологическото проучване на Царевец, но и на Трапезица. При разкриването на прохода с двукрилите порти, където са намерени разглежданите монети, се установи, че основата с цялото запазено стълбище са изградени в по-късно време спрямо крепостната стена. Това ясно проличава от факта, че фундамента на стълбището е положен върху по-ранни културни напластявания с дебелина около 1,20–1,40 м, а основата на крепостната стена, която е свързана със стълбището, е положена върху хоросанова подложка върху самата материкова варовикова скала. За бързото укрепване и изграждане на отбранителни съоръжения в първите години от възобновяването на българската държава, сведенията дават и някои византийски хронисти, главно Никита Хониат, Георги Акрополит и Теодор Скутариот. По отношение описанията на ромейските хронисти за историята на българите винаги е имало известно основателно недоверие за тяхната обективност и изопачаване на фактите, когато не са били в угода на Византия. Ако разгледаме масивният фундамент на стълбището (широк 4 м), което водело към допълнително изградена кула с височина най-малко 12–15 м, премоствайки по-ранната крепостна стена с порта и проход през нея, отново трябва да си припомним думите на Н. Хониат, които си остават и досега основен източник за събитията при възстановяването и укрепването на българската държава в периода 1185–1206 г. При организирането и провеждането на поредния голям военен поход в края на есента на 1190 г., когато ромейската армия прехвърлила Хемус в един от източните му проходи, ромейският василевс Исак II Ангел се смаял и същевременно се разгневил, че „... тамошните крепости били защитени с много по-голяма сила от по-рано и заобиколени с новопостроени стени, около които се издигаха могъщи кули“ (Никита Хониат, 1983, 41). Малко по-късно добре подготвената войска и отбранителна система на българите довели до пълен разгром на ромейската армия в един от проходите на Тревненския балкан, а Исак II Ангел с малка група аристократи едва спасил живота си с позорно бягство (Георги Акрополит 1972, 153–154; Златарски 1972). Споменаването от Хониат за „новопостроени стени“ и „могъщи кули“ конкретно много точно отразява мащабното крепостно строителство и възстановяване на младата българска държава, организирани от далновидната вътрешна политика на българските царе Теодор-Петър и Йоан Асен I да укрепят не само новата столица Търново с нейните три основни крепости Царевец, Трапезица и Момина крепост, но и да поднови или изгради наново цялата отбранителна система по Балкана от Черно море до р. Искър и то за период 2–3 години. Резултатите за тази усилена, умела и масивна крепостна строителна дей-

Обр. 7. Монетите след откриването

Fig. 7. The coins soon after they were discovered

ност отново е препотвърдена от Никита Хониат, когато той описва дворцовия заговор в Търново и убийството на цар Йоан Асен I от неговия племенник Иванко. В разказа за споменатите събития за пръв път в ромейските извори се споменава топонимът Търново в контекста за най-укрепления по Стара планина град през 1196 г.: „... той е най-укрепеният и най-красивият от всички градове при Хемус, обкръжен от здрави стени, пресечен от малка река и изграден на върха на една височина...“ (Никита Хониат 1983, 51). Ако отново разгледаме монетната находка ще отбележим, че тя е била положена в основата на допълнително изградената над прохода нова кула заедно с открито стълбище към нея. Полагането на монетите е станало между пролетта на 1187 и началото на 1189 г., когато започнало доукрепяването на най-достъпните места на вече изградената крепостна стена на Трапезица. Тази колетивна монетна находка, заедно с единичните византийски монети на Йоан II и най-вече на Мануил I Комнин, намерени по трасето на крепостната стена, наред с другите датировъчни фактори – керамика, движими културни ценности, битови предмети и специфичната структура на градеж, насочват със сигурност към нейното начално изграждане към управлението на византийския император Мануил I Комнин. Той организира сериозна кампания не само с военни действия, но и със солидно укрепване на многобройни стратегически градски центрове в Източна и Централна Северна България с цел възпирание не само на зачестилите масови нападения на куманите, но и от поуката от трайното наставяне преди това на печенегите в Паристрион през втората половина на XI в. Ромейският император в периода 1148–1153 г. съумял да изгради нови и доукрепил старите крепости, но и привлякъл

Обр. 8. Билонова монета на Мануил I Комнин (1143–1180), трето монетосечене
Fig. 8. Billon coin of Manuel I Comnenus (1143–1180), third coinage

Обр. 9. Билонова монета на Мануил I Комнин, четвърто монетосечене, вар. В
Fig. 9. Billon coin of Manuel I Comnenus, fourth coinage, B variant

Обр. 10. Билонова монета на Андроник I Комнин (1183–1185)
Fig. 10. Billon coin of Anronicus I Comnenus (1183–1185)

Обр. 11. Билонова монета на Исак II Ангел (1185–1195), вар.С (b)
Fig. 11. Billon coin of Isaak II Angelos (1185–1195), C variant

местното българско население да участва в тази отбранителна дейност с предоставяне на необходимите привилегии и данъчни облекчения (Никита Хониат 1983, 11–12). Със сигурност в тази кампания от периода 1153–1155 г. на хълмовете Трапезица и т. нар. Царевец в Търново, след Ловеч и Мисионис (крепостта южно от гр. Търговище), започнало изграждането на солидни крепостни стени и съответни отбранителни съоръжения с цел това важно от древността стратегическо място да бъде част от защитата на Империята от север и североизток. Както в останалите по-стари византийски градове, така и в Търново военната и административната власт били разделени като държавни институции с отделни ръководни органи. Трапезица била обособена като военна крепост с настанен постоянен гарнизон, ръководен от висш офицер (стратег и протоспатарий), а на Царевец – администрацията, висшите представители на църквата, гражданското население, търговци и др. За това свидетелстват не само разкритите архитектурните комплекси на двата хълма, но и намерените печати от това време на висши военни и административни сановници – протоспатарий Ставракий, севаст Георги Глава и др.³ По време на освободителното движение на българите през 1186–1187 г. братята Теодор-Петър и Йоан Асен I предприели усилена укрепителна дейност, както вече споменахме. Тя включвала и новата столица Търново, който бил вече един от важните военно-административни ромейски центрове в Северна България, наред с по-старите и известни градове като Ловеч, Мисионис (Конаклиев 2009, 240–245), Преслав, Дръстър (Михаил Аталиат 1965, 183) и други дунавски градове. Военната крепост Трапезица била подсилена с нови кули и защитни съоръжения срещу очакваните ромейски военни походи и поела функцията да бъде военно-гарнизонната цитадела на града, поради здравите и високи крепостни стени. Не случайно през 1195 г. Йоан Асен I полага пренесените от Сердика безценни мощи на св. Йоан Рилски в специално новопостроената или вече действащата от преди 1185 г. гарнизонна византийска църква (№ 8) в най-защитеното място на града – крепостта Трапезица. Постепенно, от времето на цар Калоян (1196–1207) насетне, когато опасността от юг и от североизток напълно изчезнала, в крепостта Трапезица започнало да се допуска и заселването на гражданско население, което започнало да използва вътрешното лице на стената чрез

³ За намерените в района на Търново печати и други сфрагистични паметници все още няма подробно изследване. Досега са открити 5–6 оловни печата от периода XI–XIII в. (византийски, български, латински и с друг произход). Част от непубликуваните византийски печати се съхраняват в РИМ – Велико Търново. Между тях има и на византийски императори от XII в. За някои от публикуваните екземпляри виж: Тотев 1982, 16–17.

долепяне на своите жилища, производствени и стопански помещения към нея. Този процес се засилил по времето на цар Йоан Асен II (1218–1241), когато българската държава имала пълно политическо и военно господство почти над целия Европейски югоизток. Според данните от археологическото проучване на останалите пет сектора от крепостта строителството на известните понастоящем 18 църкви и многобройни жилищни сгради е преминало през два или три строителни периода, като последният се отнася към края на XIV в. В настоящото специализирано съобщение не е мястото да се правят обобщаващи заключения за обща, относително точна хронология на строителните периоди в крепостната, жилищна, църковна архитектура и некрополи, според проучените едва 5–6 дка от обща площ на крепостта, както и да се правят прибързани локализации за изградени на Трапезица „родови резиденции или замъци“ на български царе още от началото на XII в., а хипотезите за тях досега са вече няколко – от Йоан Асен I и Теодор-Петър през Калоян, та до Йоан Асен II, с тенденция те да се увеличават непрекъснато. По този повод можем да се запитаме, ако започне интензивно проучване на Момина крепост, дали и там няма да се попадне отново на някоя поредна неизвестна родова резиденция на първите Асеновци. Все пак не трябва да забравяме резултатите от дългогодишната работа на археологическите колективи, проучвали Царевец и приречните квартали на Търново, с получени и вече утвърдени факти за локализацията на царския дворец, Патриаршията и големите манастирски комплекси, които са познати и от писмените извори. В рамката на първоначалните данни от този частично изследван югозападния участък на Трапезица, най-вече крепостната стена от двете страни на новооткритата порта, може предварително да се каже, че още от около 1205–1210 г. започва постепенно изграждане на жилищни сгради от вътрешното лице на стената, като това строителство преминава през най-малко три строителни периода (най-късният е от последното десетилетие на управлението на Иван Шишман (1371–1395). С голяма вероятност през 1393 или 1394 г. населението на Трапезица е насилствено изселено и хълмът в началото на XV в. се използвал временно за некропол от останалото християнско население в днешната Долна махала, обитавало десния бряг на р. Янтра. Погребенията се извършвали предимно около трите порти на изоставената крепост, в руините на разрушените и вече напълно затрупани сгради, били те жилищни или от друг вид. Към средата или втората половина на XV в., поради много силен катаклизъм, със сигурност земетресение с местен епицентър, останалите в руини кули и крепостна стена рухнали напълно, а крепостта остана напълно безлюдна без последващо обитаване и строителство.

Разглежданата колективна находка дава някои интересни подробности относно някои все още неизвестни обичаи в строителния и зидарски занаят, а може би и за битийния живот на населението, участвало в строителството на кулата и стълбището към тази порта. По стойност монетите възлизат на 1/6 перпера, като по курса към 1185–1187 г. една цяла перпера се разменяла за 180 билонови монети (Hendy 1969, 171). За тогавашното време това е прилична едномесечна заплата, давана на майстор зидар или каменоделец. Трудно можем да си представим, че притежателят на парите се опитал да скрие временно заплатата си, например от своята съпруга на такова видно място, каквато е крепостната порта. По-вероятно това да се окаже неизвестен за нас професионален обичай за вграждане или полагане на пари в основите на градежа, явно за здравина, якост и неразрушимост. Подобни случаи са познати от хълма Царевец, където под прага на втората порта на главния вход на Двореца, са намерени 53 медни корубести монети, с датировка на поставяне към 1220–1225 г. (Герасимов 1973, 246; Йорданов 1984, 147–148; Дочев 1992, 192). Подобен случай е известен от средновековната крепост Хоталич, намираща се на около 4 км северозападно от гр. Севлиево (Габровска област). В средновековна селищна църква, под прага на нейния притвор, е открита през 1988 г. колективна находка от 19 корубести медни монети с датировка на поставяне към 1208–1210 г.⁴ Явно този непознат обичай ще ангажира вниманието както на специалистите по нумизматика, така и на археолозите и етнолозите да разчитат и използват данните от нумизматичните изследвания, стига те да са извършени професионално, с цел получаване на по-пълна и реална представа не само за събитията от политическия и икономически живот на българската държава, но и за ежедневието на нашите предшественици в едни доста трудни за живеене времена.

КАТАЛОГ

Мануил I Комнин (1143–1180) – 18 екз., от тях:

Трето билоново монетосечене (1160–1170), Константинопол – 7 екз.

Първа фаза – Лице: 1 точка върху дръжката на лабарума и двоен кръст върху кълбото (диам. 27–29 мм; ср. тегло – 4,05 г) (Hendy 1999, Pl. XIV, 12b.2–12b.4; Дочев 1992, Таб. III) (Обр. 8).

⁴ Сведенията за монетните находки дължа на ръководителя на разкопките Симеон Симеонов от ГИМ, Севлиево, сега покойник.

Четвърто билоново моненотесечене (1170–1183), Константинопол – 11 екз.

Според официнните отличителности върху дивитисона и лороса на императора, както и допълнителните знаци върху опаковата страна, монетите са от три варианта:

- Вар. В – 8 екз. (диам. 27–29 мм; ср. тегло 3,45 г) (Обр. 9)
- Вар. С – 1 екз. (диам. 27 мм; тегло 3,50 г)
- Вар. D – 2 екз. (диам. 26–28 мм; тегло 3,15 и 4,40 г)
(Hendy 1999, Pl. XV, 13d.9, 13f.17, 13i.10; Дочев 1992, Таб.IV).

Андроник I Комнин (1183–1185)

Билоново монетосечене, Константинопол – 2 екз.

(диам. 30 мм; тегло 3,30 и 4,50 г) (Hendy 1999, Pl. XVII, 3a2–3b.7; Дочев 1992, Таб.V) (Обр. 10).

Исак II Комнин (1185–1195)

Билоново монетосечене, Константинопол – 10 екз.

Официнни отличителности в четири варианта:

- Вар. А (а) – 1 екз. (диам. 26–28 мм; тегло 2,75 г)
- Вар. А (b) – 1 екз. (диам. 26 мм; тегло 3,10 г)
- Вар. В (b) – 2 екз. (диам. 26 мм; тегло 3,25 г)
- Вар. С (b) – 5 екз. (диам. 26 мм; ср. тегло 3,62 г) (Обр. 11)
- Вар. С (c) – 1 екз. (диам. 26 мм; тегло 4,00 г)
(Hendy 1999, 3a.2, 3d.4, 3f.12; Дочев 1992, Таб.VII).

ЛИТЕРАТУРА

Георги Акрополит 1972: Гръцки извори за българската история, VIII, София, 1972, 150–212.

Герасимов 1973: Т. Герасимов. Монетите от Двореца на Царевец. – Царевград Търнов, 1, София, 1973, 197–258.

Долмова-Лукановска 2008: М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. Велико Търново, 1992.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети – типове, варианти, цени, Велико Търново, 2009.

Дочев, Алексиев: К. Дочев, Й. Алексиев. Колективна находка билонови скифати от Велико Търново. – Нумизматика, 1981, 2, 10–23.

- Златарски 1972:** В. Златарски. История на българската държава през средните векове, III, София, 1972.
- Йорданов 1984:** И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081–1261). София, 1984.
- Конаклиев 2009:** А. Конаклиев. Непознатият Мисионис. – В: Сб. Пътванията в Средновековна България. Материали от Първата национална конференция „Пътване към България, Шумен 2009 г. Велико Търново, 2009, 239–246.
- Михаил Аталиат 1965:** Гръцки извори за българската история, VI, София, 1965, 160–195.
- Никита Хониат 1983:** Гръцки извори за българската история, XI, София, 1983, 7–93.
- Тотев 1982:** К. Тотев. Новооткрит печат на севаст Георги Глава от Царевец. – Нумизматика, 1982, 4, 15–17.
- Шкорпил 1910:** К. Шкорпил. План на старата българска столица Търново. – ИБАД, I, 1910, 121–154.
- Dochev 2002:** K. Dochev. Turnovo, Sixth–Fourteen Centuries. – In: The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century, Washington, D.C., vol. 2, 2002, 673–678.
- Grierson 1975.** P. Grierson. The Date of Fineness of Byzantine „neatly-clipped“ Trachea. – Numismatic Circular, 83, 1975, 58.
- Hendy 1969:** M. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261. Washington, D.C., 1969.
- Hendy 1985:** M. Hendy. Studies in the Byzantine Monetary Economy, с. 300–1450. Cambridge, 1985.
- Hendy 1999:** M. Hendy. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and the Whittemore Collection. Vol. 4, Alexius I (1081–1118) to Michael VIII (1258–1282), Washington, D. C., 1999.
- Metcalf 1975:** D. M. Metcalf. The Istanbul Hoard of 1946 and the Date of the „neatly-clipped“ Trachea. – Numismatic Circular, 83, 1975, 330–331.

A COIN FIND (END OF XII C.) AT THE NEWLY FOUND GATE OF THE TRAPEZITZA FORTRESS

Konstantin Dochev

Summary

The announcement presents the collective find of 30 Byzantine trachea discovered in the summer of 2009 at the newly found passage gate, at the south-west side of the Trapezitza fortress in Veliko Tarnovo. The find comprises billon nomismas of the following Byzantine emperors: Manuel I Comnenus (1143–1180) – 18 p.; seven pieces of the Third billon coinage and eleven of the Fourth billon coinage; Andronicus I Comnenus (1183 – 1185) – 2 p.; Isaac II Angelos (1185–1195) – 10 p. All coins had been minted in the Constantinople mint. The coins were found scattered, most probably purposely laid there at the west fundament of the gate. The same fundament served as a basis of the stone staircase leading to the high tower over the gate. Taking into consideration the dating of the coins, they should have been left there around 1187–1190. The sum was about one sixth of the golden Byzantine perpera which weighed 4.50 g. and with 80–85% gold and an exchange rate 1: 180. The sum equals to a master masons' or a stone carver's salary for a month. The archeological research results of this and the adjacent sites are showing that the gateway and the wall were started in the Manuel I Comnenus rule, around 1153–1155. In the period of the Bulgarian kingdom restoration (1186–1187), which was a result of the mass rebellion headed by the Bulagarian kings Theodor-Peter and Ioan Asen I, there have been taken some precautions against probable raids by the Byzantines in the new capital Tarnovo. The gates of the Trapezitza hill were reinforced by building higher towers and other defencive facilities, just like the gates of the other two hills – Tzarevetz and Momina krepost. Thus, we have two pairs of double-winged doors and a high tower above them, which maintained the defence of the most vulnerable part of the fortress. The date of the coins placement is defining the date of the additional defences to 1187–1188. The results of the archeological researches and the numismatic analysis are leading to the conclusion that there had been undertaken massive campaigns for reinforcing and defence equipment of all the facilities in the new capital and also all along the Hemus mountain (the Balakan mountain). These conclusions are proved also by the Byzantine chroniclers at the time. The precautions and the good tactics resulted in a full defeat over the Byzantines in the autumn of 1190, when Isaac II Angelos made unsuccessful attempt to besiege the capital, eventually fleeing to avoid the ignominious captivity.

The custom of placing coins in the fundaments of a building is still not very well perused, though observed at some places. It was a professional custom for adding durability and strength to the things to be built.

ФРАГМЕНТ ОТ КОЛЕКТИВНА НАХОДКА СЪС ЗЛАТНИ ВИЗАНТИЙСКИ ПЕРПЕРИ ОТ XIV ВЕК

Стоян Михайлов

През 1934 г. в околностите на Бяла черква (община Павликени, Великотърновска област) е намерена колективна находка от златни монети. Информация за нея със следното съдържание е публикувана няколко години по-късно: „В нивата на Босилко Ц. Церковски, находяща се в местността „Селището“, на 1 ½ клм. южно от селото, работници намерили 115 златни монети, една част от които продали на разни лица. Властите могли да заловят и приберат 72 златни монети и един сребърен грош от цар Светослав Тертер. Двадесет и две златни монети са от Исак II Комнин и 50 от Андроник II с Михаил IX. Част от задържаните златни монети постъпили в музея в Търново“ (Герасимов 1938, 315). Вероятно споменатите в това съобщение 22 златни монети на „Исак II Комнин“ са от типа, който в съвременната нумизматика се отнася към Йоан III Ватаци (1222–1254) или към неуточнени имитационни монетосечения през XIII век¹. Не е напълно ясно дали и сребърната монета на българския цар Теодор Светослав (1300–1321) е била в колективната находка или попада сред останалите монети след полицейската акция. Не се уточнява и броя на постъпилите във Великотърновския музей и какво се е случило с останалите попаднали в полицията монети.

През 1957 г. в нумизматичната колекция на музея във Велико Търново са инвентирани шест златни монети с информация, че произхождат

¹ Вероятно посоченият в съобщението *Исак II Комнин* не е византийският император Исак II Ангел (1185–1195), а Йоан II Комнин (1118–1143), към когото дълго време се отнасят всички златни перпери с името „*Йоан*“. След 60-те години на XX в. се налага мнението, че издател на преобладаващата част от тези монети е Йоан III Ватаци (1222–1254), както и други неуточнени организатори през XIII век (Metcalf 1960, 203–214; Hendy 1969, 250–255; Metcalf 1979, 131–132; Йорданов 1984, 72–76; Дочев 1992, 47; Oberänder-Târnoveanu 1997, 148–156; Авдев 2005, 21–29).

от колективната находка от Бяла черква. Те са и предмет на настоящата публикация².

Монетите имат следното описание:

1. Лице: Бюст на Богородица Оранта заобиколена от крепостни стени с четири групи кули. От двете ѝ страни допълнителни знаци */ К – */ N.

Опако: водоравно IC – XC. Права фигура на Христос, благославящ коленичещите Андроник II с брада отляво и Михаил IX без брада отдясно.

AU, 3,15 гр, (инв. № 862 м/том) (Ил. 1.1).

Ф. Гриерсън отнася този тип към клас II (b), вар. (a–e) на хиперпероните на Андроник II с Михаил IX (1294–1320) отсечен в Константинопол (ок. 1294–1303) (DOC, V, part 2, pl. 16–22, No. 262–365 или подобен).

2. Лице: Бюст на Богородица Оранта заобиколена от крепостни стени с четири групи кули. От двете ѝ страни допълнителни знаци C/ К – П/...

Опако: водоравно IC – XC, отляво ANΔPONI, отдясно буквите не личат. Права фигура на Христос, благославящ коленичещите Андроник II с брада и мустаци отляво и Михаил IX отдясно.

AU, 3,21 гр, (инв. № 859 м/том) (Ил. 1.2).

Гриерсън отнася този тип към клас II (b), вар. (i) на хиперпероните на Андроник II с Михаил IX (1294–1320) отсечен в Константинопол (ок. 1303–1320) (DOC, V, part 2, pl. 25, No. 412–415 или подобен).

3. Лице: Бюст на Богородица Оранта заобиколена от крепостни стени с четири групи кули. От двете ѝ страни допълнителни знаци C/ К – П/ N.

Опако: водоравно IC – XC, отляво буквите не личат, отдясно MXA.... Права фигура на Христос, благославящ коленичещите Андроник II с брада и мустаци отляво и Михаил IX голобрад отдясно.

AU, 3,15 гр, (инв. № 860 м/том) (Ил. 1.3).

Гриерсън отнася този тип към клас II (b), вар. (i) на хиперпероните на Андроник II с Михаил IX (1294–1320) отсечен в Константинопол (ок. 1303–1320) (DOC, V, part 2, pl. 25, No. 414 или подобен).

² Със златните монети е инвентиран и сребърният екземпляр на цар Теодор Светослав, който е бил частично отчупен (с тегло 1,25 грама). За съжаление монетата беше открадната през 2006 г. и затова не е включена в настоящата статия.

4. Лице: Бюст на Богородица Оранта заобиколена от крепостни стени с четири групи кули. От двете ѝ страни допълнителни знаци К – Л.

Опако: водоравно ІС – ХС, вертикално А/ N/ К/ М отляво и М/ Х/ П/ S/ I отдясно. Права фигура на Христос, благославящ коленичещите Андроник II с брада и мустаци отляво и Михаил IX голобрад отдясно.

АУ, 3,25 гр, (инв. № 858 м/том) (Ил. 1.4).

Гриерсън отнася този тип към вариант (а) на хиперпероните на Андроник II с Михаил IX (1294–1320) отсечен в Тесалоника (ок. 1303–1320) (DOC, V, part 2, pl. 29, No. 473–474 или подобен).

5. Лице: М... – ΘV. Бюст на Богородица Оранта заобиколена от крепостни стени с четири групи кули. От двете ѝ страни има допълнителни знаци К – Л.

Опако: водоравно ІС – ХС, вертикално А/ N/ Δ..., отляво, Х/ М... отдясно. Права фигура на Христос, благославящ коленичещите Андроник II с брада и мустаци отляво и Михаил IX с мустаци отдясно. Под ръцете на Христос по една точка.

АУ, 3,21 гр, (инв. № 861 м/том) (Ил. 1.5).

Гриерсън отнася този тип към вариант (а) на хиперпероните на Андроник II с Михаил IX (1294–1320) отсечен в Тесалоника (ок. 1303–1320) (DOC, V, part 2, pl. 29, No. 475–477 или подобен).

Неопределена монетарница (ок. 1303–1320)

1. Лице: Частично изображение с видими две групи кули.

Опако: Долната част от фигура на Христос, от двете страни коленичещите Андроник II отляво и Михаил IX отдясно.

АУ, 1,86 гр, (инв. № 863 м/том) (Ил. 1.6).

Екземплярът е частично отчупен и най-общо може да се отнесе към хиперпероновото монетосечене на Андроник II с Михаил IX, след 1303 г.

Интересно е че, теглото на първите пет монети (без счупената) е в границите 3,15–3,25 гр. Подобни редуцирани теглови стандарти се срещат често при находките на златни монети от разглеждания тип от територията на Средновековна България. При археологическите проучвания на хълма Царевец във Велико Търново са открити седем броя перпери от същият тип, като за четири от тях е посочено, че са орязани (Дочев 1992, 254, таб. LIII)³. От намерените в Шумен и неговият регион перпери от типовете Андроник II с Михаил IX (4 броя) и Андроник II с Андроник

³ В посочената таблица К. Дочев посочва 3,0 гр като средно тегло на орязаните екземпляри. Два от тези екземпляри се съхраняват в РИМ – В. Търново, като

III (8 броя) според теглото им могат да се оформят три групи: 2,71–2,86 (3 броя), 3,07–3,4 (6 броя) и 3,9–5,2 гр (3 броя) (Жекова 2006, 150–152). От територията на съвременна България е публикувана информация за около 30 колективни находки, съдържащи златни перпери от типа Андроник II с Михаил IX (респективно с Андроник III)⁴, но са едва няколко публикациите, в които са посочени и данни за теглото на монетите. В находка от село Пайдушко (Търговищка област), съдържаща 51 екземпляра само от типа Андроник II с Михаил IX, се наблюдава разделяне на монетите в две големи групи спрямо теглото им. В едната група попадат 20 монети с тегла от 2,70 до 2,95 гр, а в другата 24 монети с тегла между 3,14 и 3,37 гр (Йорданов, Гинев 1987, 28–34)⁵. От находка от село Дъбене (Карловска община) са публикувани 4 екземпляра от типа Андроник II с Михаил IX, където отново могат да се отделят същите групи – два от екземплярите са с тегло 2,76 и 2,94, а другите два с тегло 3,17 и 3,24 гр (Пенчев 1982, 16–17). Отбелязано е също, че и четирите монети са орязани вторично (Пенчев 1982, 13). От находка от Поморие са публикувани 21 броя перпери от XIV век. От тях 11 са с тегло между 3,09–3,34 гр (за осем е посочено, че са вторично орязани), 7 са с тегло от 3,52 до 3,95 гр (един екземпляр е орязан, а три са с отчупвания), два са с тегло 4,24 и 4,30 гр, а един е с тегло 5,48 гр (Пенчев 2000, 411–413). От находка открита край град Лом са публикувани 5 екземпляра с тегло между 2,98 и 3,09 гр като автора счита, че всички монети са били вторично орязани (Пенчев 1999, 41–42). В находките с перпери от края на XIII и началото на XIV век от други части на Балканският полуостров екземплярите с тегла 2,7–2,90 гр, около 3,00 гр и 3,10–3,30 гр са рядкост. Например в колективна находка „Истамбул 1981“, съдържаща 157 перпера, отсечени между 1261 и 1325 година теглото на отделните екземпляри варира между 3,75 и 4,38 гр, а пресметнатото средно тегло на един екземпляр е 4,08 гр (Авдев 2005, 57–58).

Забелязва се, че находките от Лом, Бяла черква, Пайдушко и Дъбене, са от земи, които през XIII–XIV век винаги са били част от територията на Българското царство. В тях всички известни екземпляри са с тегло до 3,40 гр, докато в находката от Поморие, в която теглата на екземплярите

техните тегла са 3,23 гр (инв. №2390 м/том) и 2,94 (инв. №2391 м/том). Видно е че първият е с тегло аналогично като екземплярите на находката от Бяла черква.

⁴ За картирането, пълният списък на находките и съответните публикации виж: Авдев 2005, 75, 78.

⁵ От останалите седем монети, три са с тегло под 2,70 гр, три са с тегло 3,02–3,04 гр и една е без данни за теглото.

са много по-разнообразни, е от район, който през XIII-XIV век, много лесно и често преминава ту под византийска, ту под българска власт.

Писмените сведения от XIV век показват, че на Балканския полуостров съществуват множество регионални тегловно-монетни системи, които се основават на златния византийски перпер, но с различна теглова стойност (Горина 1972, 112–125; Авдев 2005, 44–57).

От територията на Средновековна България за сега са известни само две локални монетни системи – варненската (в бележка от 1352 г. на венецианския консул във Варна Марко Лионардо към договора между Венеция и България) (Гюзелев 1979, 4; Авдев 2005, 65–66) и месемврийската (Горина 1973, 229–251; Авдев 2005, 89–90).

Находките на перпери от типа Андроник II с Михаил IX с тегло от 2,70–2,90 гр, 2,95–3,05 гр и 3,15–3,30 гр, произхождащи предимно от територията на Средновековна България, според мен показват съществуването на поне три различни тегловно-монетни системи по българските земи през XIV в. Може да се предположи, че местните или централните финансови власти са извършвали измерване на попадналите в тях златни монети и са орязвали по-тежките, спрямо своя теглови стандарт, с цел стандартизиране на циркулиращите златни монети в определена територия и вероятно осигуряване на допълнителни „счетоводни“ приходи от орязаното злато.

ЛИТЕРАТУРА

Авдев 2005: С. Авдев. Монетната система в Средновековна България през XIII–XIV в. София, 2005.

Герасимов 1938: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1934, 1935 и 1936 год. – Известия на Българския археологически институт, XI, 2 (1937), 1938, 315–324.

Горина 1972: Л. Горина. Социално-икономическите отношения во Втором българском царстве. Москва, 1972.

Горина 1973: Л. Горина. Материали дневника Антона Барбери по истории Болгарии и Византии в XIV в. – *Byzantinobulgarica*, 4, 1973, 229–251.

Гюзелев 1979: В. Гюзелев. „Варненският перпер“ и неговата стойност спрямо аспри и грошове. – *Нумизматика*, 1979, 3, 4–7.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. Велико Търново, 1992.

Жекова 2006: Ж. Жекова. Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. София, 2006.

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081–1261). София, 1984.

Йорданов, Гинев 1987: И. Йорданов, Г. Гинев. Съкровище от византийски перпери от с. Пайдушко, Търговишки окръг. – Археология, 1987, 1, 27–38.

Пенчев 1982: В. Пенчев. Колективна находка от сребърни монети на цар Тодор Светослав. – Нумизматика, 1982, 1, 3–18.

Пенчев 1999: В. Пенчев. Колективна находка от перпери на Андроник II Палеолог с Михаил IX Палеолог, намерена в град Лом. – Археологически вести, 1999, 2, 41–46.

Пенчев 2000: В. Пенчев. Още веднъж за съкровището от златни хиперпирони на Палеолозите, намерено в Поморие. – Годишник на Департамент Археология, Нов български университет, Археологически институт с музей – БАН, 4–5, 2000, 411–420.

DOC, V, part 2: P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, V, Michael VIII to Constantine XI 1258–1453, part 2, Catalogue, Concordances and Indexes. Washington, D. C., 1999.

Hendy 1969: M. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261. Washington, 1969.

Metcalf 1960: D. M. Metcalf. John Vatatzes and John Comnenus. Questions of Style and Detail in Byzantine Numismatics. – Greek, Roman and Byzantine Studies, 3, 1960, 203–214.

Metcalf 1979: D. M. Metcalf. Coinage in South-Eastern Europe (820–1396), London, 1979.

Oberänder-Târnoveanu 1997: E. Oberänder-Târnoveanu. Some Remarks on the Chronology and the Composition of the Byzantine Coin Hoards from the 13-th and the 14-th Centuries at the Lower Danube and adjacent areas. – Études byzantines et post-byzantines, III, 1997, 113–160.

A FRAGMENT OF A COLLECTIVE FIND WITH GOLDEN
BYZANTINE HYPERPYRA OF 14TH C.

Stoyan Mihaylov

Summary

In 1934 in the vicinity of Byala Cherkva (a village in Veliko Tarnovo region) a collective find was located containing 115 golden coins. The find was scattered and T. Gerassimov succeeded in publishing only partial information about its contents. The numismatic collection of Veliko Tarnovo Museum has six golden Byzantine hyperpyra from this find; however, one of the coins was broken. According to the typology of Ph. Grierson the coins can be referred to the minting of Andronicus II with Michail IX during the period 1303–1320. (on the obverse: bust of Virgin Orans within the walls, reinforced by four castles).

All of the presented coins have most probably been clipped, whereas the weight of the first five (without the broken one) is within the range of 3,15–3,25 g. This weight standard is most common with the finds of hyperpyra of the examined type originating from locations on the territory of the Bulgarian Kingdom in 14th c. The eventual clipping can be ascribed to actions of the Bulgarian financial authorities.

ПРОЦЕСИЕН КРЪСТ ОТ СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ ДО ГР. СЕВЛИЕВО

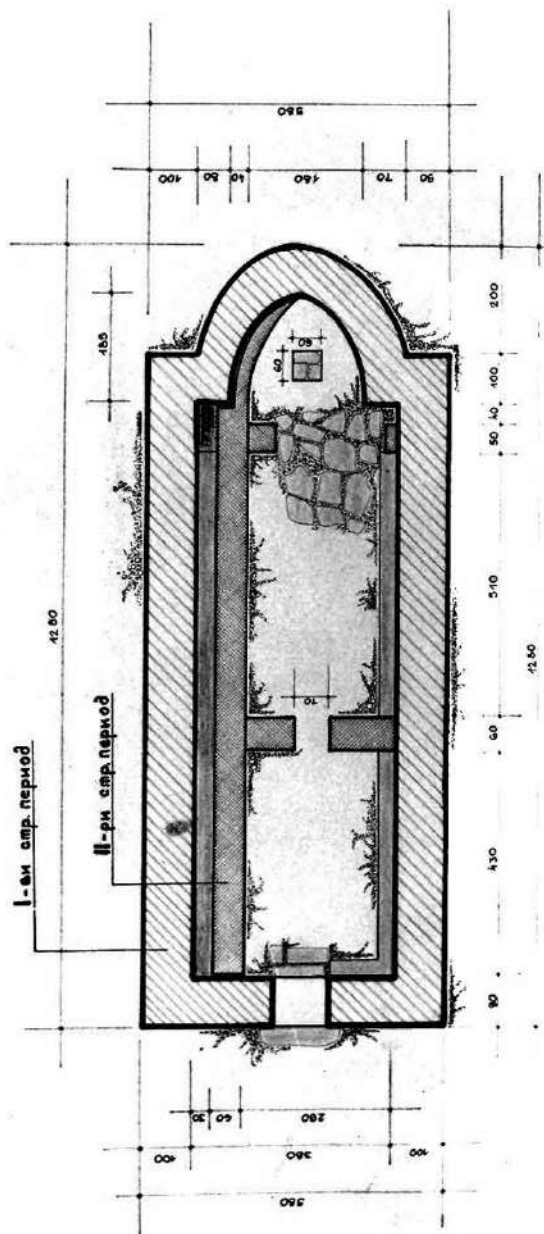
Константин Тотев, Надежда Ботева

Още в началото на археологическите проучвания на града-крепост, разположен върху хълма Джевизли бунар до гр. Севлиево, са разкрити две църковни постройките в подградието, наречени по своето разположение западна и източна (Койчева, Симеонов 1980, 168–169; Койчева, Симеонов 1981, 123–124; Симеонов 1982, 104–105; Симеонов 1983, 86–87; Симеонов 1984, 153–154; Симеонов 1985, 254–255; Симеонов 1986, 158–159; Симеонов 1987, 204–205; Симеонов 1988, 171–172; Симеонов 1989, 140–141; Симеонов 1990, 107–108; Симеонов 1991, 196–198; Симеонов 1992, 126; Симеонов 1994, 113–114; Симеонов 2007; Петрунова, Ботева 2003, 111–112; Петрунова, Ботева 2004, 209; Алексиев 2007, 416–418; Алексиев 2008, 701–703; Алексиев, Ботева 2009, 661–662; Ботева, 2009; Ботева 2011, 486–488). При първата се оказва, че всъщност са открити два вписани един в друг храма, номерирани с № 1 и № 2,¹ а във втората, обозначена под № 3² е намерен процесияен кръст, който е обект на изследване в настоящата статия³.

¹ През 1979 и 1980 г. в тази местност за пръв път започват редовни археологически проучвания, под ръководството на Кина Койчева от Историческия музей в гр. Габрово, с участието на Симеон Симеонов от Историческия музей в Севлиево.

² През 1981 г. ръководител на обекта става Симеон Симеонов. Същият още през 1978 г. успява да възпре залесителни мероприятия на цялата местност Джевизли бунар, когато при изкопните работи, тракторът разрушава част от абсидата на тази църква и няколко гроба с инвентар. В историческия музей са донесени 20 гривни (12 стъклени и 8 – усукани от бронзова тел инв. № 2010 – № 2014).

³ Църквата се проучва през месец юли 1980 г. като проучвателите К. Койчева и С. Симеонов я датират в XVI–XVII в. В разкопките участва настоящия директор на музея в Севлиево, Найденов Петров. Според изложените от него данни кръста е намерен върху пейката от южната страна до абсидата. Заедно с него са открити бронзови апликации, закопчалка от книга, както и част от рамото на друг голям бронзов процесияен кръст с инв. № 3230. В абсидата на пода е намерена медна монета, латинска имитация с полеви инв. № 139, голям модул от 1220 г., и още една с полеви

Археолог. проект - Севлиево
 ПЛАН НА ТРЕТА ЦЪРКВА П. П. 1130
 ОИМ - Габрово сезон 1900 г.

Обр. 1. План на църква № 3 от средновековната крепост до гр. Севлиево. (по К. Койчева, С. Симеонов).
 Fig. 1. Layout of Church No 3 in the medieval fortress of Sevlievo (after S. Simeonov).

Църква №3 има размери 12,80 x 5,80 м и, според нейния проучвател С.Симеонов, до двете ѝ дълги страни са долепени скамейки. При последвалото преустройство тя е стеснена от север с надлъжен зид, който смалява и абсидата. Последната е била застлана с плочи, а в средата, върху каменна плоча, е поставена част от мраморна римска надгробна стела с напълно заличен надпис, която е служила за олтарна маса (Обр.1).

Известни противоречия повдига становището на археолога за датировката на църквата. След завършването на разкопките на некропола същият отнася времето на неговото възникване и съществуване в рамките на XI–XIV в. (Симеонов 1987, 205; Симеонов 2007, 51). Първоначално църква №3 е датирана в XII–XIII в., въз основа на откритата в нея църковна утвар (процесиен кръст и обков от книга), което не е никак убедително (Симеонов 2007, 48). Изглежда по тази причина по-надолу същият автор пише: „Материалите открити около постройките, както и тези от гробовете поставят църква №3 в широките хронологични граници от X до XVII в., но общи съображения за хронологията на града, липсата на керамо-пластична украса и равното външно лице не дават основание да се предполага, че сградата е построена по-рано от XII в.“ (Симеонов 2007, 49). Явно е, че и тук изводите имат противоречив характер и най-добре ще бъде да се извършат редовни археологически проучвания в и около храма, с които по възможност да се прецизира хронологията на църква №3, некропола и близките постройки⁴.

Процесийният кръст е изработен от бронз, а впоследствие повърхността от лицевата страна е посребрена. Запазени са горното вертикално и дясното хоризонтално рамо. Краищата на раменете се разширяват и завършват с по два изнесени настрани кръгли серифа, от които и на двете рамена е отчупен по един. Запазените размери на хоризонталното рамо са 16,5 x 9 см, а на вертикалното – 17,8 x 9 см. По периферията в долна-

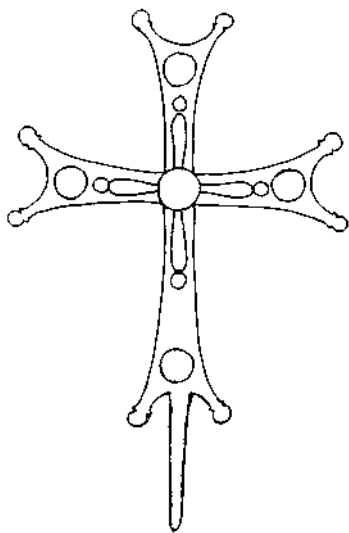
инв. №144 – латинска имитация тип А малък модул, след 1220 г. При разкопките в югоизточния ъгъл на наоса е открита медна монета латинска имитация тип А, след 1220 г. Според данните в полевата инвентарна книга около църквата и вътре в нея има намерени още няколко монети, включително две златни на Йоан Дука Ватаци (1222–1254). Местонамирането на последните две не се потвърждава от Н. Петров.

⁴ Вероятно и в други сектори в крепостта и подножието ще трябва да се извършат допълнителни археологически проучвания, съпроводени с нови стратиграфски наблюдения, които ще внесат важни уточнения за цялостната хронологическа картина на обекта. Хипотезата да се свърже разкритото в местността Джевизли бунар със средновековното селище „Хотел“, известно от строителния надпис от Батошевския манастир се нуждае от още доказателствен материал, както по отношение на атрибуцията на откритите археологически структури, така и с опита за подобна идентификация.

Обр. 2. Процесияен кръст църква № 3 с остатъци от релефната украса по корпуса. XI в.

Fig. 2. Procession cross from Church No 3 with remains of the relief ornamentation along the corpus. 11th c.

Обр. 3. Графична реконструкция на кръста с първоначалната релефна украса. (рис. Д.Косева)

Fig. 3. Graphic reconstruction of the cross with its original relief ornamentation.

та част на хоризонталното рамо са пробити малки отвори за провесване на кръстчета или други висулки. Двете рамена са конструктивно свързани, което позволява да бъдат пресметнати приблизителните размери на кръста: 26 x 39 см, с които екземплярът попада в групата на византийските процесийни кръстове със средни размери (Ил. 1).

Кръстът предизвиква интерес с начина, по който са сглобени рамената. Вертикалното е отлято изцяло, или може би малко над средата на долната му част, а лявото и дясното хоризонтални рамена са отлети отделно и са припоени и захванати с по два нита към вертикалното, оформяйки по този начин центъра на кръста. Обикновено при кръстовете с големи размери средекръстието се отлива изцяло и към него се наставят с нитове и припой четирите рамена (Тотев 2003, 275–292). По този начин конструкцията има по-голяма устойчивост, а освен това рискът рамената да се счупят в тънката си част е много по-малък. В разглеждания случай обаче размерите на кръста са средни и стабилността на конструкцията осигурява отлятото изцяло вертикално рамо, към което са добавени хоризонталните рамене, а по този начин се укрепва средната част и респективно цялата конструкция. Тук трябва да отбележим, че византийските кръстове със средни размери, които върху средекръстието имат грави-

рана украса са отливани изцяло, с малко по-голяма дебелина. Освен това техните рамена в центъра не са толкова тънки и не се разширяват много към края, като по този начин осигуряват по-стабилен център.

Освен с тези чисто конструктивни наблюдения, процесийния кръст предизвиква внимание със своята декорация. Украсата върху корпуса, в състоянието, в което е в момента, е сходна с тази от редица подобни екземпляри, датирани в X–XII в. Тази широка хронологическа рамка се дава, по редица причини, най-важната от които е, че украсата се променя и развива в рамките на няколко века, тъй като тези кръстовете са добре пазени и дълго време използвани.

В разглеждания случай кръстът първоначално е имал релефна украса излизаща от централен медальон и развиваща се радиално по раменете, като в края им е имало по още един кръгъл релефен медальон (Обр. 3). Кръглият медальон в центъра е бил явно плътно отлят, тъй като добре се вижда, че освен с припоя той е бил прикрепен и с нит. По-късно с гравирани пунктири са очертани силуетите на вече изгубената (разпоена или ограбена) релефна украса (в повечето случаи изпълнявана от сребро с позлата), като е направен опит да се наподобят цвят на лилия (Обр. 4). Пунктирът е доста грубоват, очертанията са разкривени и твърде неопхватни. Налице е обаче стремеж, макар и примитивно да се имитира известният мотив fleur de lis (лилев цвят), с който са украсявани раменете на цяла група скъпи византийски кръстовете (Bouras 1979, 22, fig. 1, 2, 5; Cotsonis 1994, fig. 26, 28).

При разглеждания екземпляр имаме шанса да разполагаме с фотография преди той да бъде даден за консервация. На нея се виждат остатъци от релефна украса, която е последната за кръста. Добре личи релефен кръгъл медальон в средекръстието, от който излизат къси капковидни релефни пластинки (Обр. 2, 5). В края на рамената има по още един релефен кръгъл медальон. Подобна релефна декорация е била припоена върху кръглите серифи в края на раменете. Както добре се вижда на фотографията, тази релефна украса е изработена чрез изчукване на тънки метални листи и припоена на съответните места. По тази причина тя се е оказала твърде неустойчива. Обковите лесно се чупят, тъй като нямат вътрешно уплътнение или изпадат, като на тяхно място остават само следите от припоя. Така или иначе след консервацията на кръста останките от тази украса са премахнати, а е възможно те да са били много крехки и да са унищожени при пренасянето след откриването на кръста. Практиката да се доукрасяват, реставрират, пренадписват, т. е. дълготрайно да се преизползват византийските процесийни кръстовете е позната при редица екземпляри, като например Адрианополския кръст, кръста от Генуа и

една група грузински кръстове (Sandin 1995, 59; Cotsonis 1994, 31–32, fig. 4 a; 12 a; *The Glory...* 1997, 344–345, no. 232). Почти напълно идентични и добре запазени кръстове се съхранява в НАИМ и НИМ (Ил. 4, Обр. 6). Открити са и други части от бронзови кръстове с аналогична украса на различни места в България: от Дворцовата църква на Царевец, съхраняван в РИМ – В. Търново, от манастира в Патлейна (Археологически музей – Преслав), от крепостта Маркели (Исторически музей – Карнобат), от с. Царевци, Провадийско (Исторически музей – Провадия), от с. Полски Градец (Археологически музей – Раднево) и крепостта Лютица (Тотев 1998, 269–270, обр. 5; Караулиев 2003, 231–235, обр. 1; Петрунова 2008, 401–406; Йотов, Атанасов 1998, табл. С1).

Украсата на византийските процесийни кръстове е обособена по иконографски принцип и съобразена с някои от многобройните им функции. Например военните персонажи са предпочитани върху кръстовете, съпровождащи различни военни мисии, т.е. светци покровителстващи войската и победния завършек на всяка военна кампания. За богуслужебния ритуал в манастирите пък са поръчвани кръстове, включително и от монаси, членове на манастирското братство, върху които се появяват образи на преподобни, литургисти, евангелисти и др. (Тотев 2002, 25–33). Например върху кръста от Кливланд (XI в.) (Cotsonis 1994, 68–75, fig. 26) са представени преподобните Сава, Антоний Велики, Евтимий Велики, Ефрем Сирин, Иларион, Анастасий Синайски, Йоан Климакс, а на долното рамо е стоял надпис: „Този скъпоценен кръст е красиво изработен в името на нашия благословен отец Сава от Никола, монах, презвитер и основател на манастира Гластин“, а на кръста от абатството в Ключи има надпис: „Моление на раба Божи Козма монах“, придружен от изображението му в молитвена поза пред Св. Богородица (Cotsonis 1994, 29, fig. 14).

В даден момент разглежданият кръст явно е принадлежал на църквата, в абсидата на която е открит. Върху вертикалното и хоризонталното рамо са гравирани два гръцки означителни надписа към вече изгубените релефни образи върху медальоните в края на раменете. Надписът от вертикалното рамо с името $\alpha(\gamma\iota\omicron\varsigma)$ Παυ(τελετημον) е разположен точно над отпечатъка от медальона (Ил. 3). По аналогичен начин в горната част на хоризонталното рамо, от двете страни на медальона е гравирано името $\alpha(\gamma\iota\omicron\varsigma)$ Αλεξανδρος (Ил. 2). Св. Александър е живял по времето на Константин Велики (чества се на 30 август). Участник е в Първия вселенски събор вместо престарелия и болен патриарх Митрофан, след чиято смърт става патриарх и управлява Цариградската църква от 325 до 340 г. За едно от най-големите чудеса – внезапната смърт на Арий

следствие на молитвата на св. Александър – свидетелства неговия съвременник св. Атанасий Александрийски в писмото си до епископ Серапион.

Поръчката да бъде гравирано името, а вероятно и образа на цариградския патриарх подсказва, че по-скоро кръстът е поръчан за манастирска църква. Това предположение подкрепя и надписът с името на светеца лечител Пантелеймон. Как се е озовал кръстът в църквата, можем само да предполагаме. Възможно е той да е подарен, да става въпрос за военен трофей или като реликва да е донесен от Византия или дори от столицата Константинопол.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиев 2007:** Й. Алексиев. Средновековният град Хоталич при гр. Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. С., 2007, 416–418.
- Алексиев 2008:** Й. Алексиев. Средновековният град Хоталич при гр. Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. С., 2008, 701–703.
- Алексиев, Ботева 2009:** Й. Алексиев, Н. Ботева. Средновековният град Хоталич при гр. Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. С., 2009, 661–662.
- Ботева 2009:** Н. Ботева. Крепостта „Хоталич“ край Севлиево. 30 години археологически проучвания. Каталог на изложба. Севлиево, 2009.
- Ботева 2011:** Н. Ботева. Археологическите проучвания на обект „Ранновизантийска и средновековна крепост Хоталич“ край Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 2010, С., 2011, 486–488.
- Йотов, Атанасов 1998:** В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X–XI в. до с. Кладенци, Тервелско. 1998.
- Караилюв 2003:** П. Караилюв. Два нови процесийни кръста от с. Полски Градец, Редневно. – Трудове на катедрите по история и богословие. ШУ „Еп. Константин Преславски“, Шумен, 2003, 231–235.
- Койчева, Симеонов 1980:** К. Койчева, С. Симеонов. Разкопки край гр. Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 1979 г. С., 1980, 168–169.
- Койчева, Симеонов 1981:** К. Койчева, С. Симеонов. Разкопки край гр. Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. С., 1981, 123–124.
- Петрунова 2008:** Б. Петрунова. За един кръст от крепостта Лютица до Ивайловград. – В: Християнската култура в Средновековна България. В.Търново, 2008, 401–406.
- Петрунова, Ботева 2003:** Б. Петрунова, Н. Ботева. Крепостта Хоталич до гр. Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 2002 г. С., 2003, 111–112.

Петрунова, Ботева 2004: Б. Петрунова, Н. Ботева. Крепостта Хоталич до гр. Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 2003 г., С., 2004, 209.

Симеонов 1982: С. Симеонов. Разкопки в м. „Джевизли бунар“ край гр. Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 1981, Михайловград 1982, 104–105.

Симеонов 1983: С. Симеонов. Проучване на късноантично и средновековно селище в м. „Джевизли бунар“ край гр. Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 1982, Плевен 1983, 86–87.

Симеонов 1984: С. Симеонов. Средновековно селище и крепост в м. „Джевизли бунар“ край гр. Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 1983, Смолян 1984, 153–154.

Симеонов 1985: С. Симеонов. Археологически открития и разкопки на селище и крепост край град Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 1984, Сливен 1985, 254–255.

Симеонов 1986: С. Симеонов. Средновековна крепост и външен град (Хоталич) край гр. Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 1985, Велико Търново 1986, 158–159.

Симеонов 1987: С. Симеонов. Средновековна крепост и външен град „Хоталич“ край Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 1986, Разград 1987, 204–205.

Симеонов 1988: С. Симеонов. Средновековна крепост Хоталич край град Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 1987, Благоевград 1988, 171–172.

Симеонов 1989: С. Симеонов. Средновековният град Хоталич край Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 1988, Кърджали 1989, 140–141.

Симеонов 1990: С. Симеонов. Средновековен град „Хоталич“ край Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 1989, Кюстендил 1990, 107–108.

Симеонов 1991: С. Симеонов. Средновековен град крепост „Хоталич“ край Севлиево. – Археологически открития и разкопки 1990, Ловеч 1991, 196–198.

Симеонов 1992: С. Симеонов. Некропол № 2 в средновековния град Хоталич край Севлиево. – Археологически открития и разкопки през 1991, София 1992, 126.

Симеонов 1994: С. Симеонов. Разкопки на Хоталич. – Археологически открития и разкопки през 1992–1993 г., Велико Търново 1994, 113–114.

Симеонов 2007: С. Симеонов. Хоталич. Средновековният град-крепост край Севлиево, 2007.

Тотев 1998: К. Тотев. Процесийни кръстове от Търново. – Известия на Историческия музей В. Търново, XIII, 1998, 261–280

Тотев 2002: К. Тотев. Константинополски процесийни кръстове от територията на Средновековна България. – Проблеми на изкуството, 2002, 3, 25 – 33

Тотев 2003: К. Тотев. Технология и украса на една група византийски литийни кръстове. – В: Плиска–Преслав, 9, Шумен, 2003, 275–292.

Bouras 1979: L. Bouras. The Cross of Adrianople: A silver processional cross of the Middle Byzantine period. Athens, 1979.

Cotsonis 1994: J. Cotsonis. Byzantine Figural Procesional Crosses., Washington, 1994.

Sandin 1995: K. Sandin. Aspects of the artisanship and possible liturgical use of the cross of Adrianople: Addressing problems of signification. – Литургия, архитектура и искусство византийского мира., I (Труды XVIII Международного конгресса византинистов, Москва, 8–15 августа 1991) и другие материалы, Санкт-Петербург, 1995, 59.

The Glory... 1997: The Glory of Byzantium, New York, 1997.

A PROCESSION CROSS FROM THE MEDIEVAL FORTRESS NEAR THE TOWN OF SEVLIEVO

K. Totev, N. Boteva

Summary

The subject of the present study is a procession cross, which was uncovered in the southern part of the apse in Church No 3 in the fortress near the town of Sevlievo. It was made of bronze, and afterwards the front surface was silver-plated. The upper vertical and the right horizontal arms are intact. The arms broaden toward the end and finish in two round serifs projecting sideways. There are openings drilled along the periphery of the lower part of the horizontal arm for hanging crosses or other pendants. The horizontal arm survived in the following dimensions 16,5 x 9 cm, and the vertical arm – 17,8 x 9 cm, however the reconstructed size of the cross is 26 x 39 cm, i.e. it belongs to the group of the Byzantine medium sized procession crosses.

Two Greek designating inscriptions to the already faded relief images of the medallions were carved at the end of the arms. The inscription on the vertical arm with the name of α Παν(τελεημων) is situated right above the footprint of the medallion. Similarly the name α Αλεξανδρος was carved in the upper part of the horizontal arm on both sides of the medallion.

The relief and the carved ornamentation of the cross were made, restored and supplemented in three stages, which can be accounted by the long time it was in use. At a point of time the cross must have been in possession of the church in whose apse it was found. In respect of the soldered relief ornamentation, made of semi-spherical and drop-like elements, the cross under examination exhibits features commonly found in a number of Byzantine procession crosses dating from 11th century. At the second stage the cross was embellished by carved ornamentation, depicting floral motives and inscriptions. During the last stage it was re-decorated with soldered ornamentation, which, however, differs from the original one.

One can only presume how the cross under examination found its way to the fortress of Sevlievo. It might have been donated, captured as a war trophy or relics from Byzantium or even from the capital city of Constantinople.

СТЕНОПИСИ ОТ НОВООТКРИТА ЦЪРКВА, ЮЖНО ОТ ВЕЛИКАТА ЛАВРА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Диана Косева

През 2007 г. в Западното подградие на столичната цитадела на хълма Царевец, или по-точно на 60 м южно от църквата „Св. 40 мъченици“, се откри неизвестен средновековен храм, стенописите от който са обект на изследване в настоящата разработка (Обр. 1–3). Става въпрос за парчета фрески, открити тук по археологически път, далеч преди идентифицирането на църковната постройка¹. Важно място заема стенописният материал, преди всичко от разкопките 2007–2010 г., който макар и фрагментиран е обработен, селектиран и интерпретиран. Наблюденията по отношение стиловият анализ на фреските предлагат възможност за изграждане, с известни уговорки, на една относителна датировка на живописата. В случая, това е от особено значение за църковната постройка, която според археолозите от екипа е превърната в баня, функционирала в следстоличния период на града (Тотев, Дерменджиев, Караилиев, 2008, 696–698, обр. 3; Дерменджиев 2011). Възможността да обработя и публикувам стенописния материал от новооткритата църква, дължа на ръководителя на разкопките Константин Тотев от НАИМ при БАН².

Интензивните археологически разкопки в старата столица Търново допринесоха за разкриването на значителен брой църкви, от които сравнително малко са тези, които имат запазени стенописи. Още по-редки са случаите, когато при проучване на храмовете, изчерпвайки пластове, археолозите попадат на фрагменти от фрескова украса. Именно тогава в различна степен се разширяват възможностите за попълване и рекон-

¹ През 1992 г., заедно с колегата С. Русев, бяхме поканени от археолога К. Тотев да обработим някои стенописни фрагменти на този обект.

² За това още веднъж благодаря на археолозите от екипа.

струиране на декоративния интериор, според количеството и състоянието на разкрития стенописен материал³.

Съществуват редица случаи за добросъвестно отношение и координирана работа между археолозите, работили в Търново, реставраторските екипи и дори включването в публикациите на изкуствоведи. Така например, през 1968 г. В. Вълков разкопава две църкви на хълма Царевец (Вълков 1992, 88–105, 135, 191). От външната страна на абсидите на църква №9 се откриват насипани на едно място голямо количество раздробени фрески (с части от лица, ръце, дрехи, драперии и пр.), датирани от Л. Мавродинова в началото на XIII в., които допълват стратиграфските наблюдения и периодизацията на комплекса (Мавродинова 1995, 45). Интересен е случаят и при другата църква с №12, където е локализирана двуслойна живопис от XIV в. Подобен е примерът и с новооткритите фрески в три варници и едно хоросаново бъркало, свързани с ремонта на църквата „Св. 40 мъченици“ в края на XIII и началото на XIV в.⁴ В други случаи обърнатата стратиграфия на някои обекти на хълма Царевец пречи да бъдат направени сериозни заключения по отношение датировката на фрагментираната стенописна декорация. Изненадващо интересен материал предложи новоразкритата църква №19 на хълма Трапезица, независимо че стените ѝ са с нищожна височина и само маркираха плана на храма. В нея бяха разкрити значително количество стенописни фрагменти, които позволиха да се придобие представа за живописната украса от три слоя, датирани от края на XII – началото на XIII в., около 60-те – 70-те години на XIII в. и към втората половина на XIV в.⁵

³ Когато фреските са раздробени на множество късове е трудно да бъдат групирани в отделни пана или да се намери тяхното място в конкретни части на църквата. Произходът на стенописите от ями, строителни бъркала или подравняващи насипи понякога позволява да се направят важни изводи за строителната хронология и стенописните слоеве, които са от особено значение за направата на цялостна периодизация. Разбира се всичко това зависи от професионалния опит и етика на ръководителя на разкопките, който в подобни случаи се налага да осигури специалисти за консервационно-реставрационна работа, съхраняване и експониране на запазената живопис, за което са необходими значителни средства и този процес обикновено се пренебрегва и не се осъществява.

⁴ В една от варниците се откриха над хиляда стенописни фрагмента, които са от първоначалната фрескова украса на църквата (1230 г.). Проучи се и отделна яма, пълна с фрагментирани стенописи. Върху тях се различават човешки лица и нимбове, цветни фонове, рамки, букви, а някои фрагменти са покрити със златен варак (Тотев, Дерменджиев 2005, 295).

⁵ Всъщност фреските от църква №19, се оказват изключително благодатен, а същевременно доста труден обект за разкриване, полева консервация и частично реконструиране на стенописната украса, която предостави възможности за

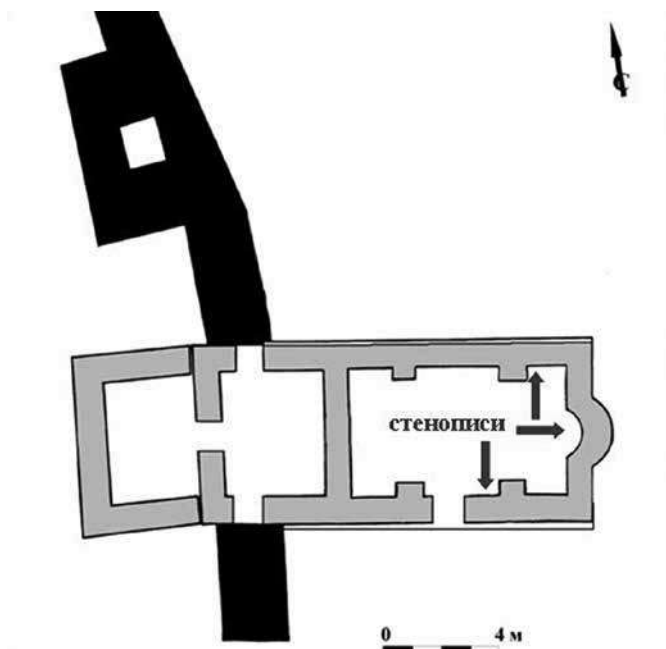
Обр. 1. Планова схема с местоположението на новоткритата църква.

Fig. 1. Plan of the location of the newly uncovered church

Проучвания

Провежданите със значителни прекъсвания разкопки на този обект, южно от църквата „Св. 40 мъченици“, в рамките на повече от 20 години и периодичното разкриване на части от фрескова декорация, изискват да направим кратък хронологически преглед на археологическите проучвания. Новите разкопки във външния, южен двор на манастира „Св. 40 мъченици“, ръководени от К.Тотев започват през юни 1992 г., с цел

периодизация и датировка на един почти изцяло разрушен храм (Косева 2011, 201–210, обр. VII–XXI).

Обр. 2. План на църквата с местата, където има запазени на място стенописни фрагменти.

Fig. 2. Plan of the church with locations of surviving mural fragments in situ

допроучване вътрешността на средновековна сграда, прилепнала до ранновизантийската крепостна стена, където са открити фрагменти от голяма портативна стеатитова икона с изображение на Христос на трон⁶. Възможностите за намиране и на други части от иконата донякъде провокират възобновяването на разкопките (Totev 1992, 130, fig. 12). Тогава са открити значително количество стенописни фрагменти, особено от вътрешната страна на крепостната стена (Тотев, Чокоев 1994, 105–106). В тази връзка бях извикана на обекта, заедно с колегата С. Русев от археолога-проучвател. Оказа се, че повечето фрагменти, бяха значително разтрошени. По наши наблюдения техният характер най-общо може да се свърже с декоративни фризове, украсявали страниците на прозорци, врати, ниши или друго малко пространство в интериора или екстериора на църковна сграда, каквато тогава все още не беше открита.

⁶ Откритите стенописи насочват първия проучвател, Ат. Попов отначало да допусне, че това е параклис, но впоследствие същият решава, че става дума за бойна кула (Попов 1985, 5–10, план на с. 6 и снимката на задната вътрешна корица).

През 1995–1996 г. разкопките тук продължават инцидентно, вследствие иманярски сондажи. Тогава археолозите откриват част от северната фасадна стена и западната междинна стена на сграда, западната част от която е стъпвала върху ранновизантийската крепостна стена (Тотев, Дерменджиев 2000, 263–273; Дерменджиев 2000–2001, 108–118). Отново са открити значителен брой стенописи, които все по-категорично подкрепят работната хипотеза, че става въпрос за църква или параклис. При едно от големите наводнения през м. февруари, 1999 г., когато р. Янтра залива църквата „Св. 40 мъченици“, профилът над крепостната стена се срутва, на мястото на откритата вече част от сграда. Тогава се разчистват два тухлени стълба и става неотложна необходимостта от извършване на редовни археологически разкопки по целия терен до оградата на асфалтовия път (Тотев, Дерменджиев, Александрова 2001, 128–129).

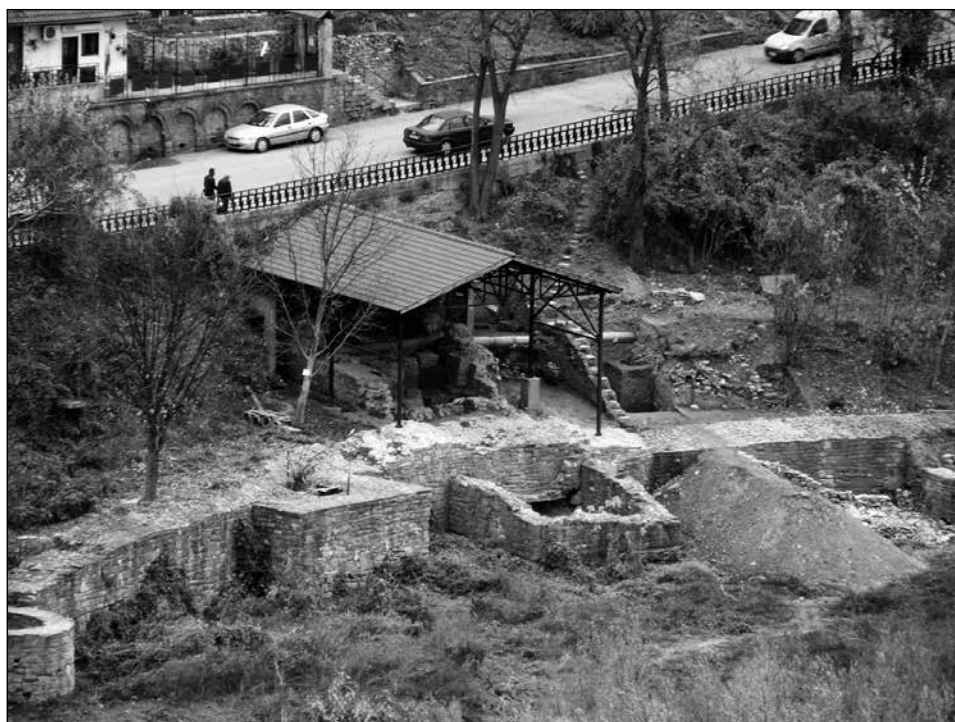
Провеждането на планирани разкопки в целия сектор се осъществява едва през 2007 г. Тогава почти изцяло се разкрива наосът на столична църква, изградена от ломени камъни и бял хоросан. Две двойки пиластри са носили арки, върху които е стъпвал полуцилиндричен свод. Формата и размерите на апсидата през този сезон не може да се уточни, тъй като източната стена, оставаща под асфалтовия път не беше укрепена. На южната, източната и северната стена се откриха фрагменти от цокълна живопис, които бяха консервирани на място и документирани. Стана ясно, че целият наос на църквата е бил стенописван, а фасадите му са били украсени с глазирани панички. Впоследствие стените на църквата са преизползвани при строежа на баня, която е имала три помещения: къпалня, разположена в очертанията на наоса, съблекалня на мястото на притвора и котелно помещение от юг, както и засводена галерия от север (Тотев, Дерменджиев, Караилюев 2008, 695–698).

През 2008 г. е изградено защитно покритие на обекта, а през 2009 г. разкопките отново продължават, като се изяснява цялостният план на църквата. Разкрива се североизточния вътрешен ъгъл на наоса, заедно с част от източната стена и цялата апсида на църквата. Тя е с ширина 1,65 м и дълбочина 0,70 м. Запазена е на височина до 3 м, над цокъла на основата на северната стена. Новооткритата църква е еднокорабна, едноабсидна, с притвор. Била е покрита с полуцилиндричен свод, носен от напречни арки. Дължината ѝ е 14,40 м (15 м с абсидата), а ширината – 6,30 м. Ширината на стените е 0,90 м, запазената им височина е около 2 м, а при абсидата достига 3 м. По-късно от запад е пристроен екзонартекс, с който общата дължина на църквата достига 19,20 м (Тотев, Дерменджиев, Караилюев 2010, 507–509, обр. 1, 2,3). През 2010 г. разкопките продължиха от юг, като се откриха нови фрагменти от керамопластична-

та и стенописна декорация. Откритите, макар и фрагментирани стенописи са свързани с декорацията на храма: образи на светци, архитектурен декор, цокълна украса, както и немалка група предмети на християнския култ, постъпили от старите и нови разкопки – фрагменти от портативни стеатитови икони, 2 железни процесийни кръста, стъклено кандило и части от поликанделабъл, показват украсата, някои детайли и аксесоари от интериора на църквата (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2011).

Разкриване на фреските – топография и статистика

Установеният, след разкопките, план на църквата позволи да се изработи топографски опис на откритите по различно време фрагменти в наоса, притвора, екзонартекса, от север и юг на храма, както и тези, намерени в хипокаустната система на къпалното отделение на банята. За това освен наблюденията и полевата работа през отделните сезони, когато бях ангажирана на обекта, използвах бележките от археологическите дневници и статистиката на откритите стенописи. Най-многобройни

Обр. 3. Общ изглед на църквата. (поглед от юг)

Fig. 3. Overall view of the church (from the south)

се оказват фрагментите, намерени във вътрешността на притвора, както и тези, локализирани пред северната и южната му страни, които обаче са и най-разтрошени. Става въпрос за материал (около 800 фрагмента), постъпил при разкопките, провеждани с прекъсвания, в периода от 1992–1999 г.

Съвсем конкретна е картината при последните разкопки (2007 г.), където в статистиката точно е отбелязано местонамирането на стенописните фрагменти: край северната стена на църквата, в пласта с хоросан и този от черно-кафява пръст; от хоросановия насип в североизточния ъгъл на храма; от хоросановия пласт между стената с тръбите и стълбчетата с № № 1 и 2 на хипокаустната система (близо 400 фрагмента).

При разкопките през 2009 г. са открити значително по-малко фрагменти, но с по-голяма площ (200 бр.). Те произхождат: от югозападния ъгъл на наоса; североизточният ъгъл на наоса; югоизточната част на наоса; източната страна на наоса.; от комина в североизточния ъгъл на банята; от абсидата; от югозападния ъгъл на банята; в хипокауста пред абсидата.

При проучванията през 2010 г. са открити много по-малък брой фрагментирани стенописи, до югоизточния ъгъл на наоса, в пласта от съвременен боклук (80–100 бр.).

Няколко стенописни фрагмента са запазени *in situ* в наоса. Два от тях се откриха на място върху северната и южна стени, затиснати от стените на банята и стълбовете на хипокаустната система. Те имат размери: 0,13 x 0,12 м и 0,13 x 0,33 м и представляват част от цокълната живопис с широка червена лента отдолу, а над нея бяло поле с пресичащи се сини линии. Съвсем малки фрагменти са се запазили и върху източната и на северната стена, точно до североизточния ъгъл на наоса. Явно той е бил изцяло стенописван.

В северната част на апсидата, също на място се откри друг фрагмент от стенопис – бяла хоризонтална ивица с по един сивочерен квадрат от двете ѝ страни, явно част от архиепископско облекло (полиставрион). Само това е запазено от фигурата на един от епископите, представени в първия регистър на абсидата, като част от голямата композиция „Поклонение на жертвата“ (Ил. 1). Под него трябва да се намира стенописен цокъл, който може би е запазен зад източната стена на банята. Въпреки, че откритите *in situ* фрески на този етап са малко, тези, намерени във вътрешността на наоса, под пода на банята и в притвора са значителен брой.

Все пак е важно да отбележим, че за да се допълни или реконструира по-цялостно стенописната декорация, особено в зоните на цокъла

и първия регистър, е необходимо демонтиране на значителни части от по-късната архитектура, т.е. кожуха на банята и части от хипокауста, което е осъществимо само при изпълнението на консервационен проект за едновременно експониране на църквата и банята⁷.

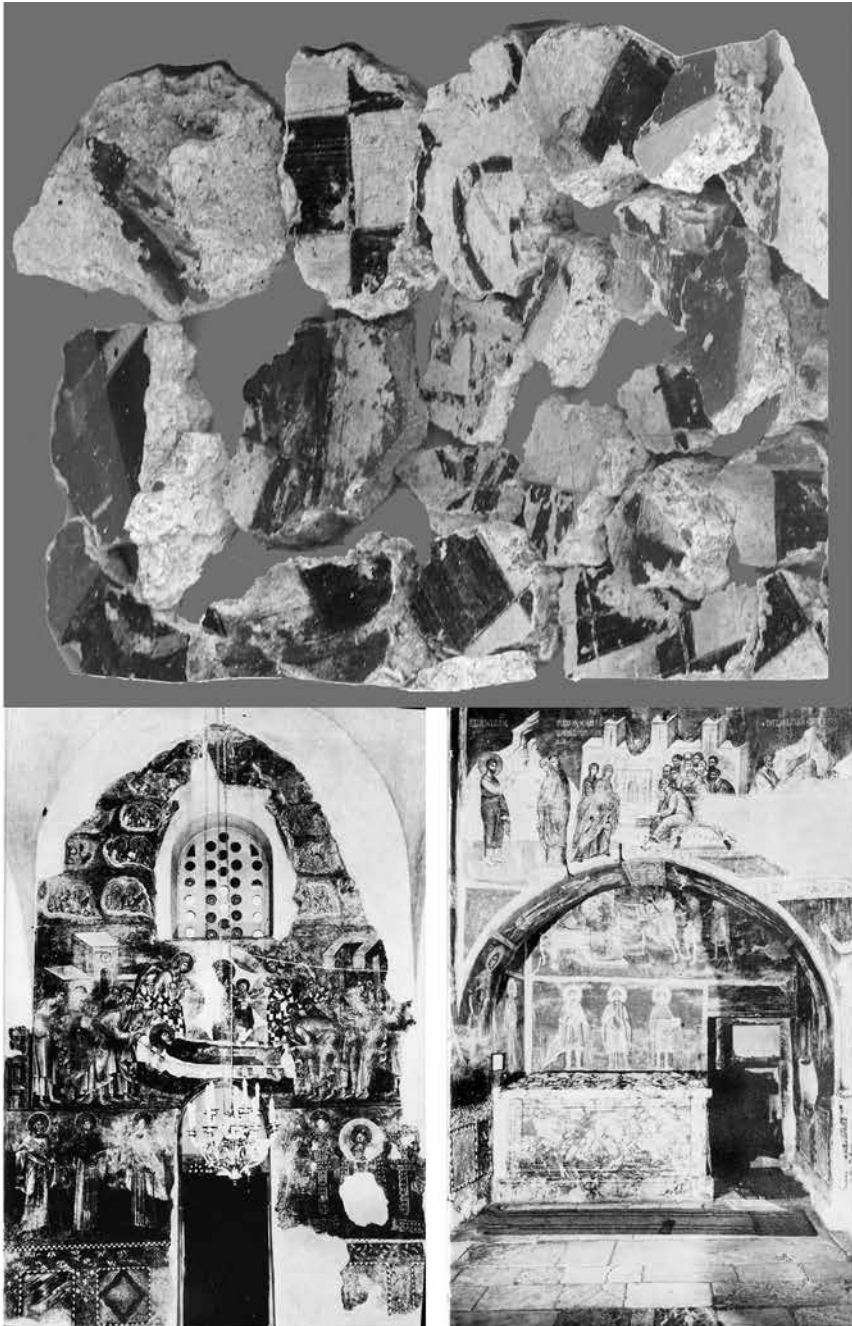
Полева обработка и идентификация

Новоразкритата църква в западното подножие на хълма Царевец предложи интересен материал, независимо че върху високите ѝ зидове на място са запазени малки участъци живопис, тъй като наосят на храма, по-късно е превърнат в баня. Въпреки това, археолозите разкриха значително количество стенописни фрагменти, които позволяват в известна степен да се придобие представа за живописната декорация.

Фрагментите се разкриваха на различни дълбочини в различни участъци в и около църквата. Парчетата с по-голяма площ се наложи да се укрепват на самия терен и впоследствие да се изваждат. Останалите се вдигнаха направо, като се изработи опис по отношение местоположение, дълбочина и допълнителни описания, съпроводени от подробна фотодокументация. При разкопките са открити общо 1500 фрагмента, от които са отделени и обработени около 400 бр. (Ил. 2). При тях живописната повърхност и страничните ломове от грунда са почистени и укрепени на място. Едва след това се направи внимателен оглед и опит за разпределяне на близки по колорит и сходни по изображения фрагменти, които се сортират по схемата на откриване, защото така има най-голяма вероятност да се съединят отделни части. В етапа на работния процес се установи, че живописиста е еднослойна, положена върху тънък мазилков грунд, над широка изравнителна мазилкова основа, запълнена с едро нарязана слама. Над хоросановата фугировка живописиста е нанесена направо върху тънкия мазилков грунд. Техниката на изпълнение на живописиста е темперна, а полагагането е смесено, основно – на мокра основа и доработвано на суха.

След направеното почистване и оглед, освен големите едноцветни фрагментите, които са явно от фонове, успяхме да сглобим и някои по-конкретни изображения. Най-много информация, за стила и за датировката носят образите на двама светци, които с доста усилия успяхме да

⁷ Всичко това е свързано с укрепване и подбиване чрез бетонови пилоти на асфалтовия път и тротоарната настилка, както това се осъществи от изток на апсидите на църквата „Св. 40 мъченици“. Едва тогава ще стане възможно да се покаже от изток абсидата на новооткритата църква, която в тази част е запазена на най-голяма височина (над 3 м).

Обр. 4. Фрагменти от декоративни фризове с ромбоидна и квадратна украса
Fig. 4. Fragments of decorating friezes with rhombic and square ornamentation

сглобим. Отделят се и няколко фрагмента, които представляват шахматна ромбоидна и квадратна чернобяла и цветна украса, която често се среща в декорацията на редица средновековни църкви. Представата за декоративния стил на стенописите се допълва от едър палметен и полупалметен орнамент. Различават се и група фрагменти, които представляват части от фасадите на сгради, детайли от дрехи и пр.

Анализ и датировка

В процеса на работа се установи, че храмът е имал един стенописен слой, от който са оцелели следи от цокълната живопис и регистрите по източната, северната и южната стени на наоса. Според откритите стенописи притворът вероятно също е бил стенописван, докато за екзонартекса е трудно да се правят предположения в тази посока⁸. Цокълната декорация е представена от двата фрагмента *in situ* върху северната и южна стени, затиснати от стените на банята и стълбовете на хипокаустната система. Те представляват широка червена лента, а над нея бяло поле с пресичащи се черни линии (Ил. 3).

Отделени са няколко фрагмента с шахматна чернобяла и цветна ромбоидна и квадратна украса, която често се среща в декорацията на редица средновековни църкви, главно като разграничителни фризове при цокълните пояси, или декоративни фризове, украсявали страниците на прозорци, врати, ниши или друго малко пространство в интериора или екстериора на църковна сграда (Обр. 4). Такава украса наблюдаваме в църквата „Св. Богородица“ в Печ от средата на XIII и края на XIV в., манастира Жича (двадесетте години на XIII в. и първите десетилетия на XIV в.) (Petković 1982, 24–28.; Суботић 1984, 32, ил. на с. 33). Фрагменти с подобна фасадна декорация, изпълнени върху хоросанова основа, са открити в църквата „Св. Димитър“ във В.Търново (Николова, Робов 2005, 52, обр. 73).

Идентификацията и конкретизацията на стенописните фрагменти от по-горните регистри със сцени и изображения на светци се оказа доста трудна. Големият брой натрошени стенописи и разнасянето им на различни места и дълбочини в ареала на църквата не позволи да се експериментира традиционният начин за подреждане и сглобяване на отделните фрагменти.

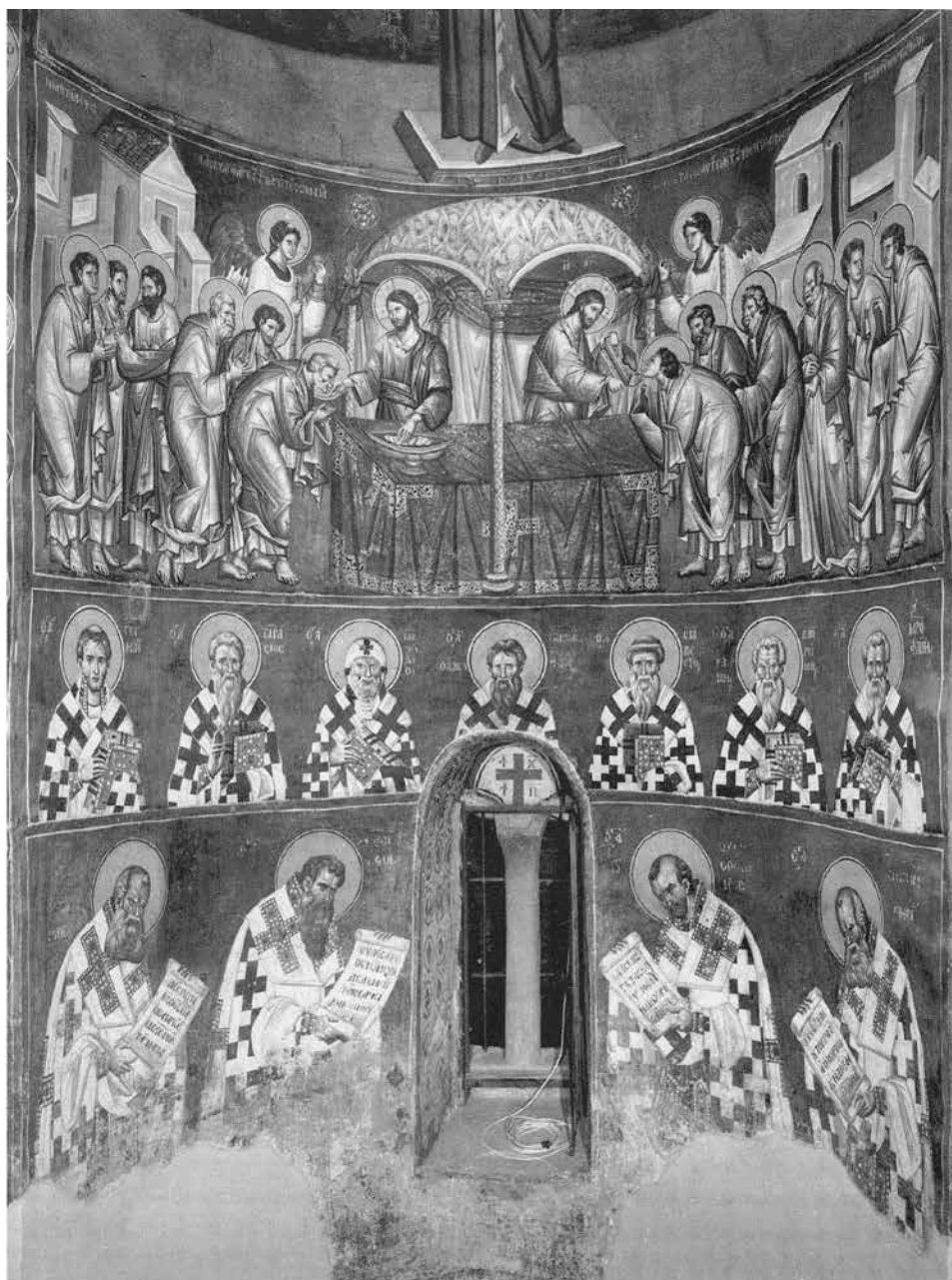
Специален интерес заслужава селектирана група фрагменти, от която успяхме да възстановим донякъде изображенията на двама светци.

⁸ Тук също са открити стенописни фрагменти, според полевите дневници на Ат. Попов за разкопките, проведени под негово ръководство в периода 1974 – 1985 г.

Единият от тях е възрастен мъж с дълга и гъста клиновидна брада и мустаци. Горната част на главата не е запазена, но възстановените зони се свързват чрез очертанието на нимба около главата. Оцелели са фрагменти от долната половина на образа с края на носа, устните и ухото, които показват, че лицето е почти фронтално, леко обърнато надясно. Тази, макар и много обща представа, може да свърже изображението с някой от отците литургисти, участвали в композицията „Поклонение на жертвата“, за която споменахме по-горе. Още по-вероятно е обаче изображението да е епископ, представен до пояс и ситуиран в по-горен регистър, някъде над тази композиция, тъй като положението на главата му е почти фронтално. Тази фронтална диспозиция прави трудно включването на фигурата във фризова композиция, където е подчертано обръщането на участниците към централното изображение, както е случаят с „Поклонение на жертвата“ (Поповић, Габелић, Цветковић, Поповић 2005, сл. 67, 68) (Ил. 4). Прави впечатление, че спускащите се кичури от брадата и мустациите са старателно очертани, моделирани с допълнителни цветове и широки свободни бели изсветлявания, типични за живописиста на късния XIV в. Формите и обемите са контурирани с мека кафява линия. Около главата е очертан широк охрОВОЖЪЛТ нимб, ограничен от кафява и бяла линии. В стилово отношение много близко е изображението на неизвестен светец върху стенописен фрагмент от Историческия музей в Ираклион от втората половина на XIV в. (Byzantine and Post-Byzantine Art 1986, 59–60, cat. no. 59) (Ил. 5).

Не са много откритите фрагменти от втория образ. Става въпрос за фронтално изображение на възрастен светец с не много дълга остра брада (Ил. 6). Различава се едното око, дясната част от челото, както и части от нимба около главата. Вижда се част от шията и дрехата при деколтето. Въпреки по-лошото физическо състояние на този образ (живописиста е останала почти изцяло на подложки) е очевидна стиловата близост на двете лица. При тази степен на запазеност, светецът трудно може да се идентифицира. Подложките са охрОВОЗЕЛЕНИ, преминаващи през охрОВА КАРНАЦИЯ до бели бликове. Моделировката е мека, без остри акценти на светлина и сянка. Не е без значение, че фрагментите от двата образа са открити пред абсидата, под висящия под на банята, т. е. в хипокаустната система и не е изключено те да са се озовали там при строителството на банята.

Отличават се група фрагменти, които представляват части от фасадите на сгради, изградени в розов и охрОВОКАФЪВ колорит (Ил. 7). Те са украсени с характерните за периода волутни орнаменти с отбелязани тесни прозорци и корнизи. На този архитектурен фон би могло да се е

Обр. 5. Разпределение на стенописите в апсидата на църквата „Св. Богородица Перивлептос“ („Св. Климент“) в Охрид, 1295 г.

Fig. 5. Layout of the murals in the apse of the Holy Mother of God Perivleptos (St. Clement) Church in Ohrid, 1295

развивала някоя от евангелските сцени, или сцена, свързана с Богородичния цикъл. Предвид локализирането на голяма част от тези фрагменти в източната част на наоса, изглежда по-вероятно обаче, те да са от архитектурния декор, върху който се представя композицията „Причастие на апостолите“, която също може да бъде разположена в абсидата, над сцената „Поклонение на жертвата“ (Gerstel 1999, 37–67). За това под-сказва и факта, че в разглеждания случай абсидата е запазена на голяма височина (Обр. 5). Специален интерес предизвиква един фрагмент, който не с абсолютна сигурност, но все пак би могъл да се идентифицира като част от ръка, която държи макет на сграда, т.е. това да е част от ктиторско изображение (Ил. 8). На друг фрагмент също е запазено изображение на ръка, пръстите на която придържат дипло от облеклото на представения (Ил. 9).

Откроява се и група фрагменти, които позволяват по-цялостна представа за декоративния стил на стенописната украса. Става дума за палметен и полупалметен орнамент, който е украсявал корниз, пиластър или друг архитектурен елемент от интериора на храма (Ил. 10). Наблюдаваме също няколко части от архангелски крила, с характерната за тях украса, както и многобройни фрагменти с части от дрехи, епитрахили, златосърмени кантове, подвързии на книги и пр. (Ил. 11–13). Диплите по дрехите са със строго геометрични очертания, изградени чрез градация от тъмни, почти черни линии на сенките през постепенно нюансирани към най-светлите участъци.

Не е малък броят на стенописните фрагменти, върху които живопис-та е изтрита и почти напълно обезличена. Преди всичко се различават рамки и фонове, или просто остатъци от цветни подложки. Живопис-та се характеризира с плътен и ярък колорит и прецизно, линейно очертаване на форми и украса.

Наличието на фрагменти от ниските и високите зони на стенопис-ната декорация показва, че нейното събаряне е станало едновременно и най-вероятно е свързано с последвалото преустройство на църквата в баня.

Откритите, макар и фрагментарни, стенописи, свързани с деко-рацията на разкритата църква: образи на светци, архитектурен декор, цокълна украса, както и не малка група предмети на християнския култ, постъпили при разкопките, показват както някои страни от стенописната декорация, така и различни детайли от интериора и мебелировката на църквата. Както вече установихме, откритите стенописните фрагмен-ти, изглежда преди всичко са свързани с украсата на източната стена на църквата, тъй като тя е запазена и в най-голяма височина като архитек-

тура, а освен това остава и най-незасегнатата част от по-късните преустройства, свързани с изграждането на банята.

На този етап от проучванията, наблюденията от стиловия анализ на запазените фрески, не без известни уговорки, подсказват, че живописата на църквата е най-правилно да се датира във втората половина на XIV в. Разбира се разкриването на затиснатите фрески от стените на банята би могла да доуточни или коригира предложената тук датировка.

ЛИТЕРАТУРА

Вълв 1992: В. Вълв Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец (1966–1969 г.) – В: Царевград Търнов. т. 5, С., 1992.

Дерменджиев 2000–2001: Е. Дерменджиев. Към фортификацията на ранновизантийското укрепление край р. Янтра във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново, XV–XVI, 2000–2001, 108–118.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Новооткрита баня, южно от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. д-р арх. Стефан Бояджиев. 2011 (под печат).

Косева 2011: Д. Косева. Църква № 19. Стенописи. – Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север, т. I, В.Търново, 2011, 201–210.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. В. Търново, 2005.

Попов 1985: Ат. Попов. Асеновци и „Новият град“ в Търново.– Векове, 4, 1985, 5–10.

Поповић, Габелић, Цветковић, Поповић 1984: М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић. Църква светог Николе у Станиченъу. Београд, 2005.

Суботић 1984: Г. Суботић. Манастир Жича. Београд, 1984.

Тотев, Чокоев 1994: К. Тотев, Ив. Чокоев. Разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“. – Археологически открития и разкопки през 1992–1993, В. Търново, 1994, 105–106.

Тотев, Дерменджиев, Александрова 2001: К. Тотев, Е. Дерменджиев, С. Александрова. Разкопки в южния сектор на манастира Великата лавра в гр. В. Търново. – Археологически открития и разкопки през 1999–2000, С., 2001, 128–129.

Тотев, Дерменджиев 2001: К. Тотев, Е. Дерменджиев. За датировката на крепостните стени край р. Янтра във Велико Търново. – Известия на Националния исторически музей, XI, 2000, 263–273.

- Тотев, Дерменджиев 2005:** К. Тотев, Е. Дерменджиев. Разкопки на обект „Некропол-централна част на северния двор на църквата „Св. 40 мъченици“ във В.Търново. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. С., 2005, 295–296.
- Тотев, Дерменджиев, Караишев 2008:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ – Южен двор“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2007 г., С., 2008, 696–698.
- Тотев, Дерменджиев, Караишев 2010:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня“, южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009, С., 2010, 507–509.
- Тотев, Дерменджиев, Караишев 2011:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня“, южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2010, С., 2011 (под печат).
- Byzantine and Post-Byzantine Art 1986:** Byzantine and Post-Byzantine Art. Athens, 1986.
- Gerstel 1999:** S. Gerstel. Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary. Washington, Seattle and London, 1999.
- Petkovic 1982:** S. Petkovic. Le Patriarcat de Pec. Beograd, 1982.
- Totev 1992:** K. Totev. Icones et croix de steatite de Tarnovo (Tarnovgrad). – Cahiers Archeologiques, 40, 1992, 123–138.

MURALS FROM THE NEWLY DISCOVERED CHURCH TO THE
SOUTH OF THE GREAT LAVRA MONASTERY OF THE HOLY
FORTY MARTYRS IN VELIKO TARNOVO

Diana Kosseva

Summary

In the western suburb of the capital city citadel on the hill of Tsarevets, to be more precise at 60 km south of the Holy Forty Martyrs Church, an unknown medieval temple was uncovered. The mural paintings, uncovered during the 2007–2010 excavations, have been in the focus of investigation; though fragmented these have been handled, selected and interpreted. The fragments were located at various depths in various sections inside and outside the church. Some parts have survived *in situ* in the north, south and east walls of the naos [cella] of the church. The conclusions in the stylistic analysis of the murals provide grounds, within certain limits, to relatively date murals. In this particular case this is of paramount importance for the church building, which, according to the archeologists, has been converted into baths used during the post-capital period of the city.

The uncovered murals, though fragmented, in relation to the decoration of the church, are quite diverse: images of saints, architectural ornamentation, socle decoration; and it seems that most of them have to do with the ornamentation of the east wall of the church, as its remains survived at a biggest height; moreover this is the part least affected by the later reconstructions.

The present stage of investigation and the stylistic analysis of the surviving murals, not without certain reservations, provide grounds to assume that it is most appropriate to date the church murals to the second half of 14th century.

ВАРНЕНСКИТЕ МИТРОПОЛИТИ ПРЕЗ XIV ВЕК

Валентин Плетньов

След средата на XI в. Диоцезът на Доростолската митрополия обхващала териториите между Дунав, Стара планина и Черно море, или общо взето цялата тема Паристрион, и несъмнено е включвал и района на Варна (Божилев 2004, 137–138). Едновременно с това няма данни укрепеният по същото време град Варна (Плетньов 2008, 238) да е седалище на епископ. Само се предполага, че е един от петимата епископи към митрополита на Доростол, споменати от Нил Доксопатър (1142–1143). От писмата на доростолския митрополит Лъв Хрисианит (интронизиран през 1145 г.) е ясно само, че в епархията има духовници, „подчинени и намиращи се на едно ниво“ с митрополита. В случая, въз основа на споменаването на епископа на Аксиополис (Черна вода), преместен в Абидос, се прави изводът, че към митрополията е имало неизвестен брой епископи суфрагани (Божилев 2004, 140, бел. 51; Атанасов 2007, 259). Отново не е ясно дали един от тях е бил епископът на Варна. Всъщност няма никакви основания за твърдението, че до XIII в. Варна е седалище на висш архиепископ. Несъмнено е обаче, че до тогава територията на града продължава да е в границите на Доростолската епархия, която е извън Охридската архиепископия, и е част от диоцеза на Константинополската патриаршия.

След въстанието на Асеновци през 1185 г. отново няма сведения за положението на Варна в църковно отношение. Реално няма причини епархийската принадлежност на града към Доростолската митрополия и съответно Константинополската патриаршия да се е променила. Според някои изследователи обаче, след присъединяването на Варна към Второто българско царство (по-скоро унищожаването на града от цар Калоян на 24 март (Велика събота) 1201 г., били извършени радикални промени в църковното управление на варненската епархия по подобие на епархиите в Македония. Тогава Варненската (?) и Дръстърската митрополии преминали към Търновската архиепископия (Гюзелев 2004, 355). Мисля, че в случая цар Калоян трудно е можел да процедира по същия начин с „предстоятелят на Варненската митрополия“, защото няма ни-

какви данни по това време да има подобна митрополия. Също толкова необосновано е и мнението, че византийският църковен предстоятел във Варна е отстранен, а епархията била присъединена към митрополита на Велики Преслав (Кузев 1980, 81–83; Николова 1997, 236–238). Няма никакви данни и е много съмнително Преслав да е център на митрополия още от края на XII в. Вероятно по това време епархията на старата столица е все още част от обширната Дръстърска митрополия. Г. Атанасов правилно посочва, че Дръстърската, както и някои епархии южно от Стара планина – Филипопол, Берое и Месемврия, въпреки че са във владение на Асеневици, остават в диоцеза на Константинопол (Атанасов 2007, 323). Следователно и районът на Варна, без да е известно дали е учредена епископия, продължава да е част от диоцеза на Вселенската патриаршия. Преславски митрополит е ръкоположен, но вероятно едва след въздигането на архиепископ Василий в примас през 1203/4 г. Възможно е това да е станало и година преди това при разговорите на цар Калоян с патриарх Йоан Каматир, който предлага на царя патриаршески статут на Българската църква (Ников 1921, 54; Николова 1997, 198).

Предположението, че територията на Варна била включена към епархията на Велики Преслав в началото на XIII в. и поради това неин предстоятел още оттогава не фигурира в „Синодика на Българската църква“, също не е подкрепено с факти. Там няма отбелязана Варненска митрополия през XIII в., защото по това време не е имала подобен статут, дори, както споменах, няма данни да е епископия. Византийски списък на епархиите към Константинопол от началото на XIII в. недвусмислено потвърждава факта, че по това време Дръстър, Месемврия, Анхиало, Филипопол, Берое и др. са част от неговия диоцез, въпреки че са в границите на България (Гюзелев 2004, 356; Атанасов 2007, 324, бел. 26). Вероятно районът на Варна, а не неизвестно кога създадената епископия, влиза в диоцеза на Търновската патриаршия заедно с цялата Дръстърска митрополия едва след събора в Лампсак през 1235 г. Последната за дълго остава в диоцеза на Търновската патриаршия, въпреки сведенията от епархийските списъци на Константинопол от края на XIII и първата половина на XIV в. Те обаче със сигурност отразяват ситуацията от предходните столетия. Това е видно от списъците, съставяни при управлението на император Андроник III (1328–1341), където все още липсват сведения за наличието на Варненска митрополия (Атанасов 2007, 327–328, бел. 42), въпреки че преди възцаряването на Андроник III нейният митрополит вече присъства на Синода в Цариград.

За пръв път митрополит на Варна се споменава в едно разследване на Константинополската патриаршия от 30 май 1325 г. по обвинението

на йеродякон Симеон в богомилска ерес. Там сред „светейшите архиепери“ присъстващи на Синода е отбелязан и „Методий, Варненски и Карвунски, ипертим“ (Гюзелев 1994, 218), а не Малахий, както счита Ал. Кузев, който всъщност е Митимнийски митрополит (Кузев 1981, 280). Косвено сведение, че вероятно Варненската митрополия се обособява с пръв митрополит Методий е факта, че неин председател, за разлика от Вичинската епархия, отсъства от решението на Синода през 1318 г., когато се решава спора между митрополитите на Согдея и Готия. Варна няма и сред митрополиите, от които се изисква финансова подкрепа за Патриаршията през 1324 г. (Гюзелев 1994, 134). Малка е възможността обособяването на Варненската митрополия да се свърже с отделянето и преминаването на градовете на юг от Стара планина към Константинопол (Гюзелев 1970, 31), защото градът е в границите на Второто българско царство от повече от сто години и е негово главно пристанище.

Вероятно предпоставка за учредяването на Варненска митрополия е обстоятелството, че неизвестно точно от кога, но преди 1321 г., Варна и околните крепости са патриаршески владения. Като такива те са споменати и по-късно – през 1370 г. Отбелязани са в един спорен регистър (Атанасов 2009, 68–69) на Вселенската патриаршия, както и по-късно ръху гърба на документ от 1325 г. (Гюзелев 1994, 138–140; Тютюнджиев 2002, 561). Кога са обособени тези „патриаршеските крепости“ и каква територия обхваща споменатата в документа „област на Варна“ е трудно да се отговори, но вероятно тя включва Карвунската хора. По-вероятно е обаче митрополията да е обхващала само някои крайбрежни крепости, описани в един по-късен документ от 1369 г. Отделянето на „областта“ от Търновската патриаршия трябва да е станало след 1261 г., когато е възстановена Константинополската патриаршия (от 1204 до 1261 г. в Никея) и тя възвърнала традиционните си интереси към Черноморието. По това време Дунавската делта и териториите на север отпадат от българските граници под натиска на „Златната орда“ и особено през 70-те години на XIII в., когато в Делтата се обособява почти самостоятелното владение на темника Ногай. Положението още повече се влошава и поради засилената търговска експанзия на Генуа след Нимфейския договор (1261 г.), която в продължение на десетилетия се оказва един от решаващите фактори в търговията и политиката в региона. През 1272/3 г. вероятно се създава татаро-византийския съюз, скрепен с брака на Ногай и дъщерята на император Михаил VIII Палеолог (1259–1282) Ефросина Палеологина. Наскоро след това с т. нар. „присъединяване“ на Паристрионските острови към Константинопол се формира и Вичинската митрополия (Гюзелев 2004, 356; Атанасов 2009, 32–35). Константинополската патриаршия ве-

роятно се възползва от тежката ситуация в Българския Североизток, както и от невъзможността на Търново да контролира Черноморието и налага своята духовна власт в региона. Впрочем Вичинската митрополия е добър пример за ненамесата на българските владетели в духовното администриране на района от Константинополската патриаршия. Когато при цар Тодор Светослав (1300–1321) границите на България достигат далеч на север, Патриаршията безпроблемно ръкополага във Вичина свои митрополити (Гюзелев 2004, 361–362). Положението явно не се променя и при следващите български владетели. Явно принципът, формулиран от патриарх Фотий, използван в подкрепа на тезата за единство на светска и духовна власт (Атанасов 2007, 329): „Обичайно е църковните неща да се променят заедно с гражданските области и диоцези“, не е константа. „Обичайно е“, а не задължително.

Варненският митрополит Методий умира или напуска епархията наскоро след като е отбелязан като Варненски и Карвунски митрополит, защото през септември 1327 г., в разследване на Синода в Константинопол относно спор между митрополитите на Зъхна и Сяр, полага подписа си „Маркел Варненски, ипертим“ (Гюзелев 1994, 142; Плетньов 2008, 649), проедър на Христовол. Той обаче не е бил архиепископ и на Лопадиион, както отбелязва Г. Атанасов (Атанасов 2009, 168). Архиепископът на Лопадиион, споменат след Маркел всъщност присъства на заседанието. От митрополит Маркел насетне името Карвуна отпада от титулатурата на митрополитите на Варна.

Докога Маркел е начело на Варненската митрополия не е известно. След 1327 г. за период от 13 години няма данни варненски митрополит да е присъствал на заседания на Синода в Константинопол. Това обаче не означава, че епархията се отделя от Константинопол, а митрополита е „прогонен“. Това не се случва и с Вичинската митрополия, за чиито предстоятел няма данни да е присъствал на Синодите в Константинопол от 1285 (митрополит Теодор Вичински) до ръкополагането на митрополит Лука Вичински през зимата на 1303 г. (Гюзелев 2004, 361, Атанасов 2009, 31). Възниква въпросът към коя патриаршия преминава Варна, след като е отнета от Константинополската, а я няма сред принадлежащите към Търново. Твърди се, че от 1327 г. Варна и Карвуна са отново в границите на Търновското царство, предадени „доброволно“ от деспот Страцимир (бащата на цар Иван Александър), на цар Михаил III Шишман в отговор на предоставената деспотската титла. След смъртта на Страцимир, неговата жена, известната деспотица на Карвуна Кераца-Петрица, спомената в писмото на папа Бенедикт XII от 1337 г., и „привлечените от нея към управлението на Карвуна роднини-терте-

ровци, Балик и братята му“ отделили отново Карвунската хора от Търново като апанаж. Те „възстановили“ и Варненската митрополия и този път „повторното разкриване на варненския епархийски престол“ има отношение към „еманципирането на Карвунското феодално княжество, олицетворявано от Балик и неговата фамилия“. За „репер“ се използва регистрирането на варненски митрополит на Синода в Константинопол през 1340 г. (Атанасов 2009, 78–83). Тогава Балик се отделя като самостоятелен владетел, приобщава Варна и съответно възстановява митрополията. Това обаче не става ясно от нито един документ. Напротив, от решение на Венецианския сенат от 19 юли 1343 г. е известно, че благородниците Николо Пизани и Лоренцо Фоскарини били оцетени общо с 5000 перпера, когато търгували „с Варненската област, подчинена на казания господин цар“ (т. е. Иван Александър). За друг подобен случай става дума и в решение на Сената от декември същата година (Петров, Гюзелев 1978, 243–244; Гюзелев 2004, 337). В документа много ясно се казва „царството България“, а не владенията на архонта Балик, примерно, както е споменат през 1346 г. Освен това през 1347 г. се провеждат преговорите между цар Иван Александър и Венецианската република и в резултат се подписва търговски договор, свързан и със създаването на венецианско консулство във Варна (Гюзелев 1981, 156 и сл.), един от владенията от царя градове, най-голямото пристанище на Загора. Следователно Варна е била и си остава в границите на Търновското царство, но епархията продължавала да е в диоцеза на Константинополската патриаршия, начело с митрополит Методий. Че черноморските градове са в нейния диоцез проличава и при предаването на Козяк и Емона на деспот Добротица през 1369 г. Въпреки, че са в разпореждане на цар Иван Александър, явно са били в епархията на митрополита на Месемврия и респективно Вселенската патриаршия.

В редица решения на Синода на Константинополската патриаршия от 1340 до май 1347 г. се споменава Варненски митрополит с името Методий. Той участва на някои от заседанията през 1341–1343 г. заедно с митрополита на Вичина Макарий, ръкоположен през 1337 г. Приема се, че това е същият митрополит Методий, споменат и през май 1325 г. (Гюзелев 2004, 357, бел. 14; 362, бел. 54). От представения по-горе документ е видно обаче, че през 1327 г. предстоятел на Варна е Маркел. Преди него Методий (условно I-ви), фиксиран в документа с първото споменаване на Варненската митрополия, явно управлява епархията до 1327 г. Смятам, че към края на 30-те години на XIV в. митрополитската катедра във Варна заема втори митрополит с това име, вероятно поел поста от Маркел. Трудно може да се приеме, въпреки, че не е невъзможно,

митрополит Методий I отново да поема управлението на епархията след смяната му преди 1327 г. Вероятно в документите от 1340 до 1347 става дума обаче за съвпадение на името, но по-скоро трябва да бъде Методий II, който заема неизвестно кога (от 1340 ?) поста след Маркел.

От 1347 до 1369 г. отново няма данни митрополит на Варна да присъства на заседанията на Синода в Константинопол. Това предизвиква различни тълкувания и се обвързва предимно с историята на Варна през тези период от повече от двадесет години. Подобна е ситуацията и от 1327 до 1340 г., когато на заседанията на Синода в Константинопол не присъства Варненски митрополит. Едва ли причина за това са влошените отношения на цар Михаил III Шишман и Андроник II Палеолог, въпреки брака на царя с Теодора, сестра на императора, до смъртта му през 1330 г. В същото време поне до 1337 г., Карвуна и района вероятно е във владение на майката на цар Иван Александър деспотица Петрица. Няма събитие, което да е наложило премахването на духовната власт на Константинополската патриаршия по Черноморието, северно от Стара планина. Освен това митрополията Вичина, дори при обособяването на Угровлахийската митрополия през 1359 г., е също към Константинополската патриаршия. Нищо не пречи митрополит Маркел да предстоятелства Варна до 1340 г., или малко преди това, но да не присъства на Синода или да не са запазени документи за това.

За новия двадесетгодишен период, без фиксирано присъствие на варненски митрополит на заседанията на Синода в Константинопол, В. Гюзелев предполага, че след 1347 г. Варненската епархия е останала вдовстваща и е дадена временно в управление на митрополита на Овеч (Гюзелев 2004, 357). Това обаче означава, че по неизвестни причини Варненската епархия се отделя от Константинополската и преминава към Търновската патриаршия. Какво е наложило това да стане при евентуалната смърт на митрополит Методий, а не е станало преди това, въпреки сигурната принадлежност на града в границите на Второто българско царство? Възниква въпросът, защо през 1369 г. тя е предадена за временно управление на митрополита на Месемврия, като в нейните граници преди това е включен и Овеч (Проват) (Гюзелев 1994, 192). За там има данни само за двама митрополити, като втория Лазар участва на събора в Търново през 1359/60 г. Това действие едва ли е „временно като мярка срещу действията на Търновската патриаршия“. Подобно нещо не се случва с нито една друга митрополия по Черноморието. По-скоро ситуацията е обратна. През 1369 г. деспот Добротица, който вероятно получава от цар Иван Александър Овеч, а малко по-късно с Варна и някои дру-

ги крепости, присъединява Овечката епархия (чиито граници не знаем) към Варненската митрополия, защото я е имало преди това.

Според Г. Атанасов от 1347 г. Варна е „отново(?) в границите на Търновското царство и Константинопол изтегля митрополита си“. Причина за това е „затъването на Добротица в междуособиците в Империята“ от 1346 г. насетне. По това време обаче архонт на Карвуна все още е Балик, а не по-малкия му брат Добротица, намесен пряко във византийската политика за близо 15 години. Засега не са известни никакви „документи от които да е видно, че след 1347 г. Варна отново попада под властта и прякото управление на българския цар Иван Александър“ (Атанасов 2007, 332, 339, бел. 69; Атанасов 2009, 163).

Според посочената теза и идеята, че църковното управление на района на Варна непременно трябва да служи за „репер“ при обособяването на Карвунското архонство, се получава доста странна ситуация. До 1322 г., с отпадането на династията на Тертеровците Варна е в границата на Търновското царство. От тогава до 1327 г., тя е в границата на Карвуна и във връзка с „принципа, формулиран от патриарх Фотий“ се обособява отделна от Търновската патриаршия митрополия към Константинопол (за две-три години). Тогава отново градът влиза в границите на Търново и остава без митрополит до 1340 г. През същата година Варна отново се отделя от Търново, попада във владение на Балик, който възстановява митрополията. Тя отново е закрыта през 1347 и градът се връща във владение на Търновското царство до 1369 г. А всъщност от посочените по-горе венециански документи е напълно ясно, че Варна винаги е била в границите на Търновското царство, негово главно пристанище, но в нея има Константинополски митрополит.

Напълно се пренебрегва възможността известният до 1347 г. варненски митрополит Методий просто да не е присъствал на заседанията на Синодите и то точно в разгара на чумната епидемия в Константинопол. Защо да не е управлявал епархията дълго и да е починал в началото на 1369 г.? Защо Варненският митрополит, по подобие на Дръстърските или Ловешките митрополити да не управлява епархията над 25 години? Там за 130 години се сменят по 6–8 митрополита. Може да се предположи, че преди Методий към тринадесет години начело на Варненската митрополия е и митрополит Маркел (1327–1340 ?). Но дори да приемем, че Варна остава вдовстваща през 1347 г., то тогава, защо по подобие на Дръстър, както преди столетие, към Търново не е присъединена направо цялата Варненската митрополия с ръкоположен от Търновския патриарх архиерей. Какво налага тя да бъде напълно закрыта по неизвестно какви политически причини и предадена към наскоро сформирания Овечка

митрополия. Тя, както споменах, за разлика от останалите описани в Добавката към Синодика митрополии има само двама предстоятели и то от средата на XIV в. – Теостирикт и Лазар (Петров, Гюзелев 1978, 321). Това показва, че Овечката митрополия е временно явление, създадена само за кратък период, повече по политически причини, за противодействие на гръцката духовна власт в Североизточна България (Андреев 1980, 281–282). Следователно е създадена в противовес на принадлежащата към Константинопол Варненска митрополия, защото другата близка митрополия в региона – Дръстърската (а и Преславската) е към Търново още от 1235 г.

Възниква и още един проблем. През 1360 г. деспот Добротица вече е начело на Карвунското деспотство, което започва своя възход с превземането на дунавското пристанище Килия и войната срещу Генуа. Деспотството се превръща в един от решаващите политически фактори в Черноморската политика. Добротица едва ли би допуснал владението му поне още 9 години да остане без свой митрополит, а да се е подчини в църковно отношение на Овеч или Дръстър, които са към Търновската патриаршия.

Положението се усложнява и като се има предвид, че след Лазар няма други упоменати митрополити на Овеч. Явно в края на 60-те години на XIV в. митрополията е закрыта. Това най-вероятно става заедно с присъединяването на територията на Овеч към Добруджанското деспотство и е отбелязано в документ на патриаршията от 1369 г. (Гюзелев 1994, 192). От текста, в който се казва „светейшата митрополия на Варна и нейните владения – Петрич, Проват, Галата, Кичево, Емона и Карвуна“ е ясно, че и до тогава съществува „светейша митрополия на Варна“, която си има съответните „владения“. Самата Варненска митрополия е предадена за кратко управление на митрополита на Месемврия и Анхиало до избирането на нов митрополит-титуляр на Варна. Правило е, че когато една митрополия остане вдовстваща, до избирането на титуляр, тя се предава в управление на друга близка митрополия. Напълно е възможно, по време бурните политически събития по Черноморието от 1366–1369 г., варненската епархия да е останала вдовстваща. Впрочем, факта, че Варна се противопоставя на Амадей VI Савойски през есента на 1366 г., не може да бъде „косвено свидетелство, че в града все още няма византийски митрополит“ (Атанасов 2009, 163). Едва ли наличието ме е свързано организирал с отбраната на града. Да не би Созопол, Месемврия и Анхиало, превзети от войските на графа на 20–21 октомври, четири дни преди да стигне до Варна (Гюзелев 2004, 230), да са били нападната и завладени, защото са имали предстоятели, подчинени на

Константинополския патриарх. По скоро това става, защото са в границите на Второто българско царство, срещу което е наказателния поход на зеления граф..

Вероятно варненския митрополит Методий (II-ри) умира и едва тогава Константинополската патриаршия предава Варненската митрополия за временно управление на месеврийския архиепиеей. Това трябва да е станало преди април 1369 г. По същия начин, вероятно поради смъртта на титулярите, Патриаршията дава за временно управление на Варненския митрополит Маркел (или обратно) митрополията Христупол (1327 г), на Пигийския – вдовстващата митрополия на Созопол (1354 г.), на Месемврийския – вдовстващата архиепископия на Анхиало (1369 г.) и едновременно с това и на овдовялата Варна, на Созополския – Родос (1372 г.) (Гюзелев 1994, 142, 197; Атанасов 2009, 168). За Варна вероятно се търси подходящ нов митрополит, предвид влошените българо-византийски отношения след похода на Амадей VI. Дори и тези влошени отношения не премахват Константинополските епархии по Западното Черноморие. Това не става и преди това, по времето на цар Тодор Светослав (1301–1321), който владеейки териториите до устието на Днепър не присъединява епархията на Вичина към Търновската патриаршия. Същото се случва и в средата на XIV в., когато епархиите по Черноморието, южно от Стара планина, въпреки че често попадат във владение на цар Иван Александър, не са присъединени към диоцеза на Търново, макар че понякога митрополитите им са прогонвани. Видинския цар Иван Страцимир (1356–1396) се отделя от Търновската патриаршия едва през 1381 г. или над 20 години след възкачването на видинския престол (Гюзелев 1994, 206). Явно за териториите на Черноморието (а и не само за там) не важи често използваното за аргумент правило, формулирано от патриарх Фотий през XV в. – църковните неща да се променят с промяната на гражданските области. Защото административното управление се променя, но се запазва епархийската принадлежност и в случая липсват всякакви данни за „синхронни промени на държавните граници и църковните диоцези“ (Атанасов 2009, 76). Спазването на „обичая“ не може да обясни дори факта, че по Българското Черноморие северно от Стара планина има византийска духовна власт, а територията не е в границите на Византия, както не са и Влахия (Угровлахийски митрополит от 1359 г. е към Константинопол) и Видинското царство (от 1381 г.).

През 1369 г. Иван Александър дава във владение на Добротица освен обещаната преди това на Константинопол Варна и крепостите Козяк и Емона, които несъмнено са част от Търновското царство. Последните две са включени от деспота към епархията на Варненския митрополит,

което предизвиква по-късно недоволството на новоизбрания Месемврийски митрополит. Всъщност има известно объркване, защото Козяк липсва в списъка на „патриаршеските крепости“ към Варненската митрополия изготвен през 1369 г., а там е упомената само Емона. Козяк става известна от документа писан през юни 1372 г. Видно е, че цар Иван Александър е предоставил във владение на Добротица крепости, попадащи в границите на Търновското царство, но някои от които вече са били под юрисдикцията на Константинополската патриаршия, по специално в епархията на Месемврия. Следователно и преди това, подобно на Варна, те са били към Цариград, а не към близката митрополия на Овеч и съответно Търновската патриаршия например. Предоставянето на тези крепости с нищо не задължава деспот Добротица „в съответствие с традициите на Балканите и в духовно отношение“ да ги върне (?) в границите на Варненската митрополия (Атанасов 2009, 163). Те не са били към нея и преди това. Освен това според Г. Атанасов до 1369 г. тази митрополия е вече закрыта от двадесет и две години. В този случай, защо „реакцията“ на Константинополската патриаршия ще е незабавна, но пък да даде като добавка управлението на Варненската митрополия на митрополита на Месемврия и Анхиало. По скоро през ранната пролет на 1369 г. Варненската митрополия е останала вдовстваща, след смъртта на митрополит Методий (II-ри) и по правило е дадена за временно управление на най-близката митрополия към Константинопол. От решението на Синода в Константинопол, взето през април е видно, че и тогава е имало „светейша митрополия на Варна“ и съответните „нейни владения“ (Гюзелев 1994, 192). Крепостта Овеч вече е към нея, със закрыта (вероятно през същата година) от Търново митрополия. Тези „владения“ ги е имало преди Добротица да получи и крепостите Варна и Козяк, вероятно през септември 1369 г. През пролетта на следващата година Синода в Константинопол предложил кандидатури за митрополит на овдовялата Варненска епархия. Процедурата по избора е описана много точно в писмо на Константинополския патриарх, изпратено до духовенството в Анхиало от февруари 1400 г. Тогава свещениците от дълго (?) вдовстващата Анхиалска архиепископия предложили за архиерей йеромонаха Исидор. Било им обяснено обаче, че: „...не става така ръкополагането на архиереите – да съобща на патриарха и става... А според законите става така: патриарха съобщава на архиереите, че дадена църква е вдовстваща и следва там да се ръкоположи епископ; седнете и гласувайте, но не им се посочва едно определено лице, а те... като избират три лица, съобщават писмено за това на патриарха, а той от трите лица избира едно, което поиска и го ръкополага...“ (Гюзелев 1994, 237). Затова на заседанието

на Синода от 12 май 1370 г. в приембюла на протокола с решенията е споменат „кандидат за Варна“, а после в заседанието участват митрополитите на Никея, Бруса, Халкадон и преди това „епископ на Варна“ (Гюзелев 2004, 357; Атанасов 2009, 165, 176, бел. 16). Новоизбраният титуляр за Варна „кандидатства“ за това място (един от тримата предложени за поста), защото митрополията я има и защото е била вдовстваща, дадена за временно управление на Месемврийския митрополит. Никъде в документите не става дума за възстановяване на закрыта преди това митрополия. Вероятно този новоизбран „епископ“ е известния варненски митрополит Алексей, който надали първоначално е бил „епископ-суфрагант на Месемврийския митрополит“, както приема Г. Атанасов (Атанасов 2009, 164).

При управлението на митрополит Алексей епархията на Варненската митрополия достигнала най-големия си териториален обхват. Освен крепостите описани през 1369 г. в един списък от юли 1370 г. на два пъти са изброени „патриаршески крепости“ и после „принадлежащи към Варна“ – Карнава, Кранея, Келия и Ликостомион, Геранея, Дристра (във втория Тристреа) и Калиакра (Гюзелев 1994, 194). След това с писмо-разпореждане на Патриарха в Константинопол от 24 юли 1370 г. са посочени същите „патриаршеските крепости“ – Калиакра, Тристрия, Карнава, Кранея и Герания, върху които на варненския митрополит се възлагали екзархийски права. Реално митрополията вече обхващала почти цялата територия на днешна Добруджа, Източна Стара планина, Черноморското крайбрежие северно от нос Емине до река Дунав, а още преди април 1369 г. към нея била включена и епархията (или само града) на закрытата Овечка митрополия (това е още едно свидетелство за съществуване на Варненска митрополия преди избора на митрополит Алексей през май 1370 г.). Вероятно това са и тогавашните граници на Добруджанското княжество. На Варненският митрополит Алексей за известно време била подчинена и най-старата християнска епархия в Мизия, тази на Дръстър. Вероятно поради факта, че Варненския митрополит не е титуляр на Дръстърската митрополия, му било забранено да се възкачва на тамошния свети синтрон, като митрополита на Пиги, преместен в Созопол през 1354 г., а по-късно на патриарх Йеремя с предаването му за управление на Търновска патриаршия през август 1394 г. (Гюзелев 1994, 176, 227).

През април 1372 г. в заседание на Синода в Константинопол с „участието на Ефеския, Хераклеийския и Вризкия митрополит“, но „притежавайки мнение на Созополския, Яницкия и Варненския“ митрополит (явно не участват, а дават писмено мнение), патриархът преместил архи-

епископа на Маронея в овдовялата Месемврийска митрополия, „лишена от истински йерарх“ (Гюзелев 1994, 199). Тя била „прекарвала дълго време във вдовство“ (дълго? – явно година) или неизвестно от кога след април 1369 г., когато Варненската митрополия е предадена за временно управление на Месемврия. Наскоро след поемането на епархията на Месемврия, новият митрополит Антоний, проедър и на Анхиало, поискал да му се върнат крепостите Емона и Козяк, придобити от деспот Добротица през 1369–1370 г. През юни 1372 г. със синодално решение и със съгласието на Варненския митрополит, присъстващ вече на Синода, те били върнати на Месемврийската митрополия (Гюзелев 1994, 197). В случая едва ли това е свързано с включването на двете крепости към деспотата Загора на Михаил Палеолог през 1369 г. (Атанасов 2009, 169), защото точно тогава те били отстъпени от цар Иван Александър на Добротица. Връщането на тези крепости не е свързано и със смъртта на Добротица, както смята Г. Атанасов (Атанасов 2007, 334), защото деспота умира чак през 1385 г. Митрополит Алексей останал в Константинопол и през август 1372 г. когато подписал синодално решение за въздигане на игумена на атонския манастир Кутлумуш Харитон за митрополит на Угровлахия (Атанасов 2009, 170).

През 1373 г. Варненския митрополит Алексей бил изпратен от Константинополския патриарх с делегация да реши спора, възникнал между митрополитите на Патра и Метон в Пелопонес (Гюзелев 2004, 358). След това неговото име не се среща в решенията на Синода. Името му е вписано в решение от септември 1379 г. срещу изпълнението на игуменски функции на митрополита на Никея Маркел (Атанасов 2009, 170). Така за 6 години отново няма данни за присъствие на Варненски митрополит на заседания в Синода, но митрополията едва ли е била отново закрыта. Направен е опит това отсъствие на митрополита на Варна отново да се свърже с политически причини – влошаване отношенията на Добротица с Византия поради убийството на деспот Михаил Палеолог през 1376 г., въпреки, че той пряко не е намесен. Предполага се и конфликт с патриарх Макарий (1376–1379) (Гюзелев 1994, 280, 58 бел. 2; Атанасов 2009, 170–171). И двете събития обаче не обясняват, защо Алексей го няма на Синода още от 1374 г. А ако просто не бил викан за участие? Сигурно е, че през юни 1380 г. митрополит Алексей отново е в Константинопол, където подписал синодално решение свързано с въздигането на митрополита на Адрианопол и се осъжда споменатия по-горе митрополит на Никея (Гюзелев 2004, 358; Атанасов 2009, 170). Поради неизвестни обстоятелства, надали свързани с политически причини, вероятно през лятото-есента на 1380 г., Алексей трябва да е бил свален от митропо-

литството във Варна, защото тогава епископ Матей е въздигнат в сан митрополит и му е предоставено временното управление на Керница, Созопол и Варна (Атанасов 2007, 332). Твърде съмнително изглежда мнението за покровителството над Алексей от страна на новия патриарх Нил Керамевс (1380–1388) (Гюзелев 1994, 280, № 58, бел. 1), с чието интронизиране се свързва връщането на Алексей на Синода. Всъщност наскоро след интронизирането на патриарх Нил Алексей вече не е митрополит на Варна. Причина за отстраняването на Алексей надали е и нарушаването на църковното правило за недопускатнето на отсъствието на архиерей от епархията му за повече от дванадесет месеца (Атанасов 2009, 171). Според синодалните документи Варненският митрополит отсъства от епархията на два пъти от юни 1372 до есента на 1373 и от септември 1379 до юни 1380 г. (което не означава, че междувременно не се е връщал във Варна).

Така или иначе, през март 1381 г. от разпореждането, подписано от патриарх Нил, научаваме, че неизвестно поради какви причини, Алексей е напуснал епархията си, въпреки, че бил „мъж достоен и по доблест и по съзнание и по опит в църковните дела...“, но лишен преди години от своята църква“ (Гюзелев 1994, 203; Гюзелев 2004, 358; Атанасов 2009). Обръщам внимание, че тук отново се сблъскваме с твърде неопределеното време „преди години“. По подобен начин е определено и споменатото по-горе „дълго вдовство“ на Месемврийската епархия, като в случая явно става дума само за една година. Със синодално решение на Константинополската патриаршия и с разпореждане на Вселенския патриарх Нил от март 1381 г. Алексей оглавил митрополията на Никея. Назначение, което едва ли е било толкова престижно, както приема Г. Атанасов (Атанасов 2009, 170), защото градът действително е бил столица на Империята и патриаршеска резиденция от 1204 до 1261 г., но от тогава са минали сто и двадесет години. Освен това, епархията на Никея, поради това, че отдавна е в османски ръце, явно е носила твърде малко приходи, защото за допълнителни доходи Алексей получил до края на живота си и управлението на митрополията на Бруса. Това също едва ли е голямо преимущество, защото и Бруса е в ръцете на османците, дори за известно време е столица. Името на митрополит Алексей се среща за последно в синодално решение от 1389 г. където се подписал като „митрополит на Варна, сега на Никея“ (Атанасов 2009, 171). От тук също личи, че той се гордее с предстоятелството си във Варна, а не в Никея, поставена на второ място в титулатурата.

След 1381 г. в документите на Патриаршията за пореден път (сега за 9 години) не се среща името варненски митрополит. Дали и този факт

отново трябва да се тълкува като закриване на митрополията? Отново можем само да гадаем, защо в заседания на Синода в Константинопол не присъства митрополит на Варна. Възможно е обаче, след „лишаването“ на Алексий от неговата катедра, през 1381 г., на негово място да не е назначен нов митрополит. Алексий да е останал номинален митрополит и на Варна до смъртта на патриарх Нил (1388 г.). Поради това на следващата година той се подписва като „митрополит на Варна, сега на Никея“. Предполагам, че тъй като митрополитът не управлявал пряко варненската епархия, като негов заместник или представител през май 1385 г. върху решение на Патриаршията се е подписал някой си „Никита таха и протопоп на Варна“ (Гюзелев 2004, 358; Атанасов 2009, 172).

Вероятно новият митрополит на Варна Гаврил е бил интронизиран едва след смъртта на патриарх Нил (1388 г.), когато Алексий останал само митрополит на Никея („сега на Никея“). Митрополит Гаврил би могъл да заеме варненската катедра в края на 1388 или началото на 1389 г. На 15 февруари 1389 г. той положил подписа си върху синодално решение за изпращане на нови митрополити в Кипър и Русия. Вероятно това е митрополитът на Варна, чието име не е споменато, който участвал в две заседания на Синода през март същата година (Гюзелев 1994, 218; Гюзелев 2004, 359; Атанасов 2009, 173). Наскоро след това явно умира или е сменен, защото през април 1389 г. върху синодално решение за монасите в светогорския манастир Ватопед стои подписа на митрополита на Варна Рафаил (Гюзелев 2004, 359). Той взел участие в заседания на Синода и през юли същата година. Докога Рафаил е начело на варненската епархия не е известно. След него обаче за дълго не се споменава името на варненски митрополит (Атанасов 2009, 173).

По това време политическата ситуация на Балканите е изключително сложна. Голяма част от митрополитските центрове на Константинополската патриаршия са овладени от османците. Редица митрополитски катедри остават незаети без възможност да им бъде избран титуляр. Във връзка с това, през декември 1400 г. със синодално решение управлението и грижата за миряните във вдовстващите Черноморски митрополии е предоставено на митрополита на Хераклея Понтийска Теофан, които вече е екзарх на цяла Тракия и Македония. Това решение е потвърдено и с разпореждане на Патриарха от юли 1401 г. (Гюзелев 1994, 239, 249). Епархията на Варна остава в подчинение на Константинополската патриаршия, но без да са известни имената на митрополити и без тя да е споменавана до 1453 г., когато Варна отново е упомената като митрополия, подчинена на Константинопол. Според мен, сравнителното дългото, отсъствие на варненските митрополитите от заседанията на Синода

не означава, че самата митрополията е закривана периодично. Варна до 1369 г. е в границите на Търновското царство, но в църковно отношение е в разпореждане на Вселенския патриарх. Бегъл поглед върху документите на Константинополската патриаршия показва, че до 70-те години на XIV в. на заседанията, свиквани от патриарха, присъстват обикновено митрополити от близки епархии в Мала Азия и Тракия. Дори за някои решения (примерно през 1318 г.), засягащи „северните“ митрополии като Вичинска, Аланска, Зихийска и Готска, решенията на Синода се „изпращат“, без на него да присъстват митрополитите на съответните епархии. С турското настъпление в Мала Азия и на Балканите през втората половина на XIV в. все по-често на Синода присъстват митрополитите от Западното Черноморие, защото диоцеза на Цариград на Балканите все повече се стеснява. Когато се говори за „закриването на варненската митрополия“, защото на Синода няма данни да е присъствал неин представител, не се обръща внимание на факта, че и митрополитите на други епархии към Константинопол не се откриват в синодални решения през дълъг период от време. Например няколко десетилетия през XIV в. в заседания не взема участие митрополит на Месемврия. Това не обаче не означава в никакъв случай, че митрополията е закрита.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев 1980:** Й. Андреев. Средновековният Овеч през XIII–XIV в. – В: Средновековният български град. С., 1980.
- Атанасов 2007:** Г. Атанасов. Християнският Дорусторум-Дръстър. В. Търново, 2007.
- Атанасов 2009:** Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. В. Търново, 2009.
- Божилов 2004:** Ив. Божилов. Добруджа през ранното средновековие (VI – нач. XI в.). – В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004.
- Гюзелев 1970:** В. Гюзелев. Очерци върху историята на град Несебър в периода 1352–1453 г. – ГСУ ФИФ, LXIV, 3, 64.
- Гюзелев 1981:** В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981.
- Гюзелев 1994:** В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сборки. С., 1994.
- Гюзелев 2004:** В. Гюзелев. Добруджа от края на XII до XV век. – История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004.
- Кузев 1980:** Ал. Кузев. Развитие на градовете и създаването на нови епархии във второто българско царство. – В: Средновековният български град, 2. С., 1980.

Кузев 1981: Ал. Кузев. Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981.

Ников 1921: П. Ников. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската държава. – СпБАН, 20, 1921.

Николова 1997: Б. Николова. Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV в.). С., 1997.

Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България, 2. С., 1978.

Плетньов 2008: В. Плетньов. Има ли връзка между учредяването на варненската митрополия и Карвунското архонтство. – В: *Studia Arhaeologica Universitatis Serdicensis*, V, 2008. *Stephanos Arhaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova*. София.

Плетньов 2008: В. Плетньов. Изграждането на Варненската крепост и Варненската митрополия (XII–XIV в.). – В: Християнската култура в средновековна България. Материали от националната научна конференция по случай 1100 годишнината от смъртта на св. княз Борис Михаил. В. Търново, 2008.

Тютюнджиев 2002: Ив. Тютюнджиев. Екзархии на Цариградската патриаршия в българските земи през XIV–XIX в. – В: Търновска книжовна школа, 7, В. Търново, 2002.

VARNA METROPOLIS BISHOPS DURING 14th C.

Valentin Pletnyov

Summary

The article traces the establishment and development of Varna diocese. Certain arguable points of its existence have been examined, as well as the periods of governance and the deeds of the well known Varna bishops from 14th c. The paper refutes the idea that Varna over several decades was handed from the Bulgarian Tsars to the rulers of Dobrudja. This took place only in 1369. The thesis that over several decades Varna diocese kept changing belonging between the Tarnovo and Constantinople Patriarchates is also found to be unacceptable. According to G. Atanassov up to 1322 Varna was within the territory of the Bulgarian Kingdom. From then until 1327 it was under the rule of the Karvuna archon and therefore a diocese, independent from Tarnovo Patriarchate, was established and it belonged (for two or three years) to Constantinople. Afterwards the town was again incorporated into the territory of Tarnovo and was without a metropolitan bishop until 1340. During the same year Varna diocese was again separated from Tarnovo, fell under the rule of Balik, who restored the metropolitan bishoprics. It was closed again in 1347 and the town was part of the territory of the Tarnovo Kingdom until 1369. Actually certain Venetian documents make it absolutely clear that Varna has always been within the territory of the Tarnovo Kingdom, being its main port, but it had a bishop from Constantinople, similar to the church centres along the Black sea coast.

In fact Varna diocese as early as the establishment of the bishop's residence in the early 20's of 14th century was part of the territory of the Constantinople Patriarchate. Well known are the names and the deeds of most of the bishops (Methodius, Markel, Methodius II, Alexios, Gabriel and Raphael), in office for sure from 1325 to 1389. After this year no names of metropolitan bishops are known and there is no information about the activity of the metropolis itself till 1453, when Varna was again mentioned as a diocese subordinated to the Patriarch in Constantinople.

ПО ВЪПРОСА ЗА КАТОЛИЧЕСКОТО ХРАМОВО СТРОИТЕЛСТВО И АРХИТЕКТУРА НА ТЕРИТОРИЯТА НА ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ ОТ КРАЯ НА XVI–XVII ВЕК

Хитко Вачев

В началото на XV в. Търновската патриаршия е понижена в ранг на митрополия в състава на Цариградската патриаршия. Изследванията сочат, че това не е еднократен акт, санкциониран с някакъв документ, а процес, в който по всяка вероятност липсват драстични действия и агресивно налагане на решения (Тютюнджиев 2007, 28–30). В състава на Вселенската патриаршия Търновската катедра е най-голямата и значима митрополия. От гледна точка на балканските мащаби тя има огромен църковен диоцез простиращ своите териториално-демографски граници от север на юг между Дунав и долното течение на р. Марица, почти до Беломорието (Тютюнджиев 2007, 48–49). На изток, югоизток и юг тя граничи с Варненската, Анхиалската, Филипополската и Одринската епархия, а на запад и северозапад със Софийската и Видинската епархия.

Упражняването на християнския култ в границите на диоцеза е неразрывно свързано с необходимостта от съответни култови сгради. Драматичните събития разиграващи се в териториите, които духовно администрира и управлява Търновската митрополия, имат пряко отношение към състоянието на енорийската мрежа и манастирската система. Строежът и поддръжката на съответните култови сгради са зависими от редица условия и фактори – правни постулати произтичащи от османската теология, етнически облик и статут на селищата, степен на организация на социалните институции на християните, ниво на местната църковна организация, инициативност от страна на висшия църковен клир и др. (Вачев 1997, 261–275).

Изследванията посветени на проблема за православно храмово строителство на територията на Търновската митрополия от първите векове на османското владичество (XV–XVII) сочат, че след преодоляване

на първоначалните поражения от завоеванието това е един обективен и в значителна степен мащабен процес (Вачев 2000/2001, 9–33). Географското разположение на локализираните църковни постройки от разглеждания период показва, че строителството е най-интензивно в района на Предбалкана, в селищата от Централния и Северен Балкан, западната част на митрополията. Сравнително малък е броят на храмовете в източния и североизточния район на диоцеза поради променената демографска картина и историческите обстоятелства.

Своя специфика има и още един регион от територията на Търновската митрополия. Става дума за павликянските селища разположени между и южно от дунавските градове Никопол и Свищов. От края на XVI–XVII в. те са обект на засилена католическа пропаганда. На проблемите свързани с църковното строителство и архитектурата в тях е посветено настоящото изследване.

Изхождайки от принципната постановка, че храмовото строителство и архитектура са пряко зависими от историческите и социално-икономическите условия, както и от всички аспекти на политиката на османската власт към християнската църква първоначално ще спра своето внимание върху тях. Изясняването им ще даде възможност впоследствие по-добре да бъдат доловени мащабите, тенденциите и различните аспекти в култовото строителство и архитектура на католическата общност през разглеждания период.

Разгъналият се след Триденския събор (1545–1563 г.) процес на контрареформация поставил пред Католическата църква амбициозната задача да спечели за своята кауза нови народи, включително и онези, които обитавали „невернишките земи“ (*in partibus infidelium*) (Тодорова 1997, 240–241). И преди събора тя правела опити за завоюване на сфери на влияние в подвластните на османците български територии. Когато обаче през втората половина на XVI в. апостолическите визитатори започват усилено да кръстосват българските земи, те регистрират тук едно много скромно католическо присъствие, изчерпващо се с дубровнишките колонии в по-големите градове и с няколко стари католически селища в северозападните райони. Силен тласък за изпълнение на решенията на Триденския събор дава реформената дейност на папа Сикст V (1585–1590 г.) изразяваща се в създаването на няколко конгрегации, ръководени от папата (Вечева 1988, 120). Дейността на Римската курия придобива особен размах след учредяването на Конгрегацията за разпространение на вярата – мощна организация, чиято цел била да координира и направлява усилията на многобройните ордени, заети с мисионерска служба (Тодорова 1997, 241).

Най-дейният период на католическата пропаганда у нас е през XVII в. Истинското ѝ начало се поставя през 1595 г., когато папа Климент VIII (1592–1605 г.) изпратил в българските земи мисия от босненски францисканци водени от Петър Солинат. Особено внимание те обърнали на павликяните в Северна България. Причините за това са няколко. Още през XVI в. Конгрегацията предписва на първите визитатори, да проявят интерес към павликяните еретици (Вечева 1988, 123). По мнението на Рим те били по-полезни за целите му поради по-слабо развитото им народностно чувство. В края на XVI–началото на XVII в. като религиозна система павликянството изживявало сериозна криза (Тодорова 1997, 259). През XVII в. павликяните вече представлявали изключително неустойчива във верско отношение група, която лесно се поддавала на всякакви влияния отвън. Най-важните условия, които предопределили успеха на пропагандата сред тях са сектанския им дух и почти непримиримия им антагонизъм към православните (Милев 1914, 37). Именно тази непримиримата омраза към Православната църква стои в основата на процеса, значителна част от павликянското население да се отзове в сферата на влияние на Западната (Мутафова 1995, 388).

Начало на системна пропаганда за привличане на павликяните към католицизма поставя Петър Солинат през 1604 г. (Милетич 1903, 1–369; Йовков 1991). В релацията си от 1622 г. той отбелязва 33 селища, обект на мисионерската дейност на католиците (Милев 1914, 39). Двадесет и едно от тях от тях се намират в централната част на Северна България: Петокладенци, Търничевица, Брестовец, Белене, Ореш, Дяково (няколко семейства ратаи), Татари и Ловеч (няколко семейства ратаи), Кочегово, Барносово, Варена, Чървена, Горно Лъжани, Долно Лъжани, Тележани, Бъсцево, Калугерица, Сокиево, Капетанци, Стижарево и Маринополци.

Папа Климент VIII оценил високо дейността на босненските францисканци в българските земи и назначил Петър Солинат за софийски католически епископ (Милев 1914, 19). След смъртта му през 1623 г. Софийското епископско седалище било заето от българин – чипровчанинът Илия Маринов. По време на неговото управление българските земи се откъсват от юрисдикцията на босненската църква и през 1624 г. е създадена отделна единица – *Custodia Bulgaria* под духовното управление на която са Влашко и част от южна Унгария. Епископ Илия Маринов на всеки две години прави обиколки на епархията си и всяка една от тях е отбелязана с известен успех сред павликяните (Милев 1914, 95–96). От 1637 г. негов помощник е съгражданинът му Петър Богдан, който получава епископски сан. През 1640 г. Петър Богдан обикаля епархията, а впоследствие изпраща отчет до Конгрегацията, в който се съдържат

особено важни сведения за българските земи и състоянието на католическата църква. С оглед целите на изследването ще отбележа, че във въпросния отчет католическият епископ изброява два пъти по-малко павликянски села – Маринополци, Горно Лъжани, Долно Лъжани, Петокладенци, Търничевица, Белене, Ореш, Брестовец, Бъсцево и Калугерица (Милев 1914, 39). Това е добра илюстрация на процеса при който някои от поселенията в Северна България изчезват, а чувствително нараства павликянският елемент в южните български земи. Статистиките за католическите селища показват големи колебания за всяко село поотделно и най-вече за павликянските (Милев 1988, 83). Тези колебания не се дължат на грешки или неточности в таблиците на мисионерите, а на самото движение на населението. По този повод епископ Антон Стефанов отбелязва в релацията си от 1685 г. следното: *Тия павликянски села според променливостта на държавното управление са непостоянни и в малко години положението им семенява; ту се събират в това село, ту бягат в друго. Така същото не може да се говори положително за тяхното състояние* (Документи за католическата... 1993, 510).

През 1643 г. била извършена важна реформа в българската католическа църква. По предложение на архиепископ Петър Богдан Конгрегацията отцепила Североизточна България и създала втора епархия – Марцианополска, която обхващала цяла Дунавска България от Искър до Черно море и Стара планина (Милев 1914, 20, 104–105). Начело на новата епархия застанал Марко Бандулович. Границите на двете епархии били определени със специална спогодба сключена в началото на 1644 г. между Петър Богдан и Марко Бандулович (Документи за католическата... 1993, 32–33). Според определените граници софийският архиепископ запазвал Южна и Северозападна България с Влашко, а марцианополският взимал Източна България с никополските павликяни и Молдова.

Първият титуляр на Марцианополска епархия не се оказал на висотата на положението – вместо да преодолее трудностите, той предприел обиколка на диоцеза, но само в границите на Молдова, без изобщо да посещава българските земи (Милев 1914, 120). От това положение най-много страдали новопокръстените павликяни в района на Никопол, което предизвикало реакция от тяхна страна. В резултат на техните действия през 1648 г. била образувана отделна църковна единица за сметка на Марцианополската епархия – Никополска епископия. Начело на нея застанал епископ Филип Станиславов. Поради сложните отношения с турските власти, той не могъл да се установи в Никопол и за това живял дълги години в с. Търничевица, а впоследствие и в Белене (Милев 1914, 134). Работата му сред пасомите била затруднена от необикновено теж-

ките условия, в които се намирала Дунавска България предвид честите войни на империята. Това което е важно от гледна точка на изследването ни са опитите му да се определят с декрет границите между неговото и марцианополското епископство. В крайна сметка те останали без последствие от страна на Конгрегацията. Въпросът за границите на Никополската епископия останал неразрешен и през следващите десетилетия съдейки по релациите на никополския епископ Антон Стефанов от 1680 и 1685 г (Документи за католическата...1993, 477, 513).

След разгрома на Чипровското въстание през 1688г. позициите на духовната пропаганда на Римската църква в българските земи в това число и в района на Никопол били силно разклатени. Една част от католическото население била физически унищожена, друга част заробена, а трета потърсила спасение отвъд Дунава. Високата порта, вкусила горчивите плодове на поражението във войната с католическите държави от „Свещената лига“ поставила католицизма в положение на инкриминирана религия (Тодорова 1997, 250). През следващите столетия отново се правят опити за католическа дейност сред павликяните, но резултатите са още по-скромни от тези през XVII в.

Упражняването на католическия християнски култ е неразривно свързано с необходимостта от съответни култови сгради. Тяхното изграждане е пряко зависимо от регламентацията на отношенията между османската държава и католическата църква, които имат своя специфика.

Османската власт признава религиозната, отчасти юридическата и фискалната автономия на източноправославния, еврейския и арменския милет, чийто духовни предстоятели, утвърждавани на поста със султански фермани, поемали и съответната отговорност за населението, намиращо се под тяхна юрисдикция (Мутафова 1995, 383). За разлика от цариградските патриарси папата не поема никаква отговорност за католическите поданици на Османската държава и не дава никакви гаранции за техните задължения, а към католическата църква и нейните органи в империята се прилагат не толкова изискванията на османските закони, колкото тези на международните договори (Лебедев 1901, 506–507). Подобряването на положението на населението с католическо вероизповедание се влияело от религиозните, политическите и юридически принципи, действащи в т. нар. режим на капитулациите, осигуряващ необходимата степен на екстериториалност за чужденците в империята (Людсканов 1885, 51–100). След промяната в международния политически баланс през XVII в. османското правителство е принудено да потвърди и обезпечи съществуването на католиците в империята съобразно всички особености на религията им в сключваните от него дого-

вори. Най-голямо значение в това отношение има Ситватороския мирен договор от 1606 г., чиито клаузи са потвърдени в Австро-турския мирен договор от 1615 г., с който Портата признава свободата на римското вероизповедание и строежа на църкви в пределите на османската държава (Милев 1914, 56).

В действителност обаче, що се отнася до правото на строеж и ремонт на църкви, положението на българите католици, не се различавало от това на православните (Милев 1914, 56–57). Няколко примера именно от селища които са под юрисдикцията на Никополската епископия потвърждават казаното по-горе.

Възстановяването на храм е свързано с продължителна процедура през различни официални инстанции, пред които обосновано трябва да се аргументира от страна на християните необходимостта от възстановителни работи. Преди да се пристъпи към каквито и да е било действия се налага членовете на съответната общност да постигнат съгласие по въпроса за необходимостта от подобна постъпка (Грозданова 1989, 610). Въпросното съгласие е твърде важно предвид обстоятелството, че при издействане на разрешение за строеж или поправка трябва да бъдат заплатени значителни за времето суми. Това от своя страна често се превръщало в почти непреодолима пречка за извършването на ремонта. Така например в приелото католицизма павликянско село Търничевица към 1640 г. е имало дървена църква „Възнесение Господне“, която спешно се нуждаела от ремонт. Той обаче не е могло да бъде осъществен, защото турските власти искали петдесет гроша за да бъде издадено разрешителното (Милев 1914, 101). Отсъствието на сведения за католическия храм в по-късните релации на мисионерите е показателно, че постройката е престанала да съществува. Подобна е съдбата на редица други храмове от Никополската епархия, за които ще стане дума в хода на изложението.

Към 1604 г. в село Петокладенци е имало дървена павликянска църква (Документи за католическата... 1993, 367). Впоследствие тя е съборена и на нейно място през 1609 г. е издигнат каменен храм „Св. св. Петър и Павел“ (Милев 1914, 66). В случая имаме класически пример на спазване на задължителните разпоредби на османската власт по отношение на строежа на християнски храмове. Според съществуващите правни норми за да бъде възстановена една църква тя трябва да бъде „стара“ (док. 57, 60), „останала от стари времена в ръцете им“ (док. 62), „оставена от старо време в ръцете на кяфирското население“ (док. 65) (Василева 1979, 38).

Случаят с църквата „Св. Георги“ в с. Ореш показва друг аспект на придържане към задължителните османски разпоредби. В релацията си

от 1640 г. епископ Петър Богдан отбелязва, че храмът се намира между турските къщи и е в много лошо състояние (Милев 1914, 102). Впоследствие са правени неуспешни опити за възстановяването му, а според сведение от 1666 г. той вече е рухнал (Документи за католическата..., 1993, 373). Без съмнение една от основните причини за това е обстоятелството, че той е бил разположен в мюсюлманската част на селището. Според правните постулати, не може да бъде извършен ремонт на християнска сграда, ако тя е „близко до джамия“ (док. 66, 75) и „не е далеч от съседните мохамедани“ (док. 60) (Василева 1979, 38). Самото местно мохамеданско население следяло какво вършат и строят християните и правело оплаквания до султана, когато строежите не отговаряли на някои от условията (Василева 1979, 38–39). В случая със с. Ореш важна роля изиграва обстоятелството, че обитателите на махалата около църквата всъщност са приели исляма павликяни, най-голямото желание на които било да я превърнат в джамия (Неделчев 1992, 281).

Немаловажен фактор, който има съществено значение за храмовото строителство е финансовото му обезпечаване. Средствата за издръжка на католическата църква в българските земи и на Балканите се набирали по два пътя – чрез помощи от Конгрегацията и чрез доходи от недвижими имоти на църкви и манастири или от дарения на вярващите.

Конкретно за разглеждания регион е документиран случай, когато със средства на Конгрегацията е финансирана сделка, в следствие на която католическата общност се сдобива с храм. Става дума за църквата „Св. Стефан“ в Никопол, която Конгрегацията закупува посредством един дубровнишки търговец (Документи за католическата..., 1993, 373). Частична финансова помощ от страна на Конгрегацията е оказана и при строежа на храма „Св. св. Петър и Павел“ в с. Петокладенци (Милев 1914, 66). През 1650 г. никополското духовенство отправя молба до Рим за финансова помощ предназначена за поправка на църквата в с. Ореш (Милев 1914, 134). Явно тя не е удовлетворена щом през 1666 г. въпросния храм вече е рухнал (Документи за католическата... 1993, 373).

В наличната документална база липсват каквито и да е било данни, че църквите в павликянските села са притежавали имоти (Милев 1914, 90). Това от своя страна означава липса на доходи, чрез които да се финансират строителни и ремонтни дейности по тях.

Към всичко това трябва да се добави, че като цяло павликянското население приоритетно се занимавало със земеделие, живее в голяма оскъдица (в условия по-трудни от останалото население) и поради това често напуска селищата си (Вечева 1988, 123).

Отношенията между Търновската православна митрополия и Никополската католическа епископия също оказват, макар и индиректно влияние върху мащабите на католическо храмово строителство през разглеждания период. Те до голяма степен са обвързани със споменатата неопределеност на границите между епархиите и слагат известен отпечатък върху икономическото състояние на селищата обитавани от католици.

Още през 1421 г. с папска грамота на Николай V католическите мисионери получават правото да се установяват в земите, в които проповядват, и да строят храмове и манастири, без да изискват разрешението на местния православен епископ, но и без да нарушават правата на другите църкви (Клайнер 1977, 139). Въпросните права са потвърдени с поредица от по-късни документи (Мутафова 1995, 382). Положението на мисионерите спрямо османската власт се регламентирало посредством султански берати и фермани, по силата на които живеели и действали в епископиите си. Това обаче в никакъв случай не им гарантирало спокойствие в отношенията с православната църква предвид догматичните, обредни и дисциплинарни противоречия с нея (Тодорова 1997, 243–246). Поради тези и редица други причини Търновската митрополия започнала активна борба срещу католическата пропаганда използвайки най-разнообразни средства.

Обременените с тежки данъци към османския фиск православни архиереи не могли да приемат спокойно факта, че католическата рая се изпълзва от данъчната им юрисдикция (Тодорова 1997, 243). Поради това търновските владици твърдо противодействали на католическата пропаганда сред павликянското население обитаващо селищата от тяхната църковна област. През 1618 г. търновския митрополит Гавраил възползвайки се от недоволството на павликяните от католическия свещеник, обещава на селяните в с. Ореш много пари срещу преминаването им под негова юрисдикция, като предварително си осигурява подкрепата на местната османска власт (Мутафова 1995, 388). Същият архиепiscop през 1622 г. нарежда да бъде построена православна църква в покатоличеното павликянско село Вардим и лично ръководи агитацията на населението (Тютюнджиев 2007, 201). През 1640 г. владиката Макарий се сдобива с ферман който му дава право да събира данъци от приелото католицизма павликянско селище Маринополци (Тютюнджиев 2007, 201). По този повод жителите на селището изгонват католическия свещеник, заявявайки: *Този владика ни направи това, защото сме станали католици, а по-рано не искаше нищо от нас* (Дуйчев 1939/1940, 192). Вероятно описаната ситуация има пряко отношение към обстоятелство-

то, че съществуващата по времето на събитията в с. Маринополци, но нуждаеща се от ремонт църква „Св. Троица“ през 1648 г. вече е рухнала (Милев 1914, 134).

Променената външнополитическа конюнктура довежда до издаването през 1664 г. на султански ферман с който се забраняват каквито и да е данъчни събирания от католическото население от страна на православни патриарси, владици и попове. Постановленията му обаче слабо рефлектират в османските провинции, още повече, че много скоро Високата порта показва непостоянство и липса на последователност в отношението си към католиците (Мутафова 1995, 385).

От друга страна възникналата неприязън у населението, породена от действията на православните архиереи в отделни случаи изиграва положителна за целите на пропагандата роля. Така например през 1666 г. Франческо Соимирович описва начина, по който успял да покръсти павликяните от с. Калугерица. Той им заявява следното: *Ако не искате, аз ще отида в Ловеч и ще ви повикам пред съдилището. Щом не искате да бъдете християни-католици от моята вяра, ще ви дам на гръцкия владика, та да ви взема данъка, както го взема от другите подведомствени* (Документи за католическата..., 1993, 375).

Изложените дотук условия и комплексно действащи фактори са реалната действителност, на фона на която могат да бъдат доловени спецификата и различните форми на всичко онова което се нарича католическо храмово строителство. В следващите редове представям сведения за църковните постройки в отделните селища извлечени от разнообразни по характер източници.

Никопол

Най-ранното писмено сведение за наличието на католически храм в града се съдържа в договор за продажба на имот между дубровнишките търговци Илия Андрич и Антун Раосалич от 24.VIII.1617 г. (Вечева 1982, 156). Мястото се намирало в турската махала, където била и католическата църква – „от горната страна“. Във времето след спомената дата, по неизвестни причини храмът става притежание на турците.

На 8.III.1637 г. католиците от Търново чрез капелана Петър Лекичич молят Конгрегацията да им помогне с вноска от 400 талера за откупуване на църквата в Никопол от турците (Вечева 1988, 125). Според информацията съдържаща се в доклада на Петър Богдан, писан през 1640 г. тя отново е притежание на католическата общност. В релацията си епис-

копът прави и кратко описание на храмовата постройка: *Тук има една католишка църква, посветена на св. Стефан Първомъченик, дълга 12 стъпки, широка 7, издълбана в планината в естествена скала без врата, ниска без прозорец; има един олтар. През миналите години е била в ръцете на турците и са я осквернили, и е била превърната в обор за добитък. Сега от две или три години, един господин търговец от Дубровник, Павел Радишевич я откупил от онзи турчин за 160 скуди броени пари (Пътища и пътешественици..., 1982, 70).*

Сведения за католическия храм в града има в отчета на архиепископ Франческо Соимирович от 1666г.: *Същата година, на 19 май, посетих катедралния град Никопол, със свой католически пастир, който като няма седалище, ходи тук и там. В Никопол има параклис, вдълбан в една планина, в който се служи, наричат го църква и аз служих в него. Има собствени одежди за литургията и монсеньор Филип твърди, че са негови. До църквичката има къща, закупена преди години от Свещената конгрегация за свещеници чрез господин Паоло Радишевич, дубровнишки търговец (Документи за католическата..., 1993, 373).*

Към 1680г. въпросната църква вече не се използва, съдейки по релацията на епископ Антон Стефанов: *Там има една къща на църквата, съединена с двора си с една друга къща, и съм слушал от мнозина, че онова, където се намира пещерата, е закупено с пари от тази Свещена конгрегация. И ако е така, това ще го има в актовете на Свещената конгрегация за разпространение на вярата от времето на Климент VIII, щастлива му памет, до Урбан VIII включително. И над онази къща има малко по-горе една църква на българи схизматици и над тая църква има един бряг или скала с ужасен изглед. И там долу има пещера, издълбана в живия камък, немного корав, и в същата пещера има извор на жива вода. Пещерата е обширна, може да побира повече от сто души. Там има олтар от камък, покрит с дъски поради голямата влага, в чест на светия първомъченик Стефан. Там в споменатата пещера не може да се служи публично, защото турците не позволяват. Служи се в къщата на един търговец. Тъй като отсъстваха споменатите дубровнишки търговци, къщата и пещерата са засега изоставени, а дъските на оградата на двора са гнили и изпаднали (Документи за католическата... 1993, 495).*

с. Петокладенци

През 1604г. епископ Петър Солинат и неговите сподвижници-свещеници покръстват в католическата вяра и миропомазват повече от 100

павликяни в селището (Милев 1914, 65–66). По този повод епископът отслужва литургия в старата дървена павликянска черква (Документи за католическата...1993, 367). Няколко години по-късно тя е съборена и на нейно място е издигнат каменен храм „Св. св. Петър и Павел“. Сведенията сочат, че за изграждането му са били необходими 300 гроша, а освещаването е извършено през 1609 г (Милев 1914, 66).

В доклада си от 1640 г. Петър Богдан отбелязва, че храмът има размери 13 x 6 крачки, отвътре целия е изографисан и има необходимите утвари (Милев 1914, 101). От релацията на архиепископ Франческо Соимирович писана през 1666 г. става ясно, че църквата е рухнала, *а неприютелите на светата вяра я унищожиха, когато селото бе запустяло* (Документи за католическата...1993, 374). Епископ Антон Стефанов в доклад за обиколката на епархията от 1680 г. пише, че селището Петокладенци е запустяло, а материалът от църквата е използван за строеж на къща от някакъв турски големец (Документи за католическата...1993, 498). В същия документ се съдържа сведение за архитектурния вид на храма преди разрушението – той е бил със сводова конструкция.

с. Маринополци

Най-ранното писмено сведение за наличие на църковна постройка в селището се съдържа в релация на архиепископ Франческо Соимирович (Документи за католическата..., 1993, 376). В нея той отбелязва, че църквата вече е съществувала през 20-те години на XVII в., когато Илия Маринов покръства голяма част от жителите на Маринополци. Епископ Петър Богдан го посещава при обиколката си през 1640 г., като по това време селището има над 860 души жители (Милев 1914, 100). От доклада му става ясно, че по-голямата част от тях не са покръстени. Епископът прави кратко описание на дървената църква „Св. Троица“ в селището – дължината ѝ е 13, а ширината – 6 крачки, покривът е много лошо състояние, вратата липсва. В нея няма нито олтар, нито икона, а само една маса на която павликяните слагат и консумират курбани. През 1648 г. Филип Станиславов съобщава, че спомената дървена църква е разрушена и по тази причина в селището е издигната килия (Милев 1914, 134). По повод посещението си в селището през 1666 г. архиепископ Франческо Соимирович отбелязва, че е видял останките от разрушения храм (Документи за католическата..., 1993, 376). Наред с това съобщава, че са запазени църковните утвари и една свещеническа одежда, но свещеник няма.

През 1680 г. Маринополци е посетено от епископ Антон Стефанов. В своя доклад до Светата конгрегация той пише, че в селището няма даже и килия (Документи за католическата..., 1993, 487).

с. Ореш

В релацията си от 1640 г. Петър Богдан отбелязва, че църквата „Св. Георги“ е дървена и в много лошо състояние (Милев 1914, 102). Анализът на някои сведения позволява да се установи приблизително от кога датира нейното изграждане. От данните оставени от Петър Богдан става ясно, че църквата се намира между турските къщи. Заселването на турското население става около 1620 г., което недвусмислено говори, че издигането ѝ е станало преди това. Потвърждение на казаното е обстоятелството, че през 1618 г. търновския митрополит Гавраил, възползвайки се от недоволството на павликяните от католическия свещеник по повод забраната му да ядат и пият в църквата, обещава на селяните много пари срещу преминаването им под негова юрисдикция (Мутафова 1995, 388). Към още по-ранна дата на изграждане на храма насочват данни свързани с биографията на родения в периода между 1610–1614 г. в с. Ореш католически епископ Филип Станиславов (Милев 1914, 132). По негови сведения издигането на храма „Св. Георги“ е извършено от предци му.

През 1650 г. свиканото на местен събор никополско духовенство се обръща с писмо към дубровнишките търговци в Северна България да ходатайстват в Рим за отпускане на помощ за поправка на падналата църква в с. Ореш (Милев 1914, 134). Явно тази инициатива е останала без последствия, защото от релацията на Франческо Соимирович от 1666 г. е видно, че църквата е рухнала, а църковните служби се извършват по къщите (Документи за католическата..., 1993, 373).

По повод посещението си в селището през 1680 г. епископ Антон Стефанов отбелязва, че в него има килия (Документи за католическата... 1993, 488).

с. Търничевица

Към 1640 г. в селото е имало малка дървена църква „Възнесение Господне“, която била цялата открита и не можело да бъде поправена, защото турските власти искали петдесет гроша за да издадат разрешение (Милев 1914, 101). След тази дата няма сведения за съдбата на постройката.

с. Трънчовица

Най-ранното сведение за наличие на храм в селището се съдържа в доклад на епископ Илия Маринов от 1625 г. (Милетич 1894, 71). Архиепископ Франческо Соимирович съобщава, че към 1666 г. в селото

има църква, която обаче всеки момент може да се събори (Документи за католическата..., 1993, 374). Вероятно впоследствие тя е ремонтирана, съдейки по релацията от 1680 г. на епископ Антон Стефанов. В нея той отбелязва, че дървената църква „Св. Троица“ е малка, а пространството около нея е заградено с плет. В близост до храма е и килията на свещеника (Документи за католическата..., 1993, 485).

с. Белене

В резултат на мисионерската дейност на епископ Петър Солинат над 500 жители на селището приемат католическата вяра. С неговата личност се свързва и издигането на малко жилище в което живеят трима свещеници (Милев 1914, 66). Не е известна дата на строежа на дървената селска църква „Успение Богородично“, но през 1640 г. епископ Петър Богдан съобщава, че тя е ремонтирана и покрита (Милев 1914, 102). Ремонтът е извършен благодарение на особените усилия на отец Мартин. За тази си дейност свещеникът заслужил правото гробът му да бъде разположен пред черковните врата.

Храмът имал размери 11 x 6 крачки. Частичен ремонт на постройката е извършен около 1650 г., заслуга за който има Филип Станиславов (Милев 1914, 134). Впоследствие църквата рухва, след което отново е възстановена. Сведение по какъв начин става това се съдържа в релация на архиепископ Франческо Соимирович: *На 10 май 1666 година посетих селището Беляне на брега на Дунава, от Никополската епархия. Има католическа църква, беше рухнала, но я изгради отново един всесилен турчин чрез разноските на тези бедни християни, които му плащат постепенно. Това село бе останало дълги години без свещеник, т. е. Франческо Бенкович от Дубровник. Имат парцали за одежди, сега имат една нова свещеническа одежда пратена от Свещената конгрегация* (Документи за католическата..., 1993, 373). Подробно описание на архитектурния вид на храма и уредбата му прави епископ Антон Стефанов през 1680 г (Документи за католическата..., 1993, 494).

с. Долно Лъжене

Жителите на селището приемат католическо вероизповедание в резултат мисията на Петър Солинат (Милев 1914, 100). Поради насилия от страна на турските власти те напускат селото, но след известен период от време се завръщат в него. Петър Богдан съобщава през 1640 г., че в Долно Лъжене няма църква, защото постройката се е срутила във времето когато поселището е било пусто (Милев 1914, 100). Положението

остава непроменено и по време на управлението на архиепископ Франческо Соимирович съдейки по релацията му от 1666 г. (Документи за католическата..., 1993, 374).

В доклада си от 1680 г. епископ Антон Стефанов съобщава, че поради липса на култова постройка е отслужил литургия в къщата на един от католиците (Документи за католическата..., 1993, 484).

с. Горно Лъжане

Католицизмът е приет от населението в селището по времето на Петър Солинат. От релацията на Петър Богдан писана през 1640 г. става ясно, че църковна постройка няма и поради тази причина службите се извършват в една къща (Милев 1914, 100). В доклада си от 1666 г. архиепископ Франческо Соимирович отбелязва, че църква няма и единственото с което разполагат католиците са литургични одежди и утвар (Документи за католическата..., 1993, 375).

През 1680 г. епископ Антон Стефанов съобщава, че църковните служби се извършват в килия (Документи за католическата..., 1993, 485). От релацията му става видно, че въпросната постройка е в много лошо състояние, но поради негативното отношение на турските власти не се предприемат мерки за поправката ѝ.

с. Калугерица

Жителите на селото приемат католическото вероизповедание значително по-късно в сравнение с останалите павликянски селища. Покръстването е извършено от архиепископ Франческо Соимирович през 1666 г. В доклада си той отбелязва, че старата павликянска църква е рухнала и по тази причина отслужването на литургията е извършено в един плевник (Документи за католическата..., 1993, 376).

Селището е посетено от епископ Антон Стефанов по време на обиколката на епархията през 1680 г. По този повод той пише до Свещената конгрегация, че е отслужил литургия в един обор, в който е била поставена подходяща украса (Документи за католическата..., 1993, 487).

с. Брестовец

В доклад на епископ Илия Маринов писан през 1625 г. селището е включено в списъка на тези в които има епархиални църкви (Милетич 1894, 71). Епископ Петър Богдан съобщава през 1640 г., че католиците в селището наброяващи 200 души вече нямат църква и са лишени от утвар

(Милев 1914, 101). Около средата на столетието в селото вече е издигната килия, голяма заслуга за което има Филип Станиславов (Милев 1914, 134).

с. Барносово

При обиколката си през 1640 г. Петър Богдан посещава селището в което живеят 97 католици. В доклада си той отбелязва, че те нямат църква, свещеник и никакви утвари (Милев 1914, 101).

с. Бъсцево и с. Сокиево

Жителите на село Бъсцево сравнително късно са приобщени към католическото вероизповедание. Неуспешен опит за покръстването им е направен по време на обиколката на архиепископ Франческо Соимирович през 1666 г. (Документи за католическата... 1993, 376). От релацията на епископ Антон Стефанов писана през 1680 г. научаваме, че в землището на селището се намира новосъздаденото село Сокиево където живеят няколко семейства католици (Документи за католическата..., 1993, 486). Поради липса на църковна сграда, епископът отслужва литургия в един обор.

Представеният преглед на храмовите постройки дава възможност да бъдат видяни мащабите и различните форми на църковно строителство, както и тенденциите в него в рамките на седемнадесетото столетие.

За нуждите на католическия култ през първата половина от века приоритетно се използват старите дървени павликянски църкви. Според наличните сведения това се отнася за храмове: „Св. Троица“ (с. Маринополци), „Възнесение Господне“ (с. Търничевица), „Св. Троица“ (с. Трънчовица), „Успение Богородично“ (Белене), „Св. Георги“ (с. Ореш), църквите в с. Петокладеници (до 1609 г.), селата Долно Лъжене, Калугерица, Брестовец. Незначителна част от тях функционират през цялото столетие – „Успение Богородично“ в Белене (след частичен ремонт през 1650 г. и последвало малко по-късно пълно възстановяване) и „Св. Троица“ в с. Трънчовица. Останалите църковни постройки се използват най-общо казано до 40–50-те години на XVII в. Причините за това са комплексни – изисквания от страна на официалните турски власти по отношение правото на строеж и ремонт и свързаните с това значими материални разходи, икономическо състояние на селищата и липса да доходи от имоти с които да се обезпечат тези дейности, обстоятелства свързани с натиска на православната Търновска митрополия и не на последно място самата политика на Конгрегацията в този аспект. Потвърж-

дение на казаното е факта, че единствената масивно изградена църква е „Св. св. Петър и Павел“ в с. Петокладенци. Въпросното селище се радва на едно относително добро икономическо състояние, а средствата за издигането на храма в размер на 300 гроша са осигурени от жителите, помощи на Конгрегацията, дубровнишки търговци и жители на Чипровци (Милев 1914, 66).

Поради невъзможността да бъдат възстановени рухналите църковни постройки, през втората половина на XVIIв. се очертава нова тенденция. За извършване на католическите ритуали започват да се използват килиите в които живеят свещениците. За това, че на въпросните постройки се гледа като пълноценно култово място пише в релацията си от 1680г. никополският епископ Антон Стефанов: *Килия се нарича всяка къща, където се помещава свещеникът. Където няма църква, служи се в килията* (Документи за католическата...1993, 485). Наличие на килии е засвидетелствано в селищата Маринополци, Ореш, Горно Лъжене, Брестовец.

Едно интересно сведение от историята на приелото католицизма с. Давуджово, Пловдивско обяснява защо въпросните килии са форма на храмово строителство и защо на тях трябва да се гледа като на пълноценни култови постройки. Въпросното сведение, което провокира това виждане, се съдържа в доклад на Петър Богдан от 1663г.: *Тогава работата бе отнесена до господаря или покровителя на селото, комуто казаха: „Ето господарю, този търговец от любов към Бога, бе определил да построи на наше място за нас бедните една дървена църква на свои разноски (премълчавайки името на Свещената конгрегация поради много причини). Като чу, той им даде друг съвет: да изоставят името църква и без всякакъв страх и разноски за кадията да построят една продълговата къща със стая за свещеника, в която без никакво препятствие и забрана да може да се събира народът, да слуша литургия и за приемане тайнствата на църквата; и така стана. Такава къща бе изградена и покрита отгоре с печени керемиди, в която мисионерът живее и служи* (Документи за католическата...1993, 189).

В случаите, когато отсъстват всякакви възможности под някаква форма да бъде построена църковна сграда за изпълнение на ритуалите, са използвани жилищни постройки обитавани от католици (с. Долно Лъжене, Горно Лъжене) или селскостопански помещения (с. Бъсциево, Сокиево, Калугерица). Според сведение от 1680г. в деня на провеждане на службата те се украсявали по подходящ начин (Документи за католическата..., 1993, 487).

Единственият засега пример за използване на църковна постройка от епохата на българското средновековие за нуждите на католиците е от гр. Никопол. Там със средствата на Светата Конгрегация е откупена по падналата в ръцете на мюсюлманите скална църква „Св. Стефан“.

В заключение на казаното дотук ще отбележа, че независимо от трудните условия и действие на редица неблагоприятни фактори католическото храмово строителство макар и не мащабен, е обективно съществуващ процес. Реалните му измерения, реализирани под различна форма са своеобразно отражение на постиженията и краха на католическата пропаганда в рамките на Никополската епископия.

Последния въпрос върху който ще спра своето внимание е този за архитектурно решение на локализираните храмове. За съжаление от направения преглед е видно, че до наши дни не е оцелял нито един от тях. Това естествено не позволява да бъде направен детайлен анализ на архитектурно-композиционната им форма. Използвайки обаче наличните описания на храмове, както и данните от проучени по археологически път католически църкви от същия период ще представя вижданията си върху някои проблеми имащи отношение към архитектурата им.

В релациите на мисионерите се съдържат данни за размерите на някои от разглежданите църкви. Камения храм „Св. св. Петър и Павел“ в с. Петокладенци е 13 x 6 стъпки; дървената църква „Св. Троица“ в с. Маринополци също е 13 x 6 стъпки, а дървения храм „Успение богородично“ в Белене – 11 x 6 стъпки. С такива размери са и разкритите архитектурни останки от католическата църква „Успение на св. Богородица“ в Търново (Вачев 2011). Всичко това дава основание да се мисли, че най-вероятно това е средно площта, която заемат католическите храмове от този период. Трудно може да се каже, какво е било обемното и фасадно им решение, но най-вероятно те са били пределно стереометрични и без украса. Основание за това виждане е регистрирания процес от първите векове на османското владичество, при който се наблюдава силно взаимодействие между култова и жилищна архитектура и християнския храм възприема външния обем на жилищата (Коева 1977, 24–25). Потвърждение, че казаното се отнася в пълна степен и за католическите храмове е сведение от релацията на папския визитатор Йеронимий Арсенго от 1581 г. за църквата „Успение на св. Богородица“ в Търново: *Направили са една къщичка за църква, която се нарича „Св. Мария“* (Сакъзов 1930, 100).

Особено важна и многопосочна информация по отношение на разглеждания въпрос се съдържа в релацията на епископ Антон Стефанов от 1680 г. Във връзка с посещението си в Белене той пише следното:

Има дървена църква направена по техния начин, без прозорец, с две врати, в чест на Успение Богородично. Покрита е с плочки, но покривът вече е повреден, вътре е разделена с летви, по-голямата част към олтара е за мъжете, а другата за жените.. Олтарът е от дъски и върху него има една малка икона на Успение Богородично със светите апостоли Петър и Павел отдолу. Има още една икона на Мадона с младенеца, поръчана от, добра му памет, монсеньор Филип, никополски епископ, с неговия портрет отдолу. Има още един олтар, но там не се служи. Над него има една икона на блажения Богомил, архиепископ на Гнезно. Няма дарохранилница за причастието, нито кръщелна купел, нито изповедални, нито други свети неща. Вън от църквата около четирите страни има навеси с покрив (но на изток е най-големия) и там са дървените маси, където те ядат, както бе казано по-горе. Църквата няма никаква ограда и стои открита от всички страни. Отстрана на църквата, колкото един изстрел с арбалет, е килията, където засега живее епископът, с кого и как ще се каже по-долу. (Документи за католическата..., 1993, 494).

От казаното могат да бъдат направени някои важни изводи по отношение процесите на традиция и иновация в архитектурата, както и за интериорното решение на католическите храмове.

Описаната църква в Белене „Успение Богородично“ е строена в периода между 1650 и 1666 г. Тя е издигната на мястото на рухналата дървена павликянска църква. Въпреки, че по това време католицизмът сред населението вече е наложен, при възстановяването строителите отново се придържат към старите традиционни обемни и фасадни решения (навеси от всичките страни под които жителите разполагат дървени маси) и по този повод епископът заявява, че *дървената църква е направена по техния начин*. Съществена обаче е промяната в интериорното решение. Тя е продиктувана от изискванията на римския обряд, според който по време на служба жените и мъжете стоят отделно (Милев 1914, 160). От описанието на църквата „Успение Богородично“ става ясно, че е направено именно това – обособени са отделни части в нея, в които съответно застават богомолци от мъжки и женски пол. Вероятно такава промяна на интериора е извършена и в другите павликянски църкви. Допускам че решението на олтарното пространство в тях е било сходно с това на църквата в Белене. Основание за това ми дава обстоятелството, че по идентичен начин е описан и изграден както става видно от проведените археологически проучвания, олтарът на католическия храм „Успение на св. Богородица“ в Търново (Вачев 2011).

Въпроси от архитектурно и художествено естество повдига решението на каменния храм „Св. св. Петър и Павел“ в с. Петокладенци. Сведенията сочат, че завършената към 1609 г. постройка има размери 13 x 6 стъпки и е била засводена. Интересно е обаче, че църквата отвътре е била цялата изографисана. Такова художествено решение е характерно за православните храмове, докато това на католическите е подчинено на други принципи. През разглеждания период обаче има редица примери за взаимни влияния между тях.

Католическият клир е използвал местните православни майстори при строежа и украсата на някои свои църкви (Гергова 1988, 68–71). В селищата Чипровци, Копиловци и Железна католическите църкви били изписани „по византийски образец“, а един от олтарите в Железна бил резбован „по гръцки“ (Пътища и пътешественици..., 1982, 100, 104). Най-почитаната от католиците чудотворна икона на Богородица е била средновековна българска икона (Телбизов 1981, 26–30). Подобно явление се среща и в най-католическите райони на Балканския полуостров. По Адриатическото крайбрежие, Дубровник, Котор и др. наред с майсторите, възпитани в италиански ренесансови традиции, работят и художници, следващи стари византийски канони (Гергова 1988, 71). Църквата „Св. св. Петър и Павел“ в с. Петокладенци макар и намиращата се в доста отдалечен от изброените райони, е поредния пример за наличието на споменатата тенденция.

ЛИТЕРАТУРА

Вачев 1997: Х. Вачев. Условия и фактори за черковно строителство в Търновската митрополия през XV–XVII в. – Известия на Исторически музей Велико Търново, 1997, XII, 261–275.

Вачев 2000/2001: Х. Вачев. Енорийското църковно строителство в Търновската митрополия през XV–XVII век – Известия на РИМ Велико Търново, 2000/2001, 9–33.

Вачев 2011: Х. Вачев. Храмово строителство и архитектура в дубровнишките католически колонии в българските земи през XV–XVII в. – Известия на РИМ Варна, 2011, 15 с. (под печат)

Василева 1979: Д. Василева. По въпроса за църковното строителство по време на османското владичество. – Векове, 1979, 3, 36–42.

Вечева 1988: Ек. Вечева. Българската католическа интелигенция през XVII в. (опит за обща характеристика). – 300 години Чипровско въстание. София, 1988, 116–136.

Вечева 1982: Ек. Вечева. Търговията на Дубровник с българските земи (XVI–XVIII в.). София, 1988.

Гергова 1988: Ив Гергова. Църковната архитектура в Чипровския край до въстанието от 1688 г. – В: 300 години Чипровско въстание. София, 1988, 66–72.

Грозданова 1989: Ел. Грозданова. Българската народност през XVII в. Демографско изследване. София, 1989.

Документи за католическата дейност в България през XVII в. Съставители **Б. Примов, П. Сарийски, М. Йовков.** София 1993.

Дуйчев 1939/1940: Ив. Дуйчев. Описание на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан. – Архив за поселищни проучвания, II, София, 1939/1940, №2.

Йовков 1991: М. Йовков. Павлияни и павлиянски селища в българските земи XV–XVII в. София, 1991.

Клайнер 1977: Б. Клайнер. История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г. Под редакцията на Ив. Дуйчев и К. Телбизов. София 1977.

Коева 1977: М. Коева. Паметници на културата от българското Възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. София, 1977.

Лебедев 1901: А. Лебедев. История греко-восточной церкви под властью турок. От падения Константинополя (в 1453 г.) до настоящего времени. Т. 2, 1901, Свято-Троицкой Сергиевой Лавры.

Людсканов 1885: А. Людсканов. Капитулациите. – Периодическо списание, 1885, кн. 13, 51–100.

Милев 1988: Н. Милев. Български лични и семейни имена от XVII в. – В: 300 години Чипровско въстание. София, 1988, 75–101.

Милев 1914: Н. Милев. Католишката пропаганда в България през XVII в. София 1914.

Милетич 1894: Л. Милетич. Из историята на българската католишка пропаганда през XVII в. – Български преглед, година 1, X, София 1984, 62–82.

Милетич 1903: Л. Милетич. Нашите павлияни. – Сб. НУНК, XIX, 1903, 1–369.

Мутафова 1995: Кр. Мутафова. За някои аспекти на противоречията между католици и православни в българските земи през XVII в. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четиния „Професор Иван Гълъбов“. В. Търново, 1995, 381–393.

Неделчев 1992: Н. Неделчев. За съдбата на северните павлияни по време на турското робство в България. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII в. Велико Търново, 278–285.

Пътища и пътешественици XIV–XIX в. Подбор и редакция **Светла Гюрова.** София, 1982.

Сакъзов 1930: Ив. Сакъзов. Стопански връзки между Дубровник и българските земи през XVI и XVII в. София, 1930.

Телбизов 1981: К. Телбизов. Странната история на една българска икона от XIV в. – Векове, 1981, 1, 26–30.

Тодорова 1997: О. Тодорова. Православната църква и българите XV–XVIII век. София, 1997.

Тютюнджиев 2007: Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX в. София, 2007.

ON THE ISSUE OF THE CATHOLIC CHURCH CONSTRUCTION
AND ARCHITECTURE ON THE TERRITORY OF THE TARNOVO
METROPOLY IN THE LATE 16TH – 17TH C.

Hitko Vachev

Summary

In the early 15th century the Tarnovo Patriarchate was demoted to the rank of metropolis within the Tsarigrad Patriarchate. From a Balkan point of view it commanded a huge church diocese though. From the late 16th – 17th centuries the Paulician settlements, located between the towns of Nicopolis and Svishtov, were the targets of powerful Catholic propaganda. The present study examines the church construction and architecture in these settlements. It dwells on the historic, social and economic environment, as well as on the diverse aspects of the Ottoman policies in respect to the Christian Church. Evidence from various sources has been collected in respect of the church buildings related with the Catholic cult. These were localized in the following settlements: Nicopolis, Petocladentsi, Marinopoltsi, Oresh, Turnichevitsa, Trunchovitsa, Belene, Dolno Ladjene, Gorno Ladjene, Kalugeritsa, Brestovets, Barnossovo, Bustsel, Sokievo. On the basis of the localization it was found out that the construction of Catholic churches, though not on a grand-scale, was a process objectively in existence. Its actual dimensions mark in a special way the achievements and downfall of the Catholic propaganda within the Nicopolis bishopry.

Special attention is given to the architectural solutions of the localized churches. It has been established that the façade solution of these churches exhibits a certain influence of the residential architecture. The interior solution corresponds to the requirements of the Roman Catholic tradition. Different aspects of the interaction between the Catholic and Orthodox church architecture have been noted down.

ОПИТ ЗА ЕКСПОЗИЦИОННО ПРЕДСТАВЯНЕ НА КОНСЕРВАЦИОННО-РЕСТАВРАЦИОННИТЕ ДЕЙНОСТИ ВЪРХУ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ НАХОДКИ

Иван Чокоев

Дейностите, свързани с опазването на движимите културни ценности са едни от основните музейни задължения и от този аспект погледнато, твърде отговорни се явяват консервационно-реставрационните намеси. Те целят спирането на разрушителните корозионни процеси, деактивирането на новопоявилите се, привездането на археологическите находки в естетичен за възприемане вид. По време на различните интервенции се спазват определени етични правила. Твърде важни са и грижите за по-нататъшното запазване на паметниците в музейната среда, предмет на превантивната консервация (Йенджевска 1978, 48–54; Баров 1975, 40–44; Пенкова 2005, 5–21). Последователните етапи на приложените върху находките консервационно-реставрационни дейности се документират, при което изключително важно място заема фотографирането. Оттук то представлява важна основа за представянето на реставраторската работа. Точно снимките най-добре показват разликата между първоначалното състояние на археологическата находка и нейният вид след консервационната намеса. Често контрастът между документираната гледка при откриването и крайният резултат от специализираните дейности е толкова голям, та трудно се възприема фактът, че това всъщност е един и същ предмет (Обр. 1). От само себе си се подразбира, че именно на тази драстична разлика е нужно да се наблегне при представянето на консервацията и реставрацията пред широката публика.

В действителност музейният посетител винаги се среща с работата на консерватора. Това обаче остава незабелязано по простата причина, че обикновеният зрител не е запознат със състоянието, в което се откриват предметите при археологическите разкопки. Изложбата, за която тук става въпрос, целеше да представи реставраторския труд чрез показването на фотоси, документиращи обекта при постъпването му в музейната лаборатория, но и отразяващи последователните етапи от специализира-

Обр. 1. Текстил, открит при археологически разкопки на средновековен некропол край с. Дриново, Търговищко (А. Конаклиев). Преди и след реставраторската намеса

Fig. 1. Textiles from the Mediaeval cemetery, the village of Drinovo, Targovishte district (A. Konakliev). Before and after the conservation

ната намеса. Твърде важен момент за тази изложба, който я различаваше от другите подобни изяви, обикновено разчитащи само на снимки, бе и наличието на самите реставрирани археологически находки. Тук обаче, за разлика от обичайните музейни експозиции, предметите послужиха за илюстрация на резултатите от лабораторната дейност¹.

Непосредствен повод за показването на тази изложба бе XXXVII национална археологическа конференция, проведена през 1994 г. във В. Търново. За нея местният филиал на НАИМ – БАН организира представяне на резултатите от последните археологически разкопки на средно-

¹ За различните музейни експозиции виж: Недков 1998, 33–36.

вековната столица и близката ѝ околност. Експозицията бе подредена в изложбена зала, разположена в партера на Националния музей на архитектурата. В по-голямата част от помещението бяха изнесени данни за провежданите проучвания на църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“ и на малка църква в Стария Преображенски манастир. Наред с графичната документация и някои интересни находки, на три табла бяха представени и резултати от проучването на текстилни материали от три гроба (два – № 5¹ и 28¹ от некропола край църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“, разкопки на доц. д-р К. Тотев, АИМ – БАН, филиал В. Търново (Тотев 2001, 30–44) и един, локализиран край параклиса на Стария Преображенски манастир, разкопки на доц. д-р Й. Алексиев, НАИМ – БАН, филиал В. Търново и проф. д.и.н. К. Попконстантинов, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (Алексиев, Попконстантинов 1997, 87–96) (Обр. 2).

Обр. 2. Проучване на текстилни материали от некропола на църквата „Св. св. четиридесет мъченици“ във В. Търново (доц. д-р К. Тотев)

Fig. 2. Research of the textiles from the Forty Holy Martyrs Church, Veliko Tarnovo (Assoc. Prof. K. Totev)

Обр. 3. Общ вид на временната изложба

Fig. 3. Temporary exhibition – general view

Разбира се, този начин на експониране, обогатен с консервационна информация, изискваше много добро предварително съгласуване с археолозите. Фотографии показваха полева консервация и етапи на лабораторното проучване на тъкани, запазени в гробове. Самият текстил, но вече обработен лабораторно, както и графични реконструкции трябваше да оформят, макар и частична, представа у посетителя за одеждите на погребаните. В една от витрините бе показано и етапно проучване на текстилни материали, открити около черепа на женски индивид (гроб 28^I, църква „Св. Четиридесет мъченици“) (Чокоев 1998, 282–296).

В западната, по-малка част на изложбената зала – размери 4 x 3 м, бе самостоятелно представена дейността върху различни по материал археологически находки на Лабораторията за консервация и реставрация на движими музейни ценности към РИМ – В. Търново. В разчупена линия бяха разположени общо 9 табла (всяко с работна площ 0.9 x 1.2 м и височина 2 м) и 5 витрини (0.6 x 0.6 м), твърде удобни за временни изложби² (Обр. 3). Съвсем кратки текстове поясняваха чия собственост е предме-

² Таблата бяха предоставени от ръководството на Филателното дружество във В. Търново, за което им благодаря.

тът, от който археологически обект произхожда и кой е археологът – откривател. Върху водещото табло бе разположен подготвеният специално за изложбата графичен знак на Лабораторията³, включващ кръгъл оловен печат на латинския константинополски император Хенрих (1206–1216), открит на хълма Царевец (Цочев 1987, 24–25) (Обр. 4). Едната половина на графичното изображение представя състоянието при откриването – неразчитаем дори за специалистите релеф, а другата половина – напълно ясният след консервацията вид. За изобразяването точно на тази находка повлия освен нейния наистина приятен, съдържателен и твърде добре предаден релеф, но и фактът, че печатът е консервиран по един доста специфичен метод, прилаган в Лабораторията (Драганова 1976, 121–128)⁴. На второто табло бе поставен максимално информативен и в същото време сравнително кратък текст за историята и работата на Лабораторията. Големи цветни снимки отразяваха различни страни от дейността на специалистите, работещи в нея⁵ (Обр. 5). Следващите четири табла представяха консервационно-реставрационните намеси върху седем антични метални съда (три от РИМ – В. Търново – с. Големани, В. Търновско, разкопки на гл. ас. И. Църов и доц. д-р В. Илчева, РИМ – В. Търново, и с. Къпиново, В. Търновско, от разкопки на доц. д-р Д. Гергова, НАИМ – БАН и Ат. Писарев, РИМ – В. Търново; три от РИМ – Шумен, от разкопки на Г. Атанасов и един съд от ИМ – Попово, от разкопки на Ст. Ста-

Обр. 4. Водещо табло с графичен знак на Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ – В. Търново (рис. Р. Хаджиниколов)

Fig. 4. A leading panel with a sign of the Conservation laboratory (drawing R. Hadzhinikolov)

³ Рисуноката е на Р. Хаджиниколов по идея на И. Чокоев.

⁴ Печатът е консервиран в Лабораторията на Великотърновския музей през 70-те години, когато неин ръководител е била проф. д-р В. Инкова.

⁵ По-подробно за Лабораторията за консервация и реставрация на движими културни ценности на РИМ – В. Търново виж: Инкова 1981, 33–35; Чокоев 1996.

Обр. 5. Табло със снимки, отразяващи различни дейности в ЛКР

Fig. 5. A panel with pictures reproducing different processes in the laboratory

нев) (Обр. 6). Тук бе големият акцент в изложбата, показващ разликата между началното и крайното състояние на материалите, станали обект на консервация и реставрация. Това се подчертаваше от самото физическо присъствие на ефектните вещи от медна сплав, чиято благородна патина бе разкрита при тяхната лабораторна обработка. Снимките от отделните работни етапи, показваха част от лабораторния труд, и в същото време пряко свързваха показаното начално състояние със самите реставрирани предмети. Върху други две табла бе представена реставрация на керамика, която е сред най-познатата част от работата на музейните ателиета (Обр. 7). За показването на този вид дейност бе избрана фотодокументация, запечатала моменти от работата върху представителна антична червенофигурна керамика (с. Големани, В. Търновско, разкопки на гл. ас. И. Цървов и доц. д-р В. Илчева, РИМ – В. Търново). За съжаление самите образци не бяха включени в из-

ложбата, което пък отчасти бе компенсирано с изваждане пред публиката на глинени предмети в различни етапи на реставраторска намеса. На последното табло бе илюстрирана работата върху текстил от археологически разкопки, в конкретния случай от с. Янтра, Горнооряховско (проучвания на доц. д-р И. Бъчваров, ИМ – Г. Оряховица) (Бъчваров 1993) (Обр. 7). Бе представена консервацията, извършена на археологическия терен и лабораторното изследване на тъканите, а за ефекта от тяхната обработка посетителят можеше да съди от самите текстилни фрагменти (Обр. 7). В отделна витрина бе показана и консервация на монети от раз-

лични метални сплави (Обр. 7). Тук контраста между обработени и необработени екземпляри бе подсилен от тяхното физическо присъствие. Още по-интересно въздействие имаха малка група монети от медна сплав, чиято повърхност бе консервирана само в едната си половина. Така те наподобяваха знака на Лабораторията, поставен върху началното табло, което беше и естественият завършек на изложбата (Обр. 8 и 4).

Важна задача на тази временна експозиция бе да се популяризира трудът на консерватора/реставратора. Главната цел бе да се покажат последователните основни етапи на консерваторската намеса върху археологически находки от различен материал. Представените теми бяха: изследователска дейност и консервация на археологическия терен; консервация и реставрация на метал, керамика, органични материали. Тъй като предложената изложба бе първа по рода си, акцентирахме върху едни от най-ефектните лабораторни намеси – тези при метала и тъканите. Особеност на изложбата бе,

че тя не е обикновена археологическа експозиция, а такава, която въпреки че представя артефакти, извадени от земята, ракрива основни етапи на тяхното превръщане от често купчина фрагменти или безформена маса в будещ възхита древен паметник. И все пак, макар и в случая археологическият обект да служи за илюстриране на консервационно-реставрационните дейности, никак не е без значение и обстоятелството, че посетителите се срещат с непоказвани до този момент находки. Всъщност една такава експозиция сполучливо съчетава както илюстрирането

Обр. 6. Табло, представящо консервационно-реставрационни намеси върху антични метални съдове

Fig. 6. A panel, presenting the conservation works of the ancient metal vessels

Обр. 7. Табла, представящи реставрация на керамика (с. Големани, Великотърновско, н.с. И. Църков и доц. д-р В. Илчева), консервация и реставрация на текстил, открит при археологически разкопки (с. Янтра, Горнооряховско, доц. д-р И. Бъчваров) и витрина с монети от различни метални сплави – преди и след консервация.

Fig. 7. Panels with pictures, illustrating the process of ceramics restoration (the village of Golemani, V. Tarnovo district, f. r. I. Tsarov and Assoc. Prof. V. Ilcheva), conservation of the textile, excavated near the village of Yantra (Assoc. Prof. I. Bachvarov) and a glass window with various coins – before and after the conservation.

на лабораторната работа по опазването на паметниците на културата, така и излагането на новопридобитите находки. Последното обстоятелство подсказва, че в постоянните археологически експозиции може да се предвиди обособено място, където чрез постоянно обновяване на показваните новооткрити находки да се представят консервационно-реставрационни дейности. Или казано по-конкретно: зала за експониране на последно намерените паметници на културата, илюстрирани с докумен-

тация от тяхната лабораторна обработка. Нещо, което през последните години, макар и частично, наблюдаваме в други музеи⁶.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев, Попконстантинов 1997: Й. Алексиев, К. Попконстантинов. Нови данни за един крайградски търновски манастир (Старият Преображенски манастир). – Родина, 1997, 1–2, 87–96.

Баров 1975: З. Баров. За теоретичните основи на консервацията и реставрацията в НИПК. – Музеи и паметници на културата, 1975, 1–2, 40–44.

Бъчваров 1993: И. Бъчваров. Янтренски некрополи (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993.

Драганова 1976: К. Драганова. Използване на електролитичната редукция за консервация на археологически предмети от олово. – Известия на националния исторически музей, 1, 1976, 121–128.

Инкова 1981: В. Инкова. В Лабораторията за консервация на музейни ценности във Велико Търново. – Музеи и паметници на културата, 1981, 2, 33–35.

Йенджевска 1978: Х. Йенджевска. Етика в консервацията. – Музеи и паметници на културата, 1978, 2, 48–54.

Недков 1998: С. Недков. Музеи и музеология. С., 1998.

Пенкова 2005: П. Пенкова. Ре-консервация и ре-реставрация на артефакти от метал. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“. С., 2005.

Тотев 2001: К. Тотев. Царската църква „Св. св. 40 мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград (Резултати от последните археологически разкопки). – Археология, 2001, 1–2, 30–44.

Цочев 1987: М. Цочев. Моливдовул на латинския константинополски император Хенрих, открит при разкопките на Царевец. – Нумизматика, 1987, 2, 24–25.

⁶ От 2007 г. ежегодно НАИМ – БАН организира представяне на най-новите археологически открития в България. Освен самите паметници се показва и документация от откриването им на проучвания терен. Също отскоро Асоциацията на реставраторите в България организира всяка година постерна изложба за реставрация на интересни обекти. Акцентира се на методите на работа. На тези изложби не се показват оригиналните материали. Тук използвам възможността още веднъж официално да благодаря на археолозите, предоставили находките си за тази експериментална изложба. Изказвам признателност на моите колеги от Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ – В. Търново – инж. Антонина Костова, Милка Карашранова, Руен Хаджиниколов, Анна Мартинова, Николай Глушков, без чиято всеотдайност това важно, но приятно начинание не би било осъществено.

Чокоев 1996: И. Чокоев. Лаборатория за консервация и реставрация при Исторически музей – Велико Търново. – Във: в-к Музей (Варна), № 5 (33), май 1996.

Чокоев 1998: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. (Проучвания 1992–1993 г.). – Известия на Исторически музей – В. Търново, XIII, 1998, 282–296.

AN ATTEMPT TO PRESENT THE CONSERVATION
AND RESTORATION OF ARCHAEOLOGICAL FINDS
AT A TEMPORARY EXHIBITION

Ivan Chokoev

Summary

The Veliko Tarnovo Department of the Archaeological Institute and Museum organized a temporary exhibition in connection with the regular national annual archaeological conference, held about fifteen years ago. It included finds from the latest archaeological excavations. The results of the field conservation analysis were displayed. Separate panels and glass cases illustrated the conservation and restoration works of various archaeological materials performed in the Conservation laboratory of the Historical Museum in Veliko Tarnovo. This part of the temporary exhibition publicized the work of the experts in the field of conservation and restoration of objects. This was an important aim because the exhibition was the first of its kind. The exhibition accentuated the most impressive laboratory interventions – working with metal and textile materials. It wasn't an ordinary archaeological exhibition although it showed artefacts from the field work. It highlighted certain moments of the process, namely how a heap of fragments or shapeless objects can be transformed into an exciting antique piece of work.

НОЕВИЯТ КОВЧЕГ В ЕДНА ВЪЗРОЖДЕНСКА ИКОНА – СИМВОЛИКА, ФОЛКЛОРИЗАЦИЯ, ВИЗУАЛНИ СЪОТВЕТСТВИЯ

Пламен Събев

Siamo tutti nella stessa barca.

Настоящото изследване е посветено на връзката между текстовете, отразяващи историята и преданията за Ноевия ковчег, неговата богословска основа, интерпретациите в българския фолклор и съпътстващите илюстрации в една възрожденска икона от фондовете на Регионален исторически музей – Велико Търново.

Обичайно през възрожденския период църковното изобразително изкуство започва все по-осезателно да се свързва с фолклорните представи на малките социални групи от християнско население. Става въпрос за една своеобразна смесица на традиционни, дори в повечето случаи канонични модели в иконописта с идеи, вярвания, изцяло заимствани от българския фолклор. Пример за подобен духовен синкретизъм е темата за потопа и спасението на Ной и синовете му, за тяхното вместиране като персонажи в българската митология и отраженията в иконописта. Интересът конкретно към Ноевия ковчег като иконографски модел провокира моя научен интерес преди две години след откриването на изложба под надслов *Иконата – мост във времето*. Изявата бе осъществена съвместно с икони от фондовете на Регионален исторически музей – Велико Търново и картини от Художествена галерия „Борис Денев“. На това място, сред множеството произведения в изложбената зала, доминираше със своята пъстрота и яркост на позлатата една тревненска икона с надпис **ОБРАЗЪ СВЕТАГО И ПРАВЕДНАГО НОЯ** (Ил. 1). В средата на композиционния формат се вижда изправена фигурата на старозаветния праведник Ной, в цял ръст, а от двете страни са подредени по четири житийни сцени, илюстриращи построяването на ковчеза, историята с потопа, спасението на старозаветния праведник и неговото

семейство, както и първата обработка на земята с насаждането на лозе (Ил. 4, 5, 6, 7). Впечатление правят интересните детайли във формата на Ноевия ковчег, дюлгерски отвес с навит канап около металната основа, затъкнат в пояса, също и наличие на дюлгерски метър (аршин) в лявата ръка на главната фигура (Ил. 2, 3).

Преди да достигна до сравнителен анализ на тези детайли в иконата, е редно да направя една ретроспекция спрямо писмените извори. Всъщност темата за Ноевия ковчег и всемирния потоп е толкова стара, колкото и историята на човешката цивилизация. Преди да достигне до територията на днешните български земи, легендата за потопа се появява в древен Вавилон под формата на епос, запечатан в клинописни таблички от библиотеката на Ашурбанипал (VII в. пр. Хр.). Макар и фрагментарно, в единадесетата табличка е представен диалогът между митичните герои Гилгамеш и Утнапишим (Шиваров 1992, 44). Сюжетът има своите паралелни точки с библейския текст от Битие гл. 6, 7, 8 и 9, защото заради човешките грехове върховното вавилонско божество Еа потапя във вода целия грешен свят, като единствен се спасява Утнапишим (подобно на Ной) и дава началото на очистено и обновено човечество. Разбира се, съществуват и различия в текстовете: например единствено врана донася на Утнапишим новината за оттеглянето на водната стихия, докато при Ной първо е пусната врана, а после гълъб, който се връща два пъти, а на третия път разбира за спадането на водата. Освен това библейският разказ е пречупен през призмата на юдейската традиционна религия за съществуването на един върховен Бог, докато във шумеро-вавилонския епос се набелязват политеистични идеи за спасение на човечеството. Съществува и древногръцки вариант на историята, написан през II век пр. Хр. В него Утнапишим е заместен под името Девкалион, син на титана Прометей. По съвета на своя баща, героят построява кораб (ковчег), влиза в него и се спасява от водната стихия. Корабът плава десет денонощия и накрая засяда на връх Парнас, а когато водите спадат, Девкалион излиза навън и принася жертва на Зевс. Разбира се, подобна история се среща и в Корана (където пианството на Ной и проклятието на Хам са пропуснати), а също и в легендите на редица различни етнокултурни общности извън Европа.

Без да се впускам подробно в анализи на древните текстове и влиянието на преданията от една култура в друга, в това изследване ще се спра по-подробно на християнските модели на Ноевия ковчег, неговите интерпретативни форми и вложените символи през вековете, достигайки до идеите във въпросната тревненска икона. Съществуват публикации, посветени предимно на изображенията в западното изкуство и широко

разпространения култ към старозаветния праотец (Morris 1983, 12–15; Browne 1983, 27–29). Най-актуална и полезна за настоящото изследване е статията на Елена Попова със заглавие *Праотец Ной – култ, икони, апокрифи (XVIII–XIX век)*, публикувана в списание „Проблеми на изкуството“ през 2000 година (Попова 2000, 46–52).

Богословска символика

Забележително в оригиналните текстове на Стария Завет е подмянето на *кораб с ковчег*. Разбира се, това се обяснява с идеята за превръщането на плавателния съд в сакрален предмет – символ на спасението от Божия гняв. *Ноевият ковчег* е словосъчетание, използвано в книга Битие, гл. 6:14, 16, 19; 7:1, 7, 9, 13, 15; 8:1, 4, 6, 9–10, 13, 16, 19; 9:18. Протопрезвитер Николай Шиваров отбелязва, че Ковчегът на Завета (Кивотът) с очистилицето (карогет) намира своя прототип в кораба на Ной. Но за разлика от историята за потопа, в Силом, където се е пазел Кивота със скрижалите, а и по-късно, периода до вавилонския плен, някои от древните израилтяни възприемали сакралния предмет като трон на Бога Яхве, а други – като Ковчег на завета (съюза) между Бога и богоизбрания народ (Шиваров 1992, 409). Разбира се, от гледна точка на православната сотириология, самият кораб на Ной още през първите векове започва да се възприема еднозначно като символ на основаната Христова църква или с други думи – това е мястото за спасение на богомолците от Божия гняв.

В Евангелието според Лука 17:26–27 потопът се сравнява със Страшния съд: *И както беше в Ноеви дни, тъй ще бъде и в дните на Сина Човечески: ядяха, пиеха, женеха се, мъжеха се до оня ден, в който Ной влезе в ковчега, и дойде потопът, та погуби всички*. Във Второ съборно послание на апостол Петър 2:5 отново се напомня за спасените от потопа, като същевременно се подсказва за бъдещите дни на Второто пришествие и възможността за оправдание единствено чрез тайнствата на самата Църква, като първото от тях е кръщението. Точно в този период на апостолските времена Ноевият ковчег започва да се сравнява с Църквата и по-точно с нейната очистителна и спасителна мисия. Съответно тази асоциация се използва в патристичната литература (творбите на Блажени Августин Ипонийски, св. Иполит Римски, св. Йоан Златоуст).

Постепенно, с разрастването на пространствата в традиционния православен храм, се достига до визуализация на темата с цел да се подчертае връзката между Стария и Нов Завет. Различните форми на Ноевия

ковчег в монументалното и иконописно изкуството се дължат от една страна на специфичните описания в глава 6 на книга Битие, а от друга – на допълнителните тълкувания на светите отци за предназначението на плавателния съд. Затова и през вековете самите изображения в църкви и манастири се отличават по форма и размери, а дори и самата тема се характеризира – както справедливо отбелязва Е. Попова – с неравномерност, редуват се фази на популярност с периоди на отсъствие (Попова 2000, 46). Все пак задължителни елементи в иконографията на Ноевия ковчег представляват: дървената конструкция, неговите три етажа с прегради, един прозорец (широк един лакът) и врата (ср. Битие 6:14–16). Тези елементи през вековете започват да се трансформират, разполагат в пространството според символични топографски посоки и дори да се умножават (т. е. с повече прозорци и различни форми на стените). Независимо от разнообразните форми, ковчегът на Ной в богословската литература винаги се е тълкувал като предобраз на спасение на човешката душа от Божия гняв в бъдещите дни на Страшния съд. Самата Църква, в чиято основа е Исус Христос, символично се визуализира като кораб на спасението (Шиваров 1995, 95). В метафоричен аспект Ноевият ковчег се припознава като скинията на Новия Завет. Освен това праведният Ной излиза от рамките на християнския култ, той се почита не само от католици и православни, но също от евреи и мюсюлмани.

Етимологични особености

През XVIII–XIX век корабът на Ной в преданията на различни социални групи от мюсюлманско население по българските земи се среща под формата на разнообразни диалектични названия. В някои от разказите, записани в Гоцеделчевско, Бог (*Аллах*) изпраща на Ной (*Нух*) важно предупреждение за всемирен потоп. Той настойчиво ръководи своя довереник и му казва да постори *барака*, с която да оцелее от водната стихия (Лозанова 2003, 19). Любопитното в примерите е това, че освен в италианския език (дори използвана през XVIII–XIX век в турския език), думата *barca*, в превод *лодка*, може да се преоткрие и в новогръцкия – *βάρκα* (Филипова-Байрова 1982, 165). Освен това, на Балканите, предимно в днешна Македония и Сърбия, думата често се среща с изменения на първата гласна буква – „в“, „ф“, „б“. Паралелно в някои фолклорни предания от Кърджалийско ковчегът на Ной се заменя с *гемия* или дори с *параход* (Лозанова 2003, 20). На иврит, предимно в литературните източници, обозначението за Ноев ковчег е *Tevat Noah*, съответно това няма преки езикови трансформации в балканския фолклор, нито могат да се направят преки асоциации с каноничната зография през XVIII–

XIX век на българска територия. По-скоро съществува меморативна връзка на каноничния термин *ковчег* (с възможните преводни вариации от Средновековието) и формата на плавателното средство в някои икони, изписани от майстори в Тревненския край през по-късни периоди.

Преди ренесансовото съзряване и усложняване на библейския обект съществуват редица примери за символика и строго спазване на църковните канони. Тук само ще спомена за ранните образци в катакомбите, Дура Европос, фреските в Сен Савен Сюр Гартем (Франция), мозайките в Сан Марко (Венеция), или стенописите в манастира Дечани (Сърбия). В повечето случаи, особено когато става дума за византийска иконография, се установява наличието на една обща схема, съобразена с библейския текст, в редки случаи могат да се регистрират значителни отклонения от конструктиваната форма. Интересна е иконографията на праведния Ной с кораб в ръце и вместо мачта – свещ, от стенописния ансамбъл на малката църква „Света Петка“ в село Вуково, България (1598 г.) (Флорева 1987, 77). След XVII век Ноевият ковчег се появява в редица западни миниатюри, среща се на Атон, в сръбски и български икони от втората половина на XVIII и XIX век, но не винаги с идентична конструкция на плавателния съд.

Такъв е случаят с тревненската икона **ОБРАЗЪТ СВЕТАГО И ПРАВЕДНАГО НОЯ**, експонирана в галерия „Борис Денев“ във В. Търново (Ил. 1). Датирана е от първата половина на XIX век. Първо творбата се публикува в Сборник с 77 фолклорни легенди под заглавие *Когато Господ ходеше по земята* (Георгиева 1993, 50 и сл.)*, а впоследствие и като част от проучванията на Е. Попова в списание „Проблеми на изкуството“ (Попова 2000, 46–52). В централното поле праведният Ной е облечен в красиви дрехи, с извезани по тях златни орнаменти. В последната публикация се отбелязва специфичното подпиране на главната персона на *дюлгерски метър* (Попова 2000, 48) или по-скоро на дървен аршин. При по-внимателен оглед се вижда че аршинът е с бисерна инкрустация и съпътстваща червена ивица, а напречно по цялото поле ритмично се редят кафеникави линии, служещи за мерни единици (Ил. 3). Но в публикациите е пропуснат още един инструмент – дюлгерският отвес с навит канап около металната основа, затъкнат в пояса на Ной (Ил. 2). Тези атрибути отреждат действително едно специално място на старозаветния праведник – той се явява покровител на строителите дърводелци, дюлгери и най-вече – бъчвари. Необичайна е формата на кораба в иконата – основата напомня за червена мидена черупка със специфични вълнообразни краища. Преди да се спра на този детайл, ще обърна внимание на някои допълнителни етимологични особености, свързани с фолклоризацията на Ноевия ковчег.

Широко разпространено на Балканите е названието *arc*, което в буквален превод от английски означава *съндък*, но с добавка на *Noah's ark* може да се възприеме и в по-широк смисъл като плавателното средство за дълги разстояния, с което старозаветния баща се спасява от Потопа. В случая с тревненската икона намирам връзка между мидената форма и словосъчетанието *incongruous ark*. *Incongruous* в буквален смисъл е *налеп*, в съчетание с *arc* представлява определен вид мида от семейство *arcoidea*. Ако се анализира внимателно формата и посоката на набраздяване основата на изписания кораб в иконата, ще се установи съвпадение с този специфичен тип мидена черупка. Самият кивот, както в миналото (съобразно богатата западна литература), така и днес, се използва в английския език като *ark*, на испански *arca*, на италиански е също *arca*. На гръцки, освен библейското словосъчетание *κιβωτός του Νώε*, особено в етнографски аспект, след XVII век, се използва споменатата форма *βάρκα*, равнозначно на *barca* или с отпадане на първата и последната буква: *[b] arc [a]*. Много по-съществен е резултатът от тези етимологични сравнения и израза, употребяван за Ноев ковчег през Възраждането конкретно в Тревненския регион – *Ноева варка*. Не е изключено подобни диалектични форми да се срещат и в други български региони. В общ смисъл плавателните съдове в българската етнография се разделят условно на три групи – рибарски, транспортни и спортни (Змеев 1974, 240). Без да се впускам подробно в богатата терминология, ще спомена само че към големите транспортни плавателни съдове спада названието *каик*, наричан още *чамница* или *бак*, т.е. от *ба[р]к* (Колев 2002, 174). Като цяло, тези примери подсказват, че думата има свой общ корен, познат през Късното средновековие и разпространен на Балканския полуостров като традиционен знак за определяне на библейското свидетелство за спасително средство от водната стихия.

В контекста на гореизложеното бих могъл да посоча една друга особеност: тъй като във фолклорните представи Ной е не само велик и праведен корабостроител, но и първи винопроизводител, съответно направата на съд за смачкване на гроздето от него и синовете му се обозначава като *корáb*, но не се има предвид специален кораб – *барка* или *варка* за преодоляване на водната стихия. Своеобразна асоциация е постигната между Библейската представа за Потопа и оцеляването, впоследствие развитието на занаятите като дърводелство, бъчварство и винопроизводство. В обратен ред на логически обозначения корабът на Ной се възприема като нещо специално, мистично, различно по название, докато съда за приготвяне на гроздов сок се трансформира като *корáb*, т.е. наподобява в най-общ смисъл формата на лодка.

Фолклорни мотиви и визуални съответствия

Но ако за западните художници и гравьори не е проблем да бъде установена връзката между терминологията и самата художествена практика, съответно възниква въпрос спрямо познанията и източниците за интерпретация на темата в тревненското ателие, от където е била изработена иконата. Едва ли липсата на представа за плавателните съдове е провокирала съзнанието на зографа и по тази причина се е достигнало до причудлива форма, чиято основа все пак се трансформира в краищата на мидената черупка като ренесансови „къдрици“ и чупки (Ил. 7). А горната част? В някои от сцените тя като че ли прераства в стандартна бъчва с отвор, без капак. В сравнение с изображението на Ноевия ковчег върху йерусалимия, датирана от 1848 година, произхождаща от Арбанаси и съхранявана днес във фондовете на Регионален исторически музей – В. Търново, явно се набелязват съществени различия: вижда се постройка с бял покрив и висок портик, в допълнение – две кръгли прозорчета. Съмнявам се в липсата на всякакви знания на тревненския зограф за плавателните средства, независимо от факта, че региона е отдалечен от морските води. Нека не се забравя, че в края на XVIII и през целия XIX век има достатъчно разпространена литература с илюстрации на морски кораби, техните видове, форми, предназначения. Зографите на българска територия, дори и тези на провинциално равнище, имат пълен достъп до копията, ползвани за икони и йерусалимии. Освен това зографът – наивист се засича в стилово и иконографско отношение като автор на поне още седем икони, съхранявани във фондовете на Великотърновския исторически музей. На една от тях, „Св. Никола Мирликийски“ с житие, се вижда изписан в морските вълни съвсем стандартен двумачтов кораб. Следователно, връщайки се към иконата с праведния Ной, не става дума за незнание в решението за илюстриране на ковчегата. Поради тайнствените указания на Бога (не само в книга Битие) да се построи специален кораб, авторът подхожда с известна доза динамика на своята мисъл. От една страна, вероятно като част от фолклоризацията на елементи от библейския разказ, той се стреми да подчертае прототипната (сферична) форма на средството за спасение. Преформирането на визуалния почерк от византийската традиция към свойствена, нестандартна схема на кораба, може да се обясни със синкретичното познание, с народностните разнообразни описания и езиково сходство на различните социални групи от мюсюлманско и християнско население. Дали посоката на тези мисли може да бъде подкрепена с фолклорни предания и легенди от райони с разнообразно етническо по състав население? Близки в това отношение могат да бъдат цитатите от разказа на Тахир Сюннетчиев, село Жълту-

ша, Кърджалийско:...*Затова се казва „Втори баща“*. Първият баща на народа е Адем, втори баща е Нюх, защото той е спасил народа отгоре с парахода (Лозанова 2003, 20).

Също изключително семпло в разказа на Бембие Сюленкова от село Осиково, Гоцеделчевско, в пряк разговор се предава съветът на Бога към старозаветния праведник: *И рекъл: Ти върви и направи една барака. И ще съберем от всички животни по един чифт в бараката* (Лозанова 2003, 19–20).

В друг разказ, записан в село Замфирово, близо до Берковица, Анна Тренова Иванова (Кюмбетарска) предава и преплита по един доста примитивен начин древните езически вярвания за четирите стихии на света със спасението на човешкия род (Георгиева 1993, 174): *От всичко живо ще фанете мъжкото и женското, и храна, и ще турате у един сандък и ще го задъните. Като дое време за потопа, я ще засвирим от четерте страни на свето с тръбичка като дудуче и вие ще улезнете у съндъко и ще затиснете със смола, да не улезе вода* (Георгиева 1993, 51).

Едва ли може да се отрече възможността тревненският зограф да познава поне част от богатството на българския фолклор и съответно по вербален път да придобие представа за Потопа и Ноевия ковчег. Тук не става дума само за неортодоксални ислямски предания или единствено за християнска апокрифна литература. Поради популярността на старозаветния персонаж и преплитането на неговата история с други религии се допускат смесени символични форми и в самото изобразително изкуство. От друга страна, етажите на кораба в иконата са представени затворени, с вертикално съединени греди и тесен отвор в горната част. Вижда се едно единствено прозорче в средата. Разбира се, доколкото е възможно, в контекста на фолклорните легенди, зографът все пак се стреми към синхронизация с каноничното слово от Стария Завет, защото в глава 6-та, стих 15 от кн. Битие се определя следното:

И направи на ковчеза прозорец и на един лакът го завърши отгоре...

Следователно, в самата иконографска схема се набелязва присъствието на тези разпределителни греди във високата част на кораба, дори е спазено условието да се появи прозорчето, през което Ной да може да пусне враната и гълъба (по Битие 8:6–8). Но освен че се придържа към християнската схема на разпределение сюжетите, тревненският зограф не пропуска да обогати съдържанието на водната стихия чрез присъствието на змей като хтонична зооморфикация (отнася се за сцената с пускането на гълъба, Ил. 5).

Редно е да се подчертае, че този метод за присъствие на митичното същество не е само отобраз на късни фолклорни мотиви с български произход (Георгиева 1993, 192–193; Беновска-Събкова 1992, 167).

Съществуват древни легенди за сътворението на света и потопа, например много често се откриват идентични сюжети с поглъщането на водата от митични чудовища – змейове, жаби, крокодили (Фрейзър 1989, 106 и сл.). В случая с тревненската икона тази подробност под ковчегата играе ролята на опозиция спрямо Божественото наказание, спрямо стихията и респективно – спрямо спасението на Ной и неговото семейство.

Все пак защо долната част на кораба на Ной в иконата наподобява морска мида? Диалектичните насоки в изследването не са достатъчни за да се достигне до пълен отговор. Тук отново прибегвам към символичните идеи в иконописта, валидни за всяко време и унифицирани като догмати във визуален план. Както вече споменах, *incongruous* в комбинация с *arc* представлява определен вид мида от семейство *arcoidea* и това не е случайно. Още в древногръцката, а по-късно и в римската култура и изкуство точно този вид морска раковина играе съществена роля за изобразяване на тайнство, за показване мястото на божественото благословение и началото на живот. С други думи – мидената черупка е средството за оцеляване от Божия гняв, тайнството на живота, съдът за съхранение на най-същественото и качествено. В нея се крие бисерът на щастието, съкровището, което самите богове (в езическите религии) са обещали да не погубят. Дори в еврейската религиозна култура се набелязват идентични модели. В този смисъл, в Дура Европос, под сюжета с Ноевия ковчег и седмосвещника, в абсидното пространство може да се открие същата разтворена мидена черупка. Не са малко примерите, в които по интуитивен път римската иконография намира място в художествените модели на Византия, а самата символична форма бива пречупена през призмата на християнската философия. Съответно идеите, частично или цялостно, рано или късно, рефлектират в балканския фолклор, те намират място в българската литература от XVIII век, например в т. н. *Апокрифен диалог (Разумник)*. В този смисъл още по-сложен и натоварен със синкретизъм е мотивът с бисерната мида и красивата мома в народната песен от Северна България *На връх небе* (Бурин 1964, 51):

*На връх небе слънце грее,
На дън море бисер свети.
Между бисера и слънцето
Мома стои, стои, мисли,
Стои мисли и говори:*

– Да съм птичка лястовичка,
ша си фръкна до слънцето,
ша си фръкна да го гледам,
ша си фръкна да са грея;
да съм рибка скумрийчица,
ша отида на дън море,
на дън море, до бисера,
да го сбера, да се кича,
да се кича и накича.

Ясно се открояват символичните форми, заимствани от древните езически култове: *бисерът* (съкровище сред водната стихия, ембиологичен символ) – *слънцето* (източник на благодат, метафизична величина или божествено начало) и *момата* (медиатор между земното и небесното, символ на плодовитостта). Разбира се, съдържанието на песента не е в пряка връзка с възрожденския модел на Ноевия ковчег, но все пак подобен тип космогонични схващания са се формирали (или преплitalи?) под влиянието на древните библейски митове и легенди, особено когато темата се отнася до сътворението на света и потопа (Колев 2002, 179).

Въпреки това, на този етап, съобразно образците в православния свят след XVIII век, не се намират такъв тип мидени форми в иконографията на Ноевия ковчег, затова е трудно да се посочи конкретен образец или ръководна схема. Съобразно резултатите от подобни търсения и сравнения дали е възможно да се отговори еднозначно на въпроса за източниците на информация, чрез които е сътворена иконата на праведния Ной? Едва ли е удачно да се търси някакво западно художествено влияние в контекста на цялата галерия от образи, сътворени от балканските зографи през Възраждането. По-скоро налице са фолклорни елементи, детайли от различни страни (текстови, визуални, идейно-творчески), които в своята съвкупност допринасят за реализацията на самата икона. Освен че в мюсюлманската религия от старозаветен праведник Ной се превръща в спасен пророк, той е и първият майстор – дърводелец, намиращ милост в Божиите очи и начин за оцеляване. Освен това, както вече бе отбелязано в по-ранната публикация на Е. Попова, той е и първият лозар, винопроизводител и мъдър баща, който завещава на децата си вяра в единния Бог. Затова през възрожденския период той се представя в църкви и манастири като светец с ореол, а бъчвари, дърводелци и дялгери го избират за покровител и често пъти даряват средства за направата на икони. Обичайно в самото селище Трявна още през късния XVII и началото на XVIII век се срещат в данъчните регистри съсловия

от фучиджии (бъчвари) с конкретни имена, дялгери, които се занимават със зидарство и същевременно дърводелство (Грозданова 1982, 23). Бъчвари и дялгери се регистрират като жители и на много селища и махали около Търновско, включително и в село Лесичери. Вероятно през втората половина на XIX век такива замогнали се занаятчии са спонсорирали изработването на тревненската икона.

БЕЛЕЖКА

* В съответния сборник са публикувани само две житийни сцени от иконата (ил. № 15 и № 16). Освен това в приложения аотиран списък на тези илюстрации се дава погрешен инвентарен № 36, вместо точния № 522 от фондовете на Великотърновския исторически музей. Действителният произход на иконата е от църквата „Св. Архангел Михаил“, село Лесичери, Великотърновски регион.

ЛИТЕРАТУРА

Беновска-Събкова 1992: М. Беновска-Събкова. Змеят в българския фолклор. С., 1992.

Бурин 1964: И. Бурин. Български народни песни. С., 1964.

Георгиева 1993: А. Георгиева. Когато Господ ходеше по земята. 77 фолклорни легенди с тълкования. (Съст. А. Георгиева; Речник: А. Ангелов; Илюстрации: П. Иванов). С., 1993.

Грозданова 1982: Е. Грозданова. Трявна и Тревненският край под османска власт до XIX век. – В: Сборник Трявна. (Съст. И. Бонева, ред. Р. Радкова). С., 1982, 17–41.

Змеев 1974: Р. Змеев. Лодкостроенето в Тутракан. – Известия на Етнографския институт и музей, 15, 1974, 232–240.

Колев 2002: Н. Колев. Българска етнография (етнология). (Шесто преработено и допълнено издание). В. Търново, 2002.

Лозанова 2003: Г. Лозанова. Индивидуалното спасение в разказите за Нух пейгамбер и Потопа. – Български фолклор, 2003, 2–3, 17–27.

Попова 2000: Е. Попова. Праотец Ной – култ, икони, апокрифи (XVIII–XIX век). – Проблеми на изкуството, 2000, 4, 46–52.

Филипова-Байрова 1982: М. Филипова-Байрова. Речник на чуждите думи в българския език. (Съст. М. Филипова-Байрова, С. Бояджиев, Е. Машалова, К. Костов) С., 1982.

Флорева 1987: Е. Флорева. Средновековни стенописи. Вуково – 1598. С., 1987.

Фрейзър 1989: Д. Фрейзър. Фолклорът в Стария Завет. С., 1989.

Шиваров 1992: Н. Шиваров. Библейска археология. Синодално издателство, С., 1992.

Шиваров 1995: Н. Шиваров. Речник на библейските символи. С., 1995.

Browne 1983: J. Browne. The Secular Ark: Studies in the History of Biogeography. – New Haven & London, Yale University Press, 1983, 27–29.

Morris 1983: J. Morris. Noah's Ark the Search Goes On. – Acts & Facts. February, 1983, 12–15.

THE NOAH'S ARK IN ONE ICON FROM THE REVIVAL PERIOD – SYMBOLISM, FOLKLORE, VISUAL ACCORDANCE

Plamen Sabev

Summary

In the actually study is traced a capital Noah's ark motives in art from early Christianity to the XIX century. There is an introduce the symbolic and semantic problems of the Old Testament personage. Later on the research is approach into the examples from icons and mural paintings on the Balkan Peninsula and priority about the Bulgarian churches and monasteries. In the one Triavna school's icon we have a different iconographical details, that is connection with Bulgarians folklore songs and literature. There is an example during the XIX century for the community of the traditional and innovations in the canonic art composition in Bulgaria.

ТРАДИЦИОННОТО НАРОДНО СВЕТИЛИЩЕ – ОРГАНИЗАТОР НА ОБЩУВАНЕ И СЪХРАНЕНИЕ НА ОБЩНОСТНАТА ПАМЕТ

Миглена Петкова

Традиционните народни светилища и техните маркери – оброчните паметници, се явяват естествена среда за човешкото общуване. Тя е обусловена от философски, морални, религиозни и естетически възгледи на българския народ през вековете. През епохата на Късното средновековие и Възраждането, оброчищата са едно от малкото останали народни обществени места за изява, средища на социален живот. Чрез обредите изпълнявани при тях, от една страна се осъществява приемственост между поколенията от дадения регион, а от друга се постигат комуникации в много по-широк обхват, надхвърлящ границите на селищната общност.

В литературата няма точна дефиниция за понятието *комуникация*. В повечето случаи тя се определя като връзка между комуникаторите, за получаване на дадена информация. Необходимо е да се прави разграничение между процесите *информираност* и *комуникация*. Първият има за цел едностранчиво предаване на съобщения, а вторият – обмен на информация, която от своя страна изисква определена организация (Киселева 1978, 39). Обикновено се взема под внимание езикът като средство за общуване, чрез който се предават сведения на друго лице, съществени за неговото поведение и дейност (Каракаев 1974, 28). В конкретният случай информацията се обменя чрез ритуалните действия, които са в основата на взаимовръзките и взаимодействието между социалните групи в даденото общество. Но те не могат да се разглеждат откъслечно, без да се отчита значението на оброчния паметник, явяващ се материален изразител на своеобразното религиозно-митично общуване между светци и предци. Той е натоварен с послание, което, vyplътено във веществена форма, цели определена реакция от страна на приемащата система, в случая участниците в ритуала. В процеса на комуникация оброчният паметник е съобщението, а неговото съдържание е символът.

Функционирането на оброчния паметник в рамките на социалното общуване се осъществява в определени пространствено-времеви параметри. В пространството това са определени места, отбелязващи границите на дома, селището, землището, границите между този и отвъдния свят, между свое и чуждо, между организираното (културно) пространство и хаоса. Те са местата единствено възможни за осъществяване на комуникацията между двата свята, тъй като имат значение на граница между тях. Това са и пространствените измерения на прехода от един свят в друг, както и пространствен еквивалент на преходите в социалната и възрастова йерархия. От една страна, единствено в тези пунктове е възможен контактът между човека и иреалния комуникатор (природни сили, божество, прадед). От друга, именно в тях се съсредоточват най-съществените ритуални действия, особено важни за осъществяване на приемственост между поколенията и съхраняване на традицията.

Времевите параметри на комуникативния процес са също граници, преходни моменти в житейския или аграрния цикъл. Всеки преход всъщност бележи края на един и началото на друг период, който се характеризира с цикличност. Цикличност, която през годините запазва своята устойчивост и се превръща в традиция. Дълбокият смисъл на традицията се изразява именно в това – ритуалите се превръщат в обичаи, обичаите в навици, навигите в начин на живот.

Сакралният обект – кръст, миросано дърво, аязмо, параклис, маркира свещеното пространство, в което се съсредоточват елементите на ритуала – водосвет, миросване, извършване на жертвоприношение, освещаване на храната, общата трапеза, палене на свещи. По време и на народния обред, и на религиозния ритуал човек вярва, че влиза в контакт с трансцедентното божество на точно определеното за това място – оброчният паметник. По вертикала той се явява проводник между трите свята – Подземен, Земен и Небесен, а по хоризонтала осъществява връзката между участниците в обряда. На практика това разкрива значението му като социалноорганизиращо начало и функцията му на медиатор. Вярата и общият, споделен ритуал представляват (наред с останалите свързващи елементи – родство, съседство) значима и необходима база за усещането за единство и групова принадлежност (Obrebski 1977, 2–3). Нещо повече – тази общност може да бъде мислена в ритуален план като единство на живите и мъртвите (предците) членове на общността (Зечевић 1973, 63; Дроснева 1999, 420). Тази своеобразна симбиоза между предци, участници в ритуала и светци се разкрива в най-голяма степен при извършване на основният обред при народното светилище –

жертвоприношението – кръвно и/или безкръвно *евхаристия* (от гръцки *ευχαριστία* – *благодарност*). Уилям Робъртсън Смит във фундаменталния си труд *Лекции върху религиите на семитите* разглежда съвместното жертвоприношение и колективното сътрапезване (*commensality*) като маркер за създаване на общност, връзки между членовете и групова самоидентификация (Metcalf 1997, 417). Необходимо е да уточним, че жертвата може да се възприема освен като дар и като данък или глоба, плащана на Бога и неговата свита. За някои от съзнателно изоставените служби на фамилените оброчни кръстове в района на Годеч се разказват предания за принудителната жертва, която „разсърденият“ светец-патрон си взел (като „глоба“): или вълк отвлякъл от стадото на стопанина толкова овце, колкото години той не давал курбан за фамиленя си оброк на Св. Богородица или Спасовден (Годеч, с. Беренде); или децата в семейството, изоставило фамиленя оброк на Спасовден измирили до подновяването му (с. Чорул); или змията-сайбийка на оброчния кръст на Спасовден в с. Церова (Пиротско) парализира домакинята, докато мъжът и не дал курбан („молитва“) на кръста (Јовановић 2000, 95). Светите места (оброчните кръстове) са възприемани като материализирани „посреднически мостове“ между двата свята, чрез които се реализира потребността на индивида от традиционното общество да установи здрави връзки с „отвъдния“ и „небесния“ свят. При всички случаи социалната общност, която организира жертвоприношението, доказва чрез него кохезията на групата и кохерентността на представата за общност под погледа на божествените сили (Detienne 1979, 25).

Проф. А. Попова посочва основните показатели (обредни маркери и класификатори), по които се провеждат ритуалните жертвени практики на Балканите, в това число и в българските земи. Характеристика, която според мен най-изчерпателно изразява значението на жертвеното даруване (Христов 2004, 11–13).

I. Протагонисти („протагонист“ – от гръцката дума *πρωταγωνιστής* (*protagonistes*), буквално „играещият първостепенна роля, главен актьор“) на всеки жертвен обред на Балканите могат да бъдат физически и морални лица, индивиди или групи. Най-общо казано, те биват шест на брой:

I. 1. Жертвополучатели – божества, демони, светци, предци и други свръхестествени същества. При всички видове обреди се взема под внимание ролята на тези трансцедентни жертвополучатели в качеството им на защитници или врагове, покровители или вредители на дадена общност, имане, имот и пр.

I. 2. Жертводарители – индивиди и/или множества;

I. 3. Жрец – свещеник, агнатен или когнатен (по-рядко старейшина на рода, семейството, цеховата организация (еснафа) и т. н.;

I. 4. Изпълнители – шетачи, колячи, готвачи и др.

I. 5. Жертва:

– **кръвна**, повсеместна известна на Балканите под названието *курбан*. Кръвната жертва може да бъде символична, напр. боб при т. нар. „постен курбан“. За *курбан* се определят дадени видове домашни животни, женски или мъжки.

– **безкръвна**: хляб, вино, зеленчуци, плодове и пр.

I. 6. Благополучатели – в това число влизат всички протагонисти, както и всички съучастници – гости на обряда, сътрапезници на колективната гощавка.

II. Други важни характеристики на обряда са:

II. 1. Светилище (*оброчище, църквище, запис, кръст, курбанище* и пр.) с надлежните: жертвеник, свещено дърво, свещен извор, както и с необходимия готварски и трапезен реквизит;

II. 2. Сакрално умъртвяване на жертвата;

II. 3. Сакрална обработка – методи и процедури в процеса на приготвяне и благославяне на обредната гозба, предназначена за съвместна сътрапезна консумация и гощавка;

II. 4. Времева (календарна) локализация на жертвоприношенията, включваща трите литургични цикъла на църковния календар: *Господски, Богородичен* или този на *светците*. Народният календар добавя към него и още един – този на някой от демоничните същества: самодиви, змейове, караконджули и т. н. Не всички светии и само някои от демоните са включени в народния жертвен дарителски цикъл. При това всяко семейство, домочадие, род, селище и т. н., може да има един или няколко трансцедентни покровители. Виртуалният обхват на този литургичен дарствен цикъл надхвърля бройката от 70 календарни дати (Христов 2004, 11–13).

Представената класификация разкрива големия обхват на реалните и трансцедентни участници в жертвените обреди, изпълнявани при традиционните народни светилища. Големият брой оброчни празници, разпределени през годината според църковния и народния календар, доказва тяхната значимост и устойчивост в обичайната практика на българина. Подготовката и самото реализиране на ритуала създава здрава нравствено-психологична връзка между участниците в него, изразяваща се в единомислие, единодействие и взаимопомощ. Човешки взаимоотношения, които са основополагащи за всяка общност, съществуваща в рамките на дадено общество. Защото човек не само живее в обще-

ството, той „произвежда общество, за да живее“ и това е „същността на човешкия статус“ (Годелие 2001, 271). Общуването при *оброк, кръст, подкръст, запис, черковище, капелище* се проявява както на религиозно-митологично равнище, така и на семейно-родствено и съседско-териториално. Чрез него се реализират освен комуникативни, така и интегративни функции, изразяващи се в приобщаване на отделният индивид към общността посредством ритуалите, генериращи чувство за принадлежност и самоидентификация с колектива. Чувства, които остават силни през годините, надхвърлят пространствените и времеви параметри, съхранявайки общностната памет. Защото и днес, макар и позабравен и не до там автентичен, „новият стар курбан“ събира на едно свещено място, в определен период от годината, не само местните хора, но и мигриралите в големия град или в чужбина „земляци“ – на общата трапеза, при оброчния камък, при стария дъб.

ЛИТЕРАТУРА

- Годелие 2001:** М. Годелие. Тяло, родство, власт. От философията към социалната антропология. С., 2001.
- Дроснева 1999:** Е. Дроснева. Функции на събора в историческото познание. – В: Религия и църква в България. С., 1999, 415–422.
- Зечевий 1973:** С. Зечевий. Заветина у североизточної Србији. – В: Гласник Етнографског музеја. 36, 1973, 43–65.
- Јовановић 2000:** И. Јовановић. Митолошка казиванья. – В: Пиротски зборник. Пирот, 2000, 93–97.
- Каракаев 1974:** Т. Каракаев. О типологии комуникации. – В: Знак и общение. Фрунзе, 1974, 28.
- Киселева 1978:** Л. Киселева. Вопросы, теории речево въздействия. Ленинград, 1978.
- Христов 2004:** П. Христов. Общности и празници. С., 2004.
- Detienne 1979:** M. Detienne. Pratiques culinaires et esprit de sacrifice. – In: Vernant J.-P., La cuisine du sacrifice en pays grec. Paris. 1979, 7–35.
- Metcalf 1997:** P. Metcalf. Sacrifice. – In: Barfield, T. (Ed.) The Dictionary of Anthropology. Blackwell, Oxford, pp. 416–417.
- Obrebski 1977:** J. Obrebski. Ritual and Social Structure in a Macedonian Village. Ed. by Barbara Kerewsky-Halpern and Joel M. Halpern, University of Massachusetts, 1977.

THE TRADITIONAL NATIONAL SANCTUARY – A PROMOTER OF THE COMMUNICATION AND THE KEEPING OF THE COMMUNITY MEMORY

Miglena Petkova

Summary

The traditional national sanctuaries represent a natural environment for the human communication. During the centuries it is determined by the philosophical, the religious and the esthetic views of the Bulgarians. The communication is developing on religious and mythical level as well as on familial and district regional level. By the communication could be realized not just communicative functions but also integrative functions manifested in the inclusion of the individual to the society by the rituals made in the sanctuaries. The common rituals are making sense of belonging and self identification with the team by keeping the community memory.

АТАНАС Т. ИЛИЕВ И НЕГОВОТО МЯСТО В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЕТНОГРАФИЯ¹

Теменуга Георгиева

Атанас Т. Илиев (1852–1927) се нарежда сред най-будните и изтъкнати дейци-строители на следосвобожденската епоха, редом с Ив. Д. Шишманов, Хр. Г. Данов, К. Иречек, Л. Милетич и мн. др. Макар и не толкова популярен, с дейността си на фолклорист, педагог, автор на учебници и учебни помагала, езиковед, редактор на научни и популярни издания, със своята социално-политическа и научна ангажираност той оставя своя диря в обществения и културния живот на България след Освобождението и в първите десетилетия на ХХ век.

Роден в Ст. Загора, в будно семейство на търговци, Атанас Илиев има възможност да получи солидно за времето си образование. Началните му ученически години преминават във взаимното училище в родния му град и в Пловдивската гимназия, където се заражда неговата любов към народното творчество. Влияние за това оказват както родолюбивата семейна среда и възрожденските му учители, така и силното впечатление, което му прави сборника с народни песни на Братя Миладинови. Стремещът към знания и модерно образование отвеждат будния младеж в Чехия, където завършва класическия отдел на реалната гимназия в град Табор (1869–1871). Проявявайки афинитет към чужди езици, там той усвоява чешки, гръцки, латински, сърбохърватски, словенски и постепенно интересите му се насочват към литературата и хуманитарните науки. През следващите години (1871–1874) А. Илиев следва славянска филология в Пражкия университет и във Великата школа в Белград. В Прага участва в сбирките на студентското народоучно дружество „Славия“, което допринася за по-подробното му запознаване с фолклора на славянските народи. Лекциите на такива видни езиковеди с подчертани интереси към старобългарската литература, българския език и фолклор, като Я. Гебауер, Л. Гайтлер и сръбския професор Ст. Новакович допринасят за насочване на неговото внимание към славистиката като цяло и най-вече към словесно-поетическото творчество на българския народ.

Педагогическите и административни постове, които Илиев заема след завръщането си в родината, както и активната му обществена дейност не го отклоняват от научните занимания, посветени приоритетно на българския фолклор. Тесните контакти с К. Иречек, П. Р. Славейков, Ив. Шишманов и редица други български народоведи – любители и изследователи на народната култура, са допълнителен стимул в тази насока. Книжовното наследство на Атанас Илиев впечатлява не толкова със своя обем, колкото с оригиналната проблематика и специфичния авторов подход към нейното разглеждане. Доброто владеене на чужди езици му дава възможност да следи новостите в европейската научна литература. Тази широка осведоменост е предпоставка за актуалността на изследванията от него въпроси, в резултат на което трудовете му са в унисон със съвременната научна мисъл. Признание за изследователските качества и заслуги на Атанас Илиев е избирането му през 1898 г. за дописен член, а през 1900 г. за действителен член на Българското книжовно дружество (по-късно БАН). Заради енциклопедичните му познания върху народното творчество и неговата колегиална отзивчивост, мнението му е ценено и търсено от редица видни за времето представители на българските и европейски научни среди (Илиев 1926; Вакарелски 1941, 140–143; Станева 1993, 6–88, 145–147; Костадинова 2005, 301–304).

Изследователските заложи на Атанас Илиев се проявяват още в ученическите му години в Табор, когато издаваното в Цариград списание „Читалище“ обнародва кратката му статия „За русалките“ (Илиев 1870, 503–504). Компилативна и непретенциозна по своя характер, тази ранна разработка на младия автор в областта на славянската митология предизвиква насърчителни отзиви сред българската интелигенция и провокира към по-задълбочени проучвания по поставените въпроси. Академичната подготовка, получена по-късно в Прага и Белград, разширява кръгозора на бъдещия фолклорист, формира разбиранията му за стойността на народните умотворения и му дава стимул и солидна основа за сериозна научна дейност. В студентските години излиза и първото самостоятелно изследване на Илиев – „**Природата в българските народни песни и приказки**“ (Илиев 1872, 836–844). То очертава основните насоки на фолклорните му интереси и разкрива характерните черти на изследователската му работа – цитиране на богат, тематично подбран материал от народното словесно творчество; сравнения със славянския фолклор; препратки към чужди изследвания по засегнатите проблеми (Станева 1993, 105–106). Тези основни белези на научен подход и стил на изложение присъстват още по-осезаемо в следващите по-задълбоче-

ни фолклорно-етнографски проучвания на Атанас Илиев, формиращи същинското ядро на научното му дело.

Подобно на плеядата изтъкнати изследователи на народната култура у нас след Освобождението, А. Илиев разгръща своите народоведски занимания в три основни направления, характерни за нивото на българската етнография и фолклористика по това време. С еднаква интензивност и всеотдайност той се заема със събирането и издаването на фолклорни материали, с тяхното научно изследване и не на последно място с тяхното популяризиране (Станева 1993, 108). През 1889 г. излиза неговия забележителен **„Сборник от народни умотворения, обичаи и др.“** (Илиев 1889). По своята структура и тематичен обхват сборникът е оценен като „първият у нас, редактиран с научно-фолклористично разбиране“ (Вакарелски 1941, 144). В него са обнародвани разнообразни обредни песни, записани в различни български краища – Пещерско, Старозагорско, Хасковско, Пловдивско, Смолянско, Шуменско, Свищовско, Тетевенско, Софийско, Неврокопско, Дебърско и др. Авторът не случайно се насочва към събиране и обобщаване на този сравнително слабо проучен дял от народното песенно творчество. Към него той подхожда с ясното съзнание, че постепенното отмиране на старите обичаи и обреди води до отпадане и забравяне на съпровождащия ги песенен репертоар. В своята работа той е воден от виждането, че песните, свързани с обичайно-празничната система, са „много важни като историко-литературни, археологически, исторически, етнографически и филологически материали“ и представляват интерес за редица научни изследвания (Илиев 1889, III). Наред с тези съображения сериозен подтик към продължителната и целенасочена дейност на А. Илиев за събиране на коледни, лазарски, великденски, гергьовденски, сватбарски и други обредни песни е неговата дълбока любов и преклонение пред поетичния творчески гений на българския народ. Не случайно народното словесно-песенно наследство е вдъхновение и основа за неговите фолклорни и филологически научни занимания, то присъства трайно и в общественно-популяризаторските му прояви².

В помощ на своята събирателска дейност Атанас Илиев създава цяла мрежа от сътрудници и съмишленици из средите на българската интелигенция – учители, юристи, административни дейци и пр. В активната си кореспонденция с тях той дава указания за тематичната и функционална насоченост на събираните песни, като държи особено много на точния във фонетично отношение запис (Илиев 1889, VIII–XII). Целта му е не само да се изтъкнат автентичните локални варианти и звучене на песенните мотиви, но и те да бъдат надежден източник

за езиковедски и диалектоложки изследвания. Самият Илиев, притежаващ солидна научна подготовка, работи усърдно за уточняване на фонетичната транскрипция на записите, тъй като рядко срещани диалектни думи и паралелно изяснява някои детайли на обредите и обичаите. В резултат на неговия многогодишен труд българската научна литература се обогатява с цитирания по-горе сборник, съдържащ 325 обредни песни, систематизирани в три раздела: коледарски, лазарски, пролетни. Песните са групирани и съобразно местните говори, на които са записани. Своеобразна особеност на сборника е помощният апарат, придружаващ поместените текстове – многобройните фонетични, морфологични, етимологични и речникови бележки, библиографските уточнения и вариантите справки, заедно с богатството на включените материали повишават значително научната стойност на изданието (Станева 1993, 109; Вакарелски 1941, 144–145). Едно от достоинства на труда е критичният подход към подбора на изложените материали. Авторът включва приоритетно необнародвани до момента обредни песни и вариантни разновидности на вече познати песенни текстове. В своята обширна рецензия на сборника Л. Милетич отбелязва, че уточненията в това отношение и обстоятелството, че публикуваните песни са записани на 36 локални български наречия, дават представа за разпространението на различните поетични мотиви, подпомагат опознаването на народното поетично творчество и са ценен принос за българската диалектология³. Това научно по своята същност разбиране на Атанас Илиев относно обхвата и начина на представяне на включения в сборника фолклорен материал е оценено както от неговите съвременници, така и от по-късните изследователи на неговото дело (Вакарелски 1977, 64; Станева 1993, 109–110; Тодоров 1980, 141).

Сборникът на А. Т. Илиев не е лишен от някои слабости и пропуски по отношение на подбора и класификацията на обнародваните песни, което до голяма степен се дължи на нивото на развитие на фолклористичните изследвания по това време. Самият автор няма претенции за изчерпателност и не налага научни модели. В обширния предговор той аргументира своите разбирания относно предложеното структуриране, като се придържа към установеното от народа разпределение на календарно-обредния песенен репертоар и обосновава необходимостта от приложените допълнения и бележки. Наред с това уточнява, че сборникът му съдържа основно градивен материал за бъдещи фолклорно-етнографски и филологически изследвания и цели да насърчи много други „любители на народната ни поезия и старина да се заловят с такава присърце да събират нови материали, каквото наистина важноста на

делото заслужава, и то без забава, докато следите на старината не са се още съвсем изгубили.“ (Илиев 1889, XVI)⁴.

Този сериозен и обемен труд на Атанас Илиев, запазил своята стойност на изворово градиво и днес, остава за съжаление единственият обнародван том от замислената поредица етнографски сборници с разнообразно съдържание и по-строга научна подредба на материала⁵. Основна причина да не се реализира авторовият замисъл е появата на крупния министерски „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, започнал да излиза през същата 1889 г. Със заповед на министъра на народното просвещение Атанас Илиев е командирован в София, за да участва като помощник на Ив. Шишманов в подготвянето и редактирането на новото периодическо издание. В продължение на четири години той е ангажиран с подбора и обработването на материалите, включени в отдела „Народни умотворения“ на СБНУ (кн. I–VIII), и е съпричастен с всичко, свързано с неговото издаване⁶. Това е своеобразна оценка на неговите качества като специалист с широка научна осведоменост, запознат добре както с издадените вече сбирки с български фолклорни материали, така и с проучванията върху нашия и славянския фолклор.

На страниците на СБНУ Атанас Илиев публикува едни от най-значимите си изследвания, посветени на неразглеждани до момента митологични представи, предания и вярвания на българския народ, намерили отражение във фолклора. През 1890–1891 г. е отпечатана интересната му студия **„Български предания за исполини, наречени елини, жидове и латини“** (Илиев 1890/91). Въвеждащата първа част включва кратък преглед за историческото развитие на преданията и тяхната основа, както и примери за присъствието на аналогични вярвания в съществуването на исполини във фолклора на различни народи. Авторът проследява доколкото е възможно историческия произход на разпространените названия и търси обяснение за тяхното обобщение и осмислянето им като митологически понятия. В следващите части на труда се разглеждат различните варианти на българските предания за исполини, познати сред народа ни като елини, жидове и латини, като се изяснява етимологията на отделните названия. За целта е проучен значителен по обем фолклорно-етнографски материал от различни български краища (легенди, песни, приказки, местни названия, етноними и др.), който дава представа за ареала на разпространение на изследваните предания. Разнообразието на приведените цитати и множеството препратки към фолклора на другите славянски и балкански народи са свидетелство както за детайлно познаване на проучвания материал, така и за задълбочено вникване в изследваната проблематика. В своето изложение авторът

разглежда и познатите до момента научни разработки по темата, като аргументира обстойно собствените си възгледи и интерпретация на засегнатите въпроси. В сравнителен план той се стреми да обясни сходствата и трансформациите в митологичните представи за исполините и свързаните с тях названия сред отделните народи, като се позовава на културно-историческите им контакти и установените типологични сходства (Станева 1993, 113). За научната стойност на този забележителен по своето съдържание труд допринася използването на сравнителния метод на изследване, който Илиев прилага и в другите свои проучвания.

Впечатляващи със своята оригинална тематична насоченост са и следващите обширни студии на Атанас Илиев, посветени на отражението на природата в народната духовна култура. Тази проблематика провокира ранните му изследователски интереси и присъства трайно в научните му занимания. С нея са свързани и най-значимите фолклорно-етнографски приноси на Илиев. Обширният му труд **„Растителното царство в народната поезия, обичаите, обредите и поверията на българите“** (Илиев 1892/93), обнародван в СБНУ, привлича веднага вниманието на научната общественост. В него авторът разработва изключително интересна и незасегната до момента тема, касаеща семантичната натовареност на различни растителни видове и начина, по който те присъстват в народната поезия, бит и обичайно-обредна система. Верен на своя изследователски подход той гради изложението на базата на богат емпиричен материал, събран лично от него и извлечен от ръкописните сборки на неговите сътрудници и вече отпечатаните фолклорно-етнографски сборници.

В структурно отношение трудът е разделен на два дяла, с оглед на по-пълното и прецизно представяне и тълкуване на събраните материали. В първият раздел се разглеждат общи понятия („дървета“, „гора“) и свързаните с тях култове. А. Илиев проследява вариантите и поетичните форми, застъпени в българската народна словесност, като привежда редица известни нему аналогии в поетично творчество на други етноси. Той не пропуска да анализира и влиянието на християнството, довело до преплитания на библейски и апокрифни сказания, отразени в различните предания и трансформирани в коледните песни. Особено внимание отделя на популярния мотив за метаморфозата на живи същества в дървета и обратно, широко разпространен в гръцката митология и фолклора на почти всички европейски, славянски и балкански народи. В него авторът открива отглас на старинни анимистични вярвания и представи.

Вторият раздел е посветен на различните растителни видове и осезателното им присъствие в материалните и духовни прояви на народ-

ния живот. Съобразно възприетия научен стил Атанас Илиев уточнява първо произхода и етимологията на растителните названия, като не пропуска да отбележи и изведените от тях топоними. Основният акцент на проучването обаче е отражението на дърветата и другите растения в поезията, обичаите, обредите и поверията на българите. Многобройните примери и цитати разкриват вариантното богатство и мотивното разнообразие на засегнатите теми от народното ни творчество. Авторът ги разглежда на широка сравнителна основа, като привежда аналогични сходства в поезията на редица славянски и балкански народи. Независимо от направените съпоставки, той не стига до по-сериозни и категорични заключения относно степента на самобитност и културни взаимодействия. Независимо от това възприетия метод на изложение разкрива както широката култура и задълбочени фолклорни познания на А. Илиев, така и неговата информираност по отношение на научната литература, свързана с изследваната проблематика.

Обобщение на дългогодишните му проучвания по темата е монографията **„Растенията от българско фолклорно гледище“** (Илиев 1919, 93–181). Тя е част от замисления в края на XIX век енциклопедичен сборник **„Българско отечество“**, организиран от Министерството на народното просвещение под егидата на българския княз, който лично одобрява и подписва списъка на сътрудниците⁷. Присъствието на А. Илиев сред тях е безспорно признание за неговия научен авторитет като познавач и изследовател на българския фолклор. Поради редица организационни и най-вече финансови проблеми отпечатването на сборника се отлага. През 1919 г., с известно закъснение, монографията на А. Т. Илиев се отпечатва в списанието на Българската академия на науките и става научно достояние (Станева 1993, 114–115). В структурно отношение и като научен стил тя следва модела, възприет от автора в предходния му труд, посветен на растителното царство. Изложението е значително постегнато и концентрирано върху богатата символика на дървета, цветя, билки, треви и други растения и свързаните с тях вярвания, отразени в българския фолклор.

Несъмнено достойнство на монографията е богатата фактологична основа, даваща възможност за разностранен подход при интерпретиране на изложените материали. Семантичната натовареност на разгледаните растителни видове, отразена в народните песни, предания, обичаи, пословици, гатанки и пр. е илюстрирана с многобройни, умело подбрани примери из народното творчество. Препратките към публикувани вече в научната литература аналогични фолклорни факти свидетелстват за широката осведоменост и прецизност на автора. И в това свое изследване

Атанас Илиев подхожда към проблематиката с научно разбиране, като се стреми към изчерпателност и достоверно представяне на обхванатия материал. Същевременно не пропуска да изясни етимологията на названията и прави опит за анализ на произхода и развитието на фолклорните поверия. Тези характеристики и ясният стил на изложението повишават научната стойност на монографията, която и днес представлява интерес като изворово градиво и отправна точка за по-задълбочени проучвания в тази насока.

Изследователските търсения на Атанас Илиев не се ограничават само в рамките на българския фолклор⁸. В последните десетилетия на своята творческа дейност той подготвя едни от първите значими публикации в областта на топонимията, отпечатани в СпБАН: **„Турски изговор на български местни имена“** (Илиев 1917, 103–128) и **„Румънска топонимия от славяно-български произход“** (Илиев 1925, 1–91). Тези негови статии представляват „определен етнолингвистичен интерес“ и допринасят по своеобразен начин за разширяване обхвата на етнографските проучвания (Тодоров 1980, 141). В тях отново се проявяват характерните черти на научния му метод – сравнителен подход към установяване морфологичните и фонетични промени на разглежданите езикови форми, и аргументирани заключения, подкрепени с множество примери на запазени селищни наименования и топоними. Към тези интересни като тематика, но тясно специализирани проучвания авторът пристъпва от позициите на своята солидна филологическа подготовка и богата езикова култура. Въпреки че не претендират за изчерпателност, статиите му са ценно помагало и упътване в помощ на диалектоложки и лексикални изследвания.

Голямата обществена ангажираност на Атанас Илиев поради многобройните педагогически и административни длъжности, които заема, и отчасти нестабилното му здравословно състояние, са вероятно основните причини за сравнително ограничения обем на неговите фолклорно-етнографски трудове. Въпреки това интересът към народните умотворения съпътства целия му жизнен и творчески път, а народоведските му занимания са основното ядро на научното му дело. Съществена заслуга на Атанас Илиев е разработването на нови и слабозастъпени теми, с което допринася за разширяване на предметната зона на българската етнография (Тодоров 1980, 141). Отличителна черта на неговата работа по проблеми из областта на духовната народна култура е широката му научна осведоменост, която включва детайлното познаване на издадените сборки с български фолклорни материали и на фолклорно-етнографските проучвания на водещите западноевропейски и славянски учени

(Станева 1993, 111). Събирателската му дейност е базирана на солидна научна подготовка, а изследванията му се отличават още с проникновен историко-литературен поглед върху проблемите и обосновано етимологическо изясняване на включените термини (Вакарелски 1941, 146; Вакарелски 1977, 64).

Сред основните научни приноси на Атанас Илиев е богатството на издирения и систематизиран в трудовете му емпиричен материал, неговата езикова достоверност и широк обхват. Интерпретацията на разнообразните фолклорни факти звучи убедително и е базирана на верни наблюдения и научна аргументация. За това допринасят и многобройните съпоставки и препратки към фолклорното наследство на редица балкански и славянски народи. Налаганият от А. Илиев сравнителен метод на изследване е едно от най-големите достойнства на научното му дело. Въпреки че самият автор не претендира за изчерпателност на засегнатата проблематика и се въздържа от по-категорични изводи и заключения, неговите бележки и коментар не са лишени от научна стойност и в много отношения не са загубили своята актуалност. И днес те представляват солидна изворова база и будят интерес сред широк кръг учени – фолклористи, етнографи, диалектолози и др.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Настоящата статия е четена като доклад на Четвърта национална научна конференция „От регионалното към националното – етнология, краезнание и музейно дело“, проведена на 6–7 септември 2010 г. в град Полски Тръмбеш.
- ² Като езиковед и автор на учебни помагала А. Илиев включва народни песни и приказки в читанки и хрестоматии, заради тяхната високохудожествена и естетическа стойност. На различни страни от народното творчество са посветени и редица подготвени от него сказки с научно-популярен характер (Вакарелски 1941, 143; Станева 1993, 106–107, 119–120).
- ³ Вж. рецензията на Л. Милетич относно „Сборник от народни умотворения, обичаи и др.“ на Атанас Т. Илиев, публикувана в СБНУ, II, 1890, с. 199–227. Рецензията на Любомир Милетич надхвърля рамките на стандартен отзив. Профокиран от съдържанието и стила на изложение, Милетич не само дава висока оценка на труда на автора, но и включва редица допълнения, поправки и свои разсъждения относно произхода на народната обредна поезия, съдържанието и разпространението на песенните мотиви и техните езикови особености.
- ⁴ Стойност на емпиричен материал имат и обнародваните от А. Илиев „Приказки, песни и баяния от с. Радилово, Пещерско“ (Периодическо списание, XXV–XXVI, 1888, 198–206). Негова заслуга са и множеството фолклорни материали, публикувани в първите томове на СБНУ и Периодическото списание от сътруд-

- ници като П. Русенски, С. Шивачев, А. Гяуров, Кр. Мирски, Р. Груев и др. (Вакарелски 1941, 145).
- 5 В предговора към издадения том А. Илиев уточнява, че има идеи и събрани материали за още три книги, които следва да включват: сватбарски, жътварски, седенкарски, хороводни и др. песни; приказки, пословици, гатанки, баяния; описания на обичаи, обреди, народна медицина, вярвания, предания и др. (Илиев 1889, XIII). Част от тях впоследствие са обнародвани на страниците на редактирания от него СБНУ.
 - 6 Оттеглянето му по здравословни причини от редколегията на Министерския сборник и връщането му в Стара Загора през есента на 1892 г. не прекъсва контактите му с неговите организатори. Атанас Илиев продължава да е съпричастен с издаването на СБНУ чрез публикуването на свои статии, преводи, бележки и рецензии. Негова заслуга е преводът на забележителното етнографско проучване на руския учен Т. К. Волков – „Сватбарските обреди на славянските народи“ (СБНУ, III, IV, VIII, 1890–1892), където Илиев прави обширни допълнения за българските сватбени песни, обреди и символиката на различни атрибути, свързани със сватбения ритуал (Станева 1993, 111).
 - 7 Към това крупно научно дело са привлечени редица заслужили и утвърдени български учени и културни деятели, като Д. Маринов, Ст. Шишков и др., които следва да подготвят монографични изследвания в различни области на науката: история, география, езиковедие, етнография и фолклор и т. н. Редакционният комитет на „Българско отечество“ предлага настоятелно на Атанас Илиев да подготви и монографията „Народни приказки“. Преценявайки трезво своите възможности той не се наема с изпълнението на тази задача. Въпреки това Илиев се ангажира активно с този значим научен проект, като освен със своя труд за растенията се включва и като съавтор на Д. Маринов за монографията „Детски фолклор“ (Станева 1993, 116).
 - 8 Фолклорно-етнографските изследвания на Атанас Илиев включват и няколко по-малки статии, публикувани в редактираното от него научно-популярно списание „Надежда“, издавано в Ст. Загора, или в други печатни издания: „Калината в българската народна поезия“ (Денница, 1891, кн. 6); „Един старославянски обред от езическо време“ (Надежда, 1900, кн. 1); „Езически обичаи и обреди по Коледа“ (Надежда, 1900, кн. 2); „Имела“ (Надежда, 1900, кн. 3); „Промени на човек или на дух в животни или в друго нещо“ („Сбирка от нови и интересни четива“, под псевдонима Ал. Боруйски, Пловдив, 1900).

ЛИТЕРАТУРА

- Вакарелски 1941:** Хр. Вакарелски. Атанас Т. Илиев. (Наши събирачи на фолклор) – Родна реч, XIV, 1941, 3, 140–147.
- Вакарелски 1977:** Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1977.
- Илиев 1870:** А. Т. Илиев. За русалките. – Читалище, Цариград, I, 1870, 503–504.
- Илиев 1872:** А. Т. Илиев. Природата в българските народни песни и приказки. – Читалище, Цариград, II, 1872, 836–844.

Илиев 1889: А. Т. Илиев. Сборник от народни умотворения, обичаи и др. Събирани из разни български покрайнини. Първи отдел – Народни песни. Книга първа. С., 1889.

Илиев 1890/1891: А. Т. Илиев. Български предания за исполини, наречени елини, жидове и латини. – СбНУ, III, 1890, 179–205; IV, 1891, 231–256.

Илиев 1892/93: А. Т. Илиев. Растителното царство в народната поезия, обичаите, обредите и поверията на българите. – СбНУ, VII, 1892, 311–412; IX, 1893, 409–442.

Илиев 1917: А. Т. Илиев. Турски изговор на български местни имена. – СпБАН, XIV, 1917, 103–128.

Илиев 1919: А. Т. Илиев. Растенията от българско фолклорно гледище. – СпБАН, XVIII, 1919, 93–181.

Илиев 1925: А. Т. Илиев. Румънска топонимия от славяно-български произход. – СпБАН, XVII, 1925, 1–91.

Илиев 1926: А. Т. Илиев. Спомени. С., 1926.

Костадинова 2005: Е. Костадинова. Атанас Илиев – фолклорист, просветител, един от първите администратори на Елхово. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XX, 2005, 301–305.

Станева 1993: К. Станева. Атанас Илиев. С., 1993.

Тодоров 1980: Д. Тодоров. Етнографията в България през периода на капитализма. – В: Етнография на България. I. С., 1980, 134–150.

ATANAS T. ILIEV UND SEIN PLATZ IN DER GESCHICHTE DER BULGARISCHEN ETHNOGRAPHIE

Temenuga Georgieva

(Zusammenfassung)

Als Volkskunstforscher, Pädagoge, Autor von Lehrbüchern, Sprachwissenschaftler, Redakteur von wissenschaftlichen und populären Ausgaben beteiligt sich Atanas Iliev aktiv am gesellschaftlichen und kulturellen Leben Bulgariens nach der Befreiung und in den ersten Jahrzehnte des XX Jhs. Seine wissenschaftlichen Beschäftigungen sind vorwiegend der bulgarischen Folklore gewidmet. Das Literaturerbe von At. Iliev hat keinen grossen Umfang, trotzdem beeindruckt mit der originalen Problematik.

Die vorgelegte Mitteilung umfasst seine bedeutenden Aufsätze, wie: „Sammelband von Volksdichtungen, Sitten u.s.w.“, „Bulgarische Legenden für Riesen, genannt „elini“, „jidove“ und „latini““, „Das Pflanzenreich in der Volkspoesie, in den Sitten, Bräuchen und Aberglauben der Bulgaren.“, „Die Pflanzen von dem bulgarischen folkloristischen Gesichtspunkt.“ u. a.

Ein wesentliches Verdienst von Atanas Iliev ist die Untersuchung von neuen Themen und Problemen der geistigen Volkskultur, damit er auch einen Beitrag zu der Erweiterung des Forschungsgebietes der bulgarischen Ethnographie hat.

ТЪРГОВСКА КЪЩА „БРАТЯ Г. АВРАМОВИ“ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

Светла Атанасова

Съществен принос за изграждането на вътрешния национален пазар и икономическото развитие на Търново и прилежащия район през третата четвърт на XIX век внася търговското дружество на братя Георги и Кънчо Аврамови.

Запазените документи във фондовете на Регионалния исторически музей във Велико Търново (търговски тефтер за периода от 1867 до 1870 г., препис от главната книга за периода от 1874 до 1878 г., писмо за направено дарение през 1871 г. и документ за притежание на недвижимо имущество за периода от 1879 до 1883 г.) и в Български исторически архив в София (шест документа – писма, разписки, свидетелство за собственост и счетоводни извлечения за периода от 1870 до 1902 г.), свързани с дейността на търновските търговци хвърлят светлина, относно някои аспекти на стопанските и обществените им изяви (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 1–6; РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 682, 3526, 3532, 3538, 3552 В/ ТОМ).

Георги и Кънчо Аврамови стартират своята професионална дейност през 60-те години на XIX век. Основаните от тях търговски кантори в Търново и Цариград регистрират своето участие на световните пазари под наименованието „Братя Г. Аврамови“. От 1868 до 1879 г. с дялов капитал в семейната компания се включват и техни близки родственици.

Предприемчивите търновци внасят манифактурни стоки и фабрични изделия (платове, конци, шалове, възглавници, демикотони, язми, фи-станлъци, чорапи, чеврета, фесове) от Виена и Цариград за нуждите на вътрешния пазар. Товарите се придвижват от Виена и Турну Северин до пристанищата в Пикет и Гюргево. От там се насочват към дунавските градове в българските земи. Посредник при реализирането на търговските операции се явява виенската компания на „Братя Е. Паница“. Партньорството между двете дружества в периода от 1878 до 1883 г. се изразява в покупко-продажбите на манифактурни изделия, внасяни през

Свищов и търговско кредитиране от страна на виенските предприемачи и банкери (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 2, л. 5, 7; а. е. 3). Посочените стоки се разпределят към градовете Търново, Севлиево, Пазарджик, Варна и Силистра. Търговските товари от пристанището в Цариград се транспортират до Варна и от там следват вече посочената схема за разпределение.

Търновската компания поддържа дългогодишни партньорски отношения с табашкото дружество в Севлиево (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 3) и с мащабната търговско-производствена структура на „Славчо Хаджипаскалев и Сие“ с представителства в Търново, Виена и Цариград (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 682 В/ ТОМ, л. 46–48).

През 1861 г. основателите на Българското търговско акционерно дружество „Промишление“ със седалище в Цариград отправят покана към Георги и Кънчо Аврамови да участват със свои капитали в тяхната организация. Целта на новосъздадената експедиторска кантора е придвижването на търговските товари от Лондон и Цариград със собствен транспорт, закупен с вложените средства от български търговци – акционери (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 673 В/ ТОМ).

Братя Аврамови разполагат със стопански помещения за съхранение и продажба на стоките в Търново, Джумая, Шумен, Кюстенджа и Меджидие (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 3).

Постоянни клиенти на дружеството през 70-те години на XIX век са Никола Бояджиев, „Х. Васил Попов и Атанасов“, Георги Симеонов и Стоян Кюсерджията от Пазарджик; Ангел Георгиев и Христо Попов от Варна; „К. Върбанов и Петров“, Никола Мартинов от Русе и Ангел Тодоров от Силистра; Христо Райкоолу от Търново.

Запазеният Търговски тефтер на цариградската кантора, воден от Георги Аврамов за периода от 1867 до 1870 г. съдържа 136 страници, изписани на български език с черно мастило. В него са отразени направените разходи за закупуване на стоки от Цариград и тяхното експедиране с австрийските параходи до Варненското и Свищовското пристанище от месец юни до месец декември 1867 г. От стр. 3 до стр. 12 се съдържат подробни описания на всички стоки по количествени и качествени показатели, единична цена и обща сума, отразени по фактурите. Най-често срещаните артикули, предназначени за вътрешния пазар са: памук на пакети, памучни и вълнени преди, сулани, читове, язми – елван и якла кенар, аладжи, американ, оланди, дамаски добро качество и савашпури. Вложеният реален капитал на търговската компания за покупко-продажба на стоки за второто полугодие е в размер на 238 859 гроша (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 682 В/ ТОМ, л. 3–12).

Търговската книга е прекъсната и подновена през 1868 г. Вписаната информация от стр. 16 до стр. 27 отразява търговските контакти между съдружниците и техни клиенти от вътрешността на страната през месеците февруари, март и април. Според направения списък за дадените стоки на кредит, дължимата сума към компанията е в размер на 97 764 гр. Отчетените фактури към 5 юни 1868 г., изпратени от Русе, Джумая, Тетевен, Ловеч, Плевен и Беброво посочват, че реализираните приходи на компанията са в размер на 162 661 гр. (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 682 В/ ТОМ, л. 33–35).

Изготвеният счетоводен баланс за второто полугодие на 1868 г. отчита реални приходи от продажба на стоки в размер на 74 608 гр. Изведените цифри от сметководната книга показват, че реализираните приходи от продажби за цялата година оформят приблизителната сума от 256 409 гр.

В търговската книга от стр. 37 до стр. 46 са отчетени и направените разходи от съдружниците за транспорт, оборудване на кантората, отпуснати кредити и доставени стоки от наличния капитал в касата. Така например през първото полугодие на 1868 г., основният съдружник Георги Аврамов оперира със сумата от 130 041 гр., а брат му Кънчо със сумата от 5 784 гр. (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 682 В/ ТОМ, л. 33–35). Направените разходи от Харалампи Аврамов за периода от м. април до м. август са 33 197 гр. (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 682 В/ ТОМ, л. 37–41).

От стр. 54 до стр. 136 в тефтера, Георги Аврамов дава информация за вложените капитали и задълженията на търговските клиенти през 1869 г. Реализираните приходи от продажба на стоки за месец януари възлизат на 70 853 гр. (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 682 В/ ТОМ, л. 54–59).

Към оборотния капитал се прибавят неизплатените задължения от предходната година, като по сметките на съдружниците към 3 февруари са приведени следните суми: Георги Аврамов – 14 039 гр., Кънчо Аврамов – събрани дългове от Шумен 47 558 гр. и Харалампи Аврамов – 47 123 гр.

Изготвеният счетоводен баланс по сметката на Георги Аврамов до месец май 1869 г. посочва, че направените разходи за закупуване на нови стоки са в размер на 57 260 гр. От стр. 121 до стр. 132 са описани търговски операции от м. юни до м. август в Джумая, Шумен и Пазарджик с финансово изражение от 63 021 гр. От участието със свои стоки в панаира в Карасу (Румъния) през месец октомври Георги Аврамов реализира печалба от 75 318 гр. Обобщените данни показват, че реализираните

приходи по сметката на основния съдружник през 1869 г. се доближават до сумата от 250 140 гр. (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 682 В/ ТОМ, л. 84–87, 88–90, 121, 124–127, 132).

От стр. 134 до стр. 136 са записани имената на клиенти и дължимите от тях суми по сметката на Кънчо Аврамов за месец октомври – 15 132 гр. и за месец декември – 20 544 гр. (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 682 В/ ТОМ, л. 134–136). Въпросната информация нарушава хронологията на воденото счетоводство.

Позовавайки се на изследвания документ отчитаме факта, че през 1868–1869 г. постоянните партньори и клиенти на братя Аврамови – участници в създадената от тях търговска структура достигат цифрата 104. Те са представители предимно на търговското или занаятчийско съсловие – еднолични търговци или съдружници в по-мощабни професионални организации със седалища в земите на север от Стара планина и отделни центрове в южните български територии (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 682 В/ ТОМ, л. 16, 22, 24, 26, 38, 50, 52, 54, 56, 58, 64, 70, 134).

Списък 1: Постоянни партньори и клиенти на търговска къща „Братя Г. Аврамови“ – Цариград за периода 1868–1869 г.

• Търново

Колю Дивитаков, Никола Ракаджи, Иван Минчов Дивитаков, Паскал Михайлов, Димитър абаджи, Янко Недялков, Георги Иванов

• Ряховица (Горна Оряховица)

Петър Иванов, Петър Стоянов, х. Иванчо Д. Арабов, Стефан Стойков

• Ловеч

Станю Андронов, Гочу Тодоров, Цвятко Трифонов, Кирияк абаджи, Исмаил уста, Стою Цачов, Коста Григоров, Пано Първанов

• Севлиево

Христо Тотюв, Христо Хинков, Иванчо Кънчов, Димитър Спасов, Рачо Арабаджовалу, Кънчо Даскалов

• Плевен

Братя С. Коцови, Петър Маждраков

• **Силистра**

Аврам Мартинов, Гецо Иванов, Гено Чолаков

• **Разград**

Стоян Рачов и Неделчо

• **Джумая (Търговище)**

Братя Георги и Коста Костадинови, Дани Куцаров, х. Ангели х. Дру-
мев

• **Шумен**

Тодор Наков, Георги Хараланов, Костадин Марков, Танас Костади-
нов, Васибеки Минчов, Иван Златюв, Никола Желязков, Васибеки х. Де-
чов, Братя Ив. Кърджиєви, Иванчо Саказов и дружие, Панделай Жеков,
Вълчо Тончов, Димитър Вълков, Манук Бабадаля, Лазар Тимов, Иванчо
Чомаков, Величко Гаргов

• **Преслав**

Слави Димитров

• **Балчик**

Йордан халаджи и брат му, Нефе Челеби, Йордан Русев

• **Варна**

Ангел Господинов, Димитър х. Попов

• **Върбица**

Лазар Златюв

• **Провадия**

Коста Димитров, х. Саркис Аракан

• **Пазарджик**

Янко Димиев, Абудул Латиф, Тодор Сараф, Пеню Пенков

• **Стара Загора**

Сяви Иванов и Иванчо

• **Меджидие**

Недю Валчув, Киркор Маридов

• Черна вода

Иванчо Алексов

• Други селища

Михал х. Павлюв, Х. Георги Калтакян, Георги Янаков, Петър Панталонджи, Колю Митюв, Исмаиля и Маджаков, Георги Нечов бояджи, Тотю Мокрев, Коста Иванов, Христо Ценов абаджи, Цвятко, Дончо Колюв абаджи, Димитър Дянков, Янаки Стойков абаджи, Цачу Чудото, Васил абаджи, Мичко Илюв абаджи, Атанас Друмев, Стойчо Ганев, Хатим уста, Марин Кюкефчи, Келю Петров Бороолу, Дончо и Пенко абаджи, Коста Кириякоолу абаджи, х. Парван терзи, Петър Разалов, Петю Дичов, Коста Исмер Татю беюулу, Цвятко Тасяка, х. Афуз терзи, Иванчо Панков, Митю Бабадираня, Парашкева х. Петков, Тодор Радулов, Райчо Танас

Търговската книга на места е непълна или информацията е унищожена. Въпреки това тя изгражда обща представа за размера на търговските операции и ареала на тяхното разпространение. Фиксира броя на търговските партньори и клиенти и размера на оборотния капитал, с който боравят съдружниците през 1868–1869 г. Статистическите данни могат да се ползват с уговорката, че са цитирани единствено от този източник.

От 1873 до 1879 г. братя Аврамови поддържат търговски магазини в Търново и Шумен. Във фондовете на Регионалния исторически музей във Велико Търново се съхранява част от търговската книга на „Братя Г. Аврамови“, в която са вписани наличните стоки и новозакупените манифактурни изделия на кредит за двата магазина. Документът съдържа 23 листа, изписани четливо на български език с черно и червено мастило (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 3552 В/ ТОМ).

Според направения запис предлаганите стоки могат да се групират по видове, материал и артикули: фесове – каба, орлеан; вратовръзки, шаяк, дамаска – вълнена, памучна; муселин, язми, пошове, чорапи, шапки – детски, ръкавички, сукно – първо и второ качество, демикотони, фистанлъци, ширити, бои, шалове (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 3552 В/ ТОМ, л. 1, 5, 6, 9, 13).

Към 22 януари 1873 г. наличната стока в магазина в Търново се оценява за 326 556 гр., а вложеният капитал от съдружниците в стоки на кредит е в размер на 528 874 гр., тоест вложените реални пари са на стойност от 855 430 гр. (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 3552 В/ ТОМ, л. 3–5).

Към 21 януари 1874г. използваният оборотен капитал на дружеството за нови стоки в магазина в Шумен възлиза на 608 537 гр. (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. №3552 В/ ТОМ, л. 5–8).

Според направеният запис от Георги Аврамов, за периода от 1872 до 1874г. дружеството оперира с реален капитал от 640 227 гр., като първоначалния капитал с който участват отделните съдружници е в съотношение – 60 000 гр. от Георги Аврамов и 26 535 гр. от Кънчо Аврамов (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. №3552 В/ ТОМ, л. 8, 9).

Особен интерес предизвиква преписът от Главната книга на учредителния договор на търновското дружество „Братя Г. Аврамови“ от 25 януари 1874г. Търговското споразумение отчита реалното финансово състояние на съдружниците и определя мащабите на търговските операции. Използвани са обобщени данни от финансовия отчет за 1872 и 1873г. Споменат е първоначалния капитал, с който стартира подновеното търговско съдружие. Отчетени са реализираните печалби за изминалия период, тяхното разпределение според дяловото участие, както и направените лични и служебни разходи от двамата партньори. От документа става ясно, че през 1874г. в семейната търговия се включват със свои дялове синът на Георги Аврамов – Евгени и съпругата му Анастасия, както и майката на двамата братя. Основни двигатели на професионалната дейност обаче остават Георги и Кънчо.

Цитираме дословно направеният запис от Георги Аврамов, за да представим материалното състояние на търновските търговци и визуализираме прецизно водената счетоводна документация (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. №3552 В/ ТОМ, л. 9).

„Капитал на Георги Аврамов л. № 10	Гр. 60 000
От 1872г. февруари 10 до 1874 януари печалба	<u>64 742</u>
	124 742
Разноски в двете години	<u>29 000,36</u>
	95 742,03
От лист № 12 от капитала	
На Кънчо Аврамов за къщата	<u>10 000,80</u>
	<u>105 741,23</u>
Капитал на Кънчо Аврамов л. № 12	26 535,70
От 1872 февруари 10 до 1874 януари 25 печалба	<u>64 742</u>
<u>91 277,96</u>	
Разноските му за две години	<u>26 367,28</u>
	<u>64 909,28</u>

Отпадат ся за $\frac{1}{2}$ на тази ща	
хисапо на Георги Аврамов и минуват	10 000
на сметката му	
За уравнение на капитал	54 909,28
	<u>220</u>
	55 129,28
Евгени Г. Аврамов	22 104
Анастасия К. Аврамова	10 615
Майка ни	6 410
	<u>Гр. 200 000</u>

Гроша двеста хиляди под кондратъ содружески за капитал на Бр. Георги Аврамов
Кънчо Аврамов
25 януари 1874 Търново“

През 1874 г. търговската организация „Братя Г. Аврамови“ – Търново оперира с реален капитал от 544 948 гр. в налични пари, пари от стоки на кредит и съдружески средства (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 3552 В/ ТОМ, л. 12, 13).

Към 25 януари 1875 г. изразходваните средства за покупко-продажба на стоки в магазините в Търново и Шумен се движат в границите на 222 066 гр., а затворените пари от дадени стоки на кредит са от порядъка на 480 861 гр. В началото на стопанската година при уравнението на печалбите Георги Аврамов стартира търговската дейност с капитал от 105 741 гр., а Кънчо Аврамов с капитал от 55 129 гр. Запазват се квотите в дяловото участие от 1874 г. (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 3552 В/ ТОМ, л. 16).

Към 20 февруари 1876 г. наличната стока в магазина в Търново е на стойност от 117 115 гр. Използваният оборотен капитал за дадени стоки на кредит се изчислява на сумата от 509 834 гр. Съдружеският капитал е разпределен по следния начин: Георги Аврамов – 105 741 гр.; Кънчо Аврамов – 55 129 гр.; Евгени Г. Аврамов – 26 760 гр.; Анастасия К. Аврамова – 11 639 гр.; печалба – 32 082 гр. През новата година дружеството започва своята професионална дейност с първоначален капитал от 199 269 гр. (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 3552 В/ ТОМ, л. 16).

От 1873 до 1876 г. търновските търговци разполагат със значителен оборотен капитал. Стабилните показатели на реализираните приходи и печалби от професионалните им изяви е доказателство за успешна дейност. Включването на новите съдружници с капитали позволява разширяване на географския ареал на разпространение на стоките.

Към 25 февруари 1877 г. наличните стоки в магазините в Търново и Шумен са на стойност от 215 342 гр. Неизплатените кредити към фирмата са в размер на 323 558 гр. (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 3552 В/ ТОМ, л.16–20)

В писмо от 21 февруари 1877 г. Димитър Тодоров от Тулча уверява своите партньори братя Аврамови от Търново, че скоро ще събере дължимите суми от търговските клиенти в града. Тук той визира един от длъжниците Васил, който е натрупал 165 лири от взети стоки на кредит и неизплатен наем на търговски дюкян. Георги Аврамов се явява и търговски посредник при уреждането на професионалните взаимоотношения между търновския мютесариф Фахри бей и търговците от Тулча (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 3526 В/ ТОМ).

На 25 февруари 1877 г. съдружниците подновяват търговския договор за срок от три години, като съотношението на дяловия капитал се променя. Основният съдружник Георги Аврамов се включва заедно със съпругата си в предприятието с капитал от 132 501 гр. Кънчо Аврамов участва с капитал от 55 129 гр., а неговата съпруга с 11 639 гр. Евгени Г. Аврамов и съпругата му влагат в семейната компания 27 650 гр. Майката на братя Аврамови бележи най-скромно участие със сумата от 5 167 гр. В търговския тефтер основният съдружник и завеждащ счетоводството – Георги Аврамов записва уравнението на капиталите и печалбите, както и основополагащия капитал на подновеното търговско предприятие. При направената равносметка за изминалите три години реализираната печалба е в размер на 38 969 гр. за Георги и 11 642 гр. за Кънчо (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 3552 В/ ТОМ, л. 20).

На 4 март 1878 г. наличната стока в търговския магазин в Търново се оценява на 53 245 гр. Неизползваемият капитал от дадени стоки на кредит е в размер на 115 230 гр. Оборотният капитал с който оперира дружеството е в размер на 184 813 гр. Към същата дата Георги Аврамов участва в съдружието с капитал от 50 611 гр., Кънчо Аврамов с 52 543 гр. В касата има налични пари в размер на 16 647 гр. Реализираната печалба е 22 041 гр. През новата година дружеството стартира своята дейност с капитал от 139 842 гр. (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 3552 В/ ТОМ, л. 21–23).

Според изготвеният счетоводен баланс към 23 юни 1879 г. на наличните стоки в склада на фирмата в Търново тяхната равностойност е 1522, 60 турски лири или близо 150 000 гроша. Оборотният капитал вложен в закупуването на нови стоки през първото полугодие на 1879 г. е в размер на 161 385 гр. (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 3).

**Финансов отчет за дейността на търговска къща
„Братя Г. Аврамови“ за периода от 1867 до 1879 г.
(РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 682, 3552 В/ ТОМ;
НБКМ – БИА, ф. 623 а. е. 3)**

Година	Вложен капитал в началото на годината	Оборотен капитал Стоки в наличност, стоки на кредит, съдружески средства	Приходи	Отчетена печалба в началото на годината
1867 – второ полугодие	–	238 859 гр.	–	–
1868 – първо полугодие	–	169 022 гр.	256 409 гр.	–
1869 – първо полугодие	–	57 260 гр. Г. Аврамов	250 140 гр.	–
1872	86 535 гр. Г. Аврамов 60 000 гр. К. Аврамов 26 535 гр.	640 227 гр.	–	64 742 гр.
1873	86 535 гр. Г. Аврамов 60 000 гр. К. Аврамов 26 535 гр.	855 430 гр.	–	64 742 гр.
1874	126 664 гр. Г. Аврамов 60 000 гр. К. Аврамов 27 535 гр. Е. Аврамов 22 104 гр. Анастасия 10 615 гр. Майка 6410 гр.	544 948 гр.	–	64 742 гр.
1875	160 870 гр. Г. Аврамов 105 741 гр. К. Аврамов 55 129 гр.	702 927 гр.	–	–

1876	199 269 гр. Г. Аврамов 105 741 гр. К. Аврамов 55 129 гр. Е. Аврамов 26 760 гр. Анастасия 11 639 гр.	626 949 гр.	–	32 082 гр.
1877	232 086 гр. Г. Аврамов и съпругата му 132 501 гр. К. Аврамов 55 129 гр. Анастасия 11 639 гр. Е. Аврамов 27 650 гр. Майка 5 167 гр.	538 900 гр.	–	50 611 гр. Г. Аврамов 38 969 гр. К. Аврамов 11 642 гр.
1878	119 801 гр. Г. Аврамов 50 611 гр. К. Аврамов 52 543 гр. Пари в касата 16 647 гр.	184 813 гр.	–	22 041 гр.
1879 – първо полугодие	–	161 385 гр.	–	–

Постоянните партньори и клиенти на дружеството за периода от 1873 до 1879г. наброяват 83 и са концентрирани около центровете за разпределение на стоките (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. № 3552 В/ТОМ, л. 2, 3, 5, 6, 7, 8).

Списък 2: Постоянни партньори и клиенти на търговска къща „Братя Г. Аврамови“ в магазините в Търново и Шумен за периода от 1873 до 1879г.

Търново

Георги Шумака, Станчу Коюфициалия, Стоян Н. Арабаджи, х. Коста х. Петров, Иван Балчув, Братя Сивриеви, Цани Петков, Минчу баба

Рада, Иван Илиев и Атанас, „Илия Попов и Панчов“, Никола Бояджиев, Панайот Бостанджиев, Иванчо Витанов, Михал Рачов, Паскал Георгиев, Тодор Лазаров, „Иванаки Сарафов и син“, Димитър х. Станчоолу

Оряховица (Горна Оряховица)

Димитър Андонов, х. Иванчо х. Гатов, х. Васил Ников, Лазар Стоянов

Свищов

Ради Тодоров, Никола Г. Мартинов, Николай Маринов

Ловеч

Цвятко Трифонов, Стамо Андронов, Пано Първанов, Рашо Христов, Начу Кочов и Димитър

Севлиево

„Иван Илиев и син“, Хинко Колчов, Васил Танков, Иван Крушовеца

Русе

Тодор Марков

Силистра

„Гено Христов и Г. Томов“, Тончо Петков, Георги Азаклов, Григор Канов, „Драганов и Николов“

Разград

Продан Минчов, Димитър Златков, Стоян Рачов

Джумая (Търговище)

Андон Стоянов, х. Сава х. Куцаров, Иванчо х. Митов, Рали Иванов, Братя Караджиеви, Тодор и Марко Георгиеви

Шумен

Василаки Минчов, „Тодор Танчов и синове“, Марин Чифудоолу, Вичу Василев, Иванчо Чомаков, Танас Смядовалия, Христо и Т. Тончови, х. Василаки х. Дечов, Христо Добров, Маджарали Мадрасу, Васил Кърджоолу, Тодор Радуш, Х. М. Доктора, Паруш Георги, Руси Иванов, „Вълчо и Янко Парушеви“, Димитраки Кърджиев

Осман пазар

Съби Дражев, „Господин и Велико Попови“

Тулча

Георги Сремов, Иванчо П. Смирак

Балчик

Христо Халандоров

Варна

Ангел Гергюв

Каварна

Георги Симеонов, Иванчо Марчов

Пазарджик

Братя П. Георгиеви, Стоян Кюсаджи, Янко Димов

Стара Загора

Дани Юргу Янаков, Димитър Господинов

Върбица

Драган Радюв, „Петър Алданов и Иванчо Ст.“, Ставри Донков и Димитър, Димитър Попов и Иванчо

Значителна част от недвижимото имущество на възрожденските търговци е концентрирана в търновската махала „Света Богородица“ (РИМ – Велико Търново, ОФ, Инв. №3538 В/ ТОМ).

След Освобождението братя Аврамови поетапно разпродават своите магазини, тъй като не носят желаните печалби.

През 1891 г. Георги Аврамов решава да продаде дюкяна в Кюстенджа. Това решение вероятно е продиктувано и от сложната етническа ситуация и променения териториален статут на Северна Добруджа (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 2, л. 1, 2). Магазинът в Меджидие се управлява от Петър Станчов, но натрупаните дългове от дадени стоки на кредит са много (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 2, л. 8).

През 1902 г. Георги Аврамов упълномощава Никола Мартинов от Русе да задвижи сделките, свързани с продажбата на дюкяните в Джумая. В писмо от 19 април, изпратено от русенския адвокат до търновския търговец се споменава за продажбата на „3 дюкяна на Джума панаир за 160 лева“. Потенциален клиент е Андон Черняев. Той обаче предлага сумата от 60 лева и сделката не се осъществява (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 2, л. 4).

Данни за търговската дейност на братя Аврамови откриваме до 30-те години на XX век.

Стопанският профил на търновското дружество се обогатява и от многостранните социални изяви на отделните му членове. В редица случаи мащабното и широкоаспектно мислене на възрожденските търговци е гаранция за икономическия успех на създадените от тях професионални организации.

Според нас не е за пренебрегване факта, че Георги Аврамов е член на Търговския съд (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 2, л. 8). Той е известен сред своите съграждани и като спомоществовател на търновските училища и Славянското благотворително общество. През 1870 г. Георги дарява 5 сребърни рубли в помощ на търновското училище и отпуска сумата от 400 гроша за издръжката на две момичета в пансиона в Габрово (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 4; РИМ – ВеликоТърново, ОФ, Инв. № 3532 В/ ТОМ). През 1877 г. внася годишна помощ от 3 сребърни рубли за Славянското благотворително общество в Търново.

Следва ново финансово подпомагане със сумата от 20 франка за обновяване на градските училища на 3 май 1879 г. (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 4, л. 1, 2).

В писмо от 1 юни 1883 г. Настоятелството на търновските градски училища отправя покана към Георги Аврамов да присъства при провеждането на годишните изпити в Девическото училище при църквата „Св. Богородица“ в Долната махала (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 2, л. 3)

За богатата култура на двамата стопански деятели съдим от едно писмо, изпратено до Търново от Любен Каравелов на 22 май 1878 г., с което издателят на списание „Знание“ информира своите читатели братя Аврамови, че годишният им абонамент е извършен (НБКМ – БИА, ф. 623, а. е. 5).

Търговска къща „Братя Г. Аврамови“ се явява една от най-големите фирми – вносителки на манифактурни стоки и колониални изделия за нуждите на вътрешния пазар през 70-те години на XIX в. По своята същност и организационна структура, представлява събирателно дружество, при което размера на дяловото участие в общия капитал е показателен за реализираната годишна печалба. Максималният размер на оперативния капитал достига близо 900 000 гроша (към 1873 г.), една внушителна за времето сума. Професионалните взаимоотношения между съдружниците се регулират посредством търговски договори и изрядно водена счетоводна документация. В стопанската структура се включват от двама до шест броя съдружници, в различните етапи от нейното съществуване. Изградената мрежа от партньори, клиенти, експедитори, агенти и съ-

трудници покрива основните стопански центрове по българските земи. Братя Аврамови обозначават своето присъствие на вътрешния, европейския и азиатския пазар, чрез специално изработен за целта фирмен печат. Функциониращата търговска структура през втората половина на XIX в. е един от примерите за утвърждаването на капиталистическите практики в българската възрожденска търговия.

СЪКРАЩЕНИЯ

НБКМ – БИА: Народна библиотека „Кирил и Методий“ – Български исторически архив – София

РИМ – Велико Търново, ОФ: Регионален исторически музей – Велико Търново, Основен фонд Възраждане

„G. AVRAMOV AND BROS“ TRADING HOUSE FROM THE SECOND HALF OF 19th C.

Svetla Atanasova

Summary

The „G. Avramov and bros“ trading house was one of the biggest importers of manufacture and colonial goods for the needs of the home market in the seventies of 19th c.

The two brothers – Georgi and Kancho Avramovs launched their activity in the sixties, establishing representative offices both in Tarnovo and Tsarigrad (Istanbul). From 1868 until 1879 a few of their relatives were stakeholders in the family business, as well.

According to its type, the association was a collective company and the amount of the share capital of the partnership was indicative of the annual profit made. In 1873 the maximal amount of the operating capital reached 900,000 groshes (the then currency) which was a considerable profit in those times. The business relations among the partners were regulated by trade contracts and immaculate accounting documentation.

The enterprising Tarnovo citizens imported manufacture and factory goods from Vienna and Istanbul, passing through the Danube and the Black Sea ports. The mediating company that brought the cargo from Vienna and Turnu Severin through the ports of Piket and Gyurgevo was the Viennese company of E. Pantiza and brothers. The Tarnovo company kept in contact with the tanning association of Sevlievo, as well as, with the considerable trading and production facility of Slavcho Hadji-paskalev and his son Mihal, who was known to have had representative offices in Tarnovo, Vienna and Tsarigrad.

The Avramovs had warehouses and shops in Tarnovo, Dzhumaya, Shumen, Kyustendil and Medzhidie.

The business network of partners, shipping agents and clients covered the most important trading centres of Bulgaria.

This complex business structure is a good example of the well-established trading capitalist relations in the second half of 19th c.

РУСКА КАРТА НА ТЪРНОВО ОТ 1877Г.

Драгомир Йорданов

Във фондовете на отдел „История на България XV–XIX в.“ при Регионален исторически музей – Велико Търново се съхранява една важна за историята на старопрестолния град карта, изработена през лятото на 1877 г. от руския офицер щабскапитан Владимир Сухомлинов (Инв. № 149 В-Д/ОИМ-ВТ ОФ). До момента тя не е била обект на специален анализ, поради което целта на настоящата статия е да запълни този пропуск. Тя проследява историята на картата и маркира нейните най-важни особености.

През 1875 г. Балканският полуостров е разтърсен от Голямата източна криза, започнала с антиосманското въстание в Босна и Херцеговина. На следващата година българите също се вдигат на оръжие. Априлското въстание привлича вниманието на Великите сили върху българския въпрос и създава условия за неговото успешно разрешаване. На последвалата Цариградска конференция е предложено България, Босна и Херцеговина да получат административна автономия. Османската империя отхвърля този вариант и с това предизвиква Русия да ѝ обяви война. През април 1877 г. войната за освобождението на България започва. Два месеца по-късно главната част от руската армия форсира успешно р. Дунав при гр. Свищов и се разделя на три отряда. Предният отряд на ген.-лейт. Йосиф Владимирович Гурко получава задачата да настъпи на юг и да овладее старопланинските проходи, представляващи ключ към Тракия и Цариград. По пътя си той трябва да освободи старата българска столица Търново.

Веднага след навлизането си в българските земи през лятото на 1877 г. русите започват ново детайлно картографиране, тъй като съществуващите дотогава карти са неточни и непълни. Важна част от него е изготвянето на подробни карти на освободените градове, необходими на новата администрация.

Щабскапитан Владимир Сухомлинов е кавалерийски офицер от руската гвардия и Генералния щаб¹. След избухването на войната е ко-

мандирован на Балканския фронт. Той се явява в щаба на главнокомандващия Великият княз Николай Николаевич-Старши няколко дни след десанта при Свищов. Съобщено му е, че трябва да се присъедини към Главната квартира на Действащата армия, която по това време се подготвя за преместване в гр. Търново (освободен от Предния отряд на ген. Й. Вл. Гурко на 25 юни/7 юли 1877 г.). Сухомлинов влиза в старата българска столица като част от свитата на главнокомандващия на 30 юни/12 юли 1877 г.

Заповядано му е да поддържа реда в града с помощта на един казашки взвод и да организира новата администрация. Сухомлинов изготвя списък на гражданите, подходящи за участие в управлението. С негова помощ е избран градски съвет и назначени участъкови пристави. Интересен факт е, че негов преводач е един от синовете на П. Р. Славейков – Рачо.

Сухомлинов ясно осъзнава нуждата от актуална карта на града и се заема да я изработи: „Необходимо беше да имаме план на града, и аз бързо направих окомерна снимка. Този мой собствен план по-късно аз имах възможност да си купя на Невски проспект, в географския магазин на Главния щаб в Петербург“ (Сухомлинов 1924, 26–27). Картата е използвана от административните лица, резидиращи в сградата на бившия турски конак (съвременният музей „Възраждане и Учредително събрание“). По-късно е отпечатана от руския Генерален щаб. След изтеглянето на русите през 1879 г. оригиналната карта попада сред други документи в конака и за известно време е изгубена.

Спомените на щабскапитан Сухомлинов за Руско-турската война са публикувани в автобиографичната му книга „Воспоминания“ („Спомени“), излязла за пръв път в Берлин през 1924 г. В нея на войната е посветена част втора „Турецка кампания (1877–1878 г.)“, съдържаща 4 глави. Информацията за Търново и картата на града се съдържа в глава IV „В тылу“.

Картата на Сухомлинов е една от трите познати до момента чуждестранни карти на Търново, създадени до 1878 г. В сравнение с двете предшестващи я карти (на Хелмут фон Молтке от 1837 г. и на Хайнрих Барт от 1862 г.) тя е най-точната и подробната.

През 1888 г. българският офицер Петко Димов намира случайно картата в конака и я взема на съхранение в дома си, оценявайки нейното голямо историческо значение. По-късно Димов се установява в София. През 1929 г. той решава да подари картата на Търново, защото осъзнава, че нейното истинско място е там. Изпраща я на кмета на града, придружена с подробно писмо, изясняващо нейната история. Кметът о.з. полк.

Владимир Даскалов решава картата да бъде предадена за съхранение на Историческия музей и я предоставя заедно с писмото на Димов на тогавашния уредник на музея Тодор Николов.

Освен в спомените на Сухомлинов, информация за историята на картата се съдържа и в два други важни източника – писмо, съхранявано във фондовете на отдел „История на България XV–XIX в.“ при Регионален исторически музей – Велико Търново и статия, публикувана през 1929 г. на страниците на Общински вестник „Велико Търново“.

Особено важен документ е писмото (Инв. №242, ф. „Тодор Николов“) на запасния полковник Петко Димов до кмета на Търново от 10 юли 1929 г., приложено по-долу в неговия пълен вид:

„До Господин Кмета на град В. Търново

В г. В. Търново

Многоуважаемий господин Кмете,

Считайки, че изпълнявам скромен дълг като българин в принос за славното минало на Старопрестолния град В. Търново, да Ви помоля да приемете и предадете една вече историческа старина – топографическата снимка на Търново, която според автора ѝ носи датата 7-и юлий 1877 година, 10 дни след освобождението на Търново в Руско-турската война. Да се предаде на градския Исторически музей, гдето вярвам е и мястото за най-сигурно запазване.

Снимката е саморъчна работа на г-н Щабс-капитан от Предния отряд на генерал Гурко Сухомлинов², един от последните военни министри на Императорска Русия. Снимката е в мярка 50 сажена в дюйми. За нея, като план се споменава от Шкорпила в Археологическия сборник година 1910^a и там е представена в миниатюра (умалена).

Същата снимка представлява видът на град Търново в заселената му част и такава както го видя зората на освобождението ни...

Тогава е имало 18 джамии, между които и паметника храм на Българския цар Иван-Асен II „Св. 40-т мъченици“³. Църкви отбелязани в плана има пет. Неотбелязани има, както е за Митрополитската църква и др. няколко, вероятно считани за жилищни домове, неразличими от другите постройки по вид и строеж.

На височината „Хисаря“⁴ е имало цяла махала, ясно обозначена в плана, показана е и джамията.

Тази снимка в годината на юбилея днес⁵, не може да бъде без значение, запазена 52 години.

Историкът, вярвам, би видял и почерпил много повече данни, отколкото обикновения наблюдател, макар и свидетел на Освободителната война, за историческото Търново.

Снимката случайно ми попадна в битността ми адютант на 6-и п. Търновски полк в 1888 година, между..... в старото полицейско здание – „Конака“ (№8 в снимката) ⁶. Подписа от 1898 година е направен от мен, когато по-късно подписах снимката. Пазих я до днес 41 години и ми се струва че тя е единственият запазен у нас екземпляр, защото други – копие или оригинал не намерих ни в музея в София, ни в Търново.

На Картографическия институт в София мин. година дадох да снеме копие, фотографирано, но непроявено.

Приемете, господин Кмет, моите отлични почитания.

София Петко Димов

10 юлий 1929 г. (о. з. Полковник)“

Даряването на важната карта е отразено на страниците на Общински вестник „Велико Търново“, където в бр. 10 от 19 юли 1929 г. излиза статия на Владимир Даскалов⁷. Нейното съдържание е следното:

„Вл. Д. Един ценен документ.

Запасният полковник г-н Петко Димов е имал добрата идея да изпрати до господина Кмета писмо с един ценен документ, който е от голямо значение за нас. Това е една полуинструментална топографическа снимка на гр. В. – Търново, която носи датата 7 юлий (стар стил) 1877 година – десетина дена след освобождението на града от Русите. Картата е снимана от щабс капитана Сухомлинов, числящ се тогава в предния отряд на генерал Гурко. Същият този Сухомлинов в последствие беше един от последните военни министри на императорска Русия.

Г-н Петко Димов, в битността си адютант на 6 п. Търновски полк още в 1888 година е намерил въпросния документ в разхвърляните книжа на тогавашното старо полицейско здание – „Конака“, мястото гдето се издига днес общинското управление. Той е запазил скицата до сега, и ценейки нейното историческо значение, подарява я на града. Защото чрез същата скица, снимана преди 52 години, ние получаваме ясна представа за тогавашното състояние на нашия старопрестолен град в строеж: улици, джамии, чешми и др. Тъй например, тогава е имало всичко 18 джамии, от които 8 в махала Св. Троица, една във Френк Хисар, една на Царевец, една в Асенова махала и седем в махалата Св. Богородица,

включително с тази на Баждарлък. Паметника – храм на великия Български Цар Иван Асен II – „Св. Четиридесет Мъченици“ – е показан като джамия. Освен това, на Царевец е имало цяла махала, населена изключително с турци. Черквите са били всичко 5 – Св. Атанас, Св. Никола, Св. Константин, Св. Спас и Св. Богородица.

Главното е, че скицата на Сухомлинова ни дава пълна картина на онова Търново, каквото е било то в деня на освобождението ни от петвековното турско робство.

Скицата ще се предаде на съхранение в градския музей.“

Картата на Сухомлинов е публикувана в няколко различни книги, но никога не е била обект на специален анализ⁸.

Според проучването на автора на настоящата статия картата е публикувана за пръв път в труда на известния чешки учен проф. Константин Иречек (1854–1918) „Пътувания по България“, излязъл през 1888 г. Тя е приложена към главата за Търново, но професорът не я анализира (Иречек 1974, 283).

Черно-бял вариант на картата е приложен и към статията на инженер П. Абаджиев „По разкопките на Хисаря и Трапезица в Търново“, излязла в кн. VII на Списание на Българското инженерно-архитектно дружество от м. май 1902 г. (Абаджиев 1902, в приложението в края на книжката).

През 1907 г. преработен и допълнен черно-бял вариант на картата е публикуван в „Пътеводител на гр. В. Търново и околността му“, издаден от търновското туристическо дружество „Трапезица“ (Пътеводител 1907) – един от най-известните и ценни пътеводители на града, днес превърнал се в библиографска рядкост. Присъствието на картата в пътеводителя доказва, че тя е била все още актуална 30 години след създаването ѝ.

През 1910 г. картата е отпечатана и в една статия на Карел Шкорпил (известен чешки археолог, изработил след Освобождението един от най-точните планове на Средновековно Търново), публикувана в Известията на българското археологическо дружество (Шкорпил 1910, 123).

В по-ново време картата е публикувана в преработен вариант в статията на уредника в Регионален исторически музей – Велико Търново Тодорка Драганова „Търново през XIX в. (Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки)“, но и там тя не е обект на специален анализ (Драганова 1972, 165–166).

Регионален исторически музей – Велико Търново притежава едно интересно копие на картата на Сухомлинов, озаглавено „Планъ на В.

Търново“ (Инв. №813, ф. Л. Ф). То е със същите размери като оригинала, но е по-опростено, тъй като в него отсъстват легенда, мащаб и обозначени с надписи или цифри обекти. За неговия произход няма никакви сведения, поради което не може да се установи със сигурност нито кой е неговият автор, нито кога и по какъв повод е било създадено⁹.

В отдел „Карти и графики“ на Национална библиотека „Св. Кирил и Методий“ – София се съхранява цветно копие на картата на Сухомлинов с размери, почти идентични с тези на търновския оригинал (сигнатура Кр II 263). Най-вероятно то е от екземплярите, отпечатани от руския Генерален щаб.

В писмото си до Даскалов полк. Димов отбелязва, че фотографско копие от картата на Сухомлинов се съхранява и в Картографическия институт в София.

Публикуването на картата в трудове на авторитетни учени и разпространението ѝ в различни варианти доказва нейните качества и нейната важност за историята на гр. Велико Търново.

Оригиналната карта на Сухомлинов, съхранявана в Регионален исторически музей – Велико Търново, е озаглавена „ПЛАНЪ Г. ТЪРНОВА.“ („План на гр. Търново“) и е с размери 50,7/39,5 см. В нея са използвани два цвята – бежов за обозначаване на градските квартали и светлосин за р. Янтра.

Основните обозначени в картата обекти са сгради. В нея присъстват 25 сгради, обозначени с условни знаци. От тях 23 са култови – църкви и джамии, обозначени съответно с кръстове и полумесеци. Според картата на територията на града към 1877 г. са съществували 18 джамии и 5 църкви.

Най-важните сгради в града (8 на брой) са обозначени още и с цифри, като названията им фигурират в специална легенда (наречена „Примѣчаніе“ („Забележки“), разположена в долната лява част на картата. По-голямата част от сградите (5 бр.) са църкви.

В картата знаците за църква и джамия са дадени в легендата съответно срещу обекти №1 (църквата „Св Атанас“) и №6 (Куршумли джамия). Така значението им става ясно за читателя, без да е изрично указано чрез текст какво представляват.

Сред обозначените с цифри обекти се откроява големият конак на турската администрация („Конакъ“), построен в периода 1872–1874 г. от известния български строител майстор Никола Фичев (Колю Фичето) (обект №8). По онова време конакът е централната и най-внушителната сграда в града. При освобождението на Търново на 25 юни/7 юли 1877 г. той е главната цел на русите. Конакът е разположен в центъра на града

на границата между българските и турските махали (квартали). В картата той присъства със собствен условен знак, различен от останалите, наподобяващ очертанията на сградата. След освобождението на града в конака за кратко пребивава щабът на ген. Гурко, а след заминаването му в нея се установява новата администрация. През 1879 г. в бившия конак заседава Учредителното събрание, положило основите на свободна България. В периода 1879–1984 г. сградата изпълнява административни функции, а днес е музей „Възраждане и Учредително събрание“.

В картата фигурира и несъществуващата днес Куршумли джамия („Мечеть Крушумлю“) – по онова време най-голямата и внушителна турска джамия в града (обект № 6). За нея е известно, че е била с квадратна форма и с голям купол, увенчан със златен полумесец. Името ѝ е произлизло от факта, че куполът ѝ е бил покрит с олово – материал, от който са се произвеждали куршуми. Тя е имала широк двор със 7 чешми и до нея е била разположена турска библиотека. Несъмнено джамията е направила впечатление на русите с размерите и архитектурата си и Сухомлинов неслучайно я е отразил в картата си като обект, обозначен с цифра. Тя е разрушена през 1895 г. и на нейното място днес се издига Хуманитарна гимназия „Св. Кирил и Методий“ (Драганова 1972, 179–180).

В картата присъства и един на пръв поглед необичаен за този тип карти обект – кланица („бойня“), разположена в северния край на града на изходната пътна артерия, водеща към Свищов (обект № 7). Дали на това място тогава действително е съществувала кланица, за съжаление авторът на настоящата статия не може да установи със сигурност. Но ние нямаме основания да се съмняваме в информацията, дадена ни от Сухомлинов. Вероятно тогава там действително е съществувала кланица и тя е била първото нещо, което идващият от север човек е забелязвал. Възможно е тя да присъства в картата заради ролята си на потенциален източник на продоволствия за руската армия.

Останалите обозначени с цифри обекти (№ 1–5) са църкви – „Церковъ Св. Танаса“ („Св. Атанас“, днес известна под името „Св. Кирил и Методий“), „Св. Николая“ („Св. Никола“), „Св. Константина“ („Св. Константин и Елена“), „Св. Богородицы“ („Св. Богородица“) и „Св. Спаса“ („Св. Спас“). Всички те са построени от майстор Никола Фичев в периода от 30-те до 70-те години на XIX в. Тъй като за тях съществува обширна литература, те няма да бъдат обект на специален анализ в настоящата статия. Трябва обаче да се отбележи, че днес те не са запазени в своя първоначален вид поради голямото земетресение от 1913 г. Това важи в особена степен за църквата „Св. Богородица“, на чието място

след него е издигната съвсем нова църква. А от църквата „Св. Спас“ понастоящем съществуват само основите.

Сухомлинов е пропуснал да отбележи църквите „Св. Георги“ и „Св. Петър и Павел“ (Митрополитската църква), разположени в Долната махала на града (дн. кв. „Асенов“). Ето как обяснява тяхната липса полк. Димов: „Неотбелязани има, както е за Митрополитската църква и др. няколко, вероятно считани за жилищни домове, неразличими от другите постройките по вид и строеж“.

Що се отнася до джамиите, при тях броят им (който на пръв поглед изглежда завишен) вероятно е достоверен, тъй като те са по-лесно разпознаваеми за наблюдателя¹⁰.

Интересен факт е, че по-голямата част от обозначените с цифри обекти (6 от общо 8) са дело на майстор Никола Фичев, което доказва качествата на този наш строител, издигнал едни от най-знаковите сгради в Търново.

Друг важен елемент на картата е нейният мащаб, който позволява да бъде извлечена информацията относно размерите на града към 1877 г. Под нейното заглавие е записано „Масштабъ 50 саж. въ дюймъ“, а под текста е дадена скала за разстоянията в сажени. Става ясно, че картата дава разстоянията в сажени (стара руска мерна единица, равняваща се на около 2,1 м), измерени в дюймовете. В картата на Сухомлинов са дадени само линейен мащаб (скалата за разстояния) и пояснителен мащаб (50 сажена в 1 дюйм). Последният дава възможност да бъде изчислен численият мащаб на картата и той е 1: 4200 (на 1 см от картата отговарят 42 метра). Площта на Търново към 1877 г. възлиза на 0,5 кв. км. (550 дека или 550,000 кв. м)¹¹. Тя е много по-малка от съвременната, защото за Велико Търново е характерно териториалното му разрастване в западна посока след Освобождението, особено силно изразено през втората половина на XX в.

За определяне посоките на света в картата присъства специален знак, наподобяващ стрелка, обозначаващ север (N).

Върху картата на Сухомлинов фигурира начертана с молив координатна мрежа, която навярно е била необходима във връзка с нейното копиране. Кога и от кого е била създадена мрежата, не може да се установи със сигурност.

В картата уличната мрежа е отразена много по-подробно, отколкото в по-старите карти. Докато в последните присъстват само главните улици на града, Сухомлинов е отразил и второстепенните. Ясно могат да се разпознаят главните улици на града, които съществуват и днес. Обозначени са главните изходни пътни артерии, водещи към други селища („на

Марино поле“ (Марино поле), „изъ Систова“ (Свищов), „въ Лясковици“ (Лясковец) и „въ Елену“ (Елена), два моста на р. Янтра – Владишкият на север и Турският (наричан още мостът на Али Феруз бей) на юг, които съществуват и днес и шест брода.

Като цяло картата е бедна на надписи. Така например в рамките на града фигурират само два надписа – един върху хълма Царевец (той е обозначен с неговото турско название „Гисаръ“ (Хисар) и един върху р. Янтра („Рѣка Янтра“). За да не закриват уличната мрежа, надписите на най-важните обекти в града са изведени в легендата отляво.

Поради административния характер на картата акцентът в нея пада върху сградите и уличната мрежа, които са били от най-голямо значение за ползвателите ѝ. Природните обекти заемат второстепенно място, което обяснява отсъствието на заобикалящите града хълмове Трапезица, Света гора и Момина крепост, присъстващи в по-ранните карти. В нея е налице една по-сериозна грешка – хълмът Царевец е силно деформиран на североизток, което не отговаря на действителността. Тази деформация е единственото нещо, по което картата на Сухомлинов отстъпва на по-старите карти от 1837 и 1862г. Важен обект в нея е р. Янтра, опасваща хълмовете на града. Нейните меандри са изобразени сравнително точно. В реката са отбелязани съществуващите по онова време четири острова. С три стрелки е обозначена посоката на речното течение (юг-север). Релефът в картата е изобразен чрез щрихи, като хълмът Царевец е щрихиран изцяло, а околните хълмове само са отбелязани. С условни знаци в картата е отразена и растителността.

В долния десен ъгъл на картата фигурира надписът: „Снималъ и черталъ Генералнаго Штаба Капитанъ Сухомлиновъ 7 юля 1877 года¹².“ („Заснел и начертал капитан Сухомлинов от Генералния щаб на 7 юли 1877г.“). На гърба ѝ в долния десен ъгъл е запазен текст, написан от Петко Димов през 1898г. – „Принадлежи Капитану Димову от 6^{-и} п. Търнов. на Нег. Вис. полк от София /8²⁷/VIII/98г.“

В заключение трябва да се отбележи, че картата на Сухомлинов е ценен исторически извор, от който може да се извлече разнообразна информация. В нея като цяло съществени грешки няма, а може да се говори само за известни непълноти, например що се отнася до броя на църквите в града. Тя ни осигурява важна информация за местоположението и броя на основните сгради в града – светски и култови, голяма част от които днес вече не съществуват. В нея е отразена подробно уличната мрежа. Тя дава възможност да се установят размерите на гр. Велико Търново към 1877г.

Заради разнообразната информация, която осигурява, картата представя интерес не само за историците, но и за географите и архитектите. Тя е най-точната и подробна от всички карти на Търново, изработени до 1878 г., поради което е активно използвана и репродуцирана в различни варианти още няколко десетилетия след създаването ѝ. Картата впечатлява дори и днес, поради което заслужава да бъде популяризирана сред по-широка публика.

БЕЛЕЖКИ

¹ Владимир Александрович Сухомлинов (1848–1926) е роден на 4/16 август 1848 г. в гр. Телши, Ковенска губерния (дн. Телшай в Република Литва). Баща му Александър Павлович Сухомлинов е с украински произход и на младини служи в лейб-пехотния Бородински полк. После преминава на гражданска служба и става управител на Телшевския уезд на Ковенска губерния (1844–1859 г.) и Бялистокския уезд на Гродненска губерния (от 1860 г.). Майка му Олга Ивановна Лунска произхожда от белоруски дворянски род. Семейството има три деца, от които Владимир е най-голямото.

Младият Владимир решава да се посвети на военното дело и през 1861 г. постъпва в Александровския кадетски корпус в гр. Вилно (дн. Вилнюс в Република Литва). През 1863 г. се премества в Първи кадетски корпус, а през 1866 г. постъпва в Николаевското кавалерийско училище за гвардейски юнкери. През 1867 г. става корнет в Лейбгвардейския Улански на Негово Величество полк във Варшава, а през 1871 г. е зачислен в Николаевската Академия на Генералния щаб. През 1872 г. става поручик. След завършването на Академията през 1874 г. става щабс-ротмистър и е причислен към щаба на гвардейските войски в Петербургския военен окръг. Същата година става капитан и е назначен за старши адютант на щаба на Първа гвардейска кавалерийска дивизия, а през март 1877 г. става обер офицер за специални поръчения при щаба на Първи армейски корпус.

След избухването на Руско-турската война от 1877–1878 г. е командирован на Балканите. Става последователно командир на ескадрон в лейб-гвардията на Кирасирския на Негово Величество полк, офицер за особени поръчения при щаба на Първи армейски корпус и офицер на разположение на главнокомандващия на Действащата армия. Оглавява разузнаването в отрядите на генералите Карцов, Скобелев-Старши и Чернозубов. Съставя и изработва подробна карта на Плевенската крепост. Участва в сраженията край Плевен, Шипка и Пловдив. Успява да убеди турците да предадат без съпротива гр. Гюмюрджина. Стига до Одрин, Сан-Стефано и Цариград. Заради заслугите си е произведен в чин подполковник (1877 г.) и получава редица военни отличия – златна сабя и ордени „Св. Георги“ 4-та степен, „Св. Станислав“ 2-ра степен с мечове, „Св. Ана“ 2-ра степен с мечове и „Св. Владимир“ 4-та степен с мечове и лента (1878–1879 г.).

След войната поради доказаните си качества продължава да израства в професионално отношение – става щаб-офицер за особени поръчения при щаба на Първи армейски корпус и началник на Николаевската академия на Генералния щаб (1878 г.). Чете лекции по тактика в Николаевското кавалерийско училище и Пажеския корпус. През 1880 г. е произведен в чин полковник. В периода 1884–1886 г. е командир на 6-ти лейб-драгунски Павлоградски полк, а в периода 1886–1897 г. ръководи Офицерската кавалерийска школа. През 1890 г. е произведен в чин генерал-майор, а през 1898 г. става генерал-лейтенант. В периода 1897–1900 г. е началник на 10-а кавалерийска дивизия. От 1899 г. е началник щаб, от 1902 г. помощник-командващ, а от 1904 до 1908 г. командващ войските на Киевския военен окръг. Едновременно с това в периода 1905–1908 г. е генерал-губернатор на Киевска, Подолска и Волинска губернии. През 1906 г. става генерал от кавалерията, а в периода 1908–1911 г. е член на Съвета за държавна отбрана. В периода 1908–1909 г. е началник на Генералния щаб, а през 1909 г. става военен министър на Русия и заема този пост до 1915 г. През 1911 г. става член на Държавния съвет, а през 1912 г. е произведен в чин генерал-адютант. Ползва се с личното благоразположение на император Николай II. Провежда важни реформи в армията сред които са създаването на авиация (Имперски военновъздушен флот), автомобилни подразделения и контраразузнаване. Скоро след избухването на Първата световна война (1914–1918 г.) руската армия претърпява големи поражения от германците. Заради това Сухомлинов е свален от поста военен министър и са му повдигнати обвинения в злоупотреби и държавна измяна (подозират го, че е немски шпионин). През 1916 г. е уволнен от армията и изключен от Държавния съвет. В периода 1916–1917 г. срещу него тече съдебен процес. Отначало е затворен в Трубецкия бастион на Петропавловската крепост, а по-късно е поставен под домашен арест. През 1917 г. е осъден заради недостатъчната подготовка на руската армия за война (останалите обвинения отпадат) на доживотна каторга, заменена впоследствие със затвор. Лежи отново в Трубецкия бастион, а после е преместен в друг затвор. През м. май 1918 г. е освободен поради амнистия (тогава той е на 70 г.) и напуска Русия. Първоначално отива във Финландия, а впоследствие се установява до края на живота си в Германия. Умира на 2 февруари 1926 г. в Берлин на 77-годишна възраст. Сухомлинов е автор на редица публикации (около 45), посветени главно на кавалерията. Част от тях са отпечатани под псевдонима Остап Бондаренко. Но най-известното му произведение са неговите „Спомени“, публикувани за пръв път през 1924 г.

Той е носител на над 35 ордени и медали, голяма част от които са чуждестранни (включително и на три български ордена).

За повече подробности виж: Сухомлинов, Владимир. Воспоминания. Берлин, 1924; ел. вариант на адрес: http://dugward.ru/library/xxvek/suhomlinov_vospom.html

² Полковник Димов греши – щабскапитан Сухомлинов никога не е бил в Предния отряд на ген. Гурко.

³ По време на османското владичество църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е превърната в джамия, известна сред търновските турци като „Теке джамиси“. След Освобождението храмът отново става църква.

⁴ Хълмът Царевец.

⁵ Вероятно полк. Димов има предвид честването на 50-годишнината от Учредителното събрание.

⁶ Днес музей „Възраждане и Учредително събрание“.

⁷ Владимир Даскалов е известен като „кметът-писател“, тъй като публикува в различни издания (и особено на страниците на Общински вестник „Велико Търново“) множество статии, голяма част от които са на историческа тематика.

⁸ Трудно е да се установи колко точно копия на картата са били направени, кога и от кого. Авторът на настоящата статия разглежда само установените от него копия и преработки, допускайки, че е възможно да съществуват и други.

⁹ Поради факта, че копие то се намира сред чертежите, завещани ни от Леон Филипов, може да се предположи че то е изработено от известния търновски строителен техник. Сигурни доказателства за това обаче няма.

¹⁰ Авторът на настоящата статия сравни информацията от картата на Сухомлинов с тази, съдържаща се в различни писмени и илюстративни източници (снимки, графики) и установи, че споменатият брой джамии може да бъде приет за достоверен.

¹¹ Изчисленията бяха направени от доц. д-р Румен Янков от катедра „География“ към Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, за което авторът му изказва своята искрена благодарност.

¹² Датата 7 юли е по стар стил (използван от русите до 1916 г.) и съответстващата дата по нов стил е 19 юли. Това означава, че картата е създадена 7 дни след пристигането на Сухомлинов в Търново на 30 юни/12 юли 1877 г. (той пристига в града няколко дни след неговото освобождение, което по стар стил е на 25 юни, а по нов стил на 7 юли).

ЛИТЕРАТУРА

Абаджиев 1902: П. Абаджиев. По разкопките на Хисаря и Трапезица в Търново. – В: Списание на Българското инженерно-архитектно дружество – С., VII, 1902, 69–73.

Драганова 1972: Т. Драганова. Търново през XIX в. (Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки). – В: Известия на Окръжния исторически музей – В. Търново, V, 1972, 163–214.

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. С., 1974.

Пътеводител 1907: Пътеводител на гр. В. Търново и околността му. В. Търново, 1907.

Сухомлинов 1924: Вл. Сухомлинов. Воспоминания. Берлин, 1924.

Шкорпил 1910: К. Шкорпил. Плань на старата българска столица Велико-Търново. – В: Известия на Българското археологическо дружество, т. 1. 1910, 121–154.

RUSSIAN MAP OF TARNOVO FROM 1877

Dragomir Yordanov

Summary

This article examines a map of a big importance for the historical development of Veliko Tarnovo. It was drafted by the Russian officer Vladimir Suhomlinov after the liberation of the city during the Russo-Turkish War of 1877–1878.

Captain Suhomlinov drafted the most detailed map of the town between the two epochs – the end of the Ottoman domination and the beginning of modern life. He drafted the map on 7th July 1877 for the purposes of the Temporary Russian Administration, housed in the building of the former Turkish Konak (administrative building). After the Russians left the city the map got lost. But luckily it re-appeared in 1888. The Bulgarian army officer, Petko Dimov, found out it quite unexpectedly in the same building and kept it until 1929. Then he gave it as a gift to the local mayor, Vladimir Daskalov. Later on he presented the map to the Veliko Tarnovo Museum of History.

This map provides very precious information about the old city. We can see many cult buildings which are no longer in existence. There were only a few very important buildings in the whole city. The map shows that in 1877 the area of the city was several times less than today.

For the first time Konstantin Ireček and Karel Škorpil published it in their works, but it has not been very popular in the bibliography till now. This article is intended to make the map more popular with the readers.

СИМВОЛИКА И НАГРАДНА СИСТЕМА НА ГРАД ВЕЛИКО ТЪРНОВО В НАЙ-НОВО ВРЕМЕ

Станислава Ботева

Познаването на историята и визията на официалните символи на града, в който живеем, както и отличените личности за изключителен принос към неговото развитие е част от културата на човека и определя тяхната актуалност в условията на нарастващата глобализация на съвременния свят.

Цялостният преглед на темата символика и наградна система на Велико Търново в най-ново време стои открит в научно-изследователското поле. С изключение на рекламно-информативни и научно-популярни обзорни публикации в периодичен национален и регионален печат от съответния период не са очертавани контурите на споменатата проблематика. Отделни нейни детайли са обект на внимание от страна на изследователи от различни области. Конструирание на наследство в герба на Велико Търново се акцентира като част от по-скоро обобщаващ текст за механизмите и тенденциите в конструирането на градските гербове в България с презумпцията, че разработването на всеки отделен пример би могло да бъде самостоятелна тема (Антонов 2003, 202). В този контекст проблемът за съотношението на културно-историческото наследство на Велико Търново и градските символи – герб и знаме, е разработен през призмата на конкретноисторическите фактори – политическо управление, идеологически основания и институционални режими на организация на културата по време на социализма, обществени механизми, тенденции и форми (Ботева 2010). Биографична публикация, посветена на почетните граждани на Велико Търново в периода 1916–2007 г., представлява принос към изясняване на мотивите за удостояването им с почетно звание (Бъчварова 2009–2010, 301–324). Въпреки това остават неизяснени редица проблеми, относно същността и режима на званието и неговите веществени знаци от създаването им досега.

В обхвата на кратка научна публикация не е възможно да се поставят и изчерпят всички въпроси, свързани със символиката и наградна-

та система на Велико Търново в рамките на тяхното съществуване след 1944 г. до наши дни. По тази причина обект на изследването са онези символи и отличия, които са упоменати в Правилник за символите, печата и отличията на Община Велико Търново¹, приет с Решение № 386 по Протокол № 26 на 8 март 2001 г. на заседание на Общински съвет – Велико Търново. Възприета е поредността, фиксирана в този Правилник.

Настоящото изложение е опит за систематизирано представяне на дванадесет носителя на символиката и наградната система на Велико Търново в най-ново време. Те ще бъдат разгледани независимо един от друг на базата на хронологичния принцип, за да се установят историческите им корени, факторите за тяхното възприемане и тенденциите в развитието им в непосредствена връзка с обществено-политическите условия в града и страната.

При разработването на темата са използвани нормативни документи, протоколи на Изпълнителен комитет на Градски общински народен съвет – Велико Търново за периода 1960–1999 г.; протоколи на Общонароден комитет за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град за периода 1965–1986 г., съхранявани в ТД „Държавен архив“ – Велико Търново; документални източници от текущ архив на Общински съвет – Велико Търново за периода след 2000 г.; публикации в периодичен печат; ДКЦ от ОФ „Най-нова история“ при Регионален исторически музей – Велико Търново.

I. Символика

ГЕРБЪТ на град Велико Търново, според чл. 1 на Правилника, „изобразява три лъва, един над друг върху полето на варяжки щит, увенчан със зидова корона“ (Ил. 1).

Разглеждайки въпросът за герба, при това с определен акцент върху периода, в който се разполага неговото начало – социализма, следва да се маркират общи положения в градската хералдика на социалистическа България. Нейното развитие се характеризира с проява на две основни тенденции. Първата се свързва с конструиране на показателни елементи от регионалния стопански живот, емблематично изобразявани чрез венци от житни и оризови снопове, земеделски култури и трактори, отделни ландшафтни детайли, зъбни колела, далекопроводи и фабрики; всички традиционно съчетани с червена петолъчна звезда или със сърп и чук. В същността на втората тенденция е заложена идея за визуализация на културно-историческото наследство чрез характерни исторически артефакти от съответните градски райони. За разлика от „стопанската“ тен-

денция, която в известен смисъл унифицира градовете, тъй като нейните образни прояви се явяват общи за множеството, то втората – в резултат от осъзнаване на своя собствена история и стремеж към моделиране на своя индивидуалност от страна на градовете, задава специфична градска идентичност и служи като образна форма на изразност на обособяването и идентифицирането на отделния град. От гледна точка на така щрихована обективна преднамереност Велико Търново осъзнава своята уникалност и намира в културно-историческото наследство богата възможност да се различи и легитимира.

През периода 1974–1975 г. се провежда дискусия, относно разработване на нов герб на старопрестолния град. Идеята е заимствана от новооткрити символни изображения на българските царе от Търновград, които историкът Петър Коледаров и хералдикът Христо Дерменджиев предлагат на вниманието на обществеността чрез поредица публикации в местни и национални печатни издания. Интерес в това отношение² представляват „За герба на Велико Търново. Да възстановим средновековната символика на Търновград“ (Коледаров, Дерменджиев 1974а, 4), „Гербът на Търновград. Корени в историята. Съвременни проекти“ (Коледаров, Дерменджиев 1974b, 15, 16) и „Нови данни за герба на Велико Търново“ (Коледаров, Дерменджиев 1974с, 4). В обобщен и синтезиран вид цялостната същност на цитираните публикации се свежда в границите на следващата информация. Свидетелство за пряко и несъмнено използване на три лъва в средновековни изображения на българските царе се съхранява в Националната кралска библиотека в Мароко (История 1983, 58). Запазен е част от ръкопис от края на XVI в., който е препис от оригинал с автор арабски пътешественик, посетил България в края на XIV в. Във фрагментарните му бележки за страните, които обхожда се съдържат сведения за Търновград и рисунка на щит на царска стража с фигури на три лъва, разположени един над друг. Това изображение кореспондира с едно по-късно сведение в хроника на Вселенския църковен събор в град Констанц (1414–1418), съставена от Улрих Рихентал. Хронистът описва гербове както на видни участници в събора, така и гости, между които и България. Друг известен документ – фототипно издание на ръкописния хералдически сборник на Конрад Грюненберг от 1483 г., който е произведен от Рихенталовия с незначителни промени, се съхранява в Саксонската библиотека в Дрезден (История 1983, 81).

Без да навлизам в теорията на хералдиката и в дискусия със специалистите хералдици, ще подчертая само, че според Петър Коледаров и Христо Дерменджиев „засвидетелстваното в разгледаните по-горе документални материали изображение на три лъва, разположени един

над друг, е било символ на българския владетелски дом, и на столицата ни до падането ѝ под иго“. По-нататък авторите пишат, че „възстановяването на средновековния герб на Търновград е от голямо значение за представянето на неговото славно минало, наред с експонирането и реставрирането на паметниците на неговата материална култура“. При обстоятелството, че „Велико Търново се посещава от българи от всички краища на отечеството и от много чужденци“ и с презумпцията за развитие на града като важен исторически, културен и туристически град в страната „ние трябва да покажем, отразено в герба на града, неговото величаво минало и значение като държавен, икономически и културен център в Средновековна Европа“ – завършват авторите. Приведох тези цитати, защото позволяват да се изнесе на преден план онзи комплекс от взаимоотношения, който извежда миналото за нов живот и обуславя настоящето; същият комплекс, който се открива в идеята на Коледаров и Дерменджиев. Те трансформират средновековните символни изображения и предлагат „независимо от окончателния вид, който би се възприел от нашата общественост“ свой проект за герб.

Въз основа на убеждението си, че през разглеждания период редица български градове създават свои гербове, в които по „лаконичен път на графичното изобразяване, с определени символи се отразява тяхно минало и социалистическо настояще“ в противовес на основните принципи в хералдиката, Христо Дерменджиев публикува следните критични статии в национални печатни издания: „Неправилни тенденции в разработването на гербовете на градовете“ (Дерменджиев 1974а, 14–18), „Критични бележки за градските гербове“ (Дерменджиев 1974b, 3), „За някои тенденции и насоки в разработването на българските гербове“ (Дерменджиев 1975, 11–14). Специалистът сочи редица основни грешки в изработването на гербовете и подчертава, че оформянето на един герб на столичен или укрепен град, съществувал през средните векове, какъвто е случаят с Велико Търново, има свои хералдически принципи и закони, които безусловно трябва да се спазват и „с които би трябвало да се съобразява всеки един, който ще се заеме с изработването на даден герб“. Така например за градовете-крепости над щита задължително се поставя зидова корона, която се отличава при столицата от тези на обикновените укрепени градове³; във формата на щита и в стилистиката на отделните изображения се спазва установената форма, характерна за дадената епоха. Концепцията на Христо Дерменджиев и Петър Коледаров, съобразена с историческите данни и подчинена на класическите хералдически принципи, е одобрена, но в следствие е изпълнена според нормите на приложната графика, а не на хералдиката.

По искане на Градски общински народен съвет – Велико Търново Държавната комисия по скулптура при Комитета за изкуство и култура и Съюза на българските художници възлагат на художника Григор Спиридонов да изработи идеен проект за отличителен знак на старопрестолния град. Разработени са два графични проекта: с познатото вече изображение на три лъва и с изображение на конник; общото между двата проекта е разполагането на фигурите в полето на варяжки щит, увенчан със зидова корона. В началото на 1975 г., чрез обнародването им в местния общински вестник „Борба“ и предоставянето на възможност за обсъждане, общественици и специалисти изказват мнения и предложения в полза на проекта с трите лъва (Борба, 18, 13.02.1975; Борба, 29, 11.03.1975; Коледаров 1975, 4).

Регионалното културно-историческо наследство, чието измерение съвпада с конструираните идейни елементи в бъдещия официален градски символ се открива в един национален мащаб с поставянето на въпросът за герб на Велико Търново на дневен ред на заседание на Изпълнителното бюро на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град, проведено в София на 11 април 1975 г. След изслушване на направените разисквания, с решение по Протокол № 3 Пенчо Кубадински – председател на Изпълнителното бюро, одобрява предложения проект на Григор Спиридонов и предоставя организирането на следващите действия на великотърновския ГОНС (ТДДАВТ, ф. 1483, оп. 1, а.е. 7, л. 38–50). По този повод, на 2 декември с.г. в редакционна статия от титулната си страница, вестник „Борба“ оповестява официално утвърждаването на двата варианта на герба: графичен – с автор художника Григор Спиридонов и пластичен – дело на скулптора Георги Чапкънов (Борба, 142, 2.12.1975).

На 25 декември 1975 г. на редовно заседание на ИК на ГОНС, Стефан Стефанов – зам. председател на комитета и председател на Градския съвет за изкуство и култура в града, внася Предложение за използване на утвърдения герб на град Велико Търново. Първият документален източник на местната управа, който съдържа данни за пряка употреба на новия отличителен знак е Решение № 284 по Протокол № 13/25.12.1975 г. на ИК на ГОНС. Документът урежда прилагане и пропагандиране на герба чрез разнообразни форми и материали. Предвижда се изготвяне на проекти на бланки за писма, донесения и други; пликове и честитки; отпечатъци върху всички документи, свързани с ритуалите, осъществявани от ГОНС; брошури, афиши и официални печатни съобщения, излизаци от съвета. Освен печатни издания се посочват и други средства за популяризиране на новия герб: значки, почетен знак, вимпел в кутия

за почетни гости, папки за адреси и юбиляри, пластика на фасадата на новата общинска сграда и на входните знаци на града, сувенири и други материали с по-временен характер (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 6, а.е. 14, л. 637–639).

По същия начин стои въпросът с употребата на герба в следващите години, независимо от промените в общественно-политическия живот, белязани от датата 10 ноември 1989 г. Миналото на старопрестолния град и неговото визуализирано присъствие, посредством герба, намират отличен начин на популяризиране в различни варианти, видими за обществеността. Пластични изображения на герба, освен върху фасадата на административната сграда на Община Велико Търново, са монтирани върху титулната корица на Почетната книга на Велико Търново и като отличителен детайл на кметската огърлица. Черно-бели и цветни графични изображения се възпроизвеждат като елемент на общинското знаме и на официалния общински печат; върху официални общински документи, пликове и бланки за изходяща кореспонденция; честитки и папки; дипломи и грамоти за отличия; покани и рекламно-информационни печатни издания за мероприятия с общинско участие и други идентификационни материали.

Семантиката на лъва, който обичайно се свързва с власт, мъдрост и благородство, сила и храброст се допълва от изпълнението на графичния вариант на общинския герб, композиран в два цвята: златно и пурпурно. В символиката на хералдическите цветове златото като „краля“ на металите е израз на знатност, могъщество и богатство, а също така и християнските добродетели вяра, справедливост, милосърдие и смирение. Пурпурното символизира благочестие, умереност, щедрост и върховно господство.

Идеята за историческа приемственост чрез изобразяване на лъвска фигура в българските гербове намира свое проявление на различни нива, за да легитимира както националната идентичност, така и връзката между традиции, минало и настояще. От една страна, трайното присъствие на лъвски фигури в националния герб свидетелства за утвърдени в продължение на столетия принципи. Чрез изобразяването на трите лъва в общинския герб от 1975 г. се демонстрира неговата съпричастност към националния герб и на великотърновци към България. По същия начин, по който при създаване на общинския герб от 1921 г. (с конструиран българския държавен герб – златен коронован лъв, изправен на задните си крака) е залегнала идеята за историческа наследственост и съхраняване на родовите традиции (Атанасова 1999, 192). От друга страна, съгласно Наредба за символиката и отличията на Столична община от 2007 г., в

която обстойно е разработен въпросът за столичния герб „в средата на общия щит, върху малък щит, е изобразен изправен лъв, който символизира приемствеността със старата престолнина на България – Велико Търново“ (Текущ архив на Столичен общински съвет, Решение №23 по Протокол №4/20.12.2007). Този факт не е случаен, а подчертава идейния мотив на Харалампи Тачев, автор на създадения и утвърден през 1900 г. столичен герб (ДВ, 91, 2.04.1900). По-късно, вече професор по декоративно изкуство, той разказва „По това време, когато работех герба, г. Добруски ми показа едно медальонче, намерено при разкопките на Трапезица – В. Търново. На него бе изобразен един лъв в скачащо положение и едно малко лъвче под него – върху червен емайл. Взех големия лъв и го поставих върху отделно щитче, което сложих в средата на общия щит – в сърцевината (dans l'abime), както се изразяват хералдиците. Този мотив служи и да подчертае, че София е приемница на старата столица В. Търново“ (Тачев 1937, 3).

Предвид изложеното по-горе е редно да се отбележи обстоятелството, че дългоочакваното за великотърновци събитие – създаването на герба от 1975 г., е отразено чрез авторска статия в национален вестник „Отечествен фронт“ (Качаков 1976, 4). С публикуването на кратки бележки за образците, по които е създаден гербът, с цел да се фокусира историческата приемственост, заложен в направения избор, се извежда на преден план дългогодишния и непреходен във времето модел – чрез демонстриране на богатото културно-историческо наследство на своя град като разнообразна съвкупност от археологически и исторически ценности и вековни културни и духовни традиции от една страна и от друга – като носител на историческата памет и национална идентичност, да се утвърждава ролята и мястото на града в културното развитие на страната.

Ако функциите на герба се свързват основно с правните характеристики свобода, собственост и самоличност, то **ЗНАМЕТО** от сигнал за сбор и височайше присъствие с историческото си развитие придобива значение на принадлежност. То се явява официален отличителен символ, ясно видим и понятен белег, атрибут на града. Член 3 на Правилника гласи: „Цветът на знамето на Велико Търново е „пурпур виолет“. На знамето на Велико Търново е изобразен гербът на Велико Търново, в златен цвят“.

Появата на общинското знаме на Велико Търново хронологически изпреварва този процес, характерен и за останалите българските градове. През периода на социализма съществуват идеи за знамена на градски общински народни съвети, но създаването им придобива масов характер

от средата на 90-те години на XX век. Условието, което определя възприемането и употребата на знамена от този тип се свързва с процеса на преотстъпване на права и свободи от страна на централната власт. В резултат – идеята за местно самоуправление се материализира в налагането на общинските знамена като градски символи.

За първи път в официален архивен документ на Общински народен съвет се споменава употреба на знаме през 1988 г. по повод необходимостта от осъвременяване на статут за градски празник (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 8, а.е. 57, л. 352–424). Водени от схващането си, че „утвърждаването, обогатяването и усъвършенстването на социалистическите празници е важен фактор за комунистическото възпитание на трудещите се и младежта“ и „на базата на съществуващата традиция“ на празника, възникнал „като тържество с историко-религиозен характер“ представители на ОбНС, ОбК на ОФ, ОбС на БПС и ОбК на ДКМС разработват нов статут. На заседание на ИК на ОбНС от 28 септември 1988 г. Иван Димитров – председател на комитета, предлага за одобрение Предложение за утвърждаване на актуализиран статут за празника на Велико Търново. Изпълнителният комитет, след обсъждане на предложението и съобразяване с направените изказвания, приема Решение № 119 по Протокол № 10. В документа подробно са фиксирани въпросите за мотиви и цели, общи положения, подготовка и провеждане, организация и контрол на тържествата. Статутът предвижда „откриването на Празника на Велико Търново да става с факелна щафета, лъحوвете на която пренасят огъня от историческите места в града до паметника на Асеновци, където се провежда тържествен митинг и се вдига флагът на Велико Търново“.

Установено е, че пурпурно-виолетовият цвят е наложен като отличителен белег на Велико Търново без това да е ратифицирано в официални документи на местната управа и много преди решението ѝ за възприемане употребата на общинско знаме. Обществените институции в старопрестолния град използват различни нюанси на пурпурно-виолетовото за цветovo оформление на рекламни и сувенирни материали – дипляни, покани, брошури, афиши и др.⁴ От 1969 г., когато за първи път влиза в „А“ Републиканска футболна група, великотърновският футболен отбор „Етър“ се появява на терена и с пурпурно-виолетов екип. От 80-те г. на XX в. окончателно променя своя цвят от черно-бял на пурпурно-виолетов и става единствения отбор в България с такъв спортен екип. Постепенно цветът е възприет и трайно наложен в екипите на великотърновските клубове за други спортове, за да носи информация за принадлежност към града.

Общи тенденции в българските общински знамена от разглеждания период са присъствие на герба на града като елемент, от една страна и от друга – използване предимно на монолитни правоъгълни платна, най-вече в бяло, зелено, синьо, жълто, лилаво и техните нюанси, в зависимост от характерни природни и културно-исторически дадености на града. Етикетът на всяко общинско знаме съдържа комплекс от конкретни характеристики: цвят, герб, форма, размери, повод и начин на издигане и снемане.

Великотърновското знаме е изработено от монолитен пурпурно-виолетов плат с правоъгълна форма и съотношение на вертикала към хоризонтала 3:5. Градският герб е вписан в условен правоъгълник, чийто геометричен център съвпада с центъра на носещата половина на знамето, а неговият хоризонтал е перпендикулярен на дръжката или въжето. Изработва се в различни размери в зависимост от мястото и повода за поставяне: 18 x 30 см; 24 x 40 см; 90 x 150 см, 129 x 215 см. Знамето е постоянно издигнато при входа на административната сграда на Община Велико Търново (при празнични ритуали се извършва тържествено издигане), в залата за провеждане на сесии на Общинския съвет и в други представителни зали; по фасадите на жилищни сгради от централните градски улици „Иван Вазов, „Независимост“, „Васил Левски“ и „Стефан Стамболов“. Временно се издига на всички сцени и места, където се провеждат мероприятия с общинско участие. Съобразно отличителната функция на общинския символ ще се спра на първото посочено почетно място, тъй като е най-явно за обществеността (Ил. 2). Знамето е изработено в следните размери: 129 x 215 см за плата и 63 x 96 см за условния правоъгълник, в който е вписан герба. Постоянно издигнато е в лявата страна на сградата на Общината (гледано срещу нея) заедно с националното знаме и знамето на Европейския съюз. Те задължително имат еднакви размери и не се допуска поставянето им едно под друго. Почетното място е отредено на националния флаг (поставен в средата), а великотърновското знаме е издигнато вдясно от него.

Знамето на Велико Търново притежава цветова семантика, съответстваща на местните културно-исторически особености. Идеята за пурпурно-виолетово знаме е възприета от облеклото на българските царе през XII–XIV в.⁵ Този цвят е ценен символ на високопоставеност от Античността и през Средновековието, тъй като се добива по изключително скъп метод⁶. При избора на цвят за великотърновския флаг, идентично с избора на герб, наследствеността от античните и средните векове е използвана като управленски предпочитания, като ресурс за идентификация и легитимиране на Велико Търново.

Идеята за местно самоуправление, заложена в употребата на българските общински знамена, се развива и претворява с възприемането на **ОГЪРЛИЦАТА С ГЕРБА** като символ на града (чл. 5). Кметската огърлица в хронологично отношение е последният носител на символиката на Велико Търново. През 1998 г. Управителният съвет на Национално сдружение на общините в Република България (НСОРБ) приема решение за изработване на такива огърлици по повод възстановено национално честване на Деня на българската община – 12 октомври⁷.

Интересна интерпретация на темата приемственост се постига чрез протокола, съпътстващ този общински символ. Огърлицата се съхранява от кмета на общината и се предава след изтичане на мандата на следващия градоначалник. Носи се при особено тържествени церемонии – официални случаи и срещи с представители на международни организации, тържествени сесии на ОбС, официални празници на Република България и празника на града, удостояване на лица с общински отличия и награди, което определя нейният церемониален характер.

Кметската огърлица се състои от 12 месингови медальона, които се систематизират в четири групи според формата и оцветяването си. Първата група включва 8 медальона с правоъгълна форма, размери 17 x 64 мм, с надлъжно оребвяване, без емайлирано покритие и изображения. Към втората група се отнасят 2 медальона, емайлирани в тъмночервено до кафяво, със златен кант, с правоъгълна форма с извити дъговидно срещуположни вертикали с размери 30 x 25 мм, с изображение на изправена лъвска фигура. В средата на огърлицата е разположен основният елемент – медальон с шестоъгълна форма, изображение на изправена лъвска фигура и релефен надпис с абревиатурата „НСОРБ“. Медальоните са свързани един за друг с помощта на метални верижки, образувани от три реда двойки халки. С най-големи размери е медальонът с герба на Велико Търново, изработен от скулптора Станчо Ганев. Огърлицата е изработена по единен за всички общини образец (Ил. 3), като се различава по медальона с изображение на съответния общински герб.

Най-ранният символ за периода на социализма е **ХИМНЪТ**. Член 6 на Правилника постановява, че „химн на град Велико Търново е Шишмановата песен“.

За първи път фанфарни сигнали по известната народна историческа песен „Цар Иван Шишман на Софийското поле“ звучат на 6 юни 1965 г. при откриване на културен празник „Поглед към вековете“. Мелодията е специално аранжирана от проф. Георги Димитров. Поетът Камен

Зидаров съчинява ода „Възхвала на Търновград“, изпълнена от актьора Константин Кисимов (Бъчварова 1995, 173; Бъчварова 2003, 177). В културното събитие участват Народният театър от София и Драматичният театър от Велико Търново с откъси от исторически пиеси – „Дъщерята на Калояна“, „Към пропаст“ и „Иван Шишман“. Съобразно изискванията на Постановление №6 на Министерски съвет за развитие на Велико Търново (ТДДАВТ, ф. 1483, оп. 1, а.е. 1, л. 1–4) и решение на Комитета за култура и изкуство (Бюлетин 1966, 10), интересът към историческата тема в изкуствата е трансформиран в комплексна програма от национален мащаб за едно по-пълно популяризиране на културно-историческото наследство на Велико Търново. В контекста на горепосочените обстоятелства се вмества замисълът за общинския химн, композиран по конкретната песен. Вестник „Велико Търново“, издание на Общонародният комитет за развитие на Велико Търново, през 1967 г. публикува текста на народната песен „Цар Иван Шишман на Софийското поле“. По-късно, през 1989 г. текстът е включен в Празнично-обреден календарен справочник, издаден от Комисия по духовно развитие при ОБНС – Велико Търново.

Сред архивните документи на ИК на ГОНС се открива план за подготовка на първия Национален преглед на българската историческа драма и театър „Поглед към вековете“ за 1968 г. От документа е видно, че тридесет фанфаристи „изсвирват на четирите посоки на света сигналите на Велико Търново“, с което се оповестява началото на тържествата (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 2, а.е. 57, л. 231–236). В следващите години химнът се превръща в знак за откриване на националния преглед (Борба, 68, 8.06.1965; Борба, 76, 25.06.1968). От 1985 г. ИК на ОБНС регламентира „фанфарните сигнали/“Шишмановата песен“ да поставят началото на възстановения през 1984 г. градски празник (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 8, а.е. 46 л. 264, 266, 305; Борба, 36, 24.03.1984; Борба, 36, 23.03.1985; Борба, 34, 22.03.1986).

Химнът се изпълнява при тържествени случаи с общинско значение и при откриване и закриване на мероприятия с общинско участие. Изпълнението на химна, паралелно с употребата на останалите символи – изобразяването на герба, издигането и свалянето на знамето и използването на огърлицата с градския герб, е израз на почит и уважение, което предполага спазване на задължителен протокол и изграждане на определен модел на приложение.

II. Наградна система

В социално-икономическия живот на град Велико Търново има събития, по чиито повод на общинската институция се налага удостояване на физически лица или организации и фирми с различни по своята същност и предназначение награди. Цялостният преглед на наградната система позволява широк избор на схема за систематизиране. Тук е прието класифициране според основната разлика в характера на отличията – техния еквивалент.

Към първата група – условно наречени морални награди, се отнасят Почетно звание „Почетен гражданин на Велико Търново“, Почетни знаци „Почетен гражданин на Велико Търново“, „Медал Велико Търново“ I степен, „Медал Велико Търново“ II степен⁸ и Награда „Велико Търново“.

Втората група – условно наречени материални награди, включва Академична награда на Община Велико Търново, Академична награда „Трети март“ и Награда „24 май“ за завършен гимназиален етап.

Първата група общински отличия са символични по своя характер и целят публично признание и оценка на дългогодишни постижения или конкретни заслуги на изявени личности за разлика от втората група, които целят стимулиране на активни млади специалисти чрез финансово подпомагане.

Морални награди

За първи път **ЗВАНИЕТО „ПОЧЕТЕН ГРАЖДАНИН НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО“** е присъдено през 1916 г. Следващи решения за удостояване с приза са взети през 1929, 1933 и 1939 г. В периода 1947–1994 г. почетени граждани са обявявани 24 пъти, а от 1996 г., когато традицията става ежегодна до 2009 г. – 16 пъти. От 44 почетни граждани дейци на културата са 16, на спорта – 9, на науката – 5, на икономиката – 3; удостоени са 1 държавен глава, 1 висше духовно лице и 9 чужденци (Бъчварова 2009–2010, 322). Обект на глава втора от Правилника са критериите (чл. 7), процедурата за номиниране (чл. 9–11), процедурата за присъждане (чл. 8, 12) и процедурата за отнемане на почетното отличие (чл. 13).

Със звание „Почетен гражданин на Велико Търново“ се удостояват български и чуждестранни граждани с особени заслуги към града във всички области на общественно-политическия живот. Предложение за награждаване правят кмета на града, общинските съветници, граждани, юридически лица с нестопанска цел, творчески съюзи и авторски колективи. Съгласно определената процедура на номиниране, предложения-

та се адресират до Общински съвет в срок до края на месец февруари при присъждане на званието по повод 22 март – Празника на Велико Търново или при извънредни обстоятелства – при възникването им. В седемдневен срок от получаване на предложенията кметът внася становище на Общинска администрация по тях. Предложенията се разглеждат от комисия в състав: председател – председателя на ОбС и членове – председателите на постоянните комисии на ОбС, с условието кметът да участва в заседанията ѝ. В отговор – в седемдневен срок комисията се произнася по направените предложения. Носителите на званието се определят с решение на ОбС, взето на тържествена сесия на 22 март. Церемонията по обявяването и връчването на почетен знак се извършва на същата тържествена сесия. Премества се лишаване от звание в случай на осъждане за престъпление по Наказателния кодекс или по предложение на 1/3 от общинските съветници. Лишените от званието следва да върнат почетния знак и диплом в едномесечен срок след решението за лишаване от звание.

Имената на удостоените с почетно звание лица се вписват в **КНИГА НА ПОЧЕТНИТЕ ЧЛЕНОВЕ** (чл. 19) – своеобразен летопис на почетното гражданство на Велико Търново. Нейното създаване е иницирано през 2002 г. Оформянето на страниците за всеки отделен почетен гражданин за периода 1916–2006 г. е поверено на Невяна Бъчварова, а от 2006 г. насетне – на Станислава Ботева, служители в Регионален исторически музей. Вписването в книгата се извършва на хронологичен принцип като се спазва следния регламент: посочват се трите имена на почетния гражданин, неговата професионална сфера, мотивите за присъждане на звание, номера и датата на решението на местната управа за удостояване с приза и се прилага фотография на лицето. Книгата се съхранява при кмета или при упълномощено за това лице.

В историята на **ПОЧЕТНИТЕ ЗНАЦИ** на Велико Търново се очертават три отправни момента, означени от годините 1985 г. – учредяване на отличията; 1988 г. – утвърждаване на статут и 2001 г. – промяна в режима на почетните знаци.

Член 81, ал. 1, т. 4 от Указ № 1094 за духовното стимулиране в НРБ дава основание на Окръжни и Общински народни съвети да използват награди за отделни граждани, в т.ч. почетни знаци на града (ДВ, 48, 21.06.1974). По повод 800-годишнината от въстанието на Асеновци ОбНС учредява „Почетен знак на Велико Търново“, „Почетен медал на Велико Търново – златен“ и „Почетен медал на Велико Търново – сребърен“. През 1985 г. в Монетен двор на НРБ са изработени първите копия по проект на художника Георги Чапкънов (Работническо дело,

106, 16.04.1985). Първият от посочените знаци се връчва на държавни ръководители, чуждестранни държавници, политически и обществени дейци, посетили града; вторият е предназначен за удостоени със звание „Почетен гражданин на Велико Търново“; а третият – за лица с особено високи заслуги към страната и към града. За първи път почетните отличия са връчени през същата година. На 31 октомври 1985 г. ИК на ОБНС приема решение за удостояване Генералния секретар на БКП и Председател на ДС на НРБ Тодор Живков с „Почетен знак на Велико Търново“; члена на Политбюро на ЦК на БКП и Председател на Изпълнителното бюро на Общонародния комитет Пенчо Кубадински, Генералния секретар на ЮНЕСКО Амаду Махтар МБоу, почетните граждани Алексей Лукьянов (1964) и Василий Гавура (1969) и Стоян Стояновски – посмъртно с „Почетен медал I степен“ (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 8, а.е. 46, л. 114). По-късно, на 24 септември 1987 г., за първи път е връчен „Почетен медал II степен“ на проф. Крум Дамянов за особени заслуги в изграждането на Велико Търново като исторически, културен и туристически град и по повод неговата 50-годишнина (Протокол № 10, Решение № 130) (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 8, а.е. 52, л. 246).

На редовно заседание на ИК на ОБНС, проведено на 21 март 1988 г., Димитър Обретенчев – председател на комисия по духовно развитие, внася Предложение за награждаване на удостоените със звание „Почетен гражданин на Велико Търново“ с „Почетен медал на Велико Търново – златен“. В документа се застъпва схващането, че „честването на празника на Велико Търново е подходящ случай да бъде връчено по тържествен начин това отличие на живите български граждани, носители на званието“. Решение № 3 по Протокол № 1/21.03.1988 г. фиксира имената на шест носители на почетно звание: арх. Никола Николов (1972), м.с. Антоанета Тодорова (1981), проф. Теофил Иванов и Любен Зидаров (1984), проф. д-р Атанас Божков и инж. Христо Захариев⁹ (1988) (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 8, а.е. 55, л. 431–432, 439).

Статут на почетните знаци е утвърден по предложение и проекторешение на Димитър Обретенчев с Решение № 120 по Протокол № 10 от 28 септември 1988 г. на ИК на ОБНС (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 8, а.е. 57, л. 364, 421–424). Първият официален документ за почетните знаци подробно урежда същността, предназначението, употребата и други въпроси, свързани с изработването и контрола по отличията.

Промените в партийната и държавната система в България, маркирани от датата 10 ноември 1989 г., водят до промяна в управлението на обществото и обществените отношения, което в частност се явява фактор за промяна в режима на почетните знаци на Велико Търново. Тази

закономерност намира конкретна проява в глава трета: Отличия и дипломи на Правилника за символите, печата и отличията на Община Велико Търново от 2001 г., която организира нов режим на почетните знаци. В сравнение с отличията по статут от 1988 г. се очертават основни разлики по отношение на същността и предназначението, откъдето произтичат съществени разлики в наименованията на знаците. „Специален почетен знак на Велико Търново“ от 1988 г. предвиден за български и чуждестранни държавници и приравнени към тях по протокол и политически и обществени ръководители се присъжда на удостоени със почетно звание лица и се преименува „Почетен гражданин на Велико Търново“ (чл. 14, Ил. 4). „Почетен знак I степен“, предназначен по първия статут за почетни граждани и за държавници, общественици, дейци на науката и културата с изключителни заслуги и в случай след награждаване с отличие II степен, от 2001 г. се връчва на висши държавници като почетен знак „Медал Велико Търново“ I степен. (чл. 15, Ил. 5). „Почетен знак II степен“ от 1988 г. и „Медал Велико Търново“ II степен от 2001 г. имат еднаква насоченост – за лица с особено високи заслуги и принос (чл. 16, Ил. 6). Постоянен остава начинът на носене на отличията – почетният знак е набедрен, а знаците I и II степен са нагръдни.

Трите отличия са изградени в четири метални пласта като наслагането им един върху друг придава на тялото обемност и подчертава неговата релефност. Перифериите на долните два пласта изобразяват лъчеобразни елементи. При най-долния пласт десет снопа от пет лъча, изработени от сребриста сплав са пространствено насочени към геометричния център на тялото, а при по-горната – десет снопа от четири лъча, изработени от златиста сплав излизат от въображаемия център с посока навън. Основната съставна част на композицията представлява цветно поле, в центъра на което е разположен най-горният пласт на тялото – релефно изображение на две изправени лъвски фигури и средновековния монограм на името на града.

Символните изображения в почетните знаци са сходни. Съществуват известни разлики по отношение на формата на композицията и използваните сплави и емайл, които в различни комбинации и редуване характеризира степените на отличията. Знакът „Почетен гражданин на Велико Търново“ има елипсовидна форма с размери 50 x 70 мм; лъвовете и монограмът, изработени от сребриста сплав, са разположени върху синьо емайлирано поле. Знаците „Медал Велико Търново“ имат кръгла форма с диаметър 60 мм; цветното поле и разположените в него символни изображения имат златисто оцветяване за I степен и сребристо за II степен. Върху реверса на тялото е прикрепен метален носач за лента.

На основание чл. 57, ал. 6 от Правилника за организацията и дейността на ОбС и общинската администрация на Община Велико Търново Роза Мишева – заместник- кмет, съвместно с председателя на Постоянната комисия по култура и културно-историческо наследство Константин Дочев, внасят за одобрение пред ОбС предложение и проекторешение за учредяване на **НАГРАДА „ВЕЛИКО ТЪРНОВО“** (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 10, а.е. 5, л. 116–119). В документа са изложени мотивите за наградата: „Велико Търново има свое място в историята и съвременността на България. В него са работили и работят значими дейци на общественно-политическия живот, културата, спорта – допринесли за утвърждаването престижа на града не само в национален, но и в международен мащаб. На този съхранен духовен и интелектуален потенциал на великотърновчани се дължи миналото и надеждата за просперитет в бъдеще“. Те намират конкретна реализация в Решение № 78 по Протокол № 6 от 22 февруари 1996 г. на ОбС Велико Търново, което урежда статут на наградата (ТДДАВТ, ф. 583, оп. 10, а.е. 5, л. 8). В следващите години ОбС два пъти дава съгласие за изменения и допълнения в първоначалния статут: първо с Решение № 78 по Протокол № 7 от 17 февруари 2000 г. и второ с Решение № 360 по Протокол № 23 от 1 февруари 2001 г. (Текущ архив на ОбС). От 2001 г. актуализираният статут е неразделна част от Правилника за символите, печата и отличията на Община Велико Търново (чл. 20).

Прегледът на цитираните по-горе архивни документи позволява да се обобщи режима на наградата „Велико Търново“. Тя се връчва ежегодно на тържествено заседание на ОбС по повод Празника на Велико Търново – 22 март, с цел насърчаване на високи постижения и особен принос в развитието на града и общината. Първоначално се номинират трима представители от всички области на стопанския и културен живот, постигнали безспорни успехи с широка обществена значимост и престижност за града и общината, впоследствие – от 2000 г. лимитът за броя на номинациите отпада. Същата година е въведен нов критерии към кандидатите – успехите да са постигнати „в предходната година“. От 2001 г. се допуска удостояване на „изявени личности, навършили кръгли годишнини от рождението си“. Предложения за номиниране, придружени с писмена мотивация, правят обществени организации, творчески съюзи, сдружения, юридически и физически лица до Община Велико Търново в периода 20 февруари–20 март; срокът за внасяне на предложение е изменен до 15 март от 2000 г. Утвърждаването на окончателните номинации се извършва от Комисия, включваща трима представители на общинска администрация (определени от кмета) в т.ч. председателя

на комисията, трима общински съветници, един журналист, един представител на Стопанска камара и ректора на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

От своето създаване през 1996 г. досега, наградата „Велико Търново“ е присъждана 15 пъти. От 46 удостоени лица дейци на културата са 21, на науката – 15, на икономиката – 5, на спорта – 2; по един път е връчена посмъртно, на духовно лице и на чуждестранна организация. Техните имена, придружени с фотография, се вписват в специална Книга на носителите на награда „Велико Търново“.

Удостоените с отличието получават почетен диплом и предмет на изкуството от великотърновски творец до 1999 г. От 2000 г. **ВЕЩЕСТВЕН ЗНАК НА НАГРАДА „ВЕЛИКО ТЪРНОВО“** е специално изработена от скулптора Станчо Ганев пластика – мраморно копие на Омуртаговата колона от великотърновската църква „Св. Четиридесет мъченици“, с релефен надпис „Награда Велико Търново“ и съответната година на присъждане (Ил. 7). Изписан е следния текст: „Човек и добре да живее, умира и друг се ражда, и нека оня, който се е родил последен, гледайки това си спомни за оня, който го е направил, а името на владетеля е Омуртаг кань шубиги. Бог да го удостои да живее сто години...“. Изборът на колоната на хан Омуртаг с емблематичния надпис се явява символичен израз на желанието името, професионалната дейност и общественият принос на удостоената личност да останат съхранени в паметта на следващите поколения. Чрез него за пореден път се демонстрира духовната приемствена връзка между богатата българска история и многообразните културни и материални постижения на съвременниците.

Материални награди

Учредяването и присъждането на материалните награди Академична награда на Община Велико Търново и Академична награда „Трети март“ се явява първа практика в историята на отношението Община – Академична общност в България за периода след социализма¹⁰.

Началото на учредяване на награда с материален характер за млади специалисти от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ се отнася към 2000 г., когато кметът на общината – д-р Румен Рашев, споделя идеята за специална награда за най-добър и перспективен дипломант в приветствено слово по случай 8 декември – Празника на българските студенти. Следват едногодишни разговори и консултации между общинското ръководство, ректора на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ проф. д-р Иван Харалампиев, Академичния съвет, преподаватели и студенти, при които се обмислят изискванията към кандидатите, състезателната форма, парич-

ната стойност на наградата. В първоначалните проекти наименованието на приза се променя многократно: „Начален старт“, „Университет“, „Патриарх Евтимий“, „Теодосий Търновски“.

Окончателен статут на **АКАДЕМИЧНА НАГРАДА НА ОБЩИНА ВЕЛИКО ТЪРНОВО** е утвърден с Решение №556 по Протокол №34 на ОбС от 18 октомври 2001 г. (Текущ архив на ОбС). Документът регламентира целта (чл. 1), общите положения (чл. 2–8), критериите (чл. 9) и процедурата (чл. 10–13) за номиниране.

Наградата ежегодно „се присъжда с цел стимулиране и подпомагане на млади специалисти в началото на тяхната професионална реализация, както и утвърждаване на гр. Велико Търново като притегателен научен и образователен център“. Спорни моменти при разработването на статута са свързани с материалния еквивалент на отличието – от една страна и от друга – с възможността за делимост на сумата при наличие на равностойни кандидатури. Общинските съветници възприемат дипломантите като „огромен ресурс на енергия, нови идеи и експертно знание“, а ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – като „най-печелившото предприятие в града“ и „значим фактор в местната икономика“. Водени от това становище и от факта, че „общините имат право да заделят 10% от Инвестиционната си програма за стимулиране на малки и средни предприятия“, те фиксират премия в размер на левовата равностойност на 5000 евро за един дипломант – „най-добрият от множеството добри студенти през годината“.

Според утвърдените критерии за номиниране кандидатът на възраст до 30 години е необходимо да се дипломира през последната учебна година с образователно-квалификационна степен „бакалавър“ или „магистър“ в едно професионално направление, в определения по учебен план срок на редовна форма на обучение, с отличен успех от семестриалното следване и отлична оценка от дипломната работа или държавните изпити, с активни научни или творчески изяви на местно, национално и международно ниво, без административни наказания по време на следването.

По силата на установената процедура първоначална роля при избора на изявен студент имат университетските преподаватели, които предлагат кандидатури пред съответните факултативни съвети. Постъпилите предложения се разглеждат от Комисия по номиниране на кандидатите за присъждане на Академична награда. В нейния състав влизат трима представители на Академичния съвет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, определени с решение на Академичния съвет и незаемащи административна длъжност и двама представители на ОбС, които не

са членове на Академичния съвет; всички се избират ежегодно. В триседмичен срок до тържествената церемония Комисията номинира до три предложения пред Академичния съвет, който в едноседмичен срок предлага една обоснована кандидатура пред ОбС. На извънредна сесия непосредствено преди 8 декември ОбС приема окончателно решение за удостояване с приза.

Академичната награда се връчва на тържествена церемония във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ по случай студентския празник. Председателят на ОбС поднася препис-извлечение от протокола с решението на местната управа за удостояване с приза. Кметът на общината предоставя банков документ, удостоверяващ, че отличеният е титуляр на сметка с авоар, равностоен на 5000 евро. Веществен знак на наградата е специално изработена пластика „Майка България“ – творба на скулптора Станчо Ганев.

Носители на Академичната награда за периода 2001–2010 г. са 10 студенти, както следва: от Педагогически факултет – 3, от Филологически факултет – 2, от Факултет по изобразително изкуство – 2, от Православен богословски факултет – 1, от Стопански факултет – 1 и от Философски факултет – 1¹¹.

Като неделима част от академичния облик на град Велико Търново, подобно на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ се очертава Национален военен университет „Васил Левски“. По този повод през 2003 г. в тържествено слово по случай 6 септември – Деня на Съединението на България д-р Румен Рашев обявява намерението на общинската институция за създаване на втора академична награда. През 2006 г. въпросът се поставя отново и се развива активно в тясно сътрудничество с ръководството на Военния университет. На 24 януари 2008 г. с Решение № 70 по Протокол № 8 ОбС приема статут на **АКАДЕМИЧНА НАГРАДА „ТРЕТИ МАРТ“ НА ОБЩИНА ВЕЛИКО ТЪРНОВО**. В документа са фиксирани целта (чл.1), общите положения (чл. 2–7), критериите (чл. 8) и процедурата (чл. 9–12) за номиниране.

Целта на Академичната награда „Трети март“ съвпада с целта на наградата за изявен студент на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Присъжда се ежегодно „с цел стимулирането и подпомагането на млади офицери и специалисти, възпитаници на НВУ „Васил Левски“, както и утвърждаване на гр. Велико Търново като притегателен научен и образователен център“. Съпоставяйки двете академични награди става ясно, че общите положения, критериите и процедурата по удостояване са дублирани с известни промени в статута на наградата „Трети март“, произтичащи от спецификата на учебното заведение. Съществената разлика се изразява

в определяне на паричния еквивалент на отличието. Тъй като цялостният процес на обучение във военния университет, битовото устройство, културното, спортното и медицинското обслужване се финансира от Министерство на отбраната, тази държавна издръжка на възпитаниците оправдава приетата по-малка премия „в размер на левовата равностойност на 3000 евро“ в сравнение с премията за дипломанти на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (чл. 3).

Критериите за номиниране, аналогично с тези на Академичната награда за ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, са отличен успех и научни изяви, без административни наказания по време на следването (последното не се отнася за кадровите военнослужещи, а само за студентите), отлична оценка от дипломната работа или държавните изпити. Специфичното естество на обучение във Военния университет е причина за въвеждане на допълнително условие – „курсантът да бъде класиран на първо място по критериите на утвърдена от Началника на Генералния щаб Методика за ежегодна оценка и класиране на курсантите“ (чл.8, ал. 4). Военният университет предлага обучение за повишаване квалификацията на кадрови военнослужещи, което определя липсата на условие за възрастова граница до 30 години, каквато съществува за специалистите на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

С определянето на 3 март – Националният празник на България като повод и време за присъждане на наградата (чл. 2) се създават условия за съществени разлики относно хронологичната процедура по номиниране. Деканските съвети на факултетите предлагат до четири кандидатури за разглеждане пред петчленна комисия, еднотипна с тази при ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. В триседмичен срок до тържествената церемония комисията обсъжда и предлага до две номинации на Академичен съвет, който внася за одобрение пред началника на НВУ „Васил Левски“ едно от тях. В последното се открива другата съществена процедурна разлика – решението на Академичния съвет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ се предлага директно пред ОбС за окончателно решение, без регламентирано индивидуално одобрение на ректора, докато във военния университет е задължително потвърждението на началника на НВУ „Васил Левски“ (чл. 11,12). Въпреки посочените разлики мотивите за учредяването на двете академични награди са еднозначни – стимулиране и подпомагане на млади специалисти, както и тяхното привличане и задържане във Велико Търново. Академична награда „Трети март“ е връчвана три пъти.

През 2008 г. наградната система на Велико Търново разширява своето измерение в областта на образованието с учредяване на награда за уче-

ници от средни училища. Решение № 156 по Протокол № 15/17.04.2008 г. на ОбС приема Статут на **НАГРАДА „24 МАЙ“ НА ОБЩИНА ВЕЛИКО ТЪРНОВО** – за завършен гимназиален етап. Разработването на статута е в съответствие със статутите на академичните награди, но се установяват разлики, определени от характерната организация и дейността на средните учебни заведения. Състои се от четири основни параграфа, относно цел (чл.1), общи положения (чл. 2–7), критерии (чл.8) и процедура (чл. 9–11) за номиниране, присъщи и за цитираните статuti.

Награда „24 май“ се присъжда ежегодно „с цел стимулиране и подпомагане на ученици от последен клас на средните училища, както и утвърждаване на гр. Велико Търново като научен и образователен център“. Посветена е на Деня на българската просвета и култура и славянската писменост. Паричният еквивалент е „в размер на левовата равностойност на 1000 евро“, осигурени от бюджета на Община Велико Търново. Решение за удостояване се приема на редовна сесия на ОбС, непосредствено преди празника. На тържествена церемония кметът връчва наградата, а председателя на ОбС – диплом с вписан номер на съответното решение за удостояване.

Наградата е предвидена за ученик, завършващ средно образование в годината на връчване на приза в учебно заведение от територията на общината. Критериите за номиниране са отличен успех през годините на обучение в IX–XI клас и първи учебен срок на XII клас; отличия от международни, национални и/или общински олимпиади, състезания и конкурси; индивидуален принос в разработване и участие в проекти и програми от международно и/или национално ниво; без административни наказания за целия период на обучение.

Съобразно с регламентираната процедура, до 15 май училищните Педагогически съвети внасят по една кандидатура в Общинска администрация. Подбор на номинациите и окончателен избор на един достоен претендент прави седемчленна комисия в следния състав: председател – заместник-кмета по хуманитарните дейности и членове – трима представители на ОбС, председателя на общинската структура на Съюз на работодателите от системата на средното образование, началника на Регионален инспекторат по образованието, един журналист, определен от председателя на регионалната структура на Съюза на журналистите.

С награда „24 май“ са удостоени един ученик от Езикова гимназия „Проф. д-р Асен Златаров“ и двама възпитаници на Природо-математическа гимназия „Васил Друмев“.

Цялостният преглед на темата за символиката и наградната система на град Велико Търново в най-ново време дава основание в заключение

да се посочат няколко извода. Наличната архивно-документална база позволява да се очертаят в хронологичен ред контурите на всеки отделен обект на темата като се акцентира върху идейния замисъл и факторите за възприемане. Чрез проследяване на историческото им развитие в паралел с обществено-политическата обективност се извеждат водещите тенденции.

Символите, отличията и техните веществени знаци задават основните параметри на културно-историческата памет на града. Интересът към наследствеността от античните и средните векове се трансформира в средство за различаване, идентификация и легитимиране на Велико Търново. В своята съвкупност те оформят своеобразна емблематична система, разполагайки миналото в едно видимо състояние за обществеността, състояние отвъд политически пристрастия и настроения. Независимо от някои аспекти в градската символика на социалистическа България създаването на великотърновските символи и отличия като цяло се развива под влиянието за дългогодишни и непреходни във времето институционални и обществени стремежи за използване на културните наследства в съвременността; стремежи, които са характерни за периода преди и след 1944 г. Тази еднаквост е причина символиката и наградната система на града да запази своето измерение и след преломния момент в българската история, белязан от датата 10 ноември 1989 г. Когато преобладаващите тенденции се развиват на принципа на „обратността“ – отричане на предишните ценности и обръщане към техните противоположности, носителите на символиката и наградната система на Велико Търново остават незасегнати от обратите в отношението на българина към своята идентичност. Те остават отговор на потребността на поколения великотърновци от духовна приемствена връзка между богатото културно-историческо наследство и съвременния потенциал на града като исторически, културен и туристически център.

Хронологично трудът обхваща периода от 1965 г., когато за първи път звучи химнът на града, до наши дни. Предвид късата дистанция във времето, възможността за критично оценяване е сравнително по-малка. По тази причина перспективата на настоящата публикация е да осигури богата фактологична основа за бъдещи анализи. Предложената информация ще позволи на изследователите да направят по-обективни и по-категорични изводи и заключения. Освен това, поради комплексния характер на темата, е възможно разглеждане на всеки отделен детайл на символиката и наградната система като самостоятелен обект на изследване. От друга страна стои отворен нейният интердисциплинарен прочит, поради излизането ѝ от рамките на едно научно знание.

СЪКРАЩЕНИЯ

ДВ – Държавен вестник

ДС на НРБ – Държавен съвет на Народна република България

ИК на ГОНС – Изпълнителен комитет на Градски общински народен съвет

ИК на ОбНС – Изпълнителен комитет на Общински народен съвет

ОбК на ДКМС – Общински комитет на Димитровски комунистически младежки съюз

ОбК на ОФ – Общински комитет на Отечествения фронт

ОбС – Общински съвет

ОбС на БПС – Общински съвет на Български професионален съюз

ТДДАВТ – Териториална дирекция „Държавен архив“ – Велико Търново

ЦК на БКП – Централен комитет на Българска комунистическа партия

БЕЛЕЖКИ

- ¹ При представянето на Правилника за символите, печата и отличията на Община Велико Търново ще използвам съкратено наименованието Правилник.
- ² Тук са посочени публикации, които имат пряко отношение към изясняване на хронологичния развой на събитията по създаването и приемането на герба от 1975 г. Обстойни изследвания за българския средновековен герб вж напр. Дерменджиев 1972, 8–74 и Великова-Кошелева 2001, 51–57.
- ³ По въпроса по-късно подробно се изказва Петър Коледаров, като отбелязва, че символите – трите лъва и формата на щита са правилно избрани от историческа и от хералдическа гледна точка, но конкретизира, че височината на зидовата корона в герб на един укрепен столичен град от древността е прието да бъде 1/3 от височината на щита. Вж. Коледаров 1975, 4.
- ⁴ Във фонд „Най-нова история“ при Регионален исторически музей – Велико Търново се съхранява богата колекция от материали в цвят „пурпур-виолет“ от времето преди официалния му избор за цвят на великотърновското знаме.
- ⁵ За облеклото на българските царе вж. Андреев 1992, 35, 67; Андреев 1993, 308; Атанасов 2002, 467–494; Инкова 1979, 90; Чокоев 2000–2001, 296–303 и цитираната там литература.
- ⁶ Интересен е фактът, че източник на добиване на пурпур в древността е мекотело, обитаващо топлите води край източните брегове на Средиземно море. Поради усиленото му търсене, още в първите векове след Христа неговата популация силно намалява. Това обстоятелство принуждава тогавашните бояджии да използват имитация на истинския пурпур, комбинирайки две различни по цвят и технология на работа багрила. Голямата тънкост на боядисването е постигането на крайния оттенък на цвета чрез употребата на различни стипци: при обработка с обикновена стипца се постига малиново червено оцветяване на тъканите, но след задължително следващо третиране с индиго, получения цвят е пурпурен.

- Още по въпроса вж. Бидерман 2003, 58, 357; Инкова, Павлова 1989, 7–19; Чокоев 2002, 531–541 и цитираната там литература.
- ⁷ Домакин на първото Национално честване на Деня на българската община е град Велико Търново. В рамките на тържеството е открита изложба „Българските общини – законодателство, символи и знаци 1878–1998“.
- ⁸ Трите почетни знака се съхраняват във Основен фонд „Най-нова история“ на Регионален исторически музей – Велико Търново.
- ⁹ При работата ми с архивни източници от фонд №583 на ТДЦАВТ за периода 1960–1999 г. установих наличие на документи за удостояване с почетно звание на лица, които не са представени в публикацията на Невяна Бъчварова. Техните номинации, както и тези на проф. д-р Атанас Божков и инж. Христо Захариев, ще бъдат обект на бъдеща публикация.
- ¹⁰ В приветствено слово по повод 8 декември 2001 г. кметът на Община Велико Търново д-р Румен Рашев заявява: „Гордея се от обстоятелството, че Община Велико Търново е първата в страната, която учредява и връчва подобна награда като практическо потвърждение на своята политика в областта на образованието и науката“.
- ¹¹ За постиженията на удостоените до 2008 г. вж. Ботева 2008, 287–295.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев 1992:** Й. Андреев. Всекидневието на българите през XII–XIV век. С., 1992.
- Андреев 1993:** Й. Андреев. България през втората четвърт на XIV век. С., 1993.
- Антонов 2003:** Ст. Антонов. Градските гербове в България и конструирането на наследство. – Социологически проблеми, 2003, 3–4, 192–205.
- Атанасов 2002:** Г. Атанасов. Севастократори и деспоти в средновековна България – личности, инсигнии и костюми. – В: Търновска книжовна школа. т. 7. В. Търново, 2002, 467–494.
- Атанасова 1999:** Св. Атанасова. Принос към историята на първия герб на град Велико Търново. – Известия на Исторически музей Велико Търново, XIV, 1999, 188–192.
- Бидерман 2003:** Х. Бидерман. Речник на символите. С., 2003.
- Ботева 2008:** Ст. Ботева. Щрих към академичния облик на съвременен Велико Търново. – В: Българското образование – национални ориентири и европейски измерения. Габрово, 2008, 287–295.
- Ботева 2010:** Ст. Ботева. Културно-историческото наследство като интерпретация в символите на град Велико Търново през социализма. Съобщение на XIII Национална етнографска конференция на тема Град – Етнология – Социализъм, Русе, 11–12 юни 2010 г. (под печат).
- Бъчварова 1995:** Н. Бъчварова. Летопис на Общински народен съвет в град Велико Търново 1944–1989. – Известия на исторически музей Велико Търново, X, 1995, 151–198.

- Бъчварова 2003:** Н. Бъчварова. Културната политика във Велико Търново 1960–1989. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Доклади и научни съобщения от Седмите музейни четения „Човекът в миналото“ на Регионален исторически музей Велико Търново. В. Търново, 2003, 173–179.
- Бъчварова 2009–2010:** Н. Бъчварова. Почетните граждани на Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 301–324.
- Бюлетин 1966:** Бюлетин на комитета по културата и изкуствата. Г. III, кн. 2. С., 1966.
- Великова-Кошлева 2001:** В. Великова-Кошлева. Гербовете на България. Лъвът – монограм и герб. – Хералдика, 2001, 5, 51–57.
- Дерменджиев 1972:** Хр. Дерменджиев. Българският герб през средновековието и възраждането. – Исторически преглед, 1972, 4, 8–74.
- Дерменджиев 1974а:** Хр. Дерменджиев. Неправилни тенденции в разработването на гербовете на градовете. – Проблеми на рекламата, 1974, 1, 14–18.
- Дерменджиев 1974б:** Хр. Дерменджиев. Критични бележки за градските гербове. – Народна култура, 1974, 34, 3.
- Дерменджиев 1975:** Хр. Дерменджиев. За някои тенденции и насоки в разработването на българските гербове. – Изкуство, 1975, 4, 11–14.
- Инкова 1979:** В. Инкова. Калояновото погребение. С., 1979.
- Инкова, Павлова 1989:** В. Инкова, Т. Павлова. Естествени антрахинови и антпахиноподобни багрила, използвани в древността за оцветяване на текстилни изделия в червено. – В: Въпроси на консервацията и реставрацията. т. 3. С., 1989, 7–19.
- История 1983:** История на България. т. 4. С., 1983.
- Качаков 1976:** Н. Качаков. Новият герб на Велико Търново. – Отечествен фронт, 1976, 9621, 4.
- Коледаров 1975:** П. Коледаров. Още за герба на Велико Търново. – Борба, 1975, 41, 4.
- Коледаров, Дерменджиев 1974а:** П. Коледаров, Хр. Дерменджиев. За герба на Велико Търново. Да възстановим средновековната символика на Търновград. – Борба, 1974, 2, 4.
- Коледаров, Дерменджиев 1974б:** П. Коледаров, Хр. Дерменджиев. Гербът на Търновград. – Поглед, 1974, 15, 16; 16, 16.
- Коледаров, Дерменджиев 1974с:** П. Коледаров, Хр. Дерменджиев. Нови данни за герба на Велико Търново. – Велико Търново, 1974, юни, 4.
- Тачев 1937:** Х. Тачев. За герба на София. – Развигор, 1937, 8, 3.
- Чокоев 2000–2001:** Ив. Чокоев. За цвета на царските дрехи в средновековна България през втората половина на XIV век. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XV–XVI, 2000–2001, 296–303.
- Чокоев 2002:** Ив. Чокоев. За облеклото в творбите на Патриарх Евтимий. – В: Търновска книжовна школа. Т. 7. В. Търново, 2002, 531–541.

АРХИВНИ ИЗВОРИ

ТДДАВТ, фонд №583 Градски общински народен съвет Велико Търново (1929–1999).

ТДДАВТ, фонд №1483 Общонароден комитет за развитие на Велико Търново (1965–1986).

Текущ архив на Общински съвет Велико Търново.

REGALIA AND AWARD SYSTEM OF VELIKO TARNOVO IN RECENT TIMES

Stanislava Boteva

Summary

This study examines twelve signs of the regalia and award system of Veliko Tarnovo in recent times: Coat of Arms, flag, hymn and Lord Mayor's Chain of Office; the title of „Honorary Citizen of Veliko Tarnovo“; honorary badges „Honorary Citizen of Veliko Tarnovo“, „Veliko Tarnovo Medal“ of the 1st and 2nd degree; „Veliko Tarnovo Award“, Award of Veliko Tarnovo Municipality for academic merits to St.St. Cyril and Methodius University of Veliko Tarnovo, „3rd of March“ award for academic merits to the „Vassil Levski“ National Military Academy and „24th of May“ for secondary school leavers. The paper attempts to present an overall consistent review of the city regalia and awards.

Various statutory documents have been examined, protocols of the executive Committee of the Veliko Tarnovo City Council during the period 1960–1999; protocols of the Nationwide Committee for the development of Veliko Tarnovo as a national heritage town, a cultural and touristic centre during the period 1965–1986, kept at the State Archive Territorial Department in Veliko Tarnovo; documentary sources from the current archive of the Veliko Tarnovo City Council for the period after 2000; articles in the periodicals; museum objects from the main depository of latest history at the Regional Museum of History in Veliko Tarnovo. The available archives and documents make it possible to trace chronologically the outlines of each individual object accentuating the underlying idea and the reception factors. The main trends have been mapped by tracing the historical development in parallel with the social and political development.

It was ascertained that the symbols, awards and their material signs actually set out the basic parameters of the cultural and historic memory of the town. The interest in succession from the antique and middle centuries was transformed into a means for distinguishing, identifying and legitimizing the town. All of them together contribute to the formation of an original emblematic system by displaying the past in a sort of visible condition for the population. Notwithstanding certain aspects in the city regalia of socialist Bulgaria, the Veliko Tarnovo regalia and awards have altogether developed under the influence of long surviving and intransient institutional and social aspirations to utilize the cultural legacy in the present days; aspirations characteristic of the periods before and after 1944. This uniformity accounts for the preservation of the city regalia and awards also after the turning point in Bulgarian history marked by 10 November 1989. When the prevailing trends develop according to the „vice versa“ principle – denying the previous values and embracing their opposites, the signs of the Veliko Tarnovo regalia and awards remain intact and unaf-

ected by the changes taking place in the attitude of the Bulgarian population to their identity. They respond to the need of generations of Veliko Tarnovians for a spiritual succession bridging the rich cultural and historic heritage with the contemporary potential of the city as a historic, cultural and touristic centre.

Awareness of the history and the vision of the official symbols of the town, as well as the persons awarded for exceptional contribution to its development is an integral part of one's culture and articulate their significance in the increasingly globalizing contemporary world. On the other hand, taking into consideration the short span of time, there is relatively little chance for any critical assessment. Therefore the purpose of the study is to provide a solid basis for future more objective and more categorical conclusions.

ЗА НАЧАЛОТО НА ЦЪРКОВНОТО МОНЕТОСЕЧЕНЕ, ХАРОНОВИЯ ОБОЛ И КОРЕКТНОСТТА

(По повод книгата на Христо Харитонов. Монети на християнските храмове в България. Велико Търново, 2010, Издателство „Абагар“)

Хитко Вачев

През възрожденската епоха някои християнски църкви в българските земи започват да сечат църковни монети, предназначени за вътрешнохрамови плащания. Този процес е предизвикан от липсата на дребни платежни средства, както и за получаването на приход от самото монетосечене.

На този интересен проблем е посветено монографичното изследване на Христо Харитонов „Монети на християнските храмове в България“. Формулираната от автора цел на труда е: *Да се проучат църковните монети на българските християнски храмове, да се изясни тяхното значение за развитието на стоково-паричната култура и да се положат основите на нов дял на българското имитативно монетосечене* (с. 9). За постигането ѝ той си поставя редица задачи, разрешаването на една от които има фундаментално значение с оглед на поставената цел: *Да се направи обобщение за монетното производство на християнските храмове през XVII–XIX в., предназначението на монетите и проявлението на тяхната функция на фона на редовната парична система* (с. 9).

Без съмнение точното определяне на началната граница на църковното монетосечене се явява една от най-важните отправни точки за последвалите изводи по отношение на различни негови аспекти. Тясно обвързано с него е и определянето на различните функции на църковните монети.

Причината да обърна специално внимание на споменатите проблеми, са много сериозните ми резерви по отношение успешното изпълнение на така формулираните от автора задачи, а оттам и на постигането на целта на изследването. В следващите редове ще представя съответните аргументи за това, в рамките на няколко отделни параграфа, посветени съответно на проблема за началото на църковното монетосечене, използ-

ването на църковните монети като „Харонов обол“, употребата им като накит, както и на въпроса за начина на правене на критика в настоящия труд. С оглед на коректността ще си позволя по-дълги цитати от книгата, за да може читателят да проследи цялата логика на разсъждение на автора, начина на изследване и последвалите изводи. От тази гледна точка по отношение на цитираното не съм си позволил каквато и да е било редакционна намеса.

За началото на църковното монетосечене

Авторът на разглеждания труд Х. Х. добре разбира, че решаването на въпроса за началото на църковното монетосечене е от особено значение за постигането на целта на изследването и по този повод отбелязва: *Датирането на монетите е сред най-важните етапи в цялостното им нумизматично изследване. Резултатите са от значение както за отделните монети, така и за колективните монетни находки от църковни монети или колективна находка от редовни монети, в чийто състав са включени църковни монети. Може да се допълни: от значение е и за останалите археологически или етнографски материали в случай на формиране на вещица находка, съдържаща и църковни монети. В обобщение изречено, с датираните църковни монети се изясняват редица други общоисторически, стопански, художествено-приложни, религиозни и прочее въпроси. Това е важен и отговорен изследователски процес, защото поне досега не е открита нито една църковна монета, която да носи текст или означение за емисионната година на отсичането си (с. 81).*

За да докаже, че началото на църковното монетосечене е през XVII в., авторът интерпретира резултатите от археологическите разкопки на църквата „Св. Димитър“ в Арнауткьой (дн. с. Пороище, Разградско): *Такъв е примерът с църковните монети, открити заедно с редовни в некропола на църквата „Св. Димитър“ в Арнауткьой. Най-ранната редовна монета е на Ахмед I (1603–1617), открита в гроб № 5, е с емисионна година 1603. Наличието на тази монета в гроба, както и на църковните свидетелства, че в този период църквата е действаща и некрополът е функциониращ. И още един косвен аргумент за началото на монетното производство. По исторически данни построяването на църквата се отнася към началото на XVII в. Явно точно в този момент строителните работи ще да са извикали нуждата от допълнителни средства. Една част от тях са могли да дойдат от прихода при наси-*

чането и последваща употреба на монетите. Но за нашия случай, свързан с конкретен метод на датирание (нумизматичния) необходимо е да се изтъкне важен факт. Съдържа се в това, че цитираната най-ранна монета, акчето на Ахмед I е пробита. То е било в накит. А монетата в един такъв накит може да престои три и повече поколения собственици на накита. Но монетосеченето на „Св. Димитър“ в Арнауткьой не би могло да бъде по-късно от другата датираща редовна монета – акчето на Ахмед II (1691–1695). Тя не е била в накитна функция. Тези две акчета са от гроб № 5, в който от общо 54 монети 12 са църковни. Така че в извод: *terminus ante quem* е 1603–1617, а *terminus post quem* е 1691–1695 г. (с. 84).

Единствено верен в цитата е общия брой на намерените монети – 54, и това че между тях заедно с църковните има екземпляри, отнасящи се към монетосеченето на султаните Ахмед I (1603–1617) и Ахмед II (1691–1695). Х. Х. пропуска да отбележи, че в публикацията на проучвателя заедно с посочените са упоменати и редица други монети открити в гроб № 5: турски – сечени при Ахмед III (1703–1730), Махмуд I (1730–1754), Мустафа III (1757–1774), Абдул Хамид I (1774–1789), Селим III (1789–1807); западноевропейски – сечени през 1629, 1709, 1738, 1746 и 1786; жетони – 2 бр., антични медни – 5 бр. от Аврелиан (270–275) и Лициний баща (308–324); 9 бр. силно изтрити, медни, неопределени (Маргос 1986, 115). Авторът добре знае, че упоменатия нумизматичен материал напълно ще опровергае виждането му и ще фиксира други, много по-широки хронологически граници. Затова той премълчава умишлено този факт. В разглеждания случай е налице целенасочено, спекулативно поднасяне на селективно подбрана информация с цел да бъде доказана една предварително напълно измислена теза – началото на църковното монетосечене да бъде отнесено към XVII в.

Към това ще добавя, че когато изследовател употребява определени термини, той би трябвало да знае точното им значение. За съжаление констатирам точно обратното при Х. Х., защото на него не му е известно, че *terminus ante quem* означава „дата преди“, а *terminus post quem* – „дата след“.

Също толкова неуспешен е и вторият опит на автора да докаже, че църквата „Св. Димитър“ в Арнауткьой сече монети през XVII в.: *От гроб № 1 произлиза пръстен-печат, върху който е изписана годината 1686. Но в този гроб няма църковни монети. Най-ранната османска монета е от 1703 г. Следващата емисия е от 1731 г. От същата емисия (1731 г.) има три монети в гроб № 2. А в този гроб е открит друг*

пръстен печат, но без да е датиран. Тук вече има църковни монети – 3 екземпляра. В такъв случай насичането на църковни монети може да се търси между 1686г., датирания пръстен печат от гроб №1 и 1731г. времето на монетите от двата гроба. Ето как една археологическа находка (пръстенът-печат) определя горната граница за датирание на църковните монети от гроб №2. (с. 87).

Тук отново съзнателно се изкривяват факти и селективно се подбират данни, които да докажат авторовата презумция, че пръстенът-печат с изписана върху него 1686г. се явява **горна граница** за датирание на църковните монети.

В гроб №1 заедно със споменатия пръстен-печат са открити както монети, сечени от Ахмед III (1703–1730) и Махмуд I (1730–1754), така обаче и от Мустафа III (1757–1774), както и една късноантична от Теодосий (379–395). Във въпросния гроб църковни монети не са намерени (Маргос 1986, 113).

В гроб №2 трите броя църковни монети са в комплект с монети на султан Махмуд I (1730–1754) (Маргос 1986, 113–114). Единственият извод, който може да се направи, ако изследователят е непредубеден е, че погребението и гробния инвентар, сред който са и църковните монети, могат да бъдат датирани **след** периода 1730–1754г. В подкрепа на това се явява датировката и на останалите материали, открити във въпросния гроб – XVIIIв. (Маргос 1986, 113–114).

Третият опит на Х. Х. да интерпретира данни от археологически разкопки, при които са открити църковни монети, е също толкова неуспешен, както и предходните. При разкриването на архитектурните останки на храма „Св. Петка“ в Габрово са открити 43 броя църковни монети. На базата на констатираната стратиграфска ситуация и информация, съдържаща се в писмени документи, проучвателят на обекта счита, че през втората половина на XVIIIв. храмът „Св. Петка“ е пуснал в обръщение свои църковни пари (Койчева 1988, 74). Без да превежда каквито и да е аргументи Х. Х. заявява по въпроса следното: *Габровските църковни пари имат по-ранен произход* (с. 87).

В края на този параграф от изложението си ще отбележа, че Х. Х. не превежда нито един сериозен аргумент, който да е в подкрепа на тезата, че църковното монетосечене в българските земи води своето начало от XVIIIв. Доводите му за това са плод на спекулативно боравене със селективно подбран материал, съчетано с некоректно отношение към изследователите и техните публикации.

За Хароновия обол

Значително място в труда си авторът отделя на въпроса за използването на църковните монети във функцията им на Харонов обол (с. 94–104). За целта той отново използва резултатите от археологическите проучвания на църквите „Св. Димитър“ и „Св. Никола“ в Арнауткьой (дн. с. Пороише, Разградско) (Маргос 1986, 107–132) и „Св. Петка“ в Габрово (Койчева 1988, 59–76). Доколко верни са направените от него изводи ще илюстрирам в следващите редове.

В наоса и притвора на църквата „Св. Димитър“ са проучени 8 гроба. От тях произхожда многоброен и изключително интересен материал, който добросъвестно е обнародван от проучвателя. Относно проблематиката, която ни занимава, е важно да бъде отбелязано, че гробовете са използвани многократно, както и факта, че от тях произхождат значително количество монети, в това число и църковни. В следващите редове ще представя съвсем накратко броят на погребенията, църковните монети и останалия нумизматичен материал, открит във всеки един от гробовете. Гроб № 1 – 3 погребения, 5 бр. монети; № 2 – 1 погребение, 6 бр. монети и 3 бр. църковни; № 3 – 2 погребения, 3 бр. монети и 1 църковна; № 4 – 3 погребения, 19 бр. монети и 3 бр. църковни; № 5 – 5 погребения, 42 бр. монети и 12 броя църковни; № 6 – 3 погребения, 11 бр. монети и 10 бр. църковни; № 7 – 2 погребения, 29 бр. монети и 48 църковни; № 8 – 2 погребения, 49 бр. монети и 40 църковни. Както вече стана дума, гробовете са използвани многократно, което е довело до нарушаване на анатомичния порядък на скелетните останки на по-ранно погребаните индивиди при полагането на поредния покойник. В публикацията си проучвателят им А. Маргос не упоменава точното местооткриване на монетите, а само отбелязва от кой гроб произхождат.

Х. Х. също отбелязва този факт, което обаче не му пречи да се впусне в разсъждения, с които да ни убеди, че основно за Харонов обол са използвани църковните монети: *В гроб № 3 на арнауткьойския некропол има две погребения. От общо четири монети една е църковна. В този случай тя може да се приеме за Харонов обол. Същото условие е валидно за трите църковни монети от гроб № 4. В него са били положени трима души. За всеки един от тях има по една църковна монета. В останалите гробове броят на църковните монети не съответства или е по-малък от броя на погребаните. В други от тях представляват твърде многочислена група: в гроб № 7 те са 48 броя, в гроб № 8 са 40 броя и прочее. Изникват два въпроса. Защо броя на църковните монети е толкова голям. Защо редом църковните монети които могат да се отнесат към функцията им на Харонов обол, са поставени заедно с*

други монети – османски, западноевропейски или антични? Отговорът на първия въпрос се съдържа в изградената традиция на миряните от махалата – при полагането на починалия в гроба да вземат участие с хвърлянето в него на монети (с. 98).

В гроб №3 има общо четири монети при двамата погребани, както вече се спомена. За две от монетите може да се приеме, че са Харонов обол, по една за всеки от погребаните. Присъствието на другите две монети се нуждае от изясняване и конкретизиране. Те не дублират Хароновия обол. Не са и случайно попаднали там. В погребалния обряд пестеливостта на неговата условност не позволява грешка или небрежност. Затова присъствието на другите две монети, по една за всеки от погребаните, може да се свърже с произведен на Хароновия обичай. В случая втората монета е употребена с апотропеично предназначение, т. е. да предпази мъртвия от вампирясване (с. 99).

Усложнено изясняване идва с дадения по-горе пример за гроб №4 на коментирания некропол – арнауткьойския. За тримата погребани има по една църковна монета. Но същевременно с тях има още 19 други монети. Какво представляват те? Единствения отговор би могъл да бъде в това, че с църковната монета се е означила християнската принадлежност на погребаните. Монетата на християнския храм най-директно обслужва идеята (с. 99).

Цитираните мисли на Х. Х. са най-малко странни, при положение, че както вече отбелязах, няма каквито и да е данни, коя монета къде точно е открита в гроба и какво е нейното местоположение спрямо скелетните останки. А това е много важно условие и за Х. Х. който отбелязва по този въпрос следното: *При лични проучвания на местопоставянето на Хароновия обол, установих, че той непрекъснато променя мястото си, което е ново потвърждение на цитираните по-горе проучвания. Но при всички положения той е в допир с тялото* (с. 98).

Как тогава той успя да установи, че именно църковните, а не други монети, произхождащи от гробовете, са Харонов обол, кой екземпляр от тях е с апотропеично предназначение, кой от участниците в погребението какво точно монета е хвърлил и т. н.? В тази връзка несериозно звучи и твърдението на разглеждания автор, че с църковните монети се е означила християнската принадлежност на погребаните. Какви други могат да бъдат покойниците при положение, че по археологически път е установено, че погребенията са в съответствие с християнския погребален канон, а и самите гробове са разположени във вътрешността на православния храм „Св. Димитър“ в Арнауткьой (с. Пороище, Разградско). Към това ще добавя, че преобладаващата част от разглежданите църков-

ни монети са анепиграфни, т. е върху тях няма надписи, изображения и каквото и да е било свързано с християнската символика.

В актуалните изследвания, посветени на практикуваните погребални обичаи, поставянето на монети в гробове се разглежда като претърпяла промени във времето реминисценция на античния „Харонов обол“. Многослойността на този религиозен обичай е причината за констатираните отклонения от първичната форма по отношение на местопоставянето му. При отсъствието на конкретни данни с каква точно семантична функция е натоварена дадена монета, открита в гроб (в различните географски области на българските земи тя има много вариации – за заплащане на дългове на мъртвеца, да си плати пътя, да се откупи на някои места от греховете си, да бъдат раздадени на починали родственици и съседи и т. н.), тя може да бъде разглеждана в аспекта на материалното осигуряване на безпрепятствения преход на душата от света на живите към света на мъртвите. Свободните отклонения от тази принципна постановка, на каквито се натъкваме в труда на Х. Х., могат да бъдат определени единствено като свръхинтерпретация.

Наред с това някои други разсъждения на Х. Х. на тема „Харонов обол“ откровено казано са художествена измислица. По повод наличието на антични монети в гробовете той казва следното: *Трябвало е да се потърси стара монета. Колкото по-стара е, толкова по-близо ще се е стигало до идеята за Хароновия обол. Нали все пак той има античен произход. В тези случаи явно е имало достатъчно време да се подготви починалия за отвъдното. Тогава за близките ще да се е отдавала възможност да издирят „старите монети“ и чрез тяхната употреба да се доближат максимално до обичая, както се спомена. Такова старание са проявили близките на петимата погребани в гроб № 5. За всеки от тях е била предназначена една от античните монети.* (с. 101–103).

Наличието на антични монети в гробовете потвърждава единствено символичния характер на разглеждания погребален обичай, а не стремежа на жителите на Арнауткьой от втората половина на XVIII в. чрез тях да илюстрират знанията си за митологичния старец Харон и извършваните от него услуги по прекарването на душите на починалите през реката Ахерон.

Не по-малко подвеждащи са изводите на Х. Х. по отношение на църковните монети, открити при проучванията на църквата „Св. Петка“ в Габрово: *От своя страна габровските църковни монети както само се маркира, са въведени във вторична функция по обслужването също на погребалния обичай. Всички монети в тази находка са намерени в насипа на гробните ями. Елемент са в погребалния обичай. Разполагането*

им в насипа не е случайно явление. Факт е, че обслужват погребалния обичай, но какъв елемент точно от него и кой от тях е, дали някои от описаните от Д. Маринов или някакъв друг, остава проблем на бъдещо изясняване. Едно е ясно, тези монети са вложени от участниците в погребението, а не от роднините на починалия. Те са го сторвали при подготовката за последния му земен път. Тогава са му поставяли Хароновия обол на утвърденото му за случая място: в устата, в шепата, при нозете или на друго място. Какви са тогава монетите в насипа? Те са израз на онази същата представа, за която по-горе се отвори дума с цитата на Д. Маринов за „нередовните“ души. Именно поради опасността мъртвецът да се превърне в демонично същество (вампир) се е извършило действието с монетата. Не защото най-вече е съществувал такъв факт, а заради предохранителността му и възможността му да се случи, макар и случайно, едно такова преобразяване на душата. Обичайното действие имало определено такава превенция. Инак няма как да се обясни наличието на църковни монети в насипа на толкова гробни ями. Предпазно действие имала в случая църковната монета (с. 100).

От цитираното става видно, че църковните монети, открити при археологическото проучване на храма „Св. Петка“, са намерени в насипа на гробните ями. Въз основа на това Х. Х. успява даже да определи кой точно ги е хвърлил там – в случая участниците в погребението, а не роднините, както и да ни обясни, че става дума за превантивни действия против вампирясване.

Едва ли щях да отделя специално внимание на така представената доста картинна реконструкция на погребалните действия, ако не беше един доста съществен проблем – къде всъщност са открити църковните монети, произхождащи от археологическото проучване на църквата „Св. Петка“?

Категоричен отговор на този въпрос се съдържа в публикацията на проучвателя на обекта, където е казаното следното: „Причина за разрушаването на постройката е стихийен пожар, оставил следи върху строителните останки и находките във вид на дебел опожарен слой и напълно овъглени греди от покривната конструкция. В негова подкрепа се явяват и намерените в обгорелия слой части от църковни потреби. Това са части от стативи и декоративни елементи от свещници и кръстове, части от кандила и дискови изработени от сребро и медни сплави. Изделия с подобна форма и декорация се свързват с продукцията на българските златари от XVII–XIX в. Характерен декоративен елемент в интериора на черквите от същия период са и намерените стъклени висулки от полилеи.

Значителен е и броя на църковните пари, чиято поява се отнася към края на XVIII в.“ (Койчева 1988, 63).

Към казаното ще си позволя да допълня, че в каталога на проучените гробове сред представения инвентар фигурират единствено две монети – на Абдул Хамид I (1774–1789) (гроб № 36) и на Селим III (1789–1807) (гроб № 44) (Койчева 1988, 67–70).

Тук струва ми се не е нужно да коментирам нищо повече, защото както става видно, в резултат на целенасочено поднесена невярна информация единствено във въображението на Х. Х. се появяват участници, роднини, вампири и църковни монети в реконструирания погребални действия.

За накита

Своеобразния изследователски почерк на изследване на Х. Х. добре се долавя при разглеждането на църковните монети като накит или като елемент от накит. По този проблем той отбелязва следното: *Липсата на репрезентативен материал, накити в чийто състав са вложени църковни монети, не позволява да се определи точно в какви накити са използвани. Но по своите характерни белези, като форма, метал и сюжет, на основата на проучваните български монетни накити от времето XV–XIX в., очаквано е тяхното място да се търси в онези от накитите, които са съставени от повече монети. В тях църковните монети са имали допълваща роля. Такива накити, съставени от повече монети са за глава: шапка, забрадка, бебешка шапчица, тепелък, сокай, прочелник, висулка; за косата – косичник, изкуствена плитка, игла за коса, обеци, огърлица. Втората група монетни накити, в които е очаквано да се открият църковни монети при бъдещи издирвания и проучвания са предназначени за облеклото: нагръдник, наниз, престилка, колан, яка. Възможна е употребата на църковни монети и в други видове накити.* (с. 105).

От цитата става ясно, че на този етап на проучване все още не са открити накити, в които да са вложени църковни монети. Авторът предполага, че такива ще бъдат открити и ги изброява по видове. Определено недоумение предизвиква отнасянето на шапката, забрадката, бебешката шапчица и изкуствената плитка към групата на накитите, но в крайна сметка това е авторско виждане на Х. Х.

По-интересно е, че той счита за възможно църковни монети да бъдат открити в накити, предназначени за украса на колан. Обръщам специално внимание на този въпрос, защото в разглеждания труд Х. Х.

отрича вече установения факт, че към колан са пришивани монети. Това той отбелязва по повод обнародваните от мен резултати от археологическото проучване на гроб №4А от некропола при църквата „Рождество Христово“ в с. Арбанаси (Вачев 2008, 31). Ще цитирам казаното от него по споменатия въпрос: *Установява се, че в гроб №4А към колана на погребания с украсна цел са били пришити (предположително) седем монети. Ако е така, налице е уникална форма за вторична употреба на монети, защото в изследване, което е направено за целта, касаещо цялата територията на България в периода на XV–XIX в., такъв случай не е откриван (Харитонов 1991, 163–184). Всъщност изреченото е измислица, с която се цели да се придаде драматургичност на безсилието на археологическата интерпретация (с. 97).*

Ще оставя без коментар използвания език, като ще си позволя да задам следния въпрос. Кое становище последно защитава автора – ако в конкретния случай с Арбанаси откриването на пришити върху колан монети е измислица, защо той очаква при бъдещите проучвания такива да бъдат намерени върху тази част от облеклото?

Позволих си това малко отклонение, защото то илюстрира специфичния авторски метод на изследване на Х. Х. Всъщност той най-добре може да бъде доловен при изложените от него изводи по отношение на използването на църковните монети като накит. Както вече стана дума, авторът отбелязва, че засега не са известни накити, в състава на които да са вложени църковни монети. Изказва предположение, че при бъдещите проучвания такива ще бъдат открити. Пълната липса на репрезентативни паметници обаче, не му пречи да направи едно обобщение върху материал, който всъщност засега не съществува: *Обследваната дотук украса дава основание да се заключи, че накитът с църковни монети по своя произход и предназначение има дълбоко народностен характер. В направата на украсата, в избора на художествеността ѝ, в композирането, както и върху някои по-второстепенни особености, твърде рядко се открива занаятчийска намеса, на професионална ръка. Монетните украшения са преди всичко произведения на ръчен домашен художествен занаят (с. 105).*

В такива случаи единственото нещо което може да се каже е – без коментар.

За критиката

В заключителната част на изложението си ще обърна внимание и на специфичния авторски подход на Х. Х. по отношение на критиката към

съществуващите изследвания, които според него имат отношение към темата. Приоритетно тя е отправена към монографичния ми труд, посветен на археологическите проучвания в Арбанаси. Веднага ще направя уточнение, че няма да коментирам изящния академичен изказ на Х. Х., защото езикът е функция на начина на мислене. По-важно е в случая да бъде разбрано какво авторът разбира под критиката и доколко обективна е тя.

По повод на книгата ми, представяща резултатите от археологическото изследване на некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси, той казва следното: *Отделям такова внимание на тази книга, защото в нея има ценен археологически материал, и нумизматичен, но за жалост бездарно, погрешно и заблуждаващо използван в авторските интерпретации. Най-опасно е, че се представя на читателя и научната общност видоизменена представа за иначе най-консервативния християнски обред – погребалния* (с. 97).

Малко са описанията на погребалния обред с използването на Харонов обол. Други от тях се отличават с волна и заблуждаваща интерпретация, въпреки натрупаните вече знания по същността на обичая Харонов обол и неговите реплики. Притежателите на информация за него, какъвто е примерът с Х. Вачев от Великотърновския исторически музей, не си дават труда да го интерпретират, а правят умозаклучения, с които го видоизменят. Ето какво пише той в тази връзка: Липсата на конкретни данни не позволява с категоричност да се установи точно с каква семантична функция е натоварена поставената монета... (Вачев 2008, 30). След като мястото е точно локализирано, каква неяснота има и какви „по-конкретни данни“ са необходими за функционалността на монетата? Непознаването на обичая и литературата по-него обезмисля археологическото проучване и го свежда до степента на следствена есхумация, още повече че това са гробове по на 150 години. (с. 97).

По повод на казаното ще отбележа следните факти. В няколко свои публикации, посветени на нумизматичния материал придобит при гореспоменатите археологическите проучвания в Арбанаси, Х. Х. изрично упоменава, че той произхожда от гробове, датиращи от периода края на XVI–XVIII в. (Харитонов 2000; Харитонов 2003). В настоящия труд без каквато и да е аргументация гробовете вече са от средата на XIX в. Тук съвсем резонно възниква въпроса: коя в крайна сметка е датировката, която той приема и как проучването по археологически път на късно-средновековни гробове се превърна в следствена есхумация?

При позоваване на пасажи от книгата ми отново се натъкваме на любимия му метод за спекулативно и частично представяне на информация, извадена от контекста. Горецитираният пример е красноречиво доказателство за това. Представено е само част от изречението, пълното съдържание на което обаче е следното: „Липсата на конкретни данни не позволява с категоричност да се установи точно с каква семантична функция е натоварена поставената монета (за разплащане на дълговете на мъртвеца, да си плати пътя, да се откупи на някои места от греховете си и др.), но в основата ѝ стои материалното осигуряване на безпрепятствения преход на душата от света на живите към света на мъртвите“ (Вачев 2008, 30–31).

Неукротимият порив на Х. Х. да докаже на всяка цена „бездарната, погрешна и заблуждаваща“ моя интерпретация продължава в следващите редове: *Вторият пример. В насипа на гробните ями цитираният археолог открива монети, но тяхното предназначение също остава непонятно за него. Затова стига до умопомрачителния извод „че присъствието на монетите трябва да се свърже със самия акт на погребване“* (Вачев 2008, 80). *Абсолютно синтезираща немощ! Какво друго да правят тези монети в гробния насип, ако не са в обслужване на погребален обичай. Вярно е, че са свързани с него, но въпросът е с точно какво предназначение са вложени. Но кой да отговори на този въпрос. Така на практика натрупването на интерпретиращо безсилие води до изместване и заблуда за същността на употребата на монетите в погребалния обичай.* (с. 97).

Доколко изводът ми е „умопомрачителен“, ще оставя читателите сами да преценят на базата на пълния текст на тази част от изследването ми, където обръщам внимание на проблема: „Интересна особеност, която заслужава внимание, е обстоятелството, че в осем от проучените гробове (№2, 3, 4Б, 6, 14, 20Б, 33, 36) откритите монети произхождат от гробния насип. Фактът, че в нито един от споменатите гробове не е регистрирано извършване на по-ранно погребение, както и никакви следпогребални намеси, дава основание да считам, че присъствието на монетите трябва да се свърже със самия акт на погребване. В подкрепа на това виждане е аналогичната ситуация, установена при проучването на гробове в сходното по статут и етнически състав на Арбанаси село Пороище (Разградско). Изследователят му А. Маргос намира успоредници на този обичай в Южна Албания, където пари се хвърлят в гроба при извършване на погребението“ (Вачев 2008, 80).

Считам, че допълнителен коментар в случая е напълно излишен, като ще си позволя да отбележа, че нивото на познание прави напълно

разбираемо защо Х. Х. задава риторичния въпрос: Какво друго да правят тези монети в гробния насип, ако не са в обслужване на погребален обичай ?

Своеобразен апотеоз на критиката на Х. Х. е проблемът за социалната функция на християнския храм. По този въпрос той пише следното: *Инак на него, християнския храм, са посветени множество изследвания, но твърде рядко е анализирана неговата социална функция. Въпреки натрупаните изследвания, дори и едни от най-последните игнорират темата. Такъв е примерът с книгата на Х. Вачев за църковния ансамбъл в Арбанаси. В глава трета на изследването той декларира позиция по социалната функция на християнските храмове тук, като дори я формулира: „Възникване и функции на църковния ансамбъл в Арбанаси“. Но освен архитектурното описание, чието всеки читател може да установи дори от една любителска снимка, никъде в цялата глава не става дума за каквито и да е било функции, най-малко за социални. Поне да бяха формулирани архитектурните функции на християнските храмове. Така става винаги, когато не може да се излезе от анализаторската теснотия на един разкопвачески кръгозор.* (с. 114).

Горещитираните „разсъждения“ ми дават сериозно основание да считам, че Х. Х. въобще не е чел въпросното изследване. Ако той го познаваше, щеше да му е известно, че то има определена цел, която е точно формулирана: „Разрешаването на поставените задачи отвежда до целта на настоящата монография, която най-просто би могла да бъде формулирана по следния начин: да бъде намерено мястото и ролята на групата арбанашки църкви, както в общото развитие на черковната архитектура от първите векове на османското владичество, така и проследяване на връзките между архитектурата на Средновековието и Възраждането“ (Вачев 2006, 10).

Колкото до желанието му да научи повече за социалната функция на християнския храм, в това число и за тези от Арбанаси, считам, че то може да бъде удовлетворено напълно. Мога да му препоръчам студията „Социална функция на енорийския храм през XV–XVII в.“ и посочената в нея литература по въпроса (Вачев 1996, 175–205). Въпросното изследване е отпечатано в поредицата Известия на Исторически музей Велико Търново, на която за определен период от време дължността главен редактор изпълняваше самият Христо Харитонов.

Завършвайки бележките си по повод книгата „Монети на християнските храмове в България“ си дадох сметка, колко прав е бил великият испански писател Мигел де Сервантес още в далечния XVI в. да изкаже

сентенцията: „Лъжливите историци трябва да се наказват, както фалшификаторите на пари“.

ЛИТЕРАТУРА

Вачев 1996: Х. Вачев. Социална функция на енорийския храм през XV–XVII в. – Известия на Исторически музей Велико Търново, XI, 1996, 175–205.

Вачев 2006: Х. Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006.

Вачев 2008: Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“. В. Търново, 2008.

Койчева 1988: К. Койчева. Археологически разкопки в Габрово. – Годишник на музеите в Северна България, XIV, 1988, 59–76.

Маргос 1986: А. Маргос. Късносредновековните църкви „Св. Димитър“ и „Св. Никола“ в с. Пороище, Разградско. – Известия на народния музей Варна, 22 (37), 1986, 107–132.

Харитонов 2000: Х. Харитонов. Монети от вторична употреба в некрополите на църквите „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново, „Св. Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси през XV–XIX в. – В: Дни на науката, СУБ – клон Велико Търново, 2000,

Харитонов 2003: Х. Харитонов. Хароновият обол от османски монети в некрополите на църквите „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново, „Св. Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси през XV–XIX в. – Известия на Исторически музей Шумен, 11, 2003.

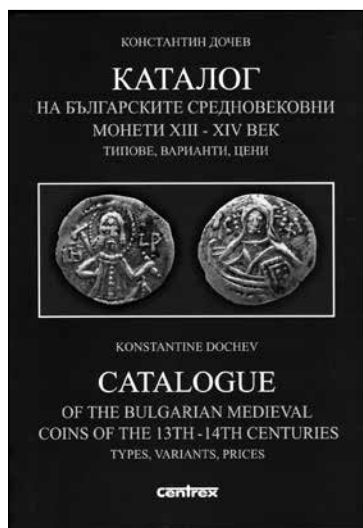
КОНСТАНТИН ДОЧЕВ. КАТАЛОГ НА
БЪЛГАРСКИТЕ СРЕДНОВЕКОВНИ МОНЕТИ
XIII–XIV ВЕК. ТИПОВЕ, ВАРИАНТИ, ЦЕНИ
CONSTANTINE DOCHEV. CATALOGUE OF THE
BULGARIAN MEDIEVAL COINS OF THE 13TH–14TH
CENTURIES. TYPES, VARIANTS, PRICES. ВЕЛИКО
ТЪРНОВО, 2009, 320 С. (ISBN 978–954–913–083–6)

Стоян Михайлов

Излезлият от печат в края на 2009 г. „Каталог на Българските средновековни монети XIII–XIV век. Типове, варианти, цени“ на издателство Центрекс с автор доц. д-р Константин Дочев е едно развитие и надграждане на публикуваната през 2003 г. от същите автор и издателство книга „Български средновековни монети XIII–XV в.“

В структурно отношение изданието започва с частите „Тегловно-парични системи и парично обръщение в България в периода VII–XIV в.“ (с. 13–23), „Номинали и монетни наименования“ (с. 24–25), „Монетарници“ (с. 26–31) и „Надписи“ (с. 32–36). В тях обобщено се представя развитието на отделни аспекти на монетите като тегло, вид на метала, названия, място на отсичане и различните елементи от надписите.

В частта „Каталог“ (с. 37–287) са представени известните към момента български средновековни монетни типове, подредени хронологически от Иван Асен II (1218–1241) до Иван Срацимир (1352/55–1396). В „Дискусионни сребърни монетосечния на български владетели от XIV в.“ (с. 248–268) са включени, сребърни монети с владетелски име-

на „Георги“ и „Михаил“, за които К. Дочев предполага, че са издадени от претенденти за българския престол, които не са управлявали реално българското царство. Под названието „Дискусионни сребърни и медни монетосечения, отдавани на самостоятелни български владетели от Североизточна България“ (с. 269–271) са представени монетните типове отнесени от автора към монетосечения на деспот Добротица (ок. 1360–1385) и неговият син Йоан/Иванко Тертер (1385–1399). Частта „Каталог“ приключва с отделно представяне на монетните типове, които имитират официалното българско монетосечение и които К. Дочев най-общо датира в периода 1360–1420 г.

Изданието завършва със справочните раздели „Списък на цитираната литература към Каталога“ (с. 288–292), „Именен показалец на лични и географски имена (отделно на български и английски езици) (с. 293–310) и „Списък на владетелите“ на значителен брой държани формирования в Източна Европа, Балканския полуостров и Мала Азия от IV до XVI век (с. 311–318).

Новото издание притежава две основни разлики, които отличават този каталог от всички досегашни издания, представящи в обобщен вид българското средновековно монетосечение.

Първата и основна отлика е, че настоящото издание е изцяло двуезично – текстът и всички анотации са на български и английски език, докато всички досегашни издания, представящи средновековните български монетни паметници, съдържат само кратки резюмета на чужд език. Отпечатването на текста на един световен език е възможност за популяризирането на българските средновековни монети в чужбина, а заинтересованите лица, неползващи български език, много по-лесно ще работят с този каталог.

Специфична особеност на изданието е посочването на цени в евро за конкретните включени в каталога екземпляри. Самият автор посочва в увода, че тези цени не са напълно реални, поради факта, че в България все още липсва легален пазар на монети. Въпреки относителната условност на посочените цени, те могат да бъдат използвани при оценяването на екземпляри от съответните монетни типове.

Друга отличителна черта на представения каталог е и публикуването на няколко варианта (или екземпляра) от всеки монетен тип. Това представяне помага на идентифицирането на монети при използването на каталога.

Запазен стил на К. Дочев са графичните рисунки на всички представени в книгата монети, изработени от него. Чрез тях е много удоб-

но да се сравняват други екземпляри при ползване на каталога или за наблюдаване на отделни иконографски характеристики при различните монетни типове. В каталога, обаче, липсват снимки или сканирани изображения на включените екземпляри, които са обичайният начин на представяне монетните паметници във всякакъв вид публикации, в това число и в каталожните. Според мен каталогът би бил още по-добър, ако в него бяха включени тези изображения на монетите, които биха дали още допълнителна информация на читателите и ползвателите на изданието за включените в него екземпляри.

В представения „Каталог на Българските средновековни монети XIII–XIV век. Типове, варианти, цени“ с автор К. Дочев, може да се намери всичко най-важно и актуано свързано с българското средновековно монетосечене, подредено в аналитична и лесна за разбиране форма, което прави това издание един отличен инструмент за познание на разглежданата проблематика за всеки читател или ползвател, независимо дали той е само любител на историческото познание, колекционер или има професионален научен интерес.

ИЗЛОЖБА „ХУБАВА ЖЕНА ОТ СТАРИ ВРЕМЕНА“

Весела Мартинова

На 22 март 2010 г., в Центърът за информация и услуги на гражданите, в сградата на община Велико Търново, беше експонирана изложба от традиционната поредица „Съкровищата на музея“, посветена на празника на града. Тази година търновци и гостите на Велико Търново се запознаха със сбирка на Регионален исторически музей от предмети и аксесоари, свързани с нежната половина от човечеството. Материалите бяха представени в три сектора. В първият, представящ темата от древността, бяха експонирани предимно материали придобити по археологически път. Праисторически, антични и средновековни накити, средства за разкрояване, аксесоари за коса, огледала и др., представени на фона на антични и средновековни стенописи с изображения на жени, даваха представата на древните обитатели по нашите земи за женската красота. Във втория сектор бяха представени традиционно женско облекло, аксесоари, накити, средства за разкрояване използвани в българската народната традиция. Възстановката на част от моминска стая с огледало, допълваше представата за грижите, които жената е полагала за своята красота през Възраждането. В третия сектор, бяха показани тоалети, парфюми, ветрила, накити и други аксесоари от края на XIX и началото на XX в. И тук авторите на изложбата въвеждаха посетителите в атмосферата на началото на XX век, с възстановка на кът от дамска стая с огледало.

Общото внушение за различните времена и разбирането за женска хубост се допълваше и от аниматорките, обслужващи изложбата. Във всеки сектор, екскурзоводки облечени в традиционното за периода облекло, посрещаха посетителите с увлекателен разказ за женските хитрини през съответния период.

Изложбата беше отворена за посещение от 14:00 до 18:00 часа на 22 март 2010 г. Въпреки краткото време, тя успя да привлече над 800 посетители, останали изключително доволни от изложбата и атрактивния начин на обслужване.

Екип на изложбата: В. Мартинова – гл. куратор, Галя Чохаджиева, Павлина Владкова, Никола Солаков, Пламен Събев, Диана Косева, Руен Хаджиниколов, Соня Петрова, Румяна Павлова.

Аниматорки: Теодора Кънчева (Ил. 1), Мария Йорданова (Ил. 2), Светла Йорданова (Ил. 3), Марияна Киркова (Ил. 4).

ФИЛИП ТОТЮ МЕЖДУ МИТА И ИСТОРИЯТА

Светла Атанасова

През 2010 г. Регионалният исторически музей – Велико Търново отбеляза 180 години от рождението на славния български войвода Филип Тотю с поредица от събития, включващи обновяване на музейната експозиция в мемориална къща „Филип Тотю“ в махала Гърците, с. Вонеща вода; откриване на временна мобилна експозиция „Филип Тотю между мита и историята“ в музей „Възраждане и Учредително събрание“ и театрална възстановка на героичната битка от 1866 г., дала началото на легендата за „хвърковатия“ Филип Тотю.

Мемориална къща–музей „Филип Тотю“ в махала Гърците, с. Вонеща вода функционира в структурата на Търновския музей от 21 март 1973 г. Постоянната експозиция е открита на 26 август 1975 г., с автор Тодорка Драганова. В разгърнатата площ на втория етаж на къщата са включени три експозиционни модула, оформени в два изобразителни пояса. Тематичната структура е изградена на хронологичен принцип и представя възстановена част от битка на семейството на възрожденския войвода и фотодокументална част, акцентираща върху важни моменти от биографията на Тодор Тодоров Топалски (останал в историята като Филип Тотю). Вертикално монтирано пано, отразяващо паметните сражения на Тотювата чета, в местността „Косматица“ при с. Върбовка, Великотърновско от 20 май 1867 г. допълва бунтовната атмосфера от 60-те години на XIX век. Бойните действия на трите чети сформирани и ръководени от славния войвода през 1866, 1867 и 1876 г. са маркирани посредством три симетрично разположени постаментата, завършващи с лаврови венци.

На 18 юни 2010 г. отвори врати обновената музейна експозиция в родната къща на възрожденския войвода. Съвременните методи на експониране, популяризиране и интерпретиране на исторически факти и събития, наложиха търсенето на нови алтернативни модели за адаптация, съобразени с променящите се вкусове на музейната публика. Експозиционната площ, разгърната на втория етаж на къщата е условно разпределена в три малки галерии – експозиционни модули:

I. Етнографска експозиция. В първият експозиционен модул са включени 97 движими културни ценности (медници и сахани; решето, ношви и огрибка; паници, чинии, лъжичник; газениче, саджак и верига; хурки, вретена, дарак, месали и други), използвани в бита на балканджиите от втората половина на XIX век. Идейният замисъл на авторите Галя Чохаджиева, Михаил Стойчев и Петя Първанова е да представят интериор на стаята с огнището, наречена „къщито“ – неизменна част от уредбата на балканската къща, в която протича ежедневието на нейните обитатели¹. В пространственото оформление са използвани прибори за приготвяне на храни, инструменти и производи на домашното тъкачество, люлка, паралия с трикраки столчета и други. Въздействаща на емоционално ниво, богато илюстрирана, рационално разпределена и анимирана чрез автентични билки и зърнени храни етнографската експозиция е важен акцент, свързан с ранните години на малкия Тотю. Тя допълва историческата част и въвежда посетителя във възрожденския дух и традиции.

II. Зала за временни изложби, атракции, специализирани беседи и образователни програми. Тук посетителите получават информация за живота и дейността на Филип Тотю с помощта на новите мултимедийни продукти, реализирани от РИМ–Велико Търново. Модеризираната база създава отворена взаимообогаляваща се система за обмен на ценности и възприятия между публика и музейни специалисти.

III. Паметни сражения, водени от Филип Тотю и неговите чети през 1866, 1867, 1876г. В тази галерия е запазен документалният характер на старата експозиция, но панорамното пано е обновено, използвайки съвременната технология за отпечатване върху винил, с размери 227/140 см.

Обновената музейна експозиция в родната къща на Филип Тотю е изградена на базата на успешни смислови композиции, които въздействат с познавателен и възпитателен ефект на посетителите. Взаимодействието между научното и художественото мислене изгражда новата визия на предметите, като носители на духовна информация за отминалата епоха.

Мобилната изложба „Филип Тотю между мита и историята“ бе открита на 18 юни 2010г. в музей „Възраждане и Учредително събрание“. Експозицията представя най-важните моменти от живота на славния хайдутин и четнически войвода Филип Тотю – личност с бурна и противоречива природа, внесла неизменен колорит в националноосво-

¹ Тематична структура на обновената етнографска част в мемориална къща–музей „Филип Тотю“ в м. Гърците, с. Вонеща вода. Автор: Галя Чохаджиева, 2010.

бодителното движение през Възраждането. Автори на изложбата са Стефан Бейков, Татяна Кънчева, Светла Атанасова и Драгомир Йорданов.

Идейният проект включва десет основни теми: Летопис за живота и дейността на Филип Тотю; „Родом съм из Килифарските колиби, Гръцката махала...“; В Търновската тъмница; Хайдушки времена; В емиграция; Четата от 1867 г.; „Да си отгървем драгоценната свобода...“; Сражението при Върбовка, 20 май 1867 г.; Четата „Балкански лев“ 1876 г.; В свободна България; Реликвите и Светла диря във вечността. Технически те са оформени и реализирани на 12 цветни постера, изработени от винил.

Във временната експозиция са включени 53 движими културни ценности, притежание на РИМ – Велико Търново, РИМ – Русе, РИМ – Ловеч, РИМ – Плевен, къща-музей „Филип Тотю“ в гр. Две могили и експонати от Художествена галерия „Борис Денев“ – Велико Търново. В изложбата са включени копия от снимки и документи, съхранявани в НБКМ–БИА София и ТДДА–Велико Търново.

Сред най-ценните музейни предмети фигурират две оригинални снимки на Филип Тотю от 1871 г. и 1902 г.; кожените дисаги и ятагана на войводата, както и знамето на четата от 1867 г.

Опит за възстановка на образа на Филип Тотю е направен чрез специално изработен манекен, облечен с хайдушка униформа и въоръжен с хладно и огнестрелно оръжие.

Неизменна част от рекламната стратегия на мобилната изложба е документалният филм „Филип Тотю между мита и историята“, изработен по поръчка на РИМ–Велико Търново.

Мобилната изложба „Филип Тотю между мита и историята“ е експонирана от месец юни 2010 г. до месец май 2011 г. в РИМ–Велико Търново, РИМ–Русе, РИМ–Плевен, РИМ–Търговище, РИМ–Шумен и НМО–Габрово и се радва на добър посетителски интерес. Тя е разглеждана от 5 658 български и чужди граждани.

Жива картина – възстановка на случката, дала началото на легендата за „хвърковатия“ Филип Тотю се разигра на 18 юни вечерта в махала Гърците, с. Вонеща вода. Историческата възстановка на популярен момент от биографията на войводата бе организирана от членовете на Национален клуб „Традиция“ – клон Велико Търново и служители на Регионален исторически музей – Велико Търново. Участниците в сражението – 20 въоръжени мъже, облечени в турски униформи и българско четническо облекло „върнаха времето“ към далечната 1866 г. Тогава Филип Тотю сформира малка група от 12 души, която преминава река Дунав при с. Вардим, Свищовско. Четниците достигат до Хасково и Харманли, като влизат в схватки и наказват със смърт вражеската армия.

Бунтовниците попадат на две засади, но успяват да се измъкнат благодарение на светкавичните реакции на войводата. Именно в един от случаите четата е обградена в родната къща на Филип Тотю. За да избегне пълното унищожение Тотю отмества каменните плочи на покрива, като отваря пробойна в близост до комина. От създадената пролука той скача, а след него и другарите му. Преследвани от турската потеря бунтовниците се изтеглят в Румъния.

Художествената възстановка наситена с динамика, изстрели, викове и разменени реплики между участниците завърши под аплодисментите на многобройната публика. Вечерта, посветена на 180 годишнината от рождението на легендарния войвода събра на чаша вино всички участници и гости край хайдушкия огън.

ИЗЛОЖБА „ЦЪРКВАТА СВ. ДИМИТЪР СОЛУНСКИ – 825 ГОДИНИ ОТ ВЪСТАНИЕТО НА ПЕТЪР И АСЕН“

Пламен Събев

На 26 октомври 2010 година, Димитровден, се навършиха 825 години от обявяване въстанието на Петър и Асен и превръщането на Търновград в столица на Второто българско царство. По този повод, като част от тържествата, беше представена изложба на икони, църковни предмети и ценности от археологически разкопки през изминалите години в църквата „Св. Великомъченик Димитър Солунски“. Организатор на изложбата беше Регионален исторически музей – Велико Търново, с куратор д-р Пламен Събев и главни изпълнители Весела Мартинова и Никола Солаков.

В изложбата бяха представени над 60 експоната, артефакти от археологическите разкопки, любезно предоставени от Национален археологически институт с музей (филиал – В. Търново), както и икони от фондовете на Великотърновския музей. В интериорното пространство на историческия храм тематично бяха експонирани средновековни пръстени, гривни, нагръдни кръстове, фрагменти от керамика с надписи, свързани с управлението на българските царе от XII–XIV век. Акцент в изложбата бе запазената оловна ампула от XIV век, съхранявала част от чудотворния елей, пренесена от лобното място на великомъченика Димитър Солунски. Отделно върху стативи бяха подредени икони с образа на светеца и покровител на старопрестолния град, изработени в периода XVI–XIX век.

На същия ден, 26 октомври, в 10:45 часа се отвориха вратите за посещение. Изложбата първоначално посетиха президентът на страната Георги Първанов, придружен от директора на музея Иван Църов. След като разгледа експозицията, президентът отрази собственоръчно своето впечатление в официалната книга на музея. В своя тържествена реч, произнесена по повод празника и откриването на самата изложба, той сподели следното: „Няма нищо по-естествено да сме тук, под Трапезица и близо до Царевец, в този великолепен храм, символ на възстановената

българска държава. Тук, на това място и в този град, който носи особена святост, въодушевлението и патосът имат обяснение в идеята, че свети Димитър е дошъл от Солун, за да подкрепи българската кауза.“

Присъстваха на събитието и други официални лица – кметът на града д-р Румен Рашев, Великотърновският митрополит Григорий, ректорът на НВУ „Васил Левски“ бригаден генерал Цветан Харизанов, ректорът на Великотърновския университет проф. Пламен Легкоступ и още редица важни гости.

ХРОНИКА – 2010 г.

I. Археологически проучвания и теренни експедиции

Обект „Къснонеолитно ямно светилище Сърнево“ – инфраструктурен проект по магистрала „Тракия“ ЛОТ 2 (Н. Еленски).

Обект „Селищна могила Търговище гарата“. Инфраструктурен проект по ИСПА – трасе за пречиствателна станция (Н. Еленски – зам. ръководител).

Обект „Раннонеолитно селище Джулюница–Смърдеш“ (Н. Еленски – ръководител).

Обект „Селищна могила Хотница“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Селищна могила Петко Каравелово“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Неолитно селище Буджака“, гр. Созопол (А. Чохаджиев).

Обект „Нове – разкопки на сграда extra muros в Novae“ (П. Владкова – ръководител).

Обект „Никополис ад Иструм – сграда 7, булевтерион, кладенци“ (П. Владкова – ръководител).

Обект „Френкхисар (Югоизточно подградие на Търновград)“ във Велико Търново (Е. Дерменджиев – ръководител).

Обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ (Е. Дерменджиев – зам. ръководител).

Обект „Манастир „Св. св. Петър и Павел“ и храм „Св. Иван Рилски“ (Х. Вачев).

„Разкази за традиционни вярвания и практики във Великотърновско (духовна култура и фолклорни жанрове)“ – фолклорно-етнографски записи (Г. Чохаджиева).

„Градска уредба и обичаи – Велико Търново“ – етнографски проучвания (Н. Василева).

„Традиционни поминъци и занаяти в Килифарово“ – теренни проучвания (М. Стойчев).

Общински преглед за автентичен фолклор „Че се е пролет пукнала“, с. Ресен, общ. В. Търново – анкетно проучване „Фолклорните групи от великотърновска община – участници, репертоар, изяви и перспективи“

(Г. Чохаджиева, Н. Василева, С. Цветков, М. Йорданова, М. Стойчев, М. Петкова).

„Оброци в Килифаревския район“ (М. Стойчев и М. Петкова).

Анкетно теренно проучване в с. Големаните относно оброчните паметници в селото и региона (М. Петкова).

II. Изложби

Мобилна изложба „По стъпките на Отче Матей и неговите сподвижници“, подготвена от екип Ст. Бейков, Т. Кънчева, Св. Атанасова, Д. Йорданов, гостува в ИМ–Павликени (25.02–25.03.2010), ИМ–Севлиево (13.05–07.07.2010), в РИМ–Габрово (09.06–15.07.2010), в МРЗИ–Трявна (16.07–01.09.2010).

2 март – временна изложба „132 години от Освобождението на България от турско владичество“, представена в Дом за стари хора „Венета Ботева“ – Велико Търново от екип: Ст. Бейков, Т. Кънчева.

17 март – по случай 130 години от рождението на Леон Филипов в Музей „Възраждане и Учредително събрание“ е открита изложба „Познатият и непознатият Леон Филипов“, подготвена от Ст. Бейков, Т. Кънчева. Изложбата е отворена за посещение до 30.04.2010 г.

22 март – „Хубава жена от стари времена“ – еднодневна изложба от поредицата „Съкровищата на музея“, експонирана в Център за услуги и информация на гражданите. Екип: В. Мартинова – гл. куратор, П. Владкова, Г. Чохаджиева, Пл. Събев, Д. Косева, Н. Солаков, Р. Хаджиниколов. Изложбата е анимирана от екскурзководите – Св. Йорданова, Т. Кънчева, М. Йорданова и М. Киркова.

18 юни – В музей „Възраждане и Учредително събрание“, В. Търново е експонирана изложба „Филип Тотю между мита и историята“ (18.06–30.09.2010), реализирана от Ст. Бейков, Т. Кънчева, Св. Атанасова, Д. Йорданов. Изложбата гостува в РИМ – Русе (21.10–22.11.2010) и РИМ – Плевен (06.12.2010–20.01.2011).

7 юли – Изложба „Манастирът „Св. св. Петър и Павел“ – съкровищница на българското изкуство“, автор доц. д-р Хитко Вачев, експонирана в църква „Св. св. Петър и Павел“, Асенов квартал, официален гост Президентът на Република България Георги Първанов.

17 юли – в РБ „П. Р. Славейков“ е открита изложба „175 години от рождението на Бачо Киро“ (17.07–22.07.2010), представена от Св. Атанасова.

19 август – в Сарафкината къща е организирана изложба под надслов „Да пазим и обичаме нашата земя – общото Балканско наследство“ (Международен проект на Община Две могили, Русенско – с представители на Румъния, Гърция, Турция, Македония и Италия), на която са представени елементи от народно облекло – българско, турско, албанско. Лектор – Г. Чохаджиева.

26 октомври – изложба „Икони на Св. Димитър Солунски“, посветена на 825 г. от въстанието на Петър и Асен, експонирана в църквата „Св. Димитър“ в квартал „Асенов“. Реализирана от екип: Пл. Събев – гл. куратор, Н. Солаков, В. Мартинова. Подготвена е с материали от фондовете на РИМ и АИМ при БАН – филиал В. Търново.

1 ноември – „Заедно да съхраним историческата памет“ – изложба на постъпилите през 2010 г. дарения в РИМ, експонирана в музей „Възраждане и Учредително събрание“ (1.11–10.12.2010 г.) Екип: Б. Боянkinска – гл. куратор, Г. Чохаджиева, М. Стойчев, М. Йорданова и В. Мартинова.

2 ноември – в музей „Нова и най-нова история“ е експонирана изложба „За единна България“, посветена на 125-та годишнина от Съединението на Княжество България с Източна Румелия и Сръбско-българската война (1885 г.). Изложбата е подготвена от екип: Т. Недева – гл. куратор, К. Митова, С. Цветков (анимация) и отворена за посещение през периода 2.11.–20.12.2010 г.

29 ноември – в къща-музей „П. Р. Славейков“, гр. В. Търново е представена едnodневна изложба „183 години от рождението на П. Р. Славейков“, подготвена от Ст. Бейков, Т. Кънчева.

2 декември – открита изложба „Реставрирани и авторски икони“ на Петър Първанов, експонирана в Изложбени зали „Рафаел Михайлов“, В. Търново.

III. Културни събития и прояви

26 януари – в Ритуална зала на Община Велико Търново са представени книгите на Тодорка Недева – „Търновски делници 1878–1944“ и „Търновски празници 1878–1944“.

„Work Shop по нашенски“ – поредица (работилници за изработване на обредни предмети, с лекции, мултимедия и практически занимания). Работилниците за изработване на обредни предмети „Work Shop по нашенски“ се организират съвместно с Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“: „Да направим училището привлекателно

за младите хора“ по Проект „Мое училище – мой избор“ за учебната 2009/2010 г.

„Баба Марта бързала, мартенички вързала“ – проява, включваща работилница „Work Shop по нашенски“ и изложба, организирана в ИМ Килифарево. Участват Г. Чохаджиева, М. Стойчев, С. Цветков, М. Йорданова.

„Писано яйце за Великден“ – с демонстрация „Work Shop по нашенски“, проведена в СОУ „Емилиян Станев“, гр. В. Търново – Г. Чохаджиева, М. Петкова.

15–16 март – Тържествена церемония в църквата „Св. св. Петър и Павел“, кв. Асенов. Помазване тленните останки на погребаните търновци в средновековния некропол на манастирския комплекс от Негово Високо Преосвещенство Великотърновския митрополит Григорий, откриване на саркофаг-костница и възпоменателна плоча в памет на избитите 110 боляри – гост вицепрезидентът на Република България ген. Ангел Марин.

18 март – „Час по френски език“ – проява, посветена на Международния ден на Франкофонията, организирана в музей „Сарафкина къща“ съвместно с ЕГ „Проф. д-р Асен Златаров“. Включва изложба и представяне колекция на Lagousse от фондовете на музея. Екип: Р. Павлова, М. Йорданова, Св. Йорданова, Г. Чохаджиева.

27 март – Пресъздаване на обичая „Лазаруване“ в ИМ – гр. Килифарево и автентично в с. Големаните, организирано от М. Стойчев съвместно с ОУ „Неофит Рилски“, гр. Килифарево.

14 април – във филиал на Регионална Библиотека „П. Р. Славейков“ са представени книгите на Катя Митова-Ганева – „Споменъ за Търново“, „Велико Търново – непознато, любопитно и обичано“ и „Великотърновски – от традицията към модерността“.

18 юни – по случай 180 години от раждането на легендарния войвода Филип Тотю е обновен интериора („къщито“) на къщата-музей „Филип Тотю“ – мах. Гърците, Вонеща вода. Екип: Г. Чохаджиева, М. Стойчев и С. Цветков – анимация.

10, 12, 14 август – организирани Вечерни симфонични концерти с участието на изпълнители от Антверпенската кралска филхармония, проведени в Археологически музей, В. Търново и в църквата „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, с. Арбанаси. Проявата е организирана от РИМ–В. Търново, екип: М. Йорданова, Св. Йорданова, А. Пастърмаджиева.

Създаден Рекламен видеоклип „Царевград Търнов – хармонично съзвучие“, подготвен и реализиран от Петя Иванова в Патриаршеската църква на крепостта Царевец.

„На гости по стар търновски обичай“ – проява, проведена в Сарафкината къща съвместно с ученици от кръжока „Памет българска“ при ОУ „Димитър Благоев“, В. Търново и с група проблемни деца.

26 октомври – Връчване на почетни грамоти на музейни служители за дългогодишна работа за популяризиране на културно-историческото наследство на града в музей „Възраждане и Учредително събрание“.

15 декември – представяне на книгата на Надка Василева – „Велико Търново. Етнографски проучвания“ в РБ „П. Р. Славейков“

„Сурвакницата – магическата пръчица на българите“ (с работилница „Work Shop по нашенски“) – проявата е проведена в ИМ Килифарево, участват: Г. Чохаджиева, М. Стойчев, С. Цветков.

IV. Проекти

Разработен проект „Консервация и защита на паметниците в града на победата Никополис ад Иструм“, финансиран от Американски научен център – П. Владкова.

Проект за международно училищно партньорство „Discoverer of the secret of the green globe“ с бенефициент СОУ „Вела Благоева“, Велико Търново. Подготовка и осъществяване на работна визита в Сарафкината къща на 22.09.2010г. на участници в проекта от Великобритания, Гърция, Италия, Полша, Португалия и Турция – пресъздаване на обичая „Ладуване“; интерактивно представяне на фолклорни жанрове, народни вярвания, обичаи и обреди от Великотърновско, свързани с водата и земята – Г. Чохаджиева.

V. Образователни семинари и обучения

18 май – Семинар на тема „Римската провинциална култура във Великотърновско. Административните реформи на Пертинакс и династията на Северите“, проведен в античния град Улпия Никополис ад Иструм – лектори доц. д-р П. Владкова и Ив. Църов.

19 май – проведен семинар във Варна относно постижения и проблеми в експозиционната практика, с посещение на Археологическия музей, Римските терми, Етнографската експозиция и вечерен аудиовизуален спектакъл „Легенди за Аладжа манастир“.

29–30 юли – Туининг между Община Велико Търново–Република България, община Арцео–Италия и община Таршин–Малта, по проект „Културно – туристическо развитие с европейска перспектива за обно-

вяване на старите твърдини (КРЕПОСТ)“. Ръководител – доц. д-р М. Ваклинова (Директор на НАИМ на БАН). Присъстват – С. Петрова, М. Петкова, А. Пастърмаджиева, П. Владева.

12 октомври – работен семинар, проведен в крепостта Трапезица за запознаване с резултатите от последните археологически проучвания.

8–9 ноември – Пътуващ двудневен работен семинар на тема „Добри практики в представянето на културното наследство в музеите – Сливен, Созопол, Несебър“ и откриване на изложбата „Мерки и теглилки“ в РИМ – Шумен.

VI. Събирателска и консервационно-реставрационна дейност.

През 2010 г. за фондовете на музея са събрани разнородни материали и находки, както следва: за фонд „Праистория“ – 1721 бр. находки, за фонд „Античност“ – 339 бр. находки, за фонд „Средновековие“ – 303 бр. находки, за фонд „Най-нова история“ – 75 бр. вещи, 1 бр. снимки, 185 бр. техническа и рекламна литература по темата „Фотография“, за фонд „Етнография“ – 58 бр. материали, за фонд „История на България XV–XIX в.“ – 14 бр. материали.

За библиотечния фонд на музея са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 234 бр. книги.

В Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ – В. Търново са обработени 833 предмета от метал, керамика, хартия, дърво, текстил и други материали, съхранявани във фондовете на музея и открити при редовни разкопки през изминалия археологически сезон.

Съставили:

*Соня Петрова,
Теменуга Георгиева*

КНИГООБМЕН – INTERLIBRARY LOAN

1.IV.2010 – 31.XII.2010

БЪЛГАРИЯ

Батак

Историческото богатство на община Батак. II, 2008.

Благоевград

Известия на исторически музей – Благоевград. I, 1999; II, 2001; III, 2003; IV, 2005.

Тешово и тешовяни. Църковен комплекс „Св. Димитър“ – Тешово, 2008.

Варна

Известия на народен музей – Варна. XLII (LVII), 2006.

Acta musei Varnaensis, V, 2007; VII, 1–2, 2008.

Gods humans masks, 2006.

Велико Търново

Университетско издание „Св. св. Кирил и Методий“. Историческо списание, Епохи 3–4, 2006; Епохи 1–2, 2007.

Кюстендил

Известия на исторически музей – Кюстендил. XIII–XIV, 2007.

Нова Загора

Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. II, 2008.

Плевен

Гюрова, С. Плевенска музейна палата 1981–1984. 2007.

Пловдив

Годишник на Регионален етнографски музеи – Пловдив. Стою Шишков и българската народоука. 5, 2008.

Попово

Попово в Миналото, 50 години музей в Попово. 9, 2008.

Русе

Известия на Регионален исторически музей – Русе. XI, 2007; XII–XIII, 2008.

Сливен

Годишник на Регионален исторически музей – Сливен. I, 2008.

Смолян

70 години Исторически музей „Стою Шишков“ – Смолян. 2005.
Хуманитаристични изследвания за Родопите в началото на XXI век – Смолян, 2007.

София

Годишник на Софийски университет. И-Ф факултет, Етнология, I, 98–99, 2007.

Известия на Национален исторически музей. XVIII, 2008.

НАИМ – БАН, АОР, 2007; 2008.

Нумизматика, сфрагистика и епиграфика. 3, част 2, 2007.

Todorova, H. Durankulak, Band II, Teil 1–2, 2002.

Стара Загора

Димитрова, Св. История на Старозагорския музей. 2007.

Известия на Старозагорски исторически музей. II, 2007; III, 2008.

Капсамунов, Й. Спомени. 2007.

130 години Старозагорска епархия. 2007.

Шумен

Известия на исторически музей – Шумен. 14, 2008.

Харланова, Б., Руменов, Д. Шуменци в националната история и култура. Велико Търново, 2008.

Шумен и шуменци в националната история. Велико Търново, 2009.

AUSTRIA

Wien

Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes, 9, 2008.

Christine Kögl, Die Hellenistischen reliefbecher aus Lousoi. YÖAI, 10, 2008.

ČESKÁ REPUBLIKA

Brno

Acta muzei Moraviae. Časopis moravského muzea. XC, 2006, 1–2; XCI, 2007, 1–2.

Burg-Vorburg-Suburbium Zur problematik der Nebenareale Frühmittelalterlicher Zentren, 2008.

Přehled výzkumu. 48, 2007.

Praha

Časopis národního muzea. 2006, 3–4; 2007, 1–2, 3–4; 2008, 1–2.

Časopis společnosti přátel starožitnosti. 2007, 1–2, 3–4.

DEUTSCHLAND

Baden

Archäologische Nachrichten aus Baden. 74–75, 2007; 76–77, 2008.

Dresden

Archäeo. 4, 2007; 5, 2008.

Halle (Saale)

Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte. 87, 2003; 89, 2005.

Mainz

Bericht der Römisch-Germanischen Commission. 87, 2006.

Bonner Jahrbücher, 206, 2006.

Trier

Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier. 39, 2007.

ENGLAND

Nottingham

Nicopolis ad Istrum. A late roman and early Byzantine city. 2007.

FRANCE

Castrum pragense. 2006.

HRVATSKA

Zadar

Diadora. 22, 2007.

Vučić, Y. Ranokršćanske glinene svjetiljke u Arheološkom muzeju. Zadar, 2009.

Zagreb

Opuscula archaeologia. 30, 2006; 31, 2007.

Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu. XL, 2007.

ROMÂNIA

Alba Julia

Apulum. XLV, 2008.

Aurignacianul din transilvania. 3, 2008.

Buletinul. XIII, 2007.

București

Dacia, LII, 2008; LIII, 2009.

R, Dobrescu. Aurignacianul din Transilvania. Studii de Preistorie. Suppl, 3, 2008.

Studii de preistorie. 3, 2005/2006; 4, 2007.

Călărași

ΦΙΛΙΑΣ XAPIN. Mélanges á la mémoire de Nicolae Conovici. 2008.

Constanta

Pontica. XXXIX, 2006; XV, 2007.

Giurgiu

Cristian Schuster, Traian Popa. Mironești. I. Locuri, cercetări arheologice, monumente și personaje istorice. Bibliotheca Musei Giurgiuvensis, 2007/2008.

Piatra-Neamt

Acta musei Napocensis 41/42/2004–2005, 2007.

L'exploitation du sel á travers le temps. 2007.

Memoria Antiquitatis. XXIV, 2007.

Satu Mare

Satu Mare. XXII–XXIV, 2006/2007.

Ilie Sálceanu. Sálcuta IV – Herculane II–III. Monografia I, 2008.

Timiřoara

Analele Banatului, Arheologie-Istorie. XIV, 1–2, 2006; XV, 2007.

Tulcea

Peuce. V, 2007; VI, 2008.

RUSSIA

Москва

Византийский временник. 60 (90), 2006.

SLOVAKIA

Nitra

Študijné zvesti. 37–38, 2005; 39–40, 2006.

SRBIJA

Ниш

Зборник Радова. Ниш и Византија, VI, 2008.

Нови сад

Грађа за проучаванье споменика културе Војводине. XXII – XXIII, 2008.

Para

Андрејћ, Ж. Света Богородица. Доња каменица, 2007.

УКРАЇНА

Київ

Археологія, 2007, 3–4; 2008, 1, 2, 3, 4.

Съставил:

Весела Мартинова

ИЗИСКВАНИЯ

КЪМ АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ

на Регионален Исторически Музей – Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е издание на РИМ– Велико Търново, което излиза ежегодно. В ИРИМ–ВТ се приемат за публикуване статии, научни съобщения, отзиви и рецензии на музейна тематика (история, археология, изкуствознание, етнология, музеология и др.). Редакцията на ИРИМ–ВТ приема за обсъждане материали на български език с резюме на английски, френски или немски език, както и материали на колеги от чужбина, написани на английски, френски, немски или руски език, придружени от обширно резюме на български език (при невъзможност, се приемат и резюмета, на езика на статията, които впоследствие ще бъдат преведени на български). При предаване на ръкописите следва да се спазват изискванията, описани по долу.

1. ТЕКСТ

Текстът се предава на електронен носител (в Microsoft Word), задължително придружен от разпечатка. Максималният обем на материала да е до 36000 знака (20 стандартни машинописни страници 60x30), шрифт Times New Roman 12; ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопренасяне (виж илюстрацията). Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. При използване на специфичен шрифт е необходимо той да бъде предоставен на електронния носител. Освен текста на материала следва да се предостави и кратка информация за автора: научна титла и звание, месторабота и електронна поща. Кратката дателна форма на личното местоимение, ж.р. ед. ч., използвано и като притежателно местоимение „**й**“ в текста да се представя с „**й**“, а не с „**и**“ или „**и**“.

2. ИЛЮСТРАЦИИ

Илюстрациите да бъдат в разумно количество (до 8 стр. А4) – качествени графични изображения или снимки, номерирани на гърба с арабски цифри, като със стрелка се показва посоката на изображението.

При предаване на илюстрации на електронен носител чертежите трябва да са с резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – с размер не по-малък от 1535x1062 пиксела (13x9 см) при 300 dpi. Приемливи графични формати са: JPEG, TIFF или PSD. **Не се приемат илюстрации в Word или Powerpoint.** Електронните илюстрации задължително се предоставят с разпечатка, на която е обозначена номерацията им. При изображения на предмети задължително е да има линеен мащаб.

Трябва да бъде приложен пълен списък на текстовете към илюстрациите. Текстовете към илюстрациите да бъдат кратки, но максимално информативни. Илюстрациите се обозначават като Обр. (включително и при позоваване в текста). Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те също се обозначават с арабски цифри (напр. Обр. 1.1). Анотиращите текстове към илюстрациите да бъдат преведени на езика на резюмето.

3. НАУЧЕН АПАРАТ

Научният апарат се представя по т. нар. Оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията, напр. (Дерменджиев 2003, 51), (Дерменджиев 2003, обр. 4). След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамилното име на автора. Когато един автор е цитиран с повече от една публикация в година, след годината без интервал се добавя малка латинска буква. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието й, в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя „– В:“ или съответното „– In:“, а името на редактора се поставя след името на сборника, като в скоби се пише Ред. или Съст. В бележки се предава допълнителна информация, но не и литература. Статия във вестник се цитира като периодично издание, а когато е без автор, в скоби в текста се изписват името на вестника, броя, годината на издаване. Цитираните архивни единици се изписват в скоби в текста, а не в бележки, като се спазва следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист.

Примери:

Монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). С., 1988.

Статия в периодично издание:

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – Археология, 2003,3, 50–58.

Статия в сборник:

Харитонов 2003: Х. Харитонов. Унгарският художествен вкус на една търновка от 1190 година. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Св. Атанасова, Г. Чохаджиева (Съст.). В. Търново, 2003, 313–315.

Архивна единица:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, е.е. 1186, л. 281) – в текста.

Вестник:

(Янтра, 87, 14.02. 1937)– в текста (когато статията е без автор)

4. РЕЗЮМЕ

Статиите се предават с резюме. То трябва да бъде максимално информативно, а не само аотиращо статията. Като обем да представлява около 1/8 от текста. Желателно е да се предаде на английски, немски или френски език.

Материали се приемат на следния адрес:

*Регионален исторически музей – Велико Търново,
за Редколегията,
ул. Никола Пиколо № 6,
Велико Търново – 5000*

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно. Редакцията приема материали за обсъждане целогодишно и ще Ви информира, дали ръкописът Ви е одобрен за печат. Ръкописи не се връщат.

За информация и контакт:

rimvt_edit@yahoo.com

Некомплектваните материали или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

REQUIREMENTS

FOR THE AUTHORS IN THE PROCEEDINGS

of the Regional Museum Of History – Veliko Turnovo

The Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Turnovo is the annual edition of the Regional Museum of History – Veliko Turnovo. The PRMH–VT accepts for publishing articles, reports and reviews concerning museum work (history, archaeology, art, ethnology, museology ect.). The Editorial board of the PRMH–VT accepts for consideration materials of foreign colleagues written in English, French, German or Russian (we appreciate English mostly), accompanied by large summary in Bulgarian (if there is no possibility for the author, let the summary be in the language of the article, and later it will be translated). When delivering the manuscripts, the following requirements should be attended:

1. TEXT

The text is delivered on electronic removable storage device (in Microsoft Word), obligatory accompanied by a printed paper copy. The maximum size of the material should be not more than 36000 characters, font Times New Roman 12, aligned left, with no paragraph formatting, no first line indentation, and no hyphenation. The special characters (like à, ě, ť, ö ect.) have to be marked in color on the paper copy. In case some specific font is used (e.g. Old Greek Serif) the installation version of it should be attached in the electronic device. Besides the text of the material, it should be provided some additional information for the author: scholar degree, institution and e-mail address.

2. ILLUSTRATIONS

The illustrations should be in reasonable quantity (not more than 8 A4 pages) and with good quality. If the illustrations are digital the drawings should be with resolution of 600 dpi in TIFF or PSD, and the photos – not less than 1535x1062 pixels (13x9 cm) in 300 dpi. The acceptable graphic formats are JPEG, PSD or TIFF. Illustrations in Word or PowerPoint are not going to be accepted. The digital illustrations should be accompanied by prints, where their numeration is marked. They should be named after their numbers (e.g. **Fig.1.psd**). In the depictions of objects a linear scale should be presented.

A full list of the texts to illustrations should be presented. The text must be short, but informative. The illustrations are signified as Fig. (including when referring in the article). When the illustration consists of several depictions, they have to be marked with Arabic figures (e.g. Fig. 1. 1).

3. REFERENCES

The references are presented according the Oxford system: in brackets in the text written out the surname of the author followed by the year of the publication with no comma between, and after a comma – the referred page or illustration – e.g. (Elenski 2004, 73), (Elenski 2004, Fig. 2. 5). After the text of the article a full list of the referred literature is attached, as first – the Cyrillic titles, followed by the Latin and at last – on other alphabets. The publications of each group are arranged in alphabetical order according the surname of the author and the year of the publications. When an author is cited with more than one publication in the same year, the year is indexed by a small Latin letter. In endnotes only additional information should be presented, but no cited literature. Article in newspaper is referred as in periodical, but if there is no author – in the text, in brackets is written the name of the newspaper, the issue, and date. The referred public records are cited in brackets in the text, considering the following consequence: archive, fund, record, and sheet.

Examples:

Monograph:

Shennan 1988: St. Shennan. Quantifying Archaeology. Edinburgh, 1988.

Monograph in sequence:

Krauß 2006: R. Krauß. Die präistorische Besiedlung am Unterlauf der Jantra vor dem Hintergrund der Kulturgeschichte nordbulgariens (Prähistorische archäologie in Südosteuropa, 20). Rahden, 2006.

Article in periodicals:

Barber 1975: E. Barber. The Proto-Indo-European Notion of Cloth and Clothing. – Journal of Indo-European Studies, 1975, 3, 294–320.

Article in a symposium:

Elenski 2004: N. Elenski. Cultural Contacts of North-Central Bulgaria with Thrace and the Marmara Area in the Early Neolithic. – In: Prehistoric Thrace (V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev Eds.). Sofia-Stara Zagora, 2004, 71–79.

Newspaper:

(Jantra, 87, 14.02.1937) – in the text (when there is no author)

4. SUMMARY

All articles have to be accompanied by a summary. For the foreign colleagues the summary has to be large and informative, covering every aspect of the article.

Materials are accepted at the following address:

*Regional Museum of History – Veliko Turnovo
for the Editorial Board
Nikola Pikolo 6 Str.
Veliko Turnovo – 5000
BULGARIA*

or

rimvt_edit@yahoo.com

The Editorial board accepts material all the year long and will inform you if they are approved for publishing.

Incomplete materials or not replying the requirements ARE NOT GOING TO BE ACCEPTED for publishing.

ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ

ФРАГМЕНТ ОТ КОЛЕКТИВНА НАХОДКА СЪС
ЗЛАТНИ ВИЗАНТИЙСКИ ПЕРПЕРИ ОТ XIV В.

Стоян Михайлов

A FRAGMENT OF A COLLECTIVE FIND WITH
GOLDEN BYZANTINE HYPERPYRA OF 14TH C.

Stoyan Mihaylov

Ил. 1. Фрагмент от колективна находка със златни византийски перпери от XIV век

Il. 1. A fragment of a collective find with golden byzantine hyperpyra of 14th c.

ПРОЦЕСИЕН КРЪСТ ОТ СРЕДНОВЕКОВНАТА
КРЕПОСТ ДО ГР. СЕВЛИЕВО

Константин Тотев, Надежда Ботева

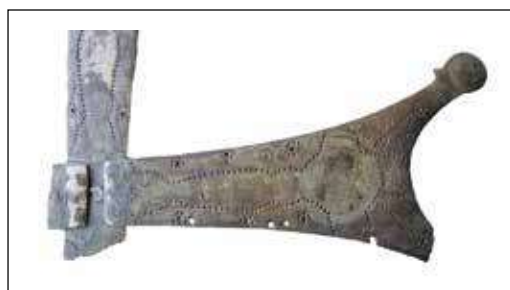
A PROCESSION CROSS FROM THE MEDIEVAL
FORTRESS NEAR THE TOWN OF SEVLIEVO

Konstantin Totev, Nadezhda Boteva

Ил. 1. Процесиен кръст от църква № 3. XI в.

Il. 1. Procession cross from Church No 3. 11th c.

Ил. 2. Хоризонтално рамо на кръста с гръцки надпис: „Св. Александър“

Il. 2. Horizontal arm of the cross with an inscription in Greek: St. Alexander

Ил. 3. Вертикално рамо на кръста с гръцки надпис: „Св. Пантелеймон“
Il. 3. Vertical arm of the cross with an inscription in Greek: St. Panteleimon

Ил. 4. Бронзов процесияен кръст от Национален исторически музей, гр. София
Il. 4. Bronze procession cross from the National Museum of History

СТЕНОПИСИ ОТ НОВООТКРИТА ЦЪРКВА, ЮЖНО ОТ
ВЕЛИКАТА ЛАВРА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“
ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Диана Косева

MURALS FROM THE NEWLY DISCOVERED CHURCH TO THE
SOUTH OF THE GREAT LAVRA MONASTERY OF THE HOLY
FORTY MARTYRS IN VELIKO TARNOVO

Diana Koseva

*Ил. 1. Стенописни фрагменти от абсидата на църквата, запазени на място
Il. 1. Mural fragments from the church apse, surviving in situ*

Ил. 2. Част от откритите стенописи
Il. 2. Part of the uncovered murals

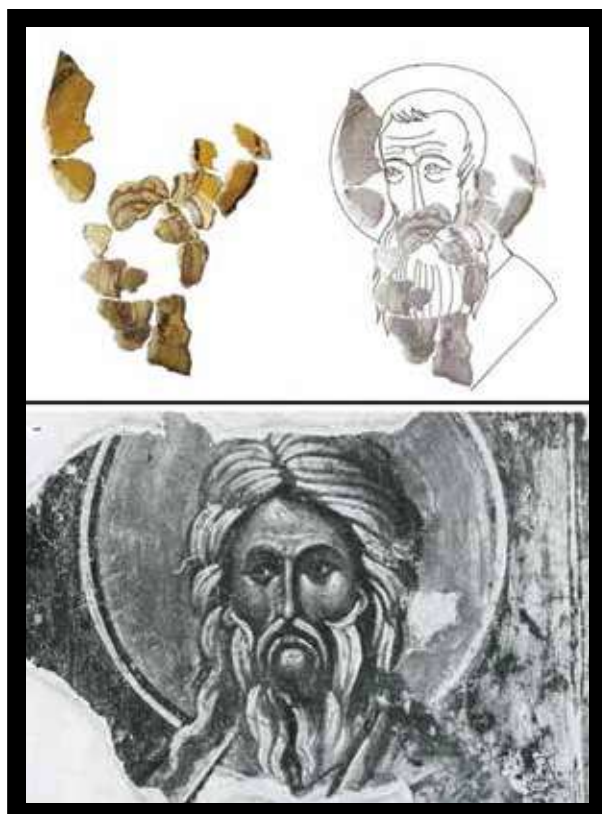

*Ил. 3. Фрагменти от цокъла, запазени in situ на северната
и южната стена на наоса на църквата*

Pl. 3. Socle fragments, surviving in situ in the north and south walls of the naos

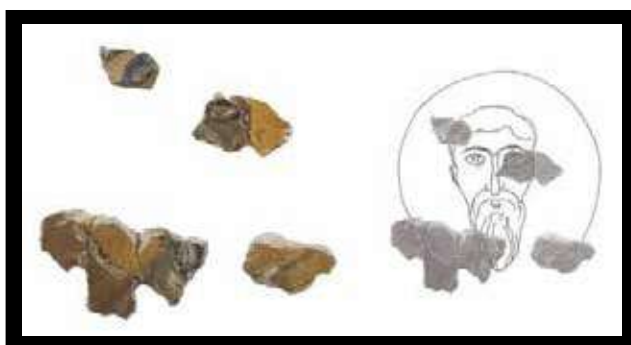

Ил. 4. Изображение на светец (епископ?)
Il. 4. A depiction of a saint (bishop?)

Ил. 5. Стенописен фрагмент с изображение на неизвестен светец от музея в Ираклион (Крит), втора половина на XIV в.

Il. 5. A mural fragment depicting an unknown saint from the museum in Iraklion (Crete), the second half of 14th century

Ил. 6. Фрагменти от изображението на втори, неизвестен, светец

Il. 6. Fragments depicting a second, unknown saint

Ил. 7. Стенописни фрагменти, върху които са запазени части от сгради
Il. 7. Mural fragments depicting parts of buildings

*Ил. 8. Фрагмент от ктиторско (?) изображение
Il. 8. A fragment with donors (?) depiction*

*Ил. 9. Част от изображението на
ръка, която придържа дупла от дреха*

*Pl. 9. Part of arm depicted holding a fold
of a garment*

*Ил. 10. Фрагменти с палметна
и полупалметна украса*

*Pl. 10. Fragments with floral
and semi-floral ornamentation*

Ил. 11. Фрагменти от крила на архангел

Pl. 11. Fragments of angle wings

Ил. 12. Части от фигура на светец

Il. 12. Parts of a figure of a saint

*Ил. 13. Фрагменти с част от облеклото на светец,
който държи книга в скъпа подвързия*

*Il. 13. Fragments with parts of the garment of a saint
holding a book with expensive binding on the covers*

НОЕВИЯТ КОВЧЕГ В ЕДНА ВЪЗРОЖДЕНСКА
ИКОНА – СИМВОЛИКА, ФОЛКЛОРИЗАЦИЯ,
ВИЗУАЛНИ СЪОТВЕТСТВИЯ

Пламен Събев

THE NOAH'S ARK IN ONE ICON FROM THE REVIVAL PERIOD –
SYMBOLISM, FOLKLORE, VISUAL ACCORDANCE

Plamen Sabev

Ил. 1. Икона с образа на Ной и житийни сцени. Тревненска школа, първата половина на XIX век (Регионален исторически музей – Велико Търново)

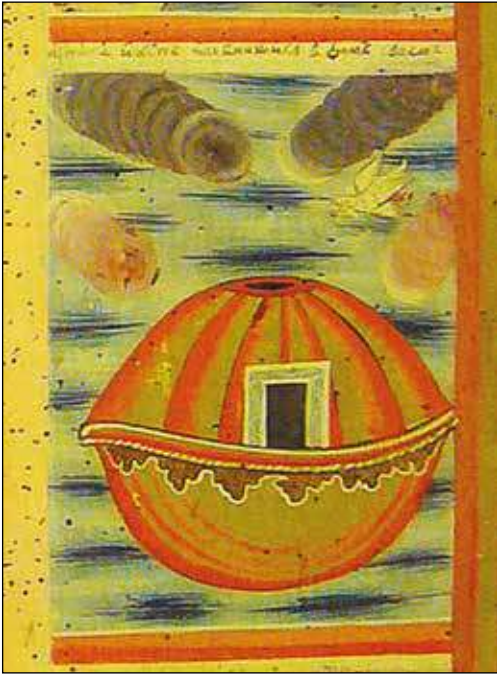
Il. 1. Icon with Noah image and scenes from his life. Triavna School, first half of the XIX century (Regional museum of history – Veliko Tarnovo)

Ил. 2. Отвес с канат, затъкнат в пояса на Ной. Детайл
Il. 2. Plummet thread, tucked in the Noah's waistband. Detail

Ил. 3. Линеен метър в ръката на Ной. Детайл
Il. 3. Linear meter into the hands of Noah. Detail

*Ил. 4. Ноевият ковчег сред водите на потопа и гълъбът.
Детайл*

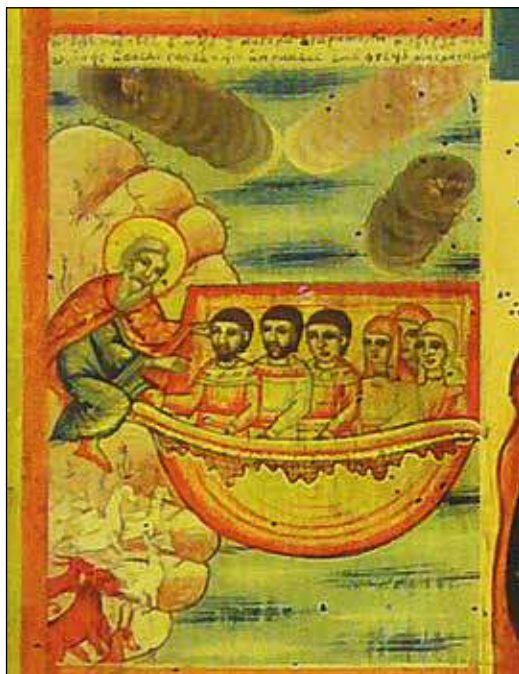
*Il. 4. Noah's ark among the waters of the floodwaters and the dove.
Detail*

Ил. 5. Излитането на гълъба. Детайл

*Il. 5. The dove flies.
Detail*

*Ил. 6. Семейството
на Ной. Детайл*
*Il. 6. The Noah's family.
Detail*

*Ил. 7. Как бил построен
Ноевия ковчег. Детайл.*
*Il. 7. How was built Noah's
ark. Detail.*

РУСКА КАРТА НА ТЪРНОВО ОТ 1877 Г.

Драгомир Йорданов

Ил. 1. Карта на Tarnovo, изработена от руския офицер Владимир Сухомлинов in 1877 г.

Il. 1. Map of Tarnovo, drafted by the Russian officer Vladimir Suhomlinov in 1877

RUSSIAN MAP OF TARNOVO FROM 1877

Dragomir Yordanov

Ил. 2. Обекти в картата, обозначени с цифри

Il. 2. Sites in the map, designated by numbers

СИМВОЛИКА И НАГРАДНА СИСТЕМА НА
ГРАД ВЕЛИКО ТЪРНОВО В НАЙ-НОВО ВРЕМЕ

Станислава Ботева

REGALIA AND AWARD SYSTEM OF
VELIKO TARNOVO IN RECENT TIME

Stanislava Boteva

Ил. 1. Герб на град Велико Търново, пластика, 1975 г.

Il. 1. Coat of Arms of Veliko Tarnovo, plastics, 1975

Ил. 2. Знаме на град Велико Търново, административна сграда на Община Велико Търново, 22 март 2006 г.

Il. 2. Flag of Veliko Tarnovo, the administrative building of Veliko Tarnovo municipality, 22 March 2006

Ил. 3. Кметска огърлица с герб на град Велико Търново, единен образец, 1998 г.

Il. 3. Mayor's Chain of Office with the coat of arms of Veliko Tarnovo, single piece, 1998

Ил. 4. Почетен знак „Почетен гражданин на Велико Търново“, 1985 г.

Il. 4. Honorary sign “Honorary citizen of Veliko Tarnovo”, 1985

Ил. 5. Почетен знак „Медал Велико Търново“ I степен, 1985 г.

Il. 5. Honorary sign “Medal of Veliko Tarnovo” degree I, 1985

Ил. 6. Почетен знак „Медал Велико Търново“ II степен, 1985 г.

Il. 6. Honorary sign “Medal of Veliko Tarnovo” degree II, 1985

Ил. 7. Награда „Велико Търново“, веществен знак, 2000 г.

Il. 7. Award „Veliko Tarnovo“, material sign, 2000

ИЗЛОЖБА „ХУБАВА ЖЕНА ОТ СТАРИ ВРЕМЕНА“

Весела Мартинова

Обр. 1–4. Аниматорките Теодора Кънчева, Мария Йорданова, Светла Йорданова, Марияна Киркова, по време на изложбата

THE EXHIBITION “PRETTY WOMAN FROM OLD TIMES”

Vesela Martinova

Il. 1–4. The animation team – Teodora Kancheva, Maria Yordanova, Svetla Yordanova, Mariana Kirkova – at the exhibition

ФИЛИП ТОТЮ МЕЖДУ МИТА И ИСТОРИЯТА

Светла Атанасова

Ил. 1. Участници в художествена възстановка на героичната битка от 1866 г. в м. Гърците, с. Вонеща вода – 18.06.2010 г.

П. 1. Participants in the reproduction of the battle near the native house of Philip Totyu, 18.06. 2010

PHILIP TOTYU ON THE VERGE BETWEEN MYTH AND HISTORY

Svetla Atanasova

Ил. 2. Мобилната изложба „Филип Тотю между мита и историята“ – експонирана в музей „Възраждане и Учредително събрание“ – Велико Търново от 18.06. 2010 г. до 20.10. 2010 г.

Il. 2. “Philip Totyu on the verge between myth and history” mobile exhibition

ИЗЛОЖБА „ЦЪРКВАТА СВ. ДИМИТЪР СОЛУНСКИ –
825 ГОДИНИ ОТ ВЪСТАНИЕТО НА ПЕТЪР И АСЕН“

Пламен Събев

Ил. 1. Част от изложбата
Il. 1. Part of the exhibition

THE EXHIBITION OF “ST. DEMETRIUS OF THESSALONIKI CHURCH –
825 ANNIVERSARY OF THE UPRISING OF PETAR AND ASSEN”

Plamen Sabev

*Ил. 2. Президентът на Република България Георги Първанов
разглежда експозицията*

*Il. 2. Georgi Parvanov, the President of the Republic of Bulgaria,
visiting the exhibition*